

J. Palionis

LHETUVIU
LITERATŪRINĖ
KALBA
XVI-XVII a.

J. Palionis

LĖTUVIŲ
LITERATŪRINĖ
KALBA

XVI-XVIIa.

4L
Pa-134

PRATARMĖ

„Tautos istorija be kalbos istorijos iš esmės yra tokia pat nepilna, kaip, pavyzdžiui, be jos valstybės ar teisės istorijos“.

Г. О. Винокур, Избр. раб., М., 1959, стр. 211.

Lietuvių literatūrinė kalba turi jau keturių šimtų su viršum metų istoriją. Tačiau ši istorija ligi šiol dar mažai tyrinėta. Platesnių apibendrinamųjų lietuvių literatūrinės kalbos istorijos darbų beveik ir visai neturime¹. Tuo tarpu tokių darbų pasigenda tiek mūsų respublikos aukštoji mokykla, kurioje lietuvių literatūrinės kalbos istorija dėstoma kaip viena iš privalomųjų filologinių disciplinų, tiek ir mūsų respublikos visuomenė, kuri, susilaukusi tarybiniais metais monumentalių lietuvių literatūros ir lietuvių tautos istorijos veikalų, vis dar nesusilaukia platesnių studijų iš lietuvių kalbos istorijos.

Visa tai turint galvoje, šiame darbe ir norėta kiek plačiau patyrinėti senojo periodo (XVI–XVII a.) lietuvių literatūrinės kalbos struktūrą. Pasirinktasis periodas lietuvių literatūrinės kalbos istorijai yra reikšmingas dėl to, kad, viena, su juo yra susiję pirmieji šios kalbos kūrimo bei norminimo bandymai, o antra, kad jame susiformavo nemaža tokių šios kalbos struktūros elementų, kurie išliko ir vėlesniais laikais (tam tikra dalis net ligi mūsų dienų).

Darbas yra monografinio pobūdžio. Jame, panaudojus visų autoriui prieinamų XVI–XVII a. lietuviškų raštų kalbos medžiagą, stengiasi duoti trumpą to meto lietuvių rašybos charakteristiką, nušviesti tuometinės lietuvių literatūrinės kalbos santykį su tarmėmis ir sinchroniškai bei iš dalies diachroniškai aprašyti būdingesniausias tos kalbos

¹ A. Becenbergerio veikalas „Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache“ (1877) šiuo metu yra jau tapęs bibliografinė retenybė, be to, jame ne literatūrinės, o apskritai kalbos istorijos požiūriu apibendrinti tik XVI–XVII a. Rytų Prūsijos lietuviškų raštų kalbos faktai. P. Joniko „Lietuvių kalbos istorija“ (1952) taip pat nėra specialus lietuvių literatūrinės kalbos istorijos tyrinėjimas, bet tik jo populiarių, emigrantinėje spaudoje paskelbtų straipsnių lietuvių kalbos istorijos klausimais rinkinys.

fonetikos, morfologijos, sintaksės ir leksikos ypatybes. Aprašant būdingesniašias senojo periodo lietuvių literatūrinės kalbos ypatybes, daugiau dėmesio kreipta į tas, kuriomis ji skiriasi nuo mūsų laikų literatūrinės kalbos ir kurios dabar neretai jau turi archainį atspalvį.

Dėl medžiagos gausumo ir įvairumo, o taip pat dėl parengiamųjų lingvistinių bei filologinių tyrinėjimų (atskirų to meto lietuviškų raštų kalbos studijų) stokos ir kitų aplinkybių šiame darbe vienos kalbos ypatybės (pvz., morfologijos, sintaksės, leksikos) yra aprašytos plačiau, o kitos (pvz., fonetikos) – siauriau. Be to, turint prieš akis tą aplinkybę, kad anksčiau (išnašoje) minėtas A. Becenbergerio veikalas dabar jau sunkiai prieinamas, čia nevengota pateikti iš ano meto raštų didesnio pavyzdžių kiekio. Prie visų pavyzdžių tam tikromis santrumpomis nurodyti ir jų šaltiniai. Originalo rašyba pavyzdžiai surašyti tiktai ortografijos skyriuje, o visur kitur praktiniais (spaudos palengvinimo) sumetimais jų rašyba ir skyryba suprastinta arba jie pateikti dabartine rašyba (leksikos skyriuje).

Autorius yra didžiai dėkingas fil. m. kand. V. Ambrazui, vyr. dėst. A. Girdeniui, fil. m. kand. J. Kabelkai, doc. J. Kazlauskui, doc. J. Kruopui, fil. m. dr. J. Lebedžiui, doc. J. Pikčilingiui, fil. m. kand. A. Sabaliauskui, doc. V. Urbučiui ir doc. Z. Zinkevičiui, skaičiusiems visą šį darbą ar atskiras jo dalis ir davusiems vertingų patarimų, o taip pat dar doc. J. Kruopui ir fil. m. kand. K. Pakalkai už tai, kad jie leido pasinaudoti savo disertacijų rankraščiais.

Autorius

I. LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS KŪRIMOSI PRADŽIA

§ 1. Nuo kada, nuo kurio šimtmečio ar dešimtmečio, reikia pradėti lietuvių literatūrinės kalbos istoriją arba, kitaip sakant, nuo kokios sąlyginės datos galima kalbėti apie lietuvių literatūrinės kalbos kūrimosi užuomazgas, – tai problema, kurios ligi šiol, rodos, niekas nėra specialiai tyrinėjęs. Tiesa, tarybiniais metais pasirodžiusiuose lietuvių kalbininkų ir literatūros istorikų darbuose lietuvių literatūrinės kalbos kūrimosi pradžia paprastai siejama su XVI a. viduriu, o pirmuoju šios kalbos paminklu laikomas M. Mažvydo 1547 m. katekizmas¹. Tačiau 1962 m. Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko v. universiteto bibliotekoje suradus anoniminį lietuvišką poterių tekstą, ranka įrašytą 1503 m. Štrasburge išleistos knygos „Tractatus sacerdotalis...“ paskutiniame puslapyje, ir priskyrus tą tekstą XVI a. pradžiai², ne vienam galėjo kilti klausimas, ar nėra pakankamo pagrindo lietuvių literatūrinės kalbos kūrimosi pradžią nukelti į ankstesnius, priešmažvydinius laikus? Atsakymas į šį klausimą, savaime suprantama, gali būti dvejopas (arba teigiamas, arba neigiamas), bet abiem atvejais jis daugiausia pareina nuo to, kaip suprantama „literatūrinės kalbos“ sąvoka ir koks rašto paminklas laikomas „literatūrinės kalbos paminklu“. Todėl, prieš mėginant atsakyti į minėtąjį klausimą, pirmiausia būtina bent trumpai pasiaiškinti tas sąvokas ir supažindinti skaitytoją su jų traktavimu šiame darbe.

§ 2. Literatūrinė kalba, mūsų supratimu, – tai rašto, literatūros, plačiąja šių žodžių prasme, kalba; tai daugiau ar mažiau apdorota, sunorminta kurios nors epochos liaudies šnekamoji kalba, taraujanti bendriems tam tikros tautybės ar nacijos tarpusavio susižinojimo ir ypačiai kultūros bei civilizacijos reikalams³. Iš šitokio „li-

¹ Žr. J. Kruopas, Lietuvių literatūrinė kalba ir dialektai..., kn.: Lietuvių kalbos ir kultūros klausimai..., Vilnius, 1953, p. 136; Lietuvių literatūros istorijos chrestomatija, Vilnius, 1957, p. 54; Lietuvių kalbos gramatika, I, Vilnius, 1965, p. 3.

² Plačiau žr. J. Lebedys ir J. Palionis, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas, kn.: Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai, III, Vilnius, 1964, p. 109–132.

³ Plačiau žr. J. Palionis, Lietuvių literatūrinės kalbos istorijos įvadas, Vilnius, 1964, p. 7–11.

teratūrinės kalbos“ sąvokos apibrėžimo išsina, kad literatūrinės kalbos kūrimasis iš esmės prasideda nuo to momento, kai liaudies šnekamoji kalba (paprastai kuri nors viena tarmė) imama doroti, norminti: kai nustatoma jai rašyba, kai pradedama tvarkyti jos gramatinė sandara, leksika ir kt. sritys. Antra vertus, iš pateikto apibrėžimo taip pat išsina, kad literatūrinės kalbos paminklu laikytinas toks rašto paminklas, kuriame esama tam tikrų dorojimo, norminimo žymių. Tad ir į anksčiau minėtąjį klausimą dėl lietuvių literatūrinės kalbos kūrimosi pradžios nukėlimo į priešmažvydinius laikus ir jos susiejimo su „Tractatus sacerdotalis...“ knygoje įrašytu anoniminiu lietuvišku poterių tekstu galima šitaip atsakyti: lietuvių literatūrinės kalbos kūrimosi pradžia nukeltina į priešmažvydinius laikus (XVI a. pirmąjį ketvirtį) tuo atveju, jeigu anoniminiame poterių tekste randama aiškesnių liaudies kalbos dorojimo, norminimo pėdsakų.

§ 3. XVI a. pradžios anoniminio lietuviško poterių teksto filologinė bei lingvistinė analizė¹ rodo, kad šiame rašto paminkle vis dėlto yra tam tikrų liaudies šnekamosios kalbos dorojimo, jos taikymo rašto bei rašytinio bendravimo reikalams elementų. Visų pirma, čia randamas savaip pritaikytas 26 rašmenų raidynas lietuvių kalbos garsams reikšti ir pastebimas gana dėsningas kai kurių rašmenų vartojimas. Antra, — o tai yra ypač svarbu, — poterių tekste griežčiau neišlaikyta vienos kurios tarmės fonetinė sistema: nors teksto kalba paremta dzūkų tarme, bet joje yra ir šiai tarmei nebūdingų fonetikos lyčių. Tokių nukrypimų nuo vienos tarmės fonetinės sistemos, galimas daiktas, bus atsiradę čia jau ir dėl vertėjo sąmoningo noro padaryti poterių teksto kalbą suprantamesnę, prieinamesnę įvairių tarmių atstovams². Pagaliau, trečia, poterių teksto kalboje yra ne visai maža lietuvių liaudies kalbai nebūdingų (verstinių) sintaksinių konstrukcijų ir šiek tiek vertinių tipo leksinių naujadarų. Visa tai, mūsų nuomone, ir duoda tam tikrą pagrindą lietuvių literatūrinės kalbos kūrimo užuomazgas, pradinį etapą sieti su XVI a. pradžia; juoba, kad kalbamasis poterių tekstas, reikia manyti, tuo metu nebuvo vienintelis lietuviškas tekstas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje³.

¹ Žr. J. Lebedys ir J. Palionis, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas, p. 125–132.

² Žinoma, tų nukrypimų galėjo atsirasti ir nusirašant poterių tekstą nuo dar ankstesniojo. Antra vertus, jie yra, gal būt, atspindžiai tos šnekamosios koinė, dėl kurios egzistavimo XV a. gana įtikinamų argumentų yra pateikęs K. Jablonskis, žr. jo „Mažvydo gyvenimas ir aplinka“, kn.: SLK, Kaunas, 1947, p. 104–105.

³ Plg. K. Jablonskis, ten pat, p. 105.

§ 4. Nors lietuvių literatūrinės kalbos kūrimo užuomazgas ir galima sieti su XVI a. pradžia, su priešmažvydiniu laikotarpiu, tačiau bent šiuo metu, kol dar nėra surasta daugiau ir stambesnių senesniųjų lietuviškų tekstų, tos kalbos pradininku *sensu stricto* vis dėlto laikytinas M. Mažvydas (?–1563). Kodėl?

Pirmiausia todėl, kad tų priešmažvydiniam laikotarpiui priskiriamų tekstų šiuo tarpu težinoma nedaug: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje – tik tai minėtas anoniminis poterių tekstas, o Rytų Prūsijoje – keli giesmių tekstai¹. Tad nei tų kelių mažos apimties rankraštinių tekstų kalbinė įtaka M. Mažvydui, nei jų reikšmė lietuvių literatūrinės kalbos kūrimui bei norminimui negalėjo būti bent kiek didesnė. Antra vertus, tuose priešmažvydiniuose rankraštiniuose tekstuose randami liaudies kalbos dorojimo elementai palyginti yra dar labai negausūs ir neryškūs (juos daugiausia sudaro tik tam tikrų rašmenų parinkimas ir daugiau ar mažiau nuoseklus jų pritaikymas kurios nors tarmės garsams reikšti, vienas kitas nukrypimas nuo kurios nors tarmės fonetinės ar gramatinės sistemos, vienas kitas leksinis naujadaras ir pan.).

Jau visai kas kita yra spausdinti M. Mažvydo tekstai: tai stambūs (arti 600 p. in 16°) lietuviški rašto paminklai, kuriuose ne tik apstu ryškių liaudies kalbos dorojimo, norminimo elementų, bet ir aiškiai matyti autoriaus pastangos kuo geriau ir visapusiškiau pritaikyti ją kultūrinio bendravimo, literatūrinės kalbos funkcijoms.

Rašybos srityje tokios pastangos reiškėsi tam tikros rašmenų sistemos sudarymu žemaičių ir iš dalies aukštaičių tarmių garsams žymėti, o taip pat laipsnišku jos tobulinimu (naujų rašmenų, pvz., *ū*, įvedimu vėlesniuose raštuose ir t.t.), fonetikos ir morfologijos srityse – laipsnišku atsisakymu tam tikrų žemaičių tarmės fonetinių bei morfologinių lyčių ir priartėjimu prie prūsų vakarų aukštaičių tarmės fonomorfologinės sistemos, sintaksės srityje – daugelio naujų, ypač verstinių, sintaksinių konstrukcijų vartojimu ir pagaliau leksikos srityje – nemažo pluošto naujų žodžių, ypač terminų (tiek skolintinių, tiek ir naujadarinių), įsivedimu².

¹ Čia turimi galvoje S. Rapolionio ir A. Kulviečio giesmių vertimai, išspausdinti M. Mažvydo katekizme ir giesmyne.

² Konkrečių pavyzdžių žr. tolimesniuose (IV–VIII) šio darbo skyriuose; plg. dar J. Kruopas, M. Mažvydas lietuvių rašomosios kalbos istorijoje, kn.: LTSR MA Žinytas, II, Kaunas, 1948, p. 94–99.

§ 5. M. Mažvydo pradėtą lietuvių literatūrinės kalbos kūrimo bei norminimo darbą XVI a. antrojoje pusėje—XVII a. Rytų Prūsijoje toliau tęsė B. Vilentas (?–1587), J. Bretkūnas (1536–1602), S. Vaišnoras (1550–1600), J. Rėza (1576–1629), D. Kleinas (1609–1666) ir kiti šio krašto lietuviškų raštų autoriai. Jie, remdamiesi mažvydine tradicija, nuosekliau pritaikė ir kiek modifikavo savo pirmtakų rašybą, dar daugiau, negu M. Mažvydas vėlesniuose savo raštuose, vartojo prūsų vakarų aukštaičių tarmės lyčių, be to, įvedė į tuo metu besiformavusios lietuvių literatūrinės kalbos sistemą didesnę ar mažesnę kiekį naujų kalbos išraiškos priemonių (savo pačių sudarytų, iš kitų kalbų arba iš liaudies šnekamosios kalbos paimtų naujų žodžių bei žodžių junginių, sintaksinių konstrukcijų ir t.t.).

Lietuvių literatūrinės kalbos normalizacijai bei stabilizacijai XVII a. antrojoje pusėje Rytų Prūsijoje ypač didelę reikšmę turėjo D. Kleino gramatikos (*Grammatica Litvanica ... Regiomonti ... 1653* ir *Compendium Litvanico—Germanicum ... Koenigsberg ... 1654*). Jose ne tikai teoriškai buvo apibendrinta bei įtvirtinta ankstyvesnė aukštaitinė literatūrinės kalbos tradicija tame krašte, bet ir nustatytos pastovesnės šios kalbos fonetikos, morfologijos, iš dalies sintaksės ir rašybos normos. Todėl po D. Kleino gramatikų pasirodymo lietuvių literatūrinės kalbos raida Rytų Prūsijoje, apskritai imant, ir ėjo jose nužymėtomis gairėmis.

§ 6. Nors lietuvių literatūrinės kalbos pradininku dėl anksčiau minėtų priežasčių laikytinas M. Mažvydas, tačiau „pradininko“ vardas jam labiausiai tinka tuomet, kai kalbama apie tos kalbos kūrimą bei jos raidą Rytų Prūsijoje. Tuo tarpu tada, kai turimas galvoje lietuvių literatūrinės kalbos plėtojimasis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, „pradininko“ titulas dažniausiai suteikiamas M. Daukšai (apie 1527–1613)¹. Ryšium su tuo kyla klausimas, ar M. Daukša iš tikrųjų yra nusipelnęs tokio titulo? Juoba, kad prieš jo raštų pasirodymą, be minėtojo anoniminio rankraščinio poterių teksto, čia dar žinomas 1589 m. paskelbtas Vilniaus akademijos leidinyje (*Gratulationes Serenissimo ac Potentissimo Principi Sigismundo III ... Vilnae ... MDLXXXIX*) lietuviškas hegzametas² ir surasta patikimų duomenų

¹ Žr. Pr. Skardžius, Daukša pirmasis bendrinės kalbos kūrėjas Didžiojoje Lietuvoje, kn.: APh, IV, Kaunas, 1933, p. 8; plg. J. Lebedys, Mikalojus Daukša, Vilnius, 1963, p. 358–359.

² Plačiau žr. Filologu Biedrības raksti, X, Rīgā, 1930, l. 9–12; M. Ročka, Pirmasis lietuviškasis hegzametas, kn.: SLK, p. 297–319.

apie lietuvišką P. Kanizijaus katekizmo vertimą, išleistą apie 1585 m.¹, o taip pat ir apie maždaug tuo pat metu išspausdintas lietuviškas maldaknyges².

Teigiamai atsakyti į ką tik iškeltą klausimą, t.y. laikyti M. Daukšą lietuvių literatūrinės kalbos pradininku Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje, iš esmės leidžia tie patys motyvai, kurie buvo nurodyti, kalbant apie M. Mažvydą, būtent: 1) ankstyvesnių, priešdaukšinių lietuviškų tekstų negausumas ir mažumas (tuo tarpu tesurasti tik du nedideli tekstai: XVI a. pirmajam ketvirčiui priskiriamas 94 žodžių anoniminis rankraštinis poterių tekstas ir 49 žodžių 1589 m. išspausdintas hegzametras) ir 2) nepakankamai ryškus liaudies kalbos dorojimo, norminimo elementų atsispindėjimas žinomuose priešdaukšiniuose lietuviškuose tekstuose. Be to, kalbant apie M. Daukšą, reikia dar pridurti, kad jo raštuose (ypač 1599 m. Postilėje) ne vienu atveju pastebimos net didesnės ir visapusiškesnės pastangos pritaikyti liaudies šnekamąją kalbą (vidurio aukštaičių ir iš dalies žemaičių tarmes) literatūrinės kalbos funkcijoms, negu M. Mažvydo darbuose. Tai rodo, be kita ko, ir sistemingas kirčio vietos žymėjimas jo raštuose³.

Taigi šiuo metu, kol dar nesurastas P. Kanizijaus katekizmo lietuviškas vertimas ir neturima konkretesnių duomenų apie kitų stambesnių lietuviškų tekstų buvimą priešdaukšiniu laikotarpiu, lietuvių literatūrinės kalbos pradininku Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (ne apskritai lietuvių literatūrinės kalbos pradininku!) pagrįstai gali būti laikomas M. Daukša, o pirmuoju stambesniu tokios kalbos paminklu – jo 1595 m. katekizmas.

§ 7. Po M. Daukšos, savo reikšmingais vertimais padėjusio tvirtus pamatus lietuvių literatūrinės kalbos kūrimui bei norminimui Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, XVII a. čia ėmė rasti ir daugiau žmonių, kurie rūpinosi tolimesniu tos kalbos ugdymu. Tai K. Sirvydas, J. Jaknavičius, S. Slavočinskis, J. Telega ir kiti šio krašto lietuviškų raštų autoriai. Iš jų ypač svarbų vaidmenį ano meto lietuvių literatūrinės kalbos raidoje atliko K. Sirvydas, kuris savo gyva ir paly-

¹ Žr. V. Falkenhahn, *Der Übersetzer der litauischen Bibel Johannes Bretke und seine Helfer ...*, Königsberg und Berlin, 1941, S. 99–100; J. Lebedys, *Mikalojus Daukša*, p. 183–187.

² Žr. J. Lebedys, *cit. veik.*, p. 185.

³ Plačiau apie M. Daukšos indėlį į lietuvių literatūrinės kalbos kūrimą žr. J. Lebedys, *cit. veik.*, p. 308–320, 359.

ginti gryna (rytų aukštaičių šnektomis paremta) kalba parašytais raštais daug prisidėjo prie liaudinių M. Daukšos tradicijų įtvirtinimo literatūrinės kalbos praktikoje, prie šios kalbos praturtinimo bei ištobulinimo. Senojo periodo lietuvių literatūrinės kalbos, ypač jos leksikos, plėtojimuisi labai didelę reikšmę turėjo K. Sirvydo parengtas trikalbis (lenkų-lotynų-lietuvių kalbų) žodynas „Dictionarium trium linguarum...“ (1629), susilaukęs net penkių leidimų. Jame, šalia daugybės liaudinių žodžių, buvo pateikta taip pat daug paties autoriaus sukurtų naujadarų, kurių nemaža dalis, kaip toliau matysime (§§ 211–220), gana ilgai laikėsi lietuvių literatūrinės kalbos sistemoje, o kai kurie tebėra vartojami net ir mūsų dienomis.

§ 8. Baigiant kalbėti apie lietuvių literatūrinės kalbos kūrimosi pradžią, pravartu dar paliesti klausimą dėl šios kalbos pradinio etapo sąsajos su nelietuviškais raštais, pasirodžiusiais Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje ligi pirmųjų lietuviškų raštų atsiradimo. Šis klausimas vertas dėmesio tiek todėl, kad tuose nelietuviškuose raštuose yra tam tikrų lietuvių kalbos elementų, tiek dėl to, kad literatūros mokslo darbuose tie raštai paprastai priskiriami lietuvių literatūros istorijai¹.

Kaip žinoma, ligi pirmųjų lietuviškų raštų atsiradimo (XIII–XV a.) Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje rašto reikalui buvo vartojamos net 4 kalbos: lotynų, vokiečių, senoji baltarusių (vakarinių rusų)² ir lenkų. Iš jų labiausiai čia tuomet buvo paplitusi senoji baltarusių (resp. vakarinių rusų) kalba, kuri ilgą laiką ėjo kanceliarinės kalbos funkcijas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (teismų praktikoje ji čia buvo vartojama net ligi 1697 m.). Lotynų kalba tuo metu, kaip ir vėliau, buvo bažnytinio kulto kalba, be to, ja neretai buvo rašomi įvairūs Lietuvos feodalinių valdovų diplomatiniai bei valstybiniai raštai³. Vokiečių kalba tada retkarčiais būdavo pavartojama tiksliai oficialiems diplomatiniais raštams, adresuotiems Kryžiuočių ar Kalavijuočių ordinui. Mažai tebuvo vartojama raštui ir lenkų kalba, nors feodalinės

¹ Žr. Lietuvių literatūros istorija, I, Vilnius, 1957, p. 53.

² Lingvistinėje literatūroje ligi šiol dar tvirtai nenusisotojės šios kalbos pavadinimas. Vieni lingvistai ją vadina senąja baltarusių, kiti – vakarinių rusų, senąja rusų ir t.t. Šios kalbos pamatą sudaro senoji rusų literatūrinė kalba, kuri Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje buvo įgavusi daug vakarinių rusų (baltarusių) šnektų ypatybių, be to, buvo atmiešta lietuvių ir lenkų kalbų elementais.

³ Lotynų kalba parašyti ir pirmieji mums žinomi raštai Lietuvoje – 1253 m. Lietuvos kunigaikščio Mindaugo laišakai Livonijos ordinui, žr. Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch, I, Reval, 1853, Nr. CCXLIII ir CCLII.

diduomenės tarpe nuo XIV a. pabaigos ji darėsi tolydžio vis populiaresnė.

Suprantamas daiktas, kad nė viena iš šių kalbų, ilgesnį ar trumpesnį laiką tarnavusių feodalinės visuomenės viršūnių interesams Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, nebuvo gimtoji lietuvių liaudies kalba. Todėl ir tomis kalbomis parašytų raštų, turint galvoje anksčiau pateiktą literatūrinės kalbos apibrėžimą, nėra pagrindo sieti su lietuvių literatūrinės kalbos istorija. Tiesa, lietuvių kalbos (ne literatūrinės!) istorijai tie kitomis kalbomis, ypač senąja baltarusių (resp. vakarinių rusų) kalba, parašyti raštai yra įdomūs ir reikšmingi dėl juose užfiksuotų lietuvių kalbos elementų (lietuviškų bendrinių ir tikrinių žodžių), padedančių atkurti tam tikrus senesnės, ikirašytinės epochos lietuvių kalbos struktūros bruožus. Tačiau lietuvių literatūrinės kalbos istorijai, tiriančiai daugiau ar mažiau apdorotos, sunormintos lietuvių liaudies šnekamosios kalbos kūrimąsi bei plėtojimąsi, tie raštai neturi reikšmės, nes juose užfiksuoti lietuvių kalbos elementai (dažniausiai asmenvardžiai ir vietovardžiai) yra anorminio pobūdžio.

II. BENDRA XVI—XVII a. LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS IR JOS RAIDOS CHARAKTERISTIKA

§ 9. Lietuvių literatūrinės kalbos kūrimo bei norminimo procesas (kaip tai nesunku suvokti jau ir iš to, kas buvo anksčiau pasakyta) vyko nevienodai Rytų Prūsijoje ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Rytų Prūsijoje šis procesas, prasidėjęs XVI a. viduryje, buvo daug spartesnis bei intensyvesnis. Dėl susiklosčiusių istorinių sąlygų¹ čia jau XVII a. antrojoje pusėje nusistojo tam tikra vieningesnė, sritinė lietuvių literatūrinė kalba.

Kad šitokia literatūrinė kalba Rytų Prūsijoje susidarė ir nusistojo bemaž vieno šimtmečio eigoje, tai, be kitų, bene daugiausia bus lėmusios šios aplinkybės. Visų pirma, čia religinės propagandos sumetimais beveik jau nuo pat pradžios imta kolektyviai rūpintis tikybinių raštų kalbos tvarkymu bei pritaikymu visoms šio krašto tarmėms. Tuo tikslu, kaip žinoma, buvo sudarinėjamos net specialios komisijos atskirų lietuviškų raštų kalbai peržiūrėti bei redaguoti (pvz., tokios komisijos buvo sudarytos J. Bretkūno postilei ir biblijos vertimui peržiūrėti, J. Rėzos psalmynui suredaguoti, D. Kleino gramatikai patikrinti). Antra, Rytų Prūsijoje gana anksti pasirodė geros aniems laikams D. Kleino lietuvių kalbos gramatikos, kuriose, kaip minėta (§ 5), buvo kodifikuotos literatūrinės kalbos normos. Pagaliau, trečia, šio krašto lietuvių gyvenamasis plotas buvo mažesnis, čia nebuvo tokio didelio tarminio susiskaidymo, kaip Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje². Todėl čia greičiau galėjo pasklisti ir įsigalėti vieningesnės normos.

§ 10. Kiek kitaip vyko lietuvių literatūrinės kalbos kūrimo bei norminimo procesas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Nors čia tas procesas prasidėjo anksčiau (jo užuomazgų, kaip matėme, randama jau nuo XVI a. pradžios), tačiau jis buvo žymiai lėtesnis ir ne toks intensyvus. Tai, žinoma, taip pat nulėmė konkrečios istorinės aplinkybės, kurių tarpe bene svarbiausios buvo tokios (antipodinės Rytų

¹ Plačiau apie jas žr. SLK, p. 13—108; Lietuvių literatūros istorija, I, p. 96—102, 158—161.

² Plg. E. Hermann, Die litauische Gemeinsprache als Problem der allgemeinen Sprachwissenschaft, leid.: Nachrichten der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-Historische Klasse, 1929, Heft 1, S. 75.

Prūsijai): 1) Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, išskyrus M. Daukšą, K. Sirvydą ir dar vieną kitą raštų autorių, nebuvo labiau rūpinamasi ne tik vieningesnės lietuvių literatūrinės kalbos kūrimu, bet ir lietuvių kalbos ugdymu apskritai (čia prisimintina M. Daukšos postilės prakalba, kur rašoma, kad „...mūsų lietuvių tauta, – čia, be abejonės, turėti galvoje bajorai. *J. P.*, – besimokydama lenkų kalbos ir ją vartodama, taip yra paniekinusi, apleidusi, kone išsižadėjusi savo kalbos, jog kiekvienas tai lengvai mato“), 2) ilgą laiką (net ligi XVIII a. ketvirtojo dešimtmečio) šiame krašte nepasirodė įtakingesnių norminių lietuvių kalbos gramatikų, kuriose būtų buvusios nustatytos vieningesnės literatūrinės kalbos normos (bibliografų minima K. Sirvydo gramatika – *Clavis linguae Lituanicae* – ir ligi šiol dar nesurasta), ir 3) didesnė buvo lietuvių gyvenamoji teritorija ir įvairesnis lietuvių kalbos tarmis susiskaidymas (į žemaičių, vakarų, rytų bei vidurio aukštaičių tarmes, kurios savo ruožtu dar į daugybę šnektų šnektelių)¹. Šios aplinkybės bene daugiausia ir nulėmė tai, kad lietuvių literatūrinės kalbos kūrimo bei norminimo procesas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje vyko lėtai ir be aiškesnių teorinių pagrindų.

§ 11. Nors lietuvių literatūrinės kalbos raida XVI–XVII a. Rytų Prūsijoje ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo gana skirtinga, galima sakyti, ėjo dviem atšakom, tačiau tarp tų atšakų būta ir tam tikros sąsajos bei sąveikos. Iš vienos pusės, prūsinė literatūrinės kalbos atšaka veikė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje besiformavusią literatūrinę kalbą, o iš antros – šios pastarosios įtakos visai neišvengė ir prūsinė atšaka.

Tiesa, apie tų dviejų lietuvių literatūrinės kalbos atšakų tarpusavio sąveiką šiuo tarpu, kol dar nuodugniau tekstologiniu atžvilgiu neištirti senojo periodo lietuviški raštai, tegalima tiktai aprioriškai spręsti. Tačiau ją suponuoti leidžia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės autorių naudojimas Rytų Prūsijos leidiniais, ir atvirkščiai. Antai žinoma, kad M. Petkevičius į savo katekizmą yra įdėjęs savaip perredaguotų M. Mažvydo giesmių², kad 1600 m. vadinamosios Morkūno postilės vertėjas evangelijų tekstus yra paėmęs iš B. Vilento „Evangelijų bei epistolų“³; taip pat yra duomenų, rodančių, kad B. Vilento evange-

¹ Plačiau apie istorines sąlygas XVI–XVII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje žr. Lietuvių literatūros istorija, I, p. 73–78, 96–101, 129–138; J. Lebedys, Mikalojus Daukša, p. 9–44.

² Žr. V. Biržiška, Senųjų lietuviškų knygų istorija, II, Chicago, 1957, p. 12.

³ Žr. t e n p a t, p. 133.

lijomis daugiau ar mažiau yra naudojęs M. Daukša¹, K. Sirvydas², J. Jaknavičius³. Galimas daiktas, kad dar XVII a. pabaigoje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje buvo naudojamosi ir D. Kleino „Grammatica Litvanica“⁴.

Jau mažiau turime duomenų apie Rytų Prūsijos autorių naudojimąsi Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje pasirodžiusiais raštais. Tuo tarpu težinoma tik tai, kad D. Kleinas savo 1653 m. gramatikai ėmė pavyzdžių iš K. Sirvydo „Punktų sakymų“⁵ ir kad S. Bitneris, XVII a. gale versdamas į lietuvių kalbą „Naująjį testamentą“ (išsp. 1701 m.), galėjęs pasinaudoti S. Chilinskio vertimo rankraščiu⁶. Be to, taip pat yra pagrindo manyti, kad Rytų Prūsijoje praktikos reikalams buvęs naudojamas ir K. Sirvydo žodynas, nes čia net ligi 1730 m. nebuvo išleista lietuvių kalbos žodyno⁷.

Taigi Rytų Prūsijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės autoriai, daugiau ar mažiau naudodamiesi vieni kitų raštais, be abejonės, negalėjo išvengti ir didesnės ar mažesnės tų raštų kalbinės įtakos, nes raštas, ypač spaudinys, visada yra tam tikras autoritetas, į kurį nusižiūri, iš kurio ši tą sąmoningai ar nesąmoningai pasisavina neretai ir tie, kurie kritiškai vertina skaitomojo rašto autoriaus mintis arba yra priešiška nusiteikę skaitomojo autoriaus atžvilgiu (F. de Sosiuras kalbėjo net apie „raidės tironiją“, turėdamas galvoje didelę rašto įtaką šnekamajai kalbai)⁸.

§ 12. Kalbant apie XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos paskirtį bei pobūdį, reikia pasakyti, kad ji jau nuo pat savo kūrimosi pradžios dažniausiai tarnavo siauriems klasiniams Rytų Prūsijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės feodalų bei bažnytininkų intere-

¹ Žr. P. Salopiata, *Das Verhältnis der Evangelien-Texte in der ältesten katholisch-litauischen Drucken*, Göttingen, 1929, S. 57; J. Lebedys, *Mikalojus Daukša*, p. 269.

² Žr. P. Salopiata, ten pat.

³ Žr. V. Biržiška, *Senųjų lietuviškų knygų istorija*, II, p. 12.

⁴ Žr. J. Palionis, *Keletas naujų duomenų lietuvių kalbos gramatikų istorijai*, kn.: VVU Mokslo darbai, V Istorijos-filologijos fakulteto Mokslo darbai, I, Vilnius, 1955, p. 203.

⁵ Žr. T. Buchienė, J. Palionis, *Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos*, kn.: *Pirmoji lietuvių kalbos gramatika*, Vilnius, 1957, p. 19.

⁶ V. Biržiška, *Lietuviškų knygų istorijos bruožai*, Kaunas, 1929, p. 69.

⁷ Apie tai, kad su K. Sirvydo žodynu ir, gal būt, jo gramatika buvo susipažinęs D. Kleinas, žr. *AfslPh*, XXXIX, Berlin, 1925, S. 54–55.

⁸ Ф. де Соссюр, *Курс общей лингвистики*, Москва, 1933, стр. 51.

sams ir rėmėsi daugiausia religinio turinio raštais. Katekizmų, malda-knygių, giesmyių, evangelijų, psalmių ir panašių religinių tekstų verti-mai, trumpos proginio pobūdžio eiliuotos dedikacijos bei epigramos, vienas kitas feodalinių valdovų įsakymas ir keliolika teismo priesai-kų – štai ta „materialinė bazė“, kurios pagrindu kūrėsi bei plėtojosi lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a. Tačiau tatai buvo būdinga ne tik lietuvių, bet ir daugelio kitų tautų feodalizmo epochos literatū-rinėms kalboms, nes religija, kaip yra pažymėjęs F. Engelsas, tuomet viešpatavusi visose protinės veiklos srityse, o tas viešpatavimas „buvo būtina pasekmė tos padėties, kurią buvo užėmusi bažnyčia kaip bend-riausioji esamosios feodalinės santvarkos sintezė ir bendriausioji jos sankcija“¹.

Siauras, dažniausiai konfesinis, XVI–XVII a. lietuviškų raštų turinys, suprantamas daiktas, varžė, ribojo, spraudė į tam tikrus rėmus ir to meto lietuvių literatūrinę kalbą, ypač jos leksiką bei frazeologiją (įvairūs religiniai terminai, religines sąvokas reiškian-tys frazeologiniai junginiai, kaip vėliau matysime, sudarydavo gana didelę to meto lietuvių literatūrinės kalbos leksikos bei frazeologijos dalį, jie stelbdavo buitinę bei socialinę leksiką ir frazeologiją).

Kita aplinkybė, taip pat uždėjusi ryškų antspaudą XVI–XVII a. lietuvių literatūrinei kalbai, – tai neoriginalus, verstinis daugelio to meto lietuviškų raštų pobūdis. Mat, stengimasis nenutolti nuo origi-nalo (būdingas ypač tikiybinių raštų autoriams dėl baimės iškreipti biblines dogmas), noras kiek galint tiksliau išreikšti originalo turinį be galo varžydavo vertėjus. Neradę (ar nepasistengę surasti) reikalingų atitikmenų lietuvių liaudies kalboje, jie dažnai perkeldavo į savo ver-timus iš tos kalbos, iš kurios versdavo, ne tiktai atskirus žodžius bei žodžių junginius, bet neretai ir išstisias sintaksines konstrukcijas. Todėl bemaž visų to meto verstinių raštų kalba yra negyva, dirbtinė, kitų kalbų įtakos daugiau ar mažiau paveikta.

§ 13. Taigi šiedvi ką tik suminėtos aplinkybės – siauras konfe-sinis daugumos XVI–XVII a. lietuviškų raštų turinys bei tų raštų neoriginalus, verstinis pobūdis – paliko ryškius pėdsakus ir to meto lietuvių literatūrinės kalbos struktūroje: ji (ypač savo leksika, frazeo-logija ir sintakse) buvo gerokai nutolusi nuo liaudies šnekamosios kalbos.

¹ K. Marksas, F. Engelsas, Apie religiją, Vilnius, 1958, p. 82.

Kad XVI–XVII a. lietuvių literatūrinė kalba tam tikrose srityse ir buvo gerokai nutolusi nuo ano meto liaudies šnekamosios kalbos, tačiau nuo pastarosios anaipol ji neatitrūko. Ne tik jos fonetinė sistema ir gramatinė sandara, bet ir didžioji leksikos bei frazeologijos dalis rėmėsi tuometinėmis lietuvių liaudies tarmėmis bei šnektomis. Todėl kone visi senojo periodo lietuvių literatūrinės kalbos paminklai yra kartu ir reikšmingi ankstesnių epochų liaudies šnekamosios kalbos (tarmių) pažinimo šaltiniai.

Šiuo atžvilgiu senojo periodo lietuvių literatūrinė kalba iš esmės skiriasi, sakysim, nuo kai kurių slavų tautų (pvz., rusų, čekų) senojo periodo literatūrinių kalbų. Mat, tų tautų literatūrinių kalbų funkcijas gana ilgą laiką ėjo vadinamoji senovės slavų (senovės bulgarų) kalba, kuri, bent pradinėje stadijoje, su tų tautų liaudies šnekamosiomis kalbomis (tarmėmis) nebuvo betarpiškai susijusi.

§ 14. Kadangi vienas iš esminių literatūrinės kalbos požymių, kaip minėta (§ 2), yra jos didesnis ar mažesnis normingumas, tad, norint geriau suprasti XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos struktūrą, pravartu dar skyrium kiek paliesti ir tuometinių šios kalbos normų specifiką.

Visų pirma reikia pasakyti, kad ano meto lietuvių literatūrinės kalbos normos toli gražu nebuvo tokios vieningos bei vienalytės, kaip mūsų laikais. Vienur (vienoje lietuvių gyvenamoje teritorijoje), kaip vėliau matysime, jos daugiau rėmėsi viena tarpe ar šnektą, o kitur (kitoje teritorijoje) – kita. Bet tai ir suprantama: tada buvo dar tik pradinis tos kalbos kūrimosi etapas, kuriame nė negalima laukti didesnės jos normų vienybės. Be to, tada buvo feodalizmo epocha, kurioje dėl didelio teritorinio susiskaldymo bei uždarumo ir kitų priežasčių literatūrinėms kalboms apskritai nebūdingas didesnis normų vieningumas bei pastovumas¹.

Toliau pažymėtina, kad to meto lietuvių literatūrinės kalbos normos, ypač Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje, dėl anksčiau minėtų priežasčių (žr. § 10) buvo spontaninio pobūdžio. Vienos ar kitokios kalbos lytys tada labiau įsigalėdavo literatūrinės kalbos vartosenoje, kitaip sakant, virsdavo norminėmis dažniausiai ne

¹ P vz., dėl lenkų literatūrinės kalbos normų nevieningumo feodalizmo epochoje žr. Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, I, Warszawa, 1961, str. 93, dėl prancūzų — P. A. Будагов, *Проблемы изучения романских литературных языков*, М., 1961, стр. 10.

dėl atskirų asmenų ar tam tikrų žmonių grupių sąmoningos tų lyčių reglamentacijos, bet savaime. Sąmoninga reglamentacija didesnę reikšmę tuomet galėjo turėti tiktai pasirodžius praktinėms lietuvių kalbos gramatikoms ir žodynams.

Pagaliau reikia dar pabrėžti, kad XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos normos arba, tiksliau sakant, jos norminiai elementai¹, ypač šio periodo pradžioje, sudarė nedidelį tos kalbos struktūros sluoksnį. Nepalyginti didesnę sluoksnį sudarė tada nenorminiai elementai, t.y. plačiau joje neišsigalėjusios įvairių tarmių lytys bei individualūs dariniai. Tačiau tai, žinoma, taip pat būdinga ne vien tik lietuvių, bet ir kitų tautų literatūrinių kalbų kūrimosi pradiniam etapams. „Kalbos norma – ypač ankstesniuose jos raidos perioduose – iš esmės yra tik plonas viršutinis sluoksnelis (Oberschicht), kurio „apačioje“ ir toliau gyvuoja su juo susiję, ankstesniuosius raidos tarpsnius atitinkantieji, nenorminiai, heterogeniniai kalbos reiškiniai“².

§ 15. Nors didžiąją XVI–XVII a. lietuviškų raštų daugumą sudarė konfesinio turinio raštai, tačiau greta jų būta šiek tiek, kaip minėta (§ 12), ir administracinių-kanceliarinių raštų, ir tam tikrų grožinės literatūros pobūdžio kūrinių. Todėl stilistiniu atžvilgiu to meto lietuvių literatūrinė kalba vis dėlto nebuvo vienalytė, ir joje mažų mažiausia galima išskirti bent tris pagrindinius stilius, kaip tam tikras funkcines jos atmainas, būtent: 1. bažnytinį-knyginį, 2. oficialų-kanceliarinį ir 3. grožinės literatūros, arba beletristinį, stilių³. Savo ruožtu kai kuriuos iš šių stilių galima dar ir smulkiau skaidyti. Sakysim, bažnytiniame-knyginiame stiliuje, mūsų nuomone, tikslinga dar būtų išskirti tokias dvi žanrines jo atmainas, kaip: a) bažnytinės prozos (biblinių tekstų, maldų, pamokslų ir pan.) ir b) bažnytinės poezijos (giesmių, psalmių) stilių. Oficialiame-kanceliariniame stiliuje taip pat dar galima išskirti: a) administracinį-kanceliarinį (įvairių valdžios

¹ „Literatūrinės kalbos norma“ bei „norminiu elementu“ čia suprantama iš tam tikrų tarmių paimta ar atskirų autorių sukurta ir plačiau literatūrinėje kalboje išsigalėjusi lytis.

² L. Benkő, Einige allgemeine Probleme der Geschichte der Literatursprache, leid.: Acta linguistica, t. XII, fasc. I–II, Budapest, 1962, S. 49–50.

³ Literatūrinės kalbos stiliumi mūsų laikoma tokia istoriškai susidariusi funkcinė literatūrinės kalbos atšaka, arba atmaina, kuriai būdingos tam tikros specifinės kalbos priemonės bei specifinis tam tikrų kalbos priemonių panaudojimo būdas, apspręstas skirtingos literatūrinės kalbos reiškimosi srities, arba sferos (plačiau žr. J. Palionis, Lietuvių literatūrinės kalbos istorijos įvadas, p. 13–14).

įsakymų) ir b) kanceliarinį-juridinį (įvairių teismo dokumentų, priesaikų ir pan.) stilių.

Iš tų trijų pagrindinių stilių XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos sistemoje vyravo, žinoma, bažnytinis-knyginis stilius, o grožinės literatūros, iš dalies ir oficialaus-kanceliarinio, stiliaus buvo tik užuomazgos (kiek ryškiau oficialus-kanceliarinis stilius buvo išsiskyręs tiktai prūsinėje literatūrinės kalbos atšakoje). Be to, pažymėtina, kad tas bažnytinis-knyginis stilius tada dar darė didelę įtaką ir kitiems stiliams, ypač oficialiam-kanceliariniam stiliui, kuriame apstu ir bažnytinės leksikos bei frazeologijos, ir religiniams raštams būdingų sintaksinių konstrukcijų.

III. LIETUVIŲ RAŠYBA XVI – XVII a.

§ 16. Vienas iš svarbiausių uždavinių, su kuriuo anksčiausiai teko susidurti ir kurį pirmiausia reikėjo vienaip ar kitaip spręsti XVI – XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos kūrėjams bei normintojams, – tai tam tikros rašybos susidarymas lietuvių kalbos garsų sistemai. Mat, rašyba, ypač raidynas, yra būtiniausioji bet kurios literatūrinės rašomosios kalbos reiškimosi ir egzistavimo sąlyga – *conditio sine qua non*.

Toliau čia, apžvelgdami XVI – XVII a. lietuviškų raštų rašybą, dėstymo patogumo sumetimais skyrium kalbėsime apie raidyną (t.y. rašmenų sistemą) ir apie rašybos principus (t.y. apie tai, kokiais pagrindais remiantis buvo vartojami atskiri rašmenys), nors šiedu dalykai neretai yra glaudžiai tarp savęs susiję. Be to, dėl tų pačių priežasčių pirmiau šiame skyriuje apžvelgsime raidyno plėtojimąsi Rytų Prūsijoje, o paskiau – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje.

§ 17. Reikalas susidaryti tam tikrą raidyną lietuvių kalbos garsams žymėti iškilo, suprantama, jau pirmųjų lietuviškų raštų autoriams. Ir tai, žinoma, buvo nelengvas uždavinys, ypač tiems, kurie neturėjo ankstesnių pavyzdžių, kuriems, kaip sakoma, reikėjo laužti pirmuosius ledus. Tačiau pirmųjų lietuviškų raštų autoriai, panašiai kaip ir daugelio kitų tautų raštijos pradininkai, neišsigalvojo visai naujo, originalaus raidyno, bet ėjo kitų pramintais takais – skolinosi rašmenis iš savo kaimynų, ypač lenkų ir vokiečių, vartojamų raidynų. Tiktai, skolindamiesi raidyną iš kaimynų, pirmųjų lietuviškų raštų autoriai turėjo jį daugiau ar mažiau pritaikyti prie lietuvių kalbos fonetikos ypatybių, prie šios kalbos garsų sistemos.

Pirmieji mums žinomi lietuviški raštai, pasirodę tiek Rytų Prūsijoje, tiek Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, buvo rašomi lotyniškaisiais gotikinio stiliaus (t.y. smailų, kampuočių linijų, kitaip dar vadinamais „vokiškaisiais“, arba „švabachiniais“) rašmenimis. Šitokio stiliaus rašmenys randami jau anoniminiame rankraštiniame XVI a. pradžios lietuviškame poterių tekste¹, o taip pat ir pirmuosiuose žinomuose lietuviškuose spaudiniuose (M. Mažvydo, M. Daukšos ir kt.). Lenkiškuose rankraščiuose, A. Briuknerio tvirtinimu², gotikiniai rašme-

¹ Žr. J. Lebedys ir J. Palionis, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas, p. 125.

² Žr. A. Brückner, Grafika i ortografia, kn.: Encyklopedya polska Akademii umiejętności, t. II, cz. 1, w Krakowie, 1915, str. 275.

nys laikėsi ligi XVI a. trečiojo dešimtmečio. Tokio pat stiliaus rašmenimis XV a. – XVI a. pradžioje buvo rašomi ir lotyniški rankraščiai tiek Lenkijoje, tiek Lietuvoje. Tačiau nuo XV a. pabaigos ryšium su humanizmo sąjūdžiu kaskart vis labiau ėmė gausėti lenkiškų, o ypač lotyniškų, raštų, rašytų vad. lotyniškąja antikva (t.y. apvalios formos rašmenimis).

Lotyniškąja antikva buvo rašomi jau ir kai kurie lietuviški rankraščiai XVI a. pabaigoje (pvz., J. Brekūno biblijos vertimas 1579–1590), nors spaudiniuose dar per visą XVI–XVII a. vyravo gotikiniai rašmenys. Tiesa, atskiri žodžiai ar sakiniai, ypač antraštiniai, būdavo kartais išspausdinami lotyniškąja antikva ir XVI a. viduryje (pvz., M. Mažvydo katekizmo tituliniam puslapyje kapitaline antikva išspausdintas žodis CATECHISMUSA, 8-me puslapyje žodis KNIGIELES, 14-me žodžiai PRADESTYSY SVGLDIMAS ir kt.). Dar daugiau tokių atvejų pastebima XVII a., ypač Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės spaudiniuose (pvz., K. Sirvydo „Punktuose sakymų“, kur visų pamokslų antraštės išspausdintos antikviniu minuskulu, o evangelijų lietuviški ir lenkiški tekstai – antikviniu kursyvu; taip pat S. Slavovčinskio giesmyne, kur lotyniškąja antikva išspausdinta didelė giesmių dalis).

Galutinai lotyniškoji antikva Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje, panašiai kaip ir Lenkijoje¹, įsigalėjo tikrai XVIII a., o Rytų Prūsijoje, kur stipriau veikė vokiečių rašybos įtaka, bemaž visą laiką (net ligi pirmojo pasaulinio karo) lietuviški raštai buvo spausdinami gotikiniais rašmenimis.

§ 18. Pirmųjų lietuviškų raštų autoriams, pradėjusiems taikyti lietuvių kalbai lenkų ar vokiečių kiek modifikuotus lotyniškus (gotikinius ar antikvinius) rašmenis, kildavo nemaža sunkumų dėl atskirų lietuvių kalbos garsų žymėjimo, ypač dėl tų garsų, kurių nebuvo minėtų kaimyninių kalbų fonetinėse sistemose ir kuriems žymėti stigo atitinkamų grafinių ženklų (pvz., nosiniams balsiams *ĩ*, *ų*, dvibalsiams *uo*, *ie* ir kt.). Tokios rūšies sunkumus buvo galima įveikti įvairiais būdais: arba lotyniškoms raidėms suteikiant kitas garsines reikšmes, arba susidarant naujų rašmenų iš įvairių lotyniškų raidžių kombinacijų, arba prie lotyniškų raidžių pridendant įvairius diakritinius ženklus. XVI–XVII a., kaip vėliau matysime, dažniausiai buvo praktikuoja-

¹ Žr. J. Łoś, Gramatyka historyczna języka polskiego, Lwów, 1927, str. 11; S. Słoński, Historia języka polskiego w zarysie, Warszawa, 1953, str. 135.

mas šis pastarasis būdas, bet iš pat pradžios (seniausiuose lietuvių rašto paminkluose) populiariausias buvo pirmasis būdas, t.y. kurios nors lotyniškos raidės vartojimas įvairiems lietuvių kalbos garsams žymėti.

§ 19. Kad seniausiuose lietuvių rašto paminkluose atskiros lotyniškos raidės iš tikrųjų turėdavo ne vienokią garsinę reikšmę, buvo daugiafunkcinės, matyti ir iš M. Mažvydo 1547 m. katekizmo, kur, pvz., raidė *c* reikšdavo ir *c* (dažniausiai), ir *k* (retai), raidė *g* – ir *g* (dažniausiai), ir *j* (retai), raidė *u* – ir balsį *u* (dažniausiai), ir priebalsį *v* (retai) ir t.t. Antra vertus, šiame katekizme pastebimas ir priešingas reiškiny, būdingas ypač seniausiems lietuviškiems spaudiniams, – tai vieno kurio nors lietuvių kalbos garso žymėjimas keliais rašmenimis. Pvz., balsiai *a*, *e* (*< an, en*), kurie M. Mažvydo tarmėje, reikia manyti, buvo tariami dar kaip tikri nosiniai balsiai¹, jo katekizme žymimi dvejopai: iš lenkų raidyno nusižiūrėtais rašmenimis *a*, *e* ir paprastaisiais *a*, *e* (*e* vieną kartą dar ir grafiniu junginiu *en: paschwenstu* MK 33,13–14)². Priebalsis *š* dažniausiai buvo žymimas vokišku triženkliu *fch*, bet kartais ir *ff* (*fs*), *β*, *f*. Priebalsis *ž* paprastai buvo žymimas dviženkliu *β*, o kartais ir vienženkliu *ǰ*. Tačiau ypač įvairiai M. Mažvydo katekizme žymimas *j* (jotas), būtent, net ketveriopai: dažniausiai raide *i*, rečiau – *g*, *j*, *gh* (prieš *i*). Vėlesniuose jo raštuose, be šių rašmenų, *j* (jotui) žymėti kartais dar būdavo pavartojami ir rašmenys *y*, *ij*, *ih*.

Apskritai, nors M. Mažvydas prie katekizmo pridėtam elementoriuje („Pygus ir trumpas mokslas skaititi yr raschity“) pateikė 23 didžiųjų ir 25 mažųjų raidžių raidyną (*a, b, c, d, e, f, g, h, i, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z*), bet praktikoje, t.y. savo paties raštuose, rašmenų vartojo daugiau, be to, ta jų vartosena, kaip matėme, labai įvairavo. Taip buvo ne tik todėl, kad M. Mažvydui vienam iš pirmųjų teko spręsti lietuviško raidyno sudarymo problemą, bet dar ir dėl to, kad gerokai šlubavo to meto spausdinimo technika.

Be minėtame elementoriuje pateiktų, M. Mažvydo raštuose dažniau ar rečiau sutinkami dar tokie rašmenys: *q* (*q*), *e* (*e*), *æ*, *ó*, *õ*, *ũ*,

¹ Žr. Chr. S. Stang, Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas, Oslo, 1929, S. 60.

² Balsius *i*, *u*, kurie žemaičių tuomet taip pat, tur būt, buvo tariami kaip nosiniai balsiai, M. Mažvydas žymėjo paprastomis raidėmis *i*, *u*, matyt, dėl to, kad spaustuvėje dar nebuvo atitinkamų spaudmenų (*ǰ*, *ŷ*), plg. Chr. S. Stang, ten pat.

Čia ir toliau prie pavyzdžio esantis pirmasis skaitmuo rodo šaltinio puslapį, o antrasis – eilutę; išimtį sudaro tiktai biblijų ir psalmynų pavyzdžiai, prie kurių pridėtas pirmasis arabiškas skaitmuo žymi bibliinio teksto skirsnį, o antrasis – smulkesnę atskaidą (caput).

ū¹, l, w, j. Iš šių pastarųjų ypač reti (pasitaikantieji tikrai keliuose atskiruose žodžiuose) yra diakritiniai rašmenys *ó, õ, ù, l* (lenkiškasis, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštuose plačiai vartotas kietajam *l* žymėti). Palyginti retai taip pat buvo vartojami rašmenys *q, ę, æ.*

Tuo būdu visų M. Mažvydo raštuose pavartotų rašmenų sistema atrodo šitaip:

Rašmuo		Garsas	P a v y z d ž i a i
1547m. katekizme	Vėlesn. raštuose		
1	2	3	4
<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a, ā (ā?), q</i>	<i>tatai</i> MK 8,5, <i>Makfla schito</i> MK 8,6, a. sg. <i>diena</i> MF 105,12, praet. 3 <i>fugraβina</i> MG II 270,6
<i>q</i>	<i>q</i>	<i>q, an</i>	d. pl. <i>šqbal finems</i> MK 15,22–23, <i>degas</i> MF 104,12, <i>nūfigqsti</i> MG II 285,5, <i>bragus</i> MK 35,1
<i>e</i>	<i>e</i>	<i>e, ę? (ie?) ę</i>	<i>Bet</i> MK 9,22, i. sg. <i>wenu</i> MK 8,5, 1. sg. <i>nakteie</i> MK 26,3, <i>gimes</i> MG I 191,9, inf. <i>kije sti</i> MG II 437,4
<i>e</i>	<i>ę</i>	<i>ę, en</i>	inf. <i>schwę sti</i> MK 41,1, <i>manę sp</i> MG I 185,18, <i>Pękta</i> MK 18,6
<i>æ</i>	<i>æ</i>	<i>è, e, ie (ę?)</i>	<i>ffæd</i> MK 21,18, <i>Kalbæs</i> MG I 158,6, a. sg. <i>fūlæli</i> MG II 456,3, praes. 2 pl. <i>æchkot</i> MG II 278,12
<i>o</i>	<i>o</i>	<i>o, o? (uo?)</i>	<i>mok flas</i> MK 13,1–2, <i>czonai</i> MF 99,19, <i>Dona</i> MK 23,11, <i>wando</i> MK 24,5
	<i>ó</i>	<i>o</i>	1. pl. <i>Sprowó fu</i> MG II 591,8

¹ Ši rašmenį M. Mažvydas pradėjo vartoti 1559 m. „Formoje chrikštymo“, tur būt, nusižiūrėjęs į vokiškus ar Vokietijoje rašytus lotyniškus rankraščius, kuriuose tas rašmuo pasitaikydavo dar ir XVI a. (plg. BzB, S. 27, G. Mentz, Handschriften der Reformationszeit, Bonn, 1912, S. 13).

1	2	3	4
	ō	o	praes. 3 <i>faugō</i> MG II 531,13
u	u	u, ū, u	<i>fu</i> MK 8,14, n. pl. <i>Sunus</i> MK 35,17, g. pl. <i>darbu</i> MG II 334,17
ũ	ũ	u, u	a. pl. <i>schaũkiencziufius</i> MK 50,10, g. pl. <i>prastũ</i> MG II 498,16, <i>iawũ</i> MG II 510,3
	ũ	uo, ū, u	<i>dũdams</i> MF 97,14, <i>nũg</i> MG I 153,3, <i>bũk</i> MG II 251,17; 402,4, praes. 3 <i>pũliu</i> MG II 468,17, a. pl. <i>mũs</i> MG I 224,7, fut. 3 <i>bũs</i> MG II 505,3
i	i	i, ī, ĭ, j, priebalsių minkštumas	<i>ir</i> MK 8,12, <i>wirai</i> MK 30,11, n. sg. <i>stipribe</i> MF 105,17–18, <i>fugriřimas</i> MG I 153,15, <i>nauias</i> MG I 154,5, <i>giera</i> MK 9,21
	ih	j	<i>giwatoihe</i> MF 98,6, i. sg. <i>Krauihu</i> MF 130,4, praet. 3 <i>regeiha</i> MG I 228,5
y	y	i, ī, j	<i>turety</i> MK 9,4, praes. 3 <i>byla</i> MK 8,2, <i>prysch</i> MK 19,14, <i>wyrus</i> MK 38,1, 1. sg. <i>Widuy</i> GA 91,9, praet. 3 <i>dowanoya</i> MG II 439,10
ij	ij	i, ī, j, priebalsių minkštumas	conj. <i>ijr</i> MK 31,2, <i>wijramus</i> MK 34,13, a. sg. <i>meijle</i> MG I 202,10, n. pl. <i>ijus</i> MG I 185,2, praet. 3 <i>fuijednoija</i> MG II 282,8, a. sg. <i>waiřfiju</i> MG II 348,2
b	b	b	<i>biau</i> MK 10,21, <i>ieib</i> MG I 156,2
c	c	c, k	n. sg. <i>celas</i> MG I 153,7, a. pl. <i>ractus</i> MK 28,20
ch	ch	ch	<i>choras</i> GA 84,1, <i>Chwola</i> MG I 200,18

1	2	3	4
<i>cʒ</i>	<i>cʒ</i>	<i>č</i>	<i>cʒia</i> MK 9,24, g. sg. <i>cʒeʒa</i> MF 106,6
<i>d</i>	<i>d</i>	<i>d</i>	inf. <i>doty</i> MK 9,21, <i>dabok</i> MG I 156,17
<i>dʒ</i>	<i>dʒ</i>	<i>dž</i>	i. sg. <i>dʒiaukʒmu</i> MK 8,14, g. sg. <i>dʒuties</i> MG II 288,12
<i>f</i>	<i>f</i>	<i>f</i>	n. sg. <i>Forma</i> MF 95,1
<i>g</i>	<i>g</i>	<i>g, j</i>	<i>pagal</i> MK 9,2, <i>gis</i> MK 71,15, <i>naugini</i> MG II 313,11–12
<i>gh</i>	<i>gh</i>	<i>g, j</i>	<i>Ghyʒʒai</i> MK, 60,3, a. sg. <i>Daritoghi</i> MF 109,2, <i>Ghrekus</i> MF 111,11
<i>h</i>	<i>h</i>	<i>h, balsio ilgumas?</i>	l. pl. <i>hukiuʒu</i> MK 8,15, <i>Hymnas</i> MG I 175,2
<i>j</i>	<i>j</i>	<i>i, j</i>	<i>jr</i> MK 27,10, <i>Jʒch</i> MG I 153,11, g. sg. <i>ja</i> MK 74,17, <i>Jei</i> MG I 157,9
<i>k</i>	<i>k</i>	<i>k</i>	<i>kaip</i> MK 23,9, <i>kiek</i> MG I 182,3
<i>l</i>	<i>l</i>	<i>l</i>	<i>alba</i> MK 18,2, praes. 3 <i>liep</i> MG I 233,7
	<i>l</i>	<i>l (kietas)</i>	<i>glabʒiiti</i> MG II 463,15, <i>mulas</i> MG II 467,9, <i>kauļuʒu</i> MG II 468,11
<i>m</i>	<i>m</i>	<i>m</i>	<i>mes</i> MK 23,14, <i>mums</i> MG I 187,10
<i>n</i>	<i>n</i>	<i>n</i>	<i>ne</i> MK 8,7, <i>ant</i> MG I 157,14
<i>p</i>	<i>p</i>	<i>p</i>	<i>ape</i> MK 9,10, <i>per</i> MG I 157,5
<i>r</i>	<i>r</i>	<i>r</i>	<i>ir</i> MK 8,4, <i>kuri</i> MG I 191,8
<i>ʒ</i>	<i>ʒ</i>	<i>s (žodžio pradžioje ir viduryje)</i>	v. pl. <i>ʒeʒeris</i> MK 8,4, <i>ʒtoioʒe</i> MG I 179,7
<i>s</i>	<i>s</i>	<i>s (žodžio gale)</i>	<i>tus</i> MK 8,18, a. pl. <i>debeʒʒis</i> MG I 241,10
<i>ʒch</i>	<i>ʒch</i>	<i>š</i>	<i>ʒchitai</i> MK 8,11, <i>iʒch</i> MG II 311,6
<i>t</i>	<i>t</i>	<i>t</i>	<i>to</i> MK 8,8, <i>tur</i> MG I 159,6

1	2	3	4
<i>th</i>	<i>th</i>	<i>t</i>	<i>Beth</i> MK 10,6, <i>Atheiha</i> MF 132,11
	<i>tþ</i>	<i>č</i>	g. sg. <i>wiſſagalintþoya</i> MF 109,15–16, perm. <i>teapſchwietþ</i> MF 117,14, d. sg. <i>karalauientþem</i> MG I 162,4
<i>v</i>	<i>v</i>	<i>u, v</i>	<i>vredas</i> MK 11,19, <i>vſch</i> MG I 156,5, <i>Viſoſu</i> MK 8,21
<i>w</i>	<i>w</i>	<i>v</i>	<i>tawa</i> MK 23,9, a. sg. <i>wiena</i> MG I 203,5
<i>x</i>	<i>x</i>	<i>ks</i>	<i>maxlas</i> MK 10,9, <i>dþauxma</i> MG I 158,15
<i>þ</i>	<i>þ</i>	<i>z, ž</i>	<i>treþwas</i> MK 29,12, <i>apmaþgok</i> MG II 267,9, g. sg. <i>amþinas</i> MK 25,1, n. sg. <i>þeme</i> MG I 176,11
<i>þ̇</i>		<i>ž</i>	g. sg. <i>þemes</i> MK 21,4, <i>þmagaus</i> MK 73,1
<i>þ̂</i>	<i>þ̂</i>	<i>ž</i>	<i>maþa</i> MK 9,17, <i>amþaus</i> MG I 174,18

Iš šios lentelės matyti, kad M. Mažvydas, panašiai kaip ir visi vėlesnieji XVI a. lietuviškų raštų autoriai, grafiškai dar neskyrė ilgųjų balsių nuo trumpųjų, nors kur-ne-kur jo raštuose lyg ir pastebimas noras ilgąjį *ī* žymėti sudvejintu *ii* (*praſchiikiet* MK 11,15), o ilgąjį *ū* – sudvejintu *uu* (*Suunaus* MK 24,11–12).

§ 20. Tas M. Mažvydo raidynas vėlesniųjų Rytų Prūsijos lietuviškų raštų autorių po truputį buvo keičiamas ir tobulinamas: įsivedama naujų rašmenų bei diakritinių ženklų specifiniams lietuvių kalbos (atskirų jos tarmių) garsams žymėti arba įvairiais sumetimais atsisakoma nuo tam tikrų rašmenų ar diakritinių ženklų. Be to, kuo toliau, tuo vis dažniau pastebimas nuoseklesnis atskirų rašmenų vartojimas tam tikromis apibrėžtomis reikšmėmis.

Antai B. Vilentas jau kiek nuosekliau, negu M. Mažvydas, ėmė vartoti čekišką diakritinį rašmenį *ũ* dvibalsiui *uo* žymėti, dažniau dėjojo ant raidžių *o* ir *u* diakritinius ženklus ' ir ~ (pvz.: g. sg. *algós* Ech 10,3, n. sg. *óras* Ech 23,13, g. sg. *tó* EE 54,10, *kurió* EE 142,21..., fut. 3 *būs* Ech 5,24, g. pl. *mariũ* Ech 53,15, *turtũ* Ech 14,2, *yũſſu* EE 26,9, inf. *bũti* EE 57,4, imper. 2 *atſiũſk* EE 92,11 ...), be to, įsivedė dar porą naujų diakritinių ženklų, būtent, gravio formos (˘) ir stogelio for-

mos (^) diakritinius ženklus, kuriuos nereguliariai dėliojo ant o (pvz.: 1. sg. *tò Maldò* Ech 24,12, praes. 3 *ne fchò* Ech 40,21, g. sg. *iò* EE 22,24, praes. 3 *abeiò* Ech 35,2, 1. sg. *tikrò wierò* Ech 19,16, *tó paczò hadino* EE 54,10, *ifsch tòla* EE 201,24, perm. *teapsaugò* Ech 62,21...). Kokią fonetinę vertę turėjo visi šie diakritiniai ženklai, jų vartojimo specialiai neištyrus, sunku pasakyti. F. Bechtelis tvirtino, kad cirkumflekso formos ženklas (~), dedamas ant *u*, žymis balsio ilgumą¹. Bet balsio ilgumą, kaip rodo dauguma pavyzdžių, gali žymėti taip pat gravio, akūto bei stogelio formos ženklas (tiesa, tiek gravio, tiek akūto ženklas atskirais atvejais B. Vilento raštuose gali būti atsiradęs ir atsitiktinai: bespausdinant nutrupėjus vienai katrai stogelio formos ženklo pusei).

§ 21. Rankraštiniuose XVI a. Rytų Prūsijos lietuviškuose raštuose – vad. Volfenbiutelio postilėje (1573) ir J. Bretkūno biblijos vertime (1579–1590) – kitaip, negu ankstesniuose raštuose, žymimi nosiniai balsiai *a*, *ę*, *i*, *u*, būtent, tašku raidės apačioje, pvz. (Volfenbiutelio postilėje): a. sg. *tą dieną* SLS 42,2, part.n.sg. *fu fsimilstas* SLS 45,4, a. sg. *karali fte* SLS 43,22, g. sg. *fawęs* SLS 49,12, a. sg. *žadį* SLS 45,5, fut. 3 *nedriš* SLS 52,17, cond. *gierintų fi* SLS 45,2, *lautų fi* SLS 45,23, g. pl. *mu fų* SLS 43,4..., (biblijos vertime): 1. sg. *ąboline* BB I Moz. 18,1, a. sg. *neapikantą* BB II Moz. 1,12, praet. 3 *apfigreße* BB II Moz. 7,23, a. sg. *Garbę* BB V Moz. 3,24, fut. 3 *fugri fch* BB II Moz. 13,17, a. sg. *Warį* BB III Moz. 26,19, inf. *fiųsti* BB II Moz. 4,13, g. pl. *Aufų* BB IV Moz. 31,50 ... Tačiau spausdintuose J. Bretkūno darbuose taškais nosiniai balsiai nežymimi ir apskritai nevartojamos „nosinės“ raidės: jų vietoj randami dviženkliai rašmenys *an*, *en*, *in*, *un*² arba paprastieji viženkliai *a*, *e*, *i*, *u*, pvz.: a) adv. *dran fei* BG 29,8, g. sg. *span fta* BG 34,10, part. praes. n. sg. *dūdan fis* BK 12,14, imper. *gren fchk* BG 22,2, *apken fk* BG 18,15–16, part. praet. n. sg. *dawens* BP I 7,12, *inklampinens* BP I 5,18, a. sg. *bu fenczen diena* BP I 18,4, praes. 3 *i fchpaßin fta* BP I 18,14, a. sg. *βodin* BG 78,25, cond. 2 sg. *at fiun ftumbei* BG 56,26, cond. 3 *pennetun fe* BP I 13,4–5, part. praet. n. sg. *ap fskun ftas* BG 101,1..., b) a. sg. *dieni fchka dūna* BK 16,12–13, *palaima* BP I 13,15, *Tiewik fczę* BG 10,25, part. praet. n. sg. *paßinnes* BK 2,12, praes. 3 *fugri fcht* BG 1,19, a. sg. *a ffilaiti* BP I 2,4, *βodi* BG 78,21, imper. 2 sg. *atfiufk* BK 10,6, inf.

¹ Žr. F. Bechtel, Bartholomäus Willent's litauische Uebersetzung des Luther'schen Enchiridions und der Episteln und Evangelien..., Göttingen, 1882, S. XVIII.

² Šie dviženkliai ne visai retai pasitaiko taip pat ir biblijos vertimo rankraštyje.

at *fiu fti* BK 8,9, BP I 5,21, g. pl. *prieβafstu* BP I 9,20, cond. 3 *ifchwa-
dūtu* BG 2,18 ...

Šitoks „nosinių“ raidžių nevertojimas spausdintuose J. Bretkūno raštuose, tur būt, aiškintinas tuo, kad ano meto Karaliaučiaus spaus-tuvėse dar nebuvo nei spaudmenų su taškais raidės apačioje, nei spaud-menų *i*, *u* (su įkypo brūkšnelio ar vašelio formos diakritiniais ženklais, analogiškų spaudmenims *a*, *e* ar *q*, *e*), ir todėl autorius ar spaustuvi-ninkas, norėdamas būti nuoseklesnis, t.y. norėdamas vienodžiau žy-mėti visus nosinius balsius, atsisakė ir nuo savo amžininkų vartotų *a*, *e*¹. Nei savo spausdintuose, nei rankraštiniuose darbuose J. Bretkū-nas nevertėjo taip pat ir vilentiškų diakritinių ženklų (‘, ‘, ^, ~), nors šiaip visais kitais rašmenimis jis nesiskyrė nuo savo amžininkų.

§ 22. Nedaug kuo skiriasi nuo mažvydinio ir S. Vaišnoro „Žem-čiūgoje teologiškoje“ (1600) vartojamas raidynas. Čia tiktai kiek daž-niau sutinkamas vienženklis rašmuo *ǰ* šalia dviženklio *β* priebalsiui *ž* žymėti, afrikata *dž* dažniau žymima ne tradiciniu dviženkliau *dž*, bet naujovišku triženkliau *dcž* (pvz.: n. sg. *dcžauxmas* 43a,19, part. praes. n. sg. *paβeidcžes* 54a,5, praes. 3 *geidcže* 72a,14, i.pl. *pawifdcžeis* 112,5, g. pl. *ǰwai fdcžu* 237a,15–16 ..., šalia retesnių: part. praes. n.sg. *spau-džens* 52,9, g. sg. *pradžios* 6a,9 ...), be to, retkarčiais vertėjo prakal-boje, išspausdintoje lotyniškąja antikva, pasitaiko diakritinis ženklas ^ (dedamas ant raidės *o* vienaskaitos kilmininke, pvz.: *anós* 4,7, *ió* 9,2, *tó* 3,13 ...) ir išsiskiriantis savo forma, išlenkimu į dešinę pusę, rašmuo; (vartojamas priebalsiui *j* žymėti junginyje su *i*, pvz.: i. sg. *kalawǰu* 3,17, l. sg. *laudǰe* 11,3, *ǰodǰe* 2,25 ...).

§ 23. Jono Rėzos psalmyne (1625), apskritai imant, irgi laikomasi mažvydinės tradicijos. Bet atskirų rašmenų bei diakritinių ženklų var-tosenoje čia jau pastebima kiek daugiau naujovių, būtent: a) jame il-gasis *ī* dažniau žymimas ygreku (pvz.: imper. 2 sg. *daryk* 26,1, praes. 3 *myl’* 5,12, n. pl. *Pagonys* 2,1, n. sg. *Piktenybe* 7,10, inf. *pa fskaityti* 22,18 ...), b) gana reguliariai, ypač prieš *a*, *e*, *o*, *u*, vartojamas jotas prie-balsiui *j* žymėti (pvz.: praes. 3 *dumoja* 7,15, *kerfchija* 35,19, *pjauje* 52,3, conj. *jey* 22,9, g. sg. *jo* 2,2, praet. 3 *drebbėjo* 18,8, n. pl. *jus* 2,10 ...; prieš *i* paprastai rašomas dviženklis *gh*: n. sg. *ghis* 3,4, praes. 2 sg. *neatboghi* 10,13 ...), c) dažniau, negu ligtoliniuose raštuose, platusis *e* žymimas ligatūriniu *æ* (pvz.: *garai* 2,12, g.sg. *kælio* 1,1, praes. 3 *gæpti*

¹ Pažymėtina, kad biblijos rankraštyje J. Bretkūnas neretai vartojo rašmenį *e* plačiajam *e* žymėti (plg.: g. sg. *kēlio* BB II Moz. 13,17, n. sg. *gēras* BB V Moz. 1,14 ir kt.).

7,11, fut. 3 *nekænks* 10,6, praet. 3 *tæko* 16,6 ...), d) afrikatai č žymėti greta tradicinio *cʒ* dažnai vartojamas dar ir naujoviškas dviženklis rašmuo *tʒ*, kuris sporadiškai pasitaiko jau M. Mažvydo ir J. Bretkūno raštuose (pvz.: cond. 1 sg. *dʒiauktʒios* 9,15, *galletʒia* 22,18, g. pl. *giwænantʒiū* 33,14, a. pl. *darantʒius* 34,17, praes. 3 *neapkentʒia* 34,22, i. pl. *rytmatʒeis* 30,6 ...|| i. sg. *cʒefu* 1,3, cond. 1 sg. *apʃkæpcʒio* 9,15, adv. *cʒionai* 22,12 ...)¹, e) diakritinis ženklas ^ dėliojamas ne tik ant *o*, kaip B. Vilento raštuose, bet ir ant raidžių *a*, *e*, *u*, *i* (pvz.: praes. 3 *gâl* 4,8, *neliâuiafi* 10,5, cond. 3 *ʃchâuditu* 11,3, g. sg. *Burnôs* 8,3, *bedôs* 10,1, adv. *wiʃfadôs* 9,6, imper. 2 pl. *Aprêikʃchkite* 9,12, cond. 3 *pænnêtu* 14,5, praes. 3 *nêra* 18,42, g. pl. *jaunû Waikû* 8,3, *jû* 16,4, *Rankû* 19,2, praep. *nûg* 18,16, imper. 2 sg. *bûk* 25,11, n. pl. *ʃtaigus* 54,4, n. sg. *Baime* 19,12, imper. 2 sg. *Atleifk* 19,15 ...). Be to, pažymėtina, kad J. Rėzos psalmyne daugeliu atvejų randamas panašus į horizontaliai kiek ištęstą tašką diakritinis ženklas (˘) ant raidės *e* tam tikrų vardažodžių ir įvardžių vienaskaitos įnagininko, vietininko ir daugiskaitos vietininko galūnėje (pvz.: *fu baimė* 2,11, *fu ʃtipribė* 13,3, *Tinklė* 9,16, *Sʒodijė* 17,4, *Schirdijė* 13,3, *Girrioiė* 50,10, *dûbejė* 9,16, *gedoiė* 37,19, *wienamė kraʃchtė* 19,7, *mannamė kunė* 38,4, *diddimė pakaiujė* 37,11, *manijė* 38,3, *jojė* 24,1, *tammė* 35,8, *Marioʃė* 77,20, *didʒûʃe Wandæniʃʃė* t.p., *Priʃakimoʃė* 78,10 ...). Iš D. Kleino gramatikose randamų pastabų² matyti, kad šitoks taškas (bent vienaskaitos įnagininke) veikiausiai turėjo formų skiriamąją (diferencinę) reikšmę.

§ 24. Dar daugiau raidyno naujovių, o taip pat dar nuoseklesnė atskirų rašmenų vartoseną randama D. Kleino lietuvių kalbos gramatikose. Šių gramatikų autoriaus, norėjusio, iš vienos pusės, padaryti lietuviškąjį raidyną vienodesnį bei pastovesnį, o iš antros – geriau pritaikyti jį prie lietuvių kalbos garsų sistemos³, novatoriškumas pasireiškė tuo, kad 1) jis atmetė ligtoliniuose Rytų Prūsijos raštuose išgalėjusį vokiškąjį triženklį *ʃch* priebalsiui *ʃ* žymėti ir jo vietoj, nusižiūrėjęs į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštus, pats vartojo ir kitiems patarė vartoti lenkiškąjį vienženklį *ś* bei dviženklį *β*; 2) šalia tradicinio dviženklio *cʒ* afrikatą *č* tam tikrais atvejais ėmė žymėti ir vienženkliai *ć*; 3) įsivedė šiuolaikinį diakritinį rašmenį *ė* (su tašku) siaurajam *ę* žymėti; 4) šalia tradicinių *a*, *e* įsivedė (tur būt, ne be M. Daukšos raštų įtakos) ir rašmenis *u*, *i* nosiniams balsiams žymėti; 5) pats

¹ Retkarčiais afrikata *č* buvo žymima ir triženkliais *tcʒ*: i. sg. *petcʒetimi* 112,20, n. pl. *wertcʒemi* 117,16...

² Žr. Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1957, p. 45, 48.

³ Žr. ten pat, p. 278.

nevartojo ir kitiems neteikė vartoti lietuviškuose žodžiuose raidžių *f, h, q, x*, nes jos „esančios lietuviams neįprastos“ („sind sie doch nicht der Littauen Einheimische“ Comp. 2); 6) balsių *a* ir *e* kiekybei bei kokybei atskirti vartojo rašmenis *á, é* (su akūto formos diakritiniu ženklu); 7) retkarčiais (panašiai kaip ir M. Mažvydas savo giesmyne, bet skirdamasis nuo pomažvydinių autorių) kietąjį *l* žymėjo lenkiškuoju diakritiniu *ł* (su įkypu brūkšniu). Be to, dar pridurtina, kad D. Kleinas nuosekliau, negu J. Rėza, vartojo ygreką ilgajam *ī*, jotą priebalsiui *j* žymėti ir diakritinį ženklą *˘* tam tikroms žodžių formoms skirti (pvz., vardažodžių vienaskaitos ir daugiskaitos kilmininkui ir kt.)¹.

Apskritai, D. Kleino gramatikose buvo vartojamas toks raidynas:

Rašmuo	Gar-sas	Pavyzdžiai	Paaškinimai (Kleino)
<i>á</i>	<i>ā</i>	<i>wákaras, káu-las</i> GL 2	žymi ilgą, atvirą, kirčiuotą balsį, panašų, kaip vokiečių žemaičių žodžiuose <i>Harp, Kahr</i>
<i>a</i>	<i>a</i>	<i>darau, kalawijas</i> GL 2	žymi trumpą, atvirą balsį, tokį kaip vokiečių žodžiuose <i>Hacke, backe</i>
<i>à</i>	<i>a(â?)</i>	<i>Ādomas, n. pl. geràs dienàs</i> GL 3, i. sg. <i>dūnà</i> GL 42	žymi trumpą, uždara, kartais „su o maišomą“ balsį. Moteriškosios giminės vardažodžių vnsk. įn-ko galūnėje taškas turi formų skiriamąją reikšmę.
<i>q</i>	<i>q</i>	<i>darqs, Tewq</i> GL 3	žymi nosinį balsį, skirtingą nuo lenkų <i>q</i>
<i>b</i>	<i>b</i>	<i>báfas, bran-gus</i> GL 4	„forma ir reikšme sutinka su lotynų arba vokiečių <i>b</i> “
<i>c</i>	<i>c</i>	<i>macis, lencu-gas</i> GL 4	žymi tokį kaip vokiečių <i>z</i> ar lotynų <i>c</i> žodžiuose <i>cervus, cedo</i>
<i>ć</i>	<i>ć</i>	<i>paćios, tarnaićiu</i> GL 4	žymi minkštą <i>ć</i> žodžiuose, „kur <i>t</i> yra pakeista į <i>c</i> “, panašų į vokiečių <i>t fch</i>
<i>c3</i>	<i>ć</i>	<i>c3artas, c3o-nai</i> GL 5	žymi kietesnį <i>ć</i> , tariamą kaip vokiečių <i>t fch</i>

¹ Plg. P. Jonikas, Kleino gramatikų bendrinė kalba, leid.: Aph, VIII, Kaunas, 1938, p. 66–67; T. Buchienė ir J. Palionis, Pirmosios spausdintos lietuvių kalbos gramatikos, kn.: Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 50–51.

1	2	3	4
<i>d</i>	<i>d</i>	<i>dabar, dangun</i> GL 135	žymi tokį kaip vokiečių ir lotynų <i>d</i>
<i>é</i>	<i>ē</i>	<i>fwéczas, pé-lus</i> GL 6	žymi ilgą, atvirą, kirčiuotą, tokį kaip graikų <i>η</i>
<i>e</i>	<i>e</i>	<i>derru, regiu</i> GL 6	žymi trumpą, atvirą, tokį kaip vokiečių žodžiuose <i>denken, schenken</i>
<i>é</i>	<i>é</i>	<i>édžios, téwas</i> GL 5	žymi ilgą, uždara, kaip vokiečių žodžiuose <i>Ehre, Lehre</i>
<i>ę</i>	<i>ę</i>	<i>βwefti, kęfti</i> Comp. 6	žymi „tariamą kaip <i>en</i> , bet tamsiau ir lyg pro nosį“
<i>(f)</i>	<i>f</i>	<i>Jo fefas, affiera</i> GL 7	vartojamas nelietuviškuose žodžiuose
<i>g</i>	<i>g</i>	<i>giefme, daugiaus</i> GL 7	žymi „kietesnį“ negu lotynų ar vokiečių kalbų <i>g</i>
<i>(h)</i>	<i>h</i>	<i>hukis, Ezechielis</i> GL 7	„žodžio pradžioje... reiškia tą pat, ką graikų <i>spiritus asper</i> “ (pvz., <i>hukis</i>), o žodžio viduryje vartojamas „tik svetimuose žodžiuose“
<i>i</i>	<i>i, priebalsių minkštumas</i>	<i>tikiu</i> GL 8	žymi trumpą, kaip lotynų ir vokiečių <i>i</i>
<i>y</i>	<i>ī, ĭ</i>	<i>myliu, tei fybe, piktay</i> GL 8–9	žymi ilgą balsį, o prievoksmiuose kartais turi formų skiriamąją reikšmę
<i>j</i>	<i>ĭ</i>	<i>lįfu, atmįfu</i> GL 9	žymi balsį, „ištariamą truputį tamsiau negu <i>in</i> “
<i>ij</i>	<i>i</i>	<i>labaj rettaj</i> GL 166	dvigubinis, iš kurio sutrauktas <i>y</i>
<i>j</i>	<i>j</i>	<i>wejas, gérojo</i> GL 8	vartojamas žodžio pradžioje, viduryje tarp dviejų balsių, emfatinuose būdvardžiuose
<i>k</i>	<i>k</i>	<i>Karalus, kietas</i> GL 9	turi tokią reikšmę, kaip vokiečių žodžiuose <i>kofsbahr, keiner</i>
<i>l</i>	<i>l</i> (minkštas)	<i>léi fti</i> Comp. 55	žymi minkštą priebalsį, sutampa su vokiečių <i>l</i>

1	2	3	4
<i>l</i>	<i>l</i> (kietas)	<i>malone</i> GL 10	žymi kietą priebalsį, panašų į lenkų <i>l</i>
<i>m</i>	<i>m</i>	<i>mánas</i> GL 22	atitinka vokiečių ar lotynų <i>m</i>
<i>n</i>	<i>n</i>	<i>ne</i> GL 18	” ” ” ” <i>n</i>
<i>o</i>	<i>o</i>	<i>obelis</i> GL 62	” ” ” ” <i>o</i>
<i>p</i>	<i>p</i>	<i>papenu</i> GL 171	” ” ” ” <i>p</i>
<i>r</i>	<i>r</i>	<i>Raumũ</i> Comp. 34	” ” ” ” <i>r</i>
<i>f</i>	<i>s</i>	<i>sakau</i> Comp. 8	vartojamas žodžio pradžioje ir viduryje, žymi „aštresnį“ <i>s</i>
<i>s</i>	<i>s</i>	<i>Ponas</i> GL 10	vartojamas žodžio gale, „neaštrus“
<i>ś</i>	<i>š</i>	<i>grieśnas</i> GL 10	atitinka vokiečių <i>fch</i>
<i>β</i>	<i>š</i>	<i>praβau, βirdis</i> GL 10–11	” ” ”
<i>t</i>	<i>t</i>	<i>trys</i> GL 25	atitinka vokiečių <i>t</i>
<i>u</i>	<i>u, ū</i>	<i>brangus, mu fu</i> GL 15	žymi ilgą ir trumpą balsį <i>u</i>
<i>u</i>	<i>u</i>	<i>ap fku fti</i> GL 12	žymi balsį, kuriame „slypi <i>n</i> “
<i>ũ</i>	<i>uo</i>	<i>Dũk</i> GL 61	žymi dvibalsį, vartojamas dar čekų
<i>w</i>	<i>v</i>	<i>Wiras, Winas</i> Comp. 8	vartojamas priebalsiui <i>v</i> žymėti
(<i>x</i>) ¹	<i>ks</i>		vartojamas atskirų autorių vietoj <i>ks</i> ar <i>gs</i>
<i>ž</i>	<i>z</i>	<i>žokanas, mažgoju</i> GL 13	atitinka vokiečių <i>s</i> , tariamas su „minkštu švilpimu“
<i>ź</i>	<i>ż</i>	<i>źodis, źirgas</i> GL 13	tariamas kaip lenkų <i>ź</i> , „su tam tikru zvimbimu“

¹ Šis rašmuo D. Kleino gramatikose nevartojamas: jose terandamas jis įskliaustas tiktai raidyno lentelėse, taip pat pavyzdžiuose, pateiktuose kitų autorių rašybai pailiustruoti (*dźauxmas* GL 12, *linxmibe* GL 12).

Šitoks D. Kleino susidarytas raidynas buvo priimtas vėlesniųjų XVII–XVIII a. Rytų Prūsijos lietuviškų raštų autorių ir šio krašto literatūrinės kalbos praktikoje ilgai laikėsi. Tikrai kai kurie XVIII a. ten pasirodžiusių lietuvių kalbos gramatikų autoriai (Pov. Ruigys, G. Ostermejeris) mėgino jį šiek tiek modifikuoti: įsivedė įvairiais sumetimais naujų diakritinių ženklų arba atsisakė nuo tam tikrų D. Kleino vartotų diakritinių ženklų.

§ 25. Jau kiek kitokia raidyno raida XVI–XVII a. buvo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Čia besikuriančią „lietuviškąją“ rašmenų sistemą dėl žinomų istorinių aplinkybių labiau veikė lenkų raidyno įtaka. Tačiau iš esmės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštuose tuo metu vartojamas raidynas vis dėlto daug kuo nesiskyrė nuo prūsienio: skirtybės dažniausiai ribojosi tikrai nevienodu vieno kito lietuvių kalbos garso ar garsų junginio žymėjimu.

Seniausiems lietuvių raidyno kūrimo bandymams Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje reprezentuoja XVI a. pradžios anoniminis rankraštinis poterių tekstas. Šiame tekste ryškiau, negu kuriame nors kitame lietuvių rašto paminkle, atsispindi ir tas daugelio tautų pirmiesiems raštams būdingas atskirų rašmenų daugiafunkcinis vartojimas, ir tas didelis rašmenų vartosenos įvairavimas, neišvengiamas bet kurios tautos raštijos pradžioje, kai dar nesama tvirtesnių rašto tradicijų. Antai dvigubinis rašmuo *ij* poterių tekste žymi ir trumpą balsį *i* (conj. *ijr*), ir ilgą *ī* (g. sg. *krijβawf*), ir priebalsių minkštumą (praes. 1 sg. *c3ijkijv* „tikiu“), ir priebalsį *j* (g. sg. *ija* „jo“); dvigubinis rašmuo *β* – ir pučiamąjį duslųjį *š* (d. sg. *greβnamv*), ir pučiamąjį skardųjį *ž* (g. sg. *βamijaf* „žemės“); rašmuo *v* – ir pučiamąjį priebalsį *v* (g. sg. *tava*), ir trumpą balsį *u* (a. pl. *mvf*), ir ilgą *ū* (g. pl. *mvfu*) ir t.t. Antra vertus, tame poterių tekste neretai vienas kuris garsas žymimas keliais rašmenimis, pvz., sprogstamasis priebalsis *t* – ir vienženkliai *t* (rečiau), ir dviženkliai *th* (dažniau), pučiamasis *v* – ir viengubiniu *v* (dažniau), ir dvigubiniu *w* (rečiau) ir t.t.¹ Apskritai, anoniminiame rankraštiniame poterių tekste vartojamas toks 26 rašmenų raidynas: *a, b, c3* (= *c, ė*), *ch, d, d3* (= *dz*), *e, g, i, y, ij, k, l, m, n, o, p, r, s, f, t, th, u, v, w, β* (= *š, ž*).

Šitoks raidynas buvo susidarytas, nusižiūrėjus tiek į lotyniškų (spausdintus ir nespausdintus) raštus, tiek ir į lenkiškų. Lenkiškųjų raštų įtaką rodo čia įsivesti dviženkliai *c3, d3* dzūkiškoms afrikatoms

¹ Plačiau žr. J. Lebedys ir J. Palionis, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas, p. 126.

žymėti, nes lenkiškuose rankraščiuose tie dviženkliai rašmenys reguliariau buvo vartojami jau nuo XIV a. pradžios¹.

§ 26. Nuo XVI a. pradžios anoniminiame rankraštiniam poterių tekste randamo nemažai skiriasi M. Daukšos, pirmosios žinomos lietuviškos knygos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje autoriaus, vartojamas raidynas. M. Daukša savąjį raidyną susidarė, nusižiūrėjęs visų pirma į ano meto lenkų spaudiniuose vartojamąjį, bet jį gerokai papildė naujais rašmenimis bei naujais diakritiniais ženklais. Pvz., griežtai grafiškai neskirdamas *e* nuo *é*, M. Daukša įsivedė naują rašmenį *é* (su maža *a* viršuje) savo tarmės plačiajam *e* (su *a* atspalviu) žymėti. Grynujų ilgųjų balsių *i* ir *ū* jis specialiais rašmenimis nežymėjo (jo raštuose kurne-kur pasitaikantis *y* nereiškia *i*), bet nosiniams *ĩ*, *ų* pirmasis nuosekliai ėmė vartoti diakritinius rašmenis *ĩ*, *ų* (su įkypais brūkšneliais). Dvibalsį *ie* jis žymėjo dviženkliau *ie*, *uo* (panašiai, kaip ir M. Mažvydas savo „Formoje chrikštymo“ bei vėlesniuose raštuose) – čekišku *ǐ*, o *voc.* + *i* dvibalsius dažniausiai rašė su *i* (t.y. *ai*, *ei*, *ui*, *oi*). Priebalsius *š*, *č* lenkų rašybos pavyzdžiu žymėjo dviženkliais *β*, *cβ*, priebalsį *v* – dvigubiniu *w*, o *j* (ne sakinio pradžioje) paprastai *i* (šiuo ženklu žymėjo ir priebalsių minkštumą). Kietajam *l* M. Daukša pirmasis reguliariau pradėjo vartoti lenkiškąjį diakritinį *l*, o kirčio vietai žymėti – diakritinius ženklus ^ˆ, [˙], [˚]. Be to, žodžio gale, ypač tais atvejais, kai yra nukritęs trumpas balsis, jo neretai dėliojamas apostrofas, o ant raidžių *d*, *g*, *n*, *p*, *t* – neaiškios fonetinės vertės diakritiniai taško, akūto ir apostrofo formos ženklai².

Apskritai M. Daukšos raštuose reguliariau vartojami tokie rašmenys:

Rašmuo	Garsas	P a v y z d ž i a i
<i>a</i>	<i>a</i>	n. sg. <i>dirwa</i> DK 4,12–13, <i>tada</i> DP 1,16
<i>á, á, â</i>	<i>a, ā</i> (kirčiuoti)	n. sg. <i>Prábilis</i> DK 4,1, <i>pakutá</i> DP 11,49, <i>yrá</i> DP 1,14, <i>ánis</i> „jie“ DK 84,5, n. sg. <i>Karálus</i> 3,25

¹ Plg. S. Rospond, Z badań nad stosunkami językowymi polsko-czeskimi do XVI w., kn.: Rozprawy Komisji językowej IV, Wrocław, 1963, str. 131 ir 135.

² Plačiau apie M. Daukšos kirčiavimą žr. P. Skardžius, Daukšos akcentologija, Kaunas, 1935.

³ E. Volteris (žr. jo Литовскій Катихизисъ Н. Даукши., СПб, 1886, стр. LXIX) ir V. Poržezinskis (žr. jo Несколько данныхъ для характеристики языка сочинений литовского писателя Н. Даукша, kn.: ХАРИСТНІА сборникъ статей по филологіи и лингвистикѣ въ честь Θεодора Евгеніевича Корша..., Москва, 1896, стр. 524–526) manė, kad tokiais ženklais buvęs žymimas priebalsių minkštumas žodžio gale. Bet daugelis M. Daukšos pavyzdžių to, rodos, nepatvirtina.

1	2	3
q	q, an	inf. <i>mąštit'</i> DK 97,11, adv. <i>drašei</i> DP 4,27, n. pl. <i>fergá</i> DK 152, 22, l. sg. <i>dağua</i> DK 54,4, g. sg. <i>walqđós</i> DP 15,32
b	b	<i>bat</i> „bet“ DK 3,10, inf. <i>bilot</i> DK 4,19, <i>bus</i> DP 2,48
c	c, k	a. pl. <i>Ceremoniás</i> DK 90,3–4, g. sg. <i>appelacios</i> DP 7,50, a. sg. <i>fuccefsia</i> DP 27,3, <i>affectą</i> DP 81,46
ć	č	g. sg. <i>dag fćio</i> „dankčio“ DP 107,3, <i>iśćios</i> DK 58,15
ch	ch	g. pl. <i>Monárchų</i> DP 8,13, <i>βlechetu</i> DP 558,31
cž, cź, cż	č	<i>kacziéb</i> DK 5,12, <i>czia</i> DP 16,4, <i>paukβ-cžei</i> DK 8,8, adv. <i>priderancźei</i> DP 29,7, a. sg. <i>wecžeria</i> DP 148,17
d, d'	d	<i>drin</i> „dél“ DK 16,16, inf. <i>darit</i> DP 1,27, <i>tad'</i> DP 173,23
dž, dź, dż	dž	g. sg. <i>pradžióš</i> DK 5,10–11, g. pl. <i>di-džêwimų</i> DK 11,6–7, praes. 3 <i>žúdzia</i> DP 46,45, i. sg. <i>didžiú</i> DP 159,21
e	e, é	<i>teip</i> DK 16,14, <i>be</i> DP 32,42, g. sg. <i>garbes</i> DP 3,3
é, ê, ê	e, æ, é (kir- čiuoti)	l. sg. <i>reikalé</i> DK 18,8, g. sg. <i>βirdés</i> DK 142,21, praes. 3 <i>gêma</i> DK 17,6, inf. <i>dékawot</i> DP 4,37, n. sg. <i>aβarêle</i> DP 32,22, <i>wiênas</i> DP 123,28, g. sg. <i>garbês</i> DP 127,14
ę	ę, en	<i>kęft</i> DK 34,21, cond. 1 sg. <i>giwęcże</i> DK 166,7
ê, ę, ia	æ	<i>gêrai</i> DK 6,5 <i>giâro</i> DP 16,3, <i>gêmamê</i> DK 95,20–21 <i>giama</i> DK 29,5, <i>dêbęfes</i> DP 2,9, <i>Pętras</i> DP 136,3
f	f	g. sg. <i>fortúnos</i> DP 8,11, <i>fundamento</i> DP 86,21
g, ğ	g	a. pl. <i>gamtas</i> DK 67,10, inf. <i>gerétis</i> DP 4,35, <i>ižg</i> DP 5,44

1	2	3
<i>h</i>	<i>h</i> , balsio ilgumas?	n. sg. <i>hōras</i> „oras“ DP 7,16, i. pl. <i>hožėis</i> DP 86,18, n. sg. <i>História</i> DP 49,21
<i>i</i>	<i>i, ī, j</i> , priebalsio minkštumas	n. sg. <i>Mokitinis</i> DK 9,12, <i>gimdiwé</i> DK 30,19, <i>iaigu</i> DK 41,21, praet. 3 <i>atáio</i> DP 5,41, praes. 1 sg. <i>fiūlau</i> DP 10,48
<i>ī</i>	<i>i, ī</i> (kirčiuoti)	a. sg. <i>Wainika</i> DK 178,8, <i>pilj</i> DP 121,4, <i>gīwis</i> DP 7,17, n. pl. <i>kaimīnai</i> DK 83,11
<i>į</i>	<i>į, ī, in</i>	fut. 3 <i>notgriß</i> DP 403,2–3, a. sg. <i>gīwį</i> DK 182,13, a. pl. <i>mąjitelus</i> DP 7,42, <i>Atmikitę</i> DP 19,5
<i>y</i>	<i>i</i>	fut. 3 <i>yßwis</i> DP 15,17, g. sg. <i>nelaymos</i> DP 15,35
<i>j</i>	<i>i, j</i> (dažniausiai sakinio pradžioje)	<i>Jr</i> „ir“ DP 3,43, <i>Jaig</i> „jei“ DK 53,9, <i>Jisai</i> DP 4,4
<i>k</i>	<i>k</i>	<i>ko</i> DK 5,7, imper. 2 sg. <i>klikauk</i> DP 2,47
<i>l</i>	<i>l</i> (minkštas)	g. sg. <i>pa faulo</i> DK 21,13, g. pl. <i>wilniu</i> DP 6,9
<i>l</i>	<i>l</i> (kietas)	inf. <i>milet</i> DK 27,21, n. sg. <i>bāl fas</i> DP 21,27
<i>m, m̄, m̃</i>	<i>m</i>	d. pl. <i>mumus</i> DP 2,31, d. du. <i>abiēm</i> DP 141,50, d. sg. <i>kañ</i> DK 101,21, i. sg. <i>maniñ</i> DK 143,15
<i>n, n̄</i>	<i>n</i>	conj. <i>norint'</i> DK 3,5, <i>qnt'</i> DP 15,36, <i>mañ</i> DP 113,32
<i>o</i>	<i>o</i>	g. sg. <i>io</i> DP 2,16, <i>ßkomios</i> DK 133,4
<i>ó, ô, ó</i>	<i>o</i> (kirčiuotas)	a. sg. <i>malónę</i> DK 15,9, <i>môkit</i> DK 7,19, g. sg. <i>malónes</i> DK 13,5, <i>katró</i> DP 168,11
<i>p, p̄, p̃</i>	<i>p</i>	n. sg. <i>patis</i> DK 26,13, <i>kaip̄</i> DP 1,30, al. pl. <i>iump̄</i> DP 63,36
<i>q</i>	<i>q</i>	a. pl. <i>reliquias</i> DK 65,7, a. sg. <i>Quē stiią</i> DP 588,41
<i>r, r̄</i>	<i>r</i>	<i>ir</i> DK 30,20, n. sg. <i>grinas</i> DP 2,48–49, <i>nóri</i> DP 115,27

1	2	3
<i>f</i>	<i>s</i> (žodžio pradžioje ir viduryje)	<i>fu</i> DK 70,15, g. sg. <i>wáifto</i> DK 76,15
<i>s</i>	<i>s</i> (žodžio gale)	<i>kas</i> DK 24,20, n. sg. <i>táwas</i> DP 3,2
<i>ś</i>	<i>s</i>	a. pl. <i>saldžiášiēs</i> DK 168,18, inf. <i>priár-tintiš</i> DK 149,12–13, praet. 3 <i>wēikeš</i> DP 15,55
<i>β</i>	<i>š</i>	<i>aβ</i> DK 10,2, i. sg. <i>βeβuru</i> DP 505,46
<i>t, t', t'</i>	<i>t</i>	<i>tiectai</i> DK 6,11, g. sg. <i>tautós</i> DP 46,8, <i>ant'</i> DP 164,18, <i>neť'</i> DP 12,10, <i>bat'</i> DP 9,3
<i>u</i>	<i>u, ū</i>	i. sg. <i>funumi</i> DK 12,2, g. sg. <i>funáus</i> DP 1,16, i. sg. <i>budú</i> DP 3,39
<i>ú, û</i>	<i>u, ū</i> (kirčiuoti)	<i>búwo</i> DK 57,18, a. sg. <i>búiti</i> DP 7,23, g. sg. <i>fmúrto</i> DP 16,28, inf. <i>bút'</i> DP 10,34, a. pl. <i>kúnus</i> DP 23,42
<i>ų</i>	<i>ų, ū</i>	cond. 3 <i>pralidėty</i> DK 81,5–6, <i>múfy</i> DP 264,33, n. pl. <i>wârgus</i> DP 221,15, fut. 3 <i>noťfnūs</i> DP 79,34
<i>ũ</i>	<i>uo</i>	n. sg. <i>nūdeme</i> DK 35,18–19, d. sg. <i>nūpūlui</i> DP 502,6
<i>v</i>	<i>u</i>	l. sg. <i>WILNIVI</i> DK 109,10, n.sg. <i>vrēdas</i> DP 27,10
<i>w</i>	<i>v</i>	<i>wienok</i> DK 5,18, n. sg. <i>giwatá</i> DP 14,47
<i>x</i>	<i>ks, gz</i>	n. sg. <i>Pâduxis</i> DK 103,12, g. sg. <i>linxmós</i> DP 10,29, i. pl. <i>executaráis</i> DP 42,19
<i>ž</i>	<i>z</i>	n. sg. <i>žókannikas</i> DK 131,3, i. pl. <i>wēž-dais</i> DP 154,2
<i>ž, ž</i>	<i>ž</i>	<i>žmógus'</i> DP 6,20, praet. 3 <i>apžiebe</i> DP 38,3

Iš šios lentelės matyti, kad atskirų rašmenų vartosenoje M. Daukša taip pat nebuvo labai nuoseklus: neretai tam pačiam garsui žymėti vartodavo kelis rašmenis arba atvirkščiai – vienu kuriuo rašmeniu žy-

mėdavo kelis garsus. Tai, be abejonės, lėmė tos pačios priežastys, kaip ir M. Mažvydo atveju.

§ 27. M. Daukšos vartotas raidynas vis dėlto nebuvo ištiesai priimtas XVI–XVII a. lietuviškų raštų autorių Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Netgi ir jo amžininkai yra atsisakę kai kurių jo rašmenų arba įsivedę naujų. Sakysim, M. Petkevičiaus 1598 m. katekizme jau nebevartojamas M. Daukšos dviaukštis rašmuo *ē*, vietoj *ū* randama *uo*¹, be to, čia visai nebėra nei „nosinių“ *u*, *j*, nei diakritinių kirčio ženklų (ant *a* dažnai pasitaikantis taško pavidalo ženklas neturi jokios fonetinės vertės). Antra vertus, šiame kalvinų katekizme daug dažniau, negu M. Daukšos raštuose, *voc.*+ *i* dvibalsiai rašomi su *y* (pvz.: 1. sg. *daykte* 80,7, adv. *labāy* 81,6, *teyfiēy* 21,24, d. sg. *tewuy* 22,15, 1. sg. *meyley tawoy* 25,20 ...), o priebalsiai *š*, *č* žymimi paprasčiaisiais vienženkliais *f(s)*, *c* (ypač tų priebalsių junginyje *šč*) arba diakritiniais vienženkliais *ś*, *ć* (pvz.: inf. *krikštiti* 12,15, g. sg. *firdies* 51,24, adv. *cionay* „čia“ 21,8, i. sg. *išmincia* 32,20, n. sg. *namikscias* 15,3, inf. *wāyksciot* 17,26, cond. 1 sg. *nerascia* 63,2, v. sg. *āuksciaufiāfis* 19,19 ..., *cionay* 157,11, cond. 1 sg. *garbinčia* 2,19, a. sg. *bažničia* 7,17, praes. 3 *waykšcioi* 48,9 ...).

Tokie pat rašmenys, kaip M. Petkevičiaus katekizme, apskritai imant, vartojami ir 1600 m. kalvinų (vad. Morkūno) postilėje. Čia tikrai greta taško, randamo ant *a*, dažnai dėliojamas ant tos raidės dar akūto formos diakritinis ženklas ('), atsiradęs iš lenkų rašybos, kurioje juo buvo žymimas jau nuo XVI a. pradžios vad. „*a* pochylone“ balis², be to, priebalsis (afrikata) *č* gana reguliariai rašomas dviženkliais *cž* (su *ž* antrajame šio dviženkliaus komponente).

§ 28. Vėlesniųjų, 1653 m. Kėdainiuose išleistų kalvinų raštų („Knygos nobažnystės“, „Sumos evangelijų“, „Maldų krikščioniškų“ ir „Katechismo“) raidynas iš esmės nesiskiria nuo M. Petkevičiaus katekizme ir ypač nuo 1600 m. postilėje vartojamojo. Skirtumas daugiausia čia tik tas, kad kėdainiškiuose leidiniuose platusis *æ* dažnokai žymimas dviženkliais *ea*, pvz.: a. pl. *Awealās* SE 99,10–11, inf. *breafti* „nokti“ MKr 48,18, praes. 3 *deaga* KN 101,7, a. sg. *eažiarą* SE 206,8, *meadu* SE 8,27, n. sg. *mealas* KN 10,11, prt. *nea* KN 2,15, g. sg. *peana* MKr 36,23, a. pl. *Sweatlowejus* K 19,9, i. sg. *weaydum* K 15,15 ... Kai

¹ Sporadiškai dviženkliais *uo* žymimas dvibalsis *uo* jau ir J. Bretkūno biblijos vertimo rankraštyje (plg.: g. sg. *Duonos* BB I Moz. 18,5, n. sg. *akmuo* BB I Kar. 6,18...).

² Plg. Z. Klemensiewicz, Historia języka polskiego, cz. II, Warszawa, 1965, str. 167.

kuriuose iš tų leidinių dviženkliai *ea* retkarčiais pažymimas ir siaurasis *é* arba suužpakalėjęs *ε*, pvz.: praet. 3 *nulemea* SE 51,13, i. sg. *upea* SE 10,28, n. sg. *vuolea* „ola“ SE 8,17, *žimea* K 13,25 ... Be to, „Sumoje evangelijų“ pastebimas polinkis ilguosius balsius žymėti sudvejintais rašmenimis, pvz.: inf. *deeti* 176,17, praet. 3 *praßeete* 111,18, imper. 2 sg. *tureek* 169,21, g. sg. *goodula* 201,3–4, praes. 3 *mooka* „moko“ 189,5, *truuka* „trūko, plyšo“ 158,21 ...

Tokiu pat, kaip kėdainiškių leidinių, raidynų, t.y. su dviženkliais *ea* ir kt. tiems leidiniams būdingais rašmenimis, buvo išspausdintas Karaliaučiuje ir 1680 m. kalvinų katekizmas su elementoriumi („Pradžia pamoksla ...“). Tačiau to jau negalima pasakyti apie 1660–1662 m. Londone išleistą S. Chilinskio kalvinų biblijos (Senojo testamento) vertimo dalį: josios tekstas išspausdintas ne gotikiniais rašmenimis, bet lotyniškąja antikva¹, be to, kaip matyti iš SLS paskelbtų ištraukų², joje nevartojamas dviženklis *ea* ir yra naujų diakritinių rašmenų (*é, ë*). S. Chilinskio Naujojo testamento vertimo rankraštyje, sprendžiant iš transkribuoto jo 1958 m. leidimo³, buvo dar dažnai vartojamas dviženklis *ij* balsiui *i* ir priebalsiui *j* žymėti.

§ 29. Jau visiškai artimas M. Daukšos vartotajam buvo 1605 m. anonimino katalikų katekizmo raidynas. Tai ir suprantama: šio katekizmo vertėjas, kaip yra konstatavę senųjų lietuviškų raštų tyrinėtojai⁴, rėmėsis M. Daukšos katekizmu. Todėl jame sutinkami bemaž visi tie rašmenys bei diakritiniai ženklai, kurie buvo vartojami M. Daukšos raštuose. Neberandama čia tiktai dviaukščio *ě*, kurio vietoj vartojamas paprastasis *e* (plačiajam *æ*), ir vad. „nosinių“ rašmenų *q, e, i, u*, kurių anonimino katekizmo vertėjui nereikėjo dėl to, kad jo tarmėje (rytų aukštaičiuose) nebebuvo nosinių balsių (žr. § 74). Be to, pažymėtina, kad dvibalsis *uo* anoniminiame katekizme rašomas pramaišui ir diakritiniu *û*, ir dviženkliais *uo* (pvz.: i. pl. *nûpelnays* 7,4, *nûg* 12,16, a. sg. *dûnu* 36,20, *dûdamas* 42,13 || *nuog* 11,20, a. sg. *duonu* 43,13 ...), o *voc. + i* dvibalsiai – su *y* (pvz.: adv. *labáy* 5,4–5, *teypag* 6,8, l. sg. *didey garboy* 29,5–6, d. sg. *skáytitoiuy* 3,1–2 ...).

¹ Lotyniškąja antikva buvo išspausdintas, be abejo, todėl, kad Anglijoje ji buvo įsigalėjusi jau nuo XVI a., pgl.: Д. Дирингер, Алфавит (пер. с англ.), Москва, 1963, стр. 627.

² Šios knygos autoriui originalas nebuvo prieinamas.

³ Biblia Litewska Chylińskiego. Nowy Testament. Tom II..., Poznań, 1958.

⁴ Žr. V. Biržiška, Senųjų lietuviškų knygų istorija, I, p. 164.

§ 30. Kiek paprastesnis, negu M. Daukšos, yra K. Sirvydo raidynas. Jo raštuose *š, č* reguliariai žymimi vienženkliais *ś, ć*, nevartojamas *ů* (jo vietoj, panašiai kaip ir pirmuosiuose kalvinų leidiniuose, rašomas dviženklis *uo*), nevartojami diakritiniai ženklai kirčio vietai žymėti („Punktų sakymų“ II dalyje dažniau pasitaikantis akūto formos diakritinis ženklas ant *a*, be abejonės, atsiradęs dėl lenkų „*a* pochylone“ balsiui vartoto rašmens perkėlimo į lietuvišką tekstą ir kurios fonetinės ar prozodinės reikšmės neturi).

Visa K. Sirvydo vartota rašmenų sistema atrodo šitaip:

Rašmuo	Garsas	Pavyzdžiai
<i>a, á</i>	<i>a, ā</i>	<i>kad</i> PS I 3,12, n. sg. <i>lakštas</i> D ¹ 10, <i>ká-rálište</i> PS II 30,15
<i>b</i>	<i>b</i>	<i>be</i> PS I 10,14, n. sg. <i>garba</i> D ¹ 13
<i>c</i>	<i>c, k</i>	n. sg. <i>cielas</i> PS I 94,3, <i>cukras</i> D ¹ 16, <i>Cometa</i> PS II 140,22
<i>ć</i>	<i>č</i>	g. pl. <i>bićiu</i> PS II 256,21, n. sg. <i>tuśćias</i> D ¹ 17
<i>ch</i>	<i>ch</i>	g. pl. <i>Patryarchu</i> PS I 3,23–24, n. sg. <i>chwoldas</i> D ¹ 29
<i>d</i>	<i>d</i>	a. sg. <i>didy</i> PS I 62,9, n. sg. <i>duda</i> D ¹ 27
<i>dź (dż,dź)¹</i>	<i>dź</i>	praes. 3 <i>rodžia</i> PS I 56,28, n. sg. <i>medžias</i> D ¹ 26 (g. pl. <i>medžiu</i> PS I 1,14, praes. 3 <i>rodzia</i> PS I 124,9)
<i>e</i>	<i>e, ε, é</i>	g. sg. <i>mene fio</i> PS I 1,5, <i>faules</i> PS I 1,5, n. sg. <i>bernelis</i> D ¹ 11
<i>f</i>	<i>f</i>	n. sg. <i>figura</i> PS II 69,20–21, <i>fałsiwas</i> D ¹ 30
<i>g</i>	<i>g</i>	adv. <i>draugie</i> PS I 5,2, n. sg. <i>gražus</i> D ¹ 11
<i>h</i>	<i>h, balsio ilgumą?</i>	a. sg. <i>holu</i> „olą“ PS I 42,7, g. pl. <i>hif-toriu</i> PS I 205,14

¹ Skliausteliuose nurodomi rašmenys, vartojami lotyniškąja antikva išspausdintuose K. Sirvydo tekstuose.

1	2	3
<i>i</i>	<i>i, ĩ, j</i> , priebalsio minkštumą	g. sg. <i>dwilikos</i> PS I 5,6–7, n. sg. <i>gidi-toias</i> PS II 198,27–28, <i>iuodas</i> D ¹ 16, a. sg. <i>kialu</i> PS I 32,18, n. sg. <i>giaras</i> D ¹ 21
<i>j</i>	<i>j</i> (retai)	<i>Jonas</i> PS I 35,18, praet. 3 <i>igija</i> PS II 6,24
<i>k</i>	<i>k</i>	n. sg. <i>kuris</i> PS I 12,18, <i>kas</i> D ¹ 15
<i>l</i>	<i>l</i> (minkštas)	inf. <i>lautis</i> PS II 3,12, n. sg. <i>liga</i> D ¹ 12
<i>l</i>	<i>l</i> (kietas)	inf. <i>biłot</i> PS I 32,11, n. sg. <i>walundele</i> D ¹ 13
<i>m</i>	<i>m</i>	d. pl. <i>mumus</i> PS I 16,7, n. sg. <i>mamuo</i> „momuo“ D ¹ 14
<i>n</i>	<i>n</i>	n. sg. <i>niekas</i> PS I 16,16, <i>noras</i> D ¹ 10
<i>o</i>	<i>o</i>	g. sg. <i>oro</i> PS II 36,21, n. sg. <i>molis</i> D ¹ 35
<i>p</i>	<i>p</i>	n. sg. <i>papratis</i> „paprotyš“ PS II 64,25, <i>pintis</i> D ¹ 34
<i>r</i>	<i>r</i>	<i>per</i> PS I 25,23, n. pl. <i>ritai</i> D ¹ 49
<i>f</i>	<i>s</i> (žodžio pradžioje ir viduryje)	g. pl. <i>foftu</i> PS I 5,7, n. sg. <i>ftogas</i> D ¹ 19
<i>s</i>	<i>s</i> (žodžio gale)	n. sg. <i>pats</i> PS II 3,6, <i>darbas</i> D ¹ 19
<i>ś</i>	<i>š, s</i> (minkštas)	adv. <i>świefiay</i> PS II 112,8, n. sg. <i>puśis</i> D ¹ 12, praet. 3 <i>śiule</i> PS II 26,15, g. sg. <i>świeto</i> PS II 20,26
<i>β</i> (<i>fz, β</i>)	<i>š</i>	a. sg. <i>naftu</i> PS I 8,22, n. sg. <i>deβra</i> D ¹ 54 (g. sg. <i>rafzto</i> PS I 12,5, <i>aβ</i> PS I 32,17)
<i>t</i>	<i>t</i>	<i>terp</i> PS I 14,17, n. sg. <i>tetule</i> D ¹ 15
<i>u</i>	<i>u, ū</i>	i. sg. <i>wardu</i> PS I 3,29, g. pl. <i>iu fu</i> PS I 1,13, n. sg. <i>kudikis</i> D ¹ 28
<i>v</i>	<i>u</i> (žodžio pradžioje)	<i>vnt</i> „ant“ PS I 1,5, n. sg. <i>vnkβtas</i> „ankštas“ D ¹ 28
<i>w</i>	<i>v</i>	n. sg. <i>wagis</i> PS I 28,2, <i>waykas</i> D ¹ 28

1	2	3
x	ks	i. sg. <i>džiauxmu</i> PS I 201,13, <i>auxu</i> PS II 207,4–5
ʒ (z)	z	praes. 3 <i>ʒauniia</i> PS I 82,13, n. sg. <i>blauʒda</i> D ¹ 37
ǰ (ž, ź)	ž	<i>aǰu</i> „už“ PS I 19,23, n. sg. <i>ǰirgas</i> D ¹ 16 (g. pl. <i>medǰiu</i> PS I 1,14, g. pl. <i>žmoniu</i> PS I 63,5)

§ 31. Toks pat kaip K. Sirvydo raidynas vartojamas ir S. Slavočinskio giesmyne (1646), J. Jaknavičiaus evangelijose („Ewangelie polskie y litewskie“ 1674, 1679 ir 1690 m. leidimuose) ir iš dalies Belarmino katekizmo vertime („Trumpas mokslo krikščioniszko surinkimas . . ., Wilnae 1677“). Tiksliai pastarojo giesmių tekstuose, išspausdintuose minuskuliniu kursyvu, ant raidžių *e*, *i*, *o*, *u* kur-ne-kur randamas stogelio formos diakritinis ženklas (^), be to, tos raidės retkarčiais sudvejinamos, pvz.: praet. 3 *eême* 41,11, a. sg. *dēeku* „dėką“ 53,27, n. sg. *weēlus* „vėlus“ 46,27, praes. 3 *iir* „yra“ 36,24, inf. *kiifsti* „kėsti“ 41,28, n. pl. *duris* 49,6, a. sg. *kurī* 56,8, g. sg. *duōnos* 53,18, praep. *nuōg* 49,25, praet. 3 *stoiōdos* 45,7, n. pl. *iuūs* „jūs“ 41,20, imper. 2 sg. *dūok* 35,18, *būk* 52,1, g. pl. *wi fuū merguū* 44,30 . . . Iš šių pavyzdžių matyti, kad raidžių dvejinimu norėta pažymėti balsių ilgumą (sporadiškai tokio dvejinimo atvejų pasitaiko jau M. Mažvydo, S. Vaišnoro, K. Sirvydo ir kt. raštuose), o minėtu diakritiniu ženklu, tur būt, kirčio vietą.

Taigi iš viso to, kas buvo pasakyta apie lietuvių raidyno raidą XVI–XVII a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, išryškėja, kad nuo K. Sirvydo laikų čia kokių didesnių raidyno naujovių nebūta: katalikų spaudiniuose ėmė nusistovėti sirvydinė rašmenų sistema, o kalvinų – prisilaikyta savųjų pirmtakų vartoto raidyno. Tačiau tiek vienur, tiek kitur tuo pat metu pastebima tendencija pereiti nuo gotikinio stiliaus rašmenų prie lotyniškosios antikvos.

§ 32. Savaimė suprantama, kad jau pirmųjų lietuviškų raštų autoriams iškilo reikalas ne tik susidaryti tam tikrą rašmenų sistemą (raidyną), bet ir nusistatyti, kur, kokiose pozicijose rašytini vienoki ar kitoki rašmenys, t.y. nusistatyti tam tikrus tų rašmenų vartojimo principus. Ir reikia pasakyti, kad šis pastarasis uždavinys buvo daug sunkesnis už pirmąjį, nes rašybos principų nusistatymas reikalauja jau ir tam tikro filologinio išsilavinimo. Todėl teoriškai rašybos principai

buvo paliečiami tiktai ano meto kalbinių darbų (gramatikų) autorių, o šiaip rašytojai (įvairių religinių ar kanceliarinių raštų vertėjai) su rašybos principais susijusių klausimų nekeldavo, teoriškai nesvarstydavo ir rašto praktikoje elgdavosi dažniausiai taip, kaip išmanydavo: neretai be kokio didesnio nuoseklumo toje pačioje pozicijoje vartodavo tai vienokius, tai kitokius rašmenis.

§ 33. Iš balsių rašybos ypač labai nenusistojęs tuo metu buvo *a* rašymas po minkštojo priebalsio. Vieni autoriai (M. Mažvydas, B. Vilentas, J. Bretkūnas, S. Vaišnoras, M. Daukša) šitokioje pozicijoje dažniau rašydavo *e* (*ie, ė*), o kiti (J. Rėza, D. Kleinas, K. Sirvydas, S. Slavočinskis, M. Petkevičius, J. Telega ir kt.) – *a* (*ia*), be to, neretai ir tas pats autorius parašydavo tai vienaip, tai antraip. Pvz., M. Mažvydo raštuose šalia: l. sg. *dide fne* MK 28,15, d. pl. *pa fiuntinems* MK 26,6, d. sg. *rei fken* MG II 372,8, praes. l pl. *paiauczem* MF 98,5, l. sg. *didzeme* MF 100,3 ... randama ir: cond. l sg. *negaleczia* MK 10,18, adv. *cza „čia“* MF 100,14, n. sg. *kancza* MG II 511,19 ...; B. Viento raštuose – šalia: n. sg. *krauyes* Ech 68,18, *kalawijes* EE 172,4, d. pl. *brolems* EE 95,11, d. sg. *kulenczem* Ech 40,1, a. sg. *kantze* EE 36,6, praes. 2 pl. *geidziet* EE 46,14 ... ir: *krauyas* EE 23,20, *treczas* Ech 12,3, cond. 1 sg. *buczia* EE 13,6, *mokeczia* EE 48,12 ...; J. Bretkūno raštuose – šalia: d. sg. *iem* BB I Moz. 2,18, d. pl. *nabagelems* BP I 11,22, praes. 3 *kencze* BG 122,14, cond. 1 sg. *pradecze* BG 109,8, *daricze* BG 114,11 ... ir: *iam* BB I Moz. 2,7, *kalbanczam* BB I Moz. 18,30, *medziam* BB Teis. 9,15, *mileczia* BG 114,12, *tikieczia* BG 75,21 ...; M. Daukšos raštuose – šalia: n. sg. *daritoiš* DK 30,8, *médzes* DP 300,41, a. pl. *pekés* DP 125,30, cond. 1 sg. *galécžė* DK 144,22, praes. 3 *rodžes* DP 18,18, *žúdže* DP 85,3 ... ir: n. sg. *weikėias* DP 26,8, cond. 1 sg. *buczia* DK 144,5, praes. 3 *ródžia* DP 2,30, *žúdžia* DP 162,29 ... ir t.t.

Panašaus įvairavimo būta taip pat dvibalsio *ai* rašyme po minkštojo priebalsio. Tačiau dauguma to meto autorių šį dvibalsį rašydavo *ei* (*ey, iei, iey*). Pvz., M. Mažvydas rašė: n. pl. *Bralei* MK 8,4, *šaidejei* MG II 291,11, adv. *malanei* MK 8,14, *ligiei* MK 62,19 ..., B. Vilentas – n. pl. *neprietelei* Ech 7,5, *pauk schtczei* EE 45,5, i. pl. *ataiweis* EE 176,4, adv. *drąfey* Ech 20,13 ..., J. Bretkūnas – n. pl. *Debe fei* BB Teis. 5,4, *widurei* BB II Sam. 20,10, i. pl. *šodzeis* BP I 10,15, d. sg. *Marczei* BB I Moz. 38,11, adv. *strophei* BB Joz. 1,18 ..., S. Vaišnoras – n. pl. *pawifdczei* MT 186,7, *kilpinei* MT 237a,19, i. pl. *wifokeis* MT 41,3, adv. *weikei* MT Všn. pr. 14,20 ..., J. Rėza – n. pl. *Gyrpelnei* RPs 5,6, *Arklei* RPs 32,10, i. pl. *Wamsdžeis* RPs 150,4, adv. *apfctzei*

„apsčiai“ RPs 78,15 ..., D. Kleinas – n. pl. *marškinei* GL 41, *tukfantanciei* GL 74, i. pl. *faldžieis* GL 51 ..., M. Daukša – n. pl. *berneley* DP 54,39, *žweiėi* DP 377,8, i. pl. *karėis* DP 3,49, adv. *ramiei* DK 188, 19, *mandagėi* DP 204,2 ..., M. Petkevičius – n. pl. *paukštaley* PK 75,19, i. pl. *paštumdeleis* PK 87,15–16, adv. *pigiey* PK 246,20 ..., K. Sirvydas – n. pl. *mokitoiey* PS I 204,31, *Kareywiey* PS II 166,2, i. pl. *puncieys* PS I 127,29, adv. *patogiey* PS I 254,22 ... (nors retkarčiais ir: *graytay* PS II 232,17, g. sg. *wiaydo* PS II 219,20, a. sg. *miayły* PS II 183,27 ...). S. Slavočinskio giesmyne ir 1653 m. kėdainiškiuose kalvinų leidiniuose kiek dažniau šalia *ey* (*iey*) būdavo parašoma ir *ay* (*iaiy*), pvz.: (Slavočinskio giesmyne) n. pl. *daržieley* 303,2, *kareywey* 293,23, i. pl. *Kankleys* 101,6 ... ir: n. pl. *Mužikielay* 238,22, *karalelay* 284,14, i. pl. *płokiąys* 293,20 ...; („Knygoje nobažnystės“) n. pl. *pyktadeiey* 43,14, i. pl. *wiernayfeys* 84,19, adv. *mandagiey* 206,4, *budrey* 238,28 ... ir: i. pl. *apiuokieiays* 1,7, n. pl. *gálwiiay* 51,27, adv. *dofniay* 19,20...; („Sumoje ewangelijų“) n. pl. *kurtiniei* 6,11, *swietosekiey* 22,24, adv. *reybkiei* 15,16, *ipaćieai* 11,5 ... ir: n. pl. *wiltawiliay* 38,15, *weaydamayniay* 38,14, adv. *fmágiay* 42,27, *stáciay* 60,2 ...; („Maldose krikščioniškose“) adv. *bijauriey* 4,30, *prideránćiey* 33,11–12 ... ir: *iβkiay* 29,13, *do fniay* 58,12 ...

Kas kita jau matyti dvibalsio *au* rašyme po minkštojo priebalsio: čia tiktai M. Daukša dažnai parašydavo *eu* ar *ėu*, *eu* (pvz.: praet. I sg. *padarėu* DK 173,2, *fakiėu* DP 235,2, praes. 3 *grėuia* DP 44,4, g. sg. *pōpiežėus* DP 50,48, adv. *mážėus* DK 4,12, conj. *tacžėu* DP 2,24 ...), o visi kiti autoriai paprastai rašydavo *au*, *iau*.

Kad balsis *a* ir dvibalsis *ai* po minkštojo priebalsio vienų XVI–XVII a. autorių buvo rašomas vienaip, o kitų – kitaip, tai čia, be kita ko, nemažai yra, tur būt, lėmusi ir pačių autorių tarmė¹: rytų aukštaitis K. Sirvydas ir kt. rytų aukštaičių tarmių atstovai dažniau rašydavo *a*, *ai*, nes jų tarmėse toje pozicijoje labiau buvo girdimas *a*, o žemaitis M. Mažvydas ir pažemaitės vakarų ar vidurio aukštaičiai B. Vilentas, M. Daukša ir kt. – dažniau *e*, *ei*, nes šių tarmėse labiau buvo girdimas *e*.

Taigi, nors balsis *a* ir dvibalsis *ai* po minkštojo priebalsio ano meto autorių buvo rašomi nevienodai ir gana nenuosekliai, bet tas rašymas, tur būt, daugiausia vis dėlto rėmėsi fonetiniu principu. Tur būt, šiuo principu M. Daukšos buvo rašomas ir dvibalsis *au*, nors kiti autoriai

¹ Plg. P. Jonikas, Lietuvių kalbos istorija, Chicago, 1952, p. 189.

čia, matyt, labiau laikėsi tradicijos (rašė *au, iau*, nusižiūrėję į savo pirm-takų raštus).

§ 34. Palyginti nenusistojęs, ypač pirmuosiuose Rytų Prūsijos spaudiniuose, buvo ir nosinių balsių rašymas. M. Mažvydas ir B. Vilentas, kaip matėme, tiktai nosinius *a, e* žymėjo specialiais rašmenimis *q, e*, be to, šiuos rašmenis jie vartojo retai ir be kokio didesnio nuoseklumo parašydavo ne tik ten, kur nosinis balsis iš tikrųjų galėjo būti tariamas (pvz., tokiose lytyse, kaip: inf. *núfigqsti* MG II 285,5, g. sg. *raqsta* EE 98,5, adv. *draqsey* Ech 20,13, a.? sg. *fargibq* MG II 573,18, part. praes. n. sg. *efsqfis* MF 98,18, n. pl. *giwenq* EE 84,5 ..., part. praet. n. sg. *atfigrębes* EE 136,1, praes. 1 sg. *dręfu* MK 10,17, imper. 2 sg. *Schwęskiefe* MK 23,7, a. sg. *teifibię* EE 46,22, g. sg. *tawęs* EE 35,13, al. sg. *tawęsp* Ech 71,12–13, n. pl. *ateghię* EE 37,18 ...), bet ir ten, kur jo negalėjo būti (pvz., tokiose lytyse, kaip: conj. *Nęffa* „nes“ MG II 466,2, cond. 1 sg. *buczia* Ech 18,20, *giwenczia* Ech 18,20–21, *pa filiteczia* EE 135,24, fut. 3 *milęs* EE 119,3 ...).

Iš XVI–XVII a. autorių kiek nuosekliau „nosinius“ rašmenis vartojo J. Bretkūnas savo biblijos vertimo rankraštyje ir M. Daukša savo spaudiniuose. J. Bretkūno biblijos vertimo rankraštyje greta dviženklių *an, en, in, un*, kaip minėta (§ 21), buvo dar vartojami specialūs „nosiniai“ rašmenys *a, e, i, u*, kurie gana reguliariai buvo rašomi žodžių šaknyse ir tokiose žodžių galūnėse: a) linksniuojamųjų kalbos dalių vienkaskaitos galininke (*apftą* I Moz. 27,28, *malonę* II Moz. 3,21, *ghį* I Moz. 37,35, *Piktąghį* V Moz. 17,12, *graßų* I Moz. 18,7 ...), b) linksniuojamųjų kalbos dalių daugiskaitos kilmininke (*iufų* I Moz. 9,2, *dwieių matų* II Moz. 29,38, *Giwiųių* I Moz. 3,20 ...), c) tam tikrų įvardžių vienkaskaitos kilmininke ir aliatyve (*manęs* I Moz. 16,5, *tawęs* I Moz. 31,51, *fawęs* I Moz. 8,8, *manęspi* I Moz. 42,20, *tawęsp* I Moz. 31,52 ...), d) veiksmažodžių tariamosios nuosakos 3 asmenyje ir siekinyje (cond. 3 *apgedintų* I Moz. 39,14, *fuditų* II Moz. 18,13, sup. *miegotų* I Moz. 28,11, *melstųfsi* I Moz. 24,62 ...) ir e) veikiančios rūšies dalyvių vienkaskaitos ir daugiskaitos vardininke (*kalbaş* I Moz. 49,21, *kalbeięs* I Moz. 12,4, *gimeę* I Moz. 17,27 ...). M. Daukšos katekizme ir postilėje, be visų šių atvejų, „nosiniai“ *i* ir *u* kartais dar buvo rašomi linksniuojamųjų kalbos dalių daugiskaitos vardininke (*Karálųs* DP 15,12, *grąžųs* DK 42,14, *búklųs* DP 301,33, *Akįs* DK 182,7, *áujs* DP 568,48, *atfkatūņis* DP 534,34...).

Gana nuosekliai, bet ne visose tose pozicijose kaip J. Bretkūnas ir M. Daukša, „nosinius“ *a, e, i, u* rašė D. Kleinas. Iš vienos pusės,

jis nerašė *u* linksniuojamųjų kalbos dalių daugiskaitos kilmininke, tariamosios nuosakos 3 asmenyje ir supine, o iš antros – kartais parašydavo *ę* ne tik minėtųjų įvardžių vienaskaitos kilmininke ar aliaityve, bet ir galininke (*manę* GL 6, K1G 156,6, *tawę* GL 77, Comp. 46, K1G 78,8, *sawę* GL 78, Comp. 47).

Kaip matyti iš D. Kleino gramatikose randamų pastabų (žr. § 74) ir kaip rodo pati ano meto raštų rašybos analizė, vienokios ar kitokios formos „nosiniais“ ir dviženkliais rašmenimis daugeliu atvejų tada dar buvo žymimi tikri nosiniai balsiai, kitaip sakant, tie rašmenys, nors ne visada nuosekliai, buvo vartojami remiantis fonetiniu principu. Vėlesniais laikais, išnykus nosiniam rezonansui, „nosinių“ rašymas virto tradiciniu dalyku ir iš dalies kiekybės skyrimo grafine priemone.

§ 35. Kadangi daugumas XVI–XVII a. autorių (išskyrus D. Kleiną ir iš dalies J. Rėzą)¹ grynųjų ilgųjų balsių grafiškai neskyrė nuo trumpųjų, tad negalima nė kalbėti apie kokią dėsningesnę ar visuotinesnę ilgųjų balsių rašymą ano meto literatūrinės kalbos praktikoje. Baigiant apie balsių rašybos principus, pridurtina tik tai, kai kai kuriuose tuometiniuose Rytų Prūsijos raštuose, be fonetinio, iškyla aikštėn dar formų skiriamasis, arba diferencinis², rašybos principas. Daugiausia, tur būt, šiuo principu remiantis, jau Z. Blotno prakalboje, pridėtoje prie S. Vaišnoro „Žemčiūgos teologiškos“, buvo sudvejinama *u* tam tikrų linksniuojamųjų žodžių daugiskaitos kilmininko galūnėje, pvz.: *au fuu* MT Bl. pr. 3,23, *Piemenuu* t. p. 1,22, *tokiuu* t. p. 4,10, *didžuu* t. p. 6,7 ir kt. Vėlesniuose Rytų Prūsijos raštuose vietoj sudvejintos *u* tokiomis atvejais imta rašyti *ū* (su stogelio formos diakritiniu ženklu), pvz.: (J. Rėzos psalmyne) *wiffū* 5,6, *jū* 5,10, *Rankū* 9,17, *Neprieteliū* 7,7, *darrantziujū* 5,6 ...; (D. Kleino gramatikose) *Akiū* Comp. 28, *Liežuwiū* GL 32, *mielū* GL 33, *mielujū* GL 49, *tū* Comp. 49 ...; (D. Kleino giesmyne ir maldaknygėse) *wiffū balliū* K1G 8,12, *fielwartū* K1G 78,23, *gerrū darbū* K1M 156,7 ...

Remiantis diferenciniu principu, D. Kleino ir vėlesniuose Rytų Prūsijos raštuose stogelio formos diakritinis ženklas gana reguliariai buvo vartojamas taip pat (*i*)o- ir *é*- kamienių daiktavardžių, būdvardžių, skaitvardžių ir įvardžių vienaskaitos kilmininke, pvz.: *dūnôs* GL 42, *klafitôs* K1G 3,13, *Rankôs* Comp. 21, *wêtrôs* K1G²

¹ Reguliariau šie autoriai ygreku žymėjo tik ilgąjį *i*, o ilgojo *ū* specialiu rašmeniu taip pat nežymėjo.

² Dėl termino plg. Обзор предложений по усовершенствованию русской орфографии, Москва, 1965, стр. 21.

249,11, *teifôs* GL 43, *wienolikôs* GL 44, *jôs* Comp. 48, *kurriôs* KIG 13,7, *pačiôs* Comp. 51 ..., *giefmês* GL 47, *garbês* KIG² 367,12, *didês* GL 47 ...

Šitokių rašymu norėta grafiškai atskirti vienodai ar panašiai skambančias, o rašte dažnai ir visai sutampančias, morfologijos lytis: tam tikrų vardažodžių (ir įvardžių) daugiskaitos kilmininką nuo vienaskaitos įnagininko, daugiskaitos vardininką nuo vienaskaitos kilmininko. D. Kleinas savo gramatikose tai yra ir pats ne kartą pažymėjęs. Pvz., kalbėdamas apie vardažodžių antrosios linksniuotės ypatybes, jis rašė: „Šios linksniuotės kilmininkas kirčiuojamas cirkumfleksu ne tik dėl pasukutinio skiemens ilgumo, bet ir dėl to, kad atskirtume nuo daugiskaitos vardininko, turinčio taip pat galūnę *os*“¹.

§ 36. Priebalsiai jau nuo pat pirmųjų lietuviškų raštų pasirodymo ir per visą XVI–XVII a. buvo rašomi daugiausia remiantis dviem principais: fonetiniu (t.y. taip, kaip buvo tariami) ir morfologiniu (t.y. stengiantis vienodai rašyti priebalsius tose pačiose morfemose, nors skirtingose pozicijose jie būtų skirtingai tariami). Pvz., M. Mažvydas rašė ir: *trakβdawa* MK 8,6, *džauktieši* MG II 311,7, *aukſchts* MG II 336,10, *ifchſiunždams* GA 81,12, *ſkielpſi* MG II 375,11, *vffidekfife* MG II 507,5–6 ..., ir: *βaisdomis* MF 130,4, *pawaižda* MG I 246,3, *geifdami* MG II 338,8, *ſchelpdams* MG I 242,12, *ſkelbket* MG I 205,16, *nerupeſczudama* MG II 342,8–9, *vββiebk* MK 47,6 ...; M. Daukša – ir: *ābžadas* DP 180,42, *adžagarėi* DP 285,14, praes. 3 *apferkt’* DP 301,7, *βweždami* DK 67,11, *vždekta* DP 45,42, *elktuš* DP 66,26, *apwokt’* DP 556,5, *žinkſnei* DP 471,39 ..., ir: *apžiebe* DP 38,3, a. sg. *ātžagarų* DP 338,31, *džeugfmú* DP 2,2, praes. 3 *fergt* DP 379,46, *augbtiniui’* DP 176,22, imper. 2 sg. *begk* DP 165,30, *žjngſnių* DP 98,26 ...². Panašiai rašė ir kiti ano meto lietuviškų raštų autoriai tiek Rytų Prūsijoje, tiek ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Tik tai vieni (pvz., J. Bretkūnas, 1600 m. kalvinų postilės vertėjas) dažniau priebalsius, ypač skardžiųjų sandūroje su dusliaisiais ir atvirkščiai, parašydavo fonetiškai, o kiti (pvz., D. Kleinas, K. Sirvydas) – morfologiškai. Tačiau kokio didesnio vienodumo bei dėsningumo priebalsių rašyboje nematyti net ir XVII a. gale.

¹ Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 444.

² Šis pastarasis rašymas ligšioliniuose lituanistikos darbuose paprastai vadinamas *etimologiniu*, bet, mūsų nuomone, tikslingiau jį vadinti *morfologiniu*, nes, rašant, pvz., *bėgti*, *užžiebtį*..., ne tiek žiūrima rašomųjų priebalsių kilmės, kiek stengiamasi išlaikyti vienodą tų pačių morfemų rašymą.

§ 37. Iš priebalsių rašybos skyrium minėtinas kiek skirtingesnis, negu vėlesniais laikais, minkštųjų priebalsių rašymas. Dėl lenkų rašybos įtakos daugelio ano meto autorių minkštumo ženklas *i* tada būdavo gana dažnai parašomas ir prieš *e* (*ę*, *ě*), ypač po *k* ir *g*, pvz.: (Mažvydo) *imkiet* MK 8,4, *KNIGIELES* MK 8,1; (B. Vilento) *nekieiktumbim* Ech 11,16, *kielie* „kelia“ EE 14,12, *rieg* EE 45,18, *paſiens* EE 19,17 ...; (J. Bretkūno) *gięlaſbies* BB I Moz. 4,22, *kieturių* BB I Moz. 11,16, *kieliiuiet* BB I Moz. 42,38 ...; (M. Daukšos) *giėrai* DK 8,14, *pakiėlt* DP 6,40 ...; (M. Petkevičiaus) *kieſti* PK 138,5, *gielbti* PK 60,24 ...; (K. Sirvydo) *daugie ſn* PS I 80,28; *gieydulamus* PS II 15,28, *kieturias* PS II 1,5 ... Bet kai kurie to meto autoriai šitokiais atvejais nerašydavo minkštumo ženklo arba labai retai jį teparašydavo (palyginti retai jį rašė M. Daukša, visai nerašė J. Rėza, D. Kleinas). J. Bretkūno biblijos vertimo rankraštyje ne vienur tas minkštumo ženklas (*i*) po *k*, *g* yra išbrauktas, o D. Kleino raštuose juo dažnai nežymimas priebalsių minkštumas net ir prieš *a*, *o*, *u*, pvz.: n. sg. *kėlas* GL 22, praet. 3 *kulau*, *gėrau*, *baraù* GL 96, adv. *atgalòs* GL 23, inf. *neſoti* GL 145, *wallòti* KIG² 82,8, praes. I sg. *dſu ſiu* GL 97, *geru* „geriu“ Comp. 6, fut. I sg. *bu ſu* GL 113, *dſu* GL 118, n. sg. *Lutas* KIG² 157,4 ir pan. Šitokį nežymėjimą D. Kleinas savo 1653 m. gramatikoje mėgino pagrįsti (tiesa, labai abstrakčiai formuluotomis) lietuvių kalbos ypatybėmis (ex lingue proprietate). „Kai kas rašo su pridėta *i*, bet dažnai be jokio reikalo, nes ir be jos, pagal kalbos ypatybes, turi būti taip ištariama“¹, – aiškino jis, kalbėdamas apie garso *g* tarimą lietuvių kalboje. Tačiau, kad visais minėtais atvejais Rytų Prūsijos lietuvių tarmėse būtų buvęs tariamas kietas priebalsis, tam patvirtinti, rodos, neturime patikimų duomenų.

Taigi minkštųjų priebalsių rašymas XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos praktikoje dar gerokai įvairavo ir nesirėmė aiškesniais principais.

§ 38. Kalbant apie priebalsių rašymą, minėtinas dar vienas labai būdingas ano meto raštams bruožas – priebalsinių rašmenų dvejinimas (geminacija). Tas dvejinimas ypač buvo paplitęs Rytų Prūsijoje, kur stipriai veikė vokiečių rašybos įtaka. Iš pradžios šio krašto lietuviškuose raštuose dažniau buvo dvejinamas tik *s* (pvz.: *effmi* MK 20,10, *ghiffai* MF 101,5, *taffai* Ech 8,15, *czieffas* EE 9,4, *wiffomis* EE 35,5 ...), o vėliau neretai ir *l*, *m*, *n*, *r*, *b*, *p*, *k*, *g*, *d*, *t* (pvz.: a. pl. *mellus* BP I 6,25, *ſchakelles* MT 149,18, n. sg. *mallonus* RPs 119,58, *kellets*

¹ Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 421.

GL 154 ...; *imma* BB V Moz. 10,17, *wiengimmis* MT 1a,7, *jummus* RPs 62,11, *gimmeš* KIG 22,16 ...; *mannenſp* BB II Moz. 11,7, n. pl. *ſchunnes* RPs 59,7, *ſinnau* GL 89 ...; *turrit* BB III Moz. 11,21, *nederringais* RPs 53,4, *gerrû* KIM 156,7 ...; *Debbefies* RPs 99,7, *labbai* RPs 111,2, *ſibbês* KIG 9,15 ...; a. pl. *Ruppuſes* RPs 105,30, *kappû* KIG² 108,8...; *tekkû* RPs 119,32, *Akkiu* RPs 132,4, *likkim's* KIG² 248,5 ...; *liggâ* BB III Moz. 12,2, *Wienraggiû* RPs 22,22, *reggiu* GL 89 ...; *kadda* RPs 119,32, inf. *baddûti* RPs 34,11, a. sg. *diddê* KIG 15,7 ...; *attadûk* MG II 561,3, praes. 3 *krutt* BB III Moz. 11,22, *lituttis* GL 65, *bettaig* GL 142 ...). Šitokiu dvejinimu, panašiai kaip ir vokiečių rašyboje, norėta pažymėti prieš dvejinamąjį priebalsį esančio balsio trumpumą.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštuose priebalsinių rašmenų dvejinimas buvo netaip įprastas: čia, panašiai kaip ir tuometiniuose lenkų raštuose¹, kiek dažniau būdavo sudvejinamas tik *s* (pvz.: a. sg. *gáuffu waiſſiu* DK 4,15–16, n. pl. *wáſſaros* DP 439,28, *wiſſumet* AK 34,14–15, a. sg. *éſſiby* PS I 171,4, i. sg. *ráſſu* PS II 254,21, *áſſunt* BIK 38,1 ...). Tuo tarpu kiti rašmenys: *l, m, n, p, f* ... šio krašto lietuviškuose raštuose paprastai randami sudvejinti tik skoliniuose (pvz.: inf. *appelawót* DP 15,33, g. sg. *appelacios* DP 7,50, n. sg. *ſummá* DP 146,18, AK 13,8, *Ponna* PS I 168,8, *winnicia* PK 71,23, a. sg. *affiéra* DK 146,19, n. pl. *Philaſzaffay* SE 109,28 ...). Be to, pažymėtina, kad daugiau lyčių su priebalsinėmis geminatomis vartojama šio krašto katalikų (ypač pirmuosiuose) leidiniuose, o mažiau – kalvinų spaudiniuose. Matyt, kad rašmenų dvejinimui čia daugiausia turėjo įtakos originalai.

§ 39. Didžiųjų raidžių rašyme, žodžių rašyme drauge ir skyrium ir kt. atvejais tuo metu taip pat nebūta didesnio vienodumo ir nesiremta tvirtesniais principais. Sakysim, Rytų Prūsijoje XVI–XVII a., kaip ir vėliau, sekant vokiečių pavyzdžiu, didžiosiomis raidėmis neretai būdavo rašomi ne tik tikriniai, bet ir bendriniai daiktavardžiai (nors ne visada nuosekliai), pvz.: *Kudikis* MF 115,13, a. pl. *Szmones* MG II 399,5–6, *Gimditoius* Ech 12,16, n. sg. *Soſtas* EE 22,11, i. sg. *Szirgu* BP I 9,3, *Mieſtai* BB II Moz. 3,5, a. pl. *Wirwes* RPs 2,3, n. sg. *Mergaitte* KIG² 34,21, l. pl. *Uppêſa* KIG² 428,7 ... Tuo tarpu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, kur labiau veikė lenkų rašybos įtaka, bendriniai daiktavardžiai paprastai būdavo rašomi mažosiomis raidėmis, išskyrus tam tikrų bibliinių bei mitologinių sąvokų pavadinimus ir tautovardžius, kurie, kaip ir lenkų, buvo rašomi didžiosiomis raidėmis (pvz.:

¹ Plg. S. Rospond, *Studia nad językiem polskim XVI w.*, Wrocław, 1949, str. 69; Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, II, str. 167.

Pránaþas DP 2,37, *Me fiðþius* DP 2,35, *Wieszpats* DP 2,33 ..., *Bálgarai*, *Slawiónjs*, *Lékai*, *Dúnczikai*, *Morawlónis* DP 91,19–20).

Dar daugiau svyravimų bei įvairavimų pastebima žodžių rašymo drauge ir skyrium srityje. Čia apskritai sunku įžiūrėti tuo metu kokį dėsningumą: vieni autoriai tuos pačius enklitikus bei proklitikus ar šiaip vieną sąvoką reiškiančius žodžius rašydavo drauge, o kiti skyrium; neretai ir tas pats autorius vienur parašydavo vienaip, o kitur – kitaip. Pvz., M. Mažvydas rašė ir: praes. 3 *negal* MK 9,21, fut. 2 sg. *neprieglau fi* MK 66,10, imper. 2 sg. *newak* MK 42,1, perm. *teap schwietz* MF 117,14 ..., ir: *ne effi* MK 76,20, *ne apmažga fi* MK 66,9, *ne tureki* MK 18,12, *ne waky* MK 19,12, *te walda* MK 30,12 ...; J. Bretkūnas – ir: praes. 3 *neateit* BP I 8,22, praet. 3 *ne stokoia* BB I Moz. 13,10, *nebeatlika* BB I Moz. 47,18, fut. 3 *nebus* BB I Moz. 45,6, *schendiena* BB II Moz. 14,13 ..., ir: *ne atwed* BP I 8,23, *ne stoweia* BB I Moz. 45,1, *nebe budawa* BB I Moz. 18,11 (ir *ne bebuwa* BB I Moz. 21,15), *ne bus* BB I Moz. 15,4, *schen diena* BB Teis. 11,27 ...; M. Daukša – ir: praes. 3 *nėdreþa* DP 160,14, part. cont. *niekrūpcziodami* DP 5,42, perm. *te ferę* DP 258,24, *tenedārai* DP 255,24, n. du. *tūdu* DP 482,18, g. sg. *bėbernes* „bevaikės“ DP 463,18, praes. 3 *ižgrāžo* DP 415,27, n. sg. *draugapāþtālas* DP 610,31 ..., ir: praes. 1 pl. *nė dreþame* DP 291,43, *nė murmėdami* DK 86,19–20, *te tāmp* DP 258,16, *tene atwadziōii* DP 526,24–25 (ir *te ne griþti* DP 372,7–8, *tė ne nulipi* DP 372,7), *tū du* DP 610,44, *be bernīstes* „bevaikystės“ DP 563,2, *iž czī stīies* DP 534,5, n. sg. *ne iž me stūiema* „neišmatuojama“ DP 542,20, *drāug tarnis* DP 536,19 ir t.t. Neiginį *ne* drauge su veiksmažodžiu dažniau rašė B. Vilentas, o skyrium – J. Bretkūnas, M. Daukša, K. Sirvydas. Apytikriu apskaičiavimų, J. Bretkūno biblijos Mozės I knygoje iš ≈ 280 veiksmažodinių bei dalyvinių lyčių su *ne* apie 200 parašyta skyrium, o apie 80 – drauge su šiuo neiginiu (priešdėliu). *Ne* rašymas skyrium su veiksmažodžiu, matyt, atsirado, nusižiūrėjus į ano meto lenkiškus raštus, kuriems toks rašymas buvo būdingas¹. Šiaip įvairios dalelytės (*ga*, *ge*, *gi*, *gu* ir kt.) XVI–XVII a. autorių paprastai buvo rašomos drauge (žr. § 117).

Kad didžiųjų raidžių rašymas, žodžių rašymas drauge ir skyrium ir kai kurie kiti ortografijos dalykai tuo metu labai įvairavo, tai daugiausia paaiškinama kodifikuotų šios rūšies taisyklių nebuvimu. Tokių

¹ Pvz., M. Rėjo „Postilėje“ (1556) rašoma: *nie baczyli* 2,3, *nie był* 10a,9..., J. Vujeko „Postilėje“ (1582): *nie iestem* 21,11, *nie rozumieli* 63,11, *nie masz* 74,13 ir t.t.

taisyklių nerandame netgi anuometinėse lietuvių kalbos gramatikose (pvz., D. Kleino), kur ortografijos klausimams, apskritai imant, buvo skiriama nemažai dėmesio.

§ 40. Baigiant apie lietuvių rašybą ir jos raidą XVI–XVII a., galima pasakyti, kad raidyno (grafikos) srityje nuo pirmųjų lietuviškų raštų pasirodymo pastebimas tolydinis progresas: nuo daugiareikšmių, nenusistojusios ir gana sudėtingos formos rašmenų (būdingų tiek pirmiesiems lietuviškiems rankraščiams, tiek ir spaudiniams) kuo toliau, tuo vis labiau pereinama prie vienareikšmių, pastovesnių ir paprastesnių, kurių daugumas išliko vartosenoje ir vėlesniais laikais. Rytų Prūsijoje raidyno stabilizacijai bei racionalizacijai didesnės įtakos turėjo D. Kleino susidarytoji rašmenų sistema, o Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje – K. Sirvydo. Tačiau nei vienur, nei kitur tuo metu vis dėlto dar nebuvo prieita prie tokio raidyno, kuris vėliau nebūtų susilaukęs tam tikrų korektyvų, kuris vėlesniųjų lietuviškų raštų autorių būtų buvęs visuotinai priimtas.

Jau daug lėtesnis progresas pastebimas tuo metu rašybos principų (ortografijos) srityje. Iš pradžios (pirmuosiuose žinomuose rankraščiuose ir spaudiniuose) apskritai sunku įžvelgti kokį didesnę dėsningumą atskirų rašmenų vartosenoje. Dėl to kartais nelengva nustatyti ir tais rašmenimis žymimų garsų kokybę. Tačiau vėliau balsių rašyboje ima vis labiau ryškėti fonetinis (nuo XVII a. pradžios Rytų Prūsijos raštuose dar ir diferencinis), o priebalsių rašyboje – morfologinis principas, nors griežčiau šių principų vis dėlto nebuvo laikomasi, ir todėl per visą kalbamąjį periodą neišvengta daugybės įvairių ortografinio pobūdžio nenuoseklumų bei įvairavimų. Tų įvairavimų atsirasdavo ne tik dėl autorių, bet ir dėl spaustuvinių, korektorių, o kartais, gal būt, ir dėl leidėjų kaltės.

IV. LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS IR TARMIŲ SANTYKIS XVI – XVII a.

§ 41. Kokios tarmės ar tarmių pagrindu kūrėsi ir plėtojosi XVI–XVII a. lietuvių literatūrinė kalba, – tai viena iš svarbiausiųjų problemų, kurios neištyrus neįmanoma geriau suprasti nei to meto lietuvių literatūrinės kalbos raidos, nei jos struktūros. Tačiau dabartinėmis aplinkybėmis, kol dar nėra lietuvių kalbos istorinės dialektologijos, o taip pat neturime platesnių apibendrinamųjų lietuvių dialektologijos bei dialektografijos darbų¹, visapusiškai ištirti tą problemą yra nelengvas, daugelio specialių studijų reikalaujantis uždavinys. Todėl čia, nepretenduojant į išsamią XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos ir tarmių santykio analizę ir remiantis turimais dabartinės lietuvių dialektologijos bei dialektografijos duomenimis, bus stengiamasi tiksliai bendrais bruožais panagrinėti žymesniųjų ano meto lietuviškų raštų kalbą tarmės atžvilgiu ir paskui bent apytikriai nustatyti minėtąjį santykį. Iš pradžios čia šiuo atžvilgiu bus nagrinėjama Rytų Prūsijos, o paskui, – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštų kalba. Nagrinėjimas ribosis tiksliai fonetika ir morfologija, nes leksikos duomenų panaudojimas literatūrinės kalbos ir tarmių santykio problemai nušviesti reikalautų dar daug specialių istorinės žodžių geografijos tyrinėjimų.

§ 42. Pirmojo mums žinomo Rytų Prūsijos lietuvių rašto paminklo ir pirmosios žinomos lietuviškos knygos – M. Mažvydo 1547 m. katekizmo kalba tarmės atžvilgiu nėra vienalytė. Iš vienos pusės, čia apstu tokių lyčių, kurias galima laikyti žemaitiškomis², pvz.: a) praes. 1 pl. *atleidem* „atleidžiame“ 23,14, praes. 3 *gieid* „geidžia“ 29,10, *neapkient* „neapkenčia“ 52,15, *spend* „spendžia“ 52,16, d. sg. *gieidentei* 57,10 „geidžiančiai“ 57,10, d. sg. *kulantem* „kuliančiam“ 31,11, 1. sg. *pateme* „pačiame“ 30,15, n. sg. *tretes* „trečias“ 21,8, n. pl. *szadei* „žodžiai“ 17,2, i. pl. *zadeis* „žodžiais“ 24,15 ... (su neasibiliuotais dantiniiais *t* ir *d*); b) d. pl. *artimims* „artimiems“ 52,3, *gailintims* 65,12, *gims* „jiems“ 26,14, *tikrims* 34,3, *tims* „tiems“ 28,1, *wisims* 65,11 ..., i. sg. *milu* „mielu“ 8,19,

¹ Z. Zinkevičiaus „Lietuvių dialektologijos“ veikalas šios knygos autorius negalėjo pasinaudoti, nes tas veikalas buvo dar rašomas.

² Pasakymai „žemaitiška lytis“, „aukštaitiška lytis“ (resp. „žemaitybė“, „aukštaitybė“) čia ir kitur dažniausiai vartojami ne „žemaičių ar aukštaičių tarmėms priklausančios lyties“, bet „žemaičių ar aukštaičių tarmėms būdingos lyties“ reikšme.

v. sg. *milasis* 39,18, praep. *prisch* „prieš“ 31,13, a. pl. *prischtarauien-
czius* „prieštaraujančius“ 51,9, praes. 3 *siluartau* „sielvartauja“ 28,2–
3..., a. pl. *schaūkiencziusius* „šaukiančiuosius“ 50,10, l. pl. *hukiusu*
„ūkiuose“ 8,15, *metusu* 79,22, *silwartusu* „sielvartuose“ 70,1, *wargusu*
„varguose“ 54,22 ... (su bendražemaitiškais vienabalsiais vietoj aukš-
taitiškų dvibalsių *ie, uo*); c) n. sg. *kraus* „kraujas“ 56,12, *makitos* „mokytojas“ 16,17, *wes* „vėjas“ 62,21 ... (su iškritusiu *-je- < -ja-*); d) l. sg. *kraugeie* „kraujyje“ 27,2, *nakteie* 26,3 || *naktie* 78,5, *schirdie* „širdyje“ 34,20, *szadegi* „žodyje“ 31,10 ... (su žemaitiškėmis vienaskaitos vietinin-
ko galūnėmis); e) imper. 1 pl. *garbikiem* 48,14, *tarikiem* „tarkime, tary-
kime“, 48,13 ..., imper. 2 pl. *imkiet* 8,4, *makikiet* 8,15, *skaitikiet* 8,4 ...
(su žemaičiams būdingomis *ja*-kamienėmis galūnėmis liepiamosios
nuosakos lytyse) ir kt.¹

Bet, antra vertus, greta šitokių žemaitiškų lyčių, M. Mažvydo kate-
kizme neretai pasitaiko ir aukštaitiškųjų (arba, tiksliau sakant, tokių,
kurios gali būti laikomos aukštaitiškėmis), pvz.: a) praes. 3 *gieidza* 29,9,
n. sg. *treczias* 19,1 (su afrikatomis, t.y. su asibiliuotais dantiniais *t, d*
prieš senovinį junginį *ja*); b) a. sg. *diena* 9,5, imper. 2 sg. *liepk* 56,13,
n. sg. *lieszuwis* 39,19, praep. *priesch* 36,2, n. du. *sziedu* 73,8, d. pl. *tie-
mus* 25,4, g. sg. *tiesass* 34,20 ... (su aukštaitišku dvibalsiu *ie*); l. pl. *daiktosu*
„daiktuose“ 8,21, *wisosu* 8,21, a. pl. *schwentosius* 20, 19 (su
o, kuris čia veikiausiai žymi aukštaičių *uo*, nes šiaip visur kitur lokaty-
vas baigiasi *-usu*); c) n. sg. *krauias* 76,5 (su neiškritusiu *-ja-*), d) n. sg. *apraschitas*
24,15, *daiktas* 35,1, *dewintas* 22,6, *gieras* 38,3, *kiek wenas*
„kiekvienas“ 37,1, *prisakimas* 40,3, *ponas* 30,19 ... (su neiškritusiu
„judriuoju“ trumpuoju *-a-*); e) d. sg. *iauczui* 31,11, *szmagui* 10,1 (tik-
tai su aukštaitine vienaskaitos naudininko galūne *-ui*) ir kt.² Chr. Stangas,
nuodugniai ištyręs 1547 m. katekizmo fonetiką ir morfologiją, vis dėlto
konstatavo, kad daugelis jame pasitaikančių aukštaitiškų yra spora-
diškos ir kad šio katekizmo kalba – tai tikrai aukštaitiškais elementais
atmiešta, modifikuota „žemaitiška sistema“ (žemaitisches System)³.

Nors 1547 m. katekizme vyrauja žemaitiškos lytys, bet tiksliau loka-
lizuoti jo kalbą, t.y. nustatyti, kokiai žemaičių patarimei jo kalba arti-
miausia, yra be galo keblus dalykas. Visų pirma dėl to, kad šiame ka-

¹ Plačiau žr. Chr. S. Stang, Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas, Oslo, 1929, S. 159–173; J. Kruopas, M. Mažvydas lietuvių rašomosios kalbos istorijoje, kn.: LTSR MA Žinynas, II, p. 93–94; J. Senkus, Pirmosios lietuviškos knygos tarmė, kn.: LKK, I, Vilnius, 1957, p. 67–81.

² Žr. ten pat.

³ Žr. Chr. S. Stang, cit. veik., p. 175–176.

tekizme vartojama rašyba tiksliau neatvaizduoja specifinių žemaitiškų garsų, o, antra, neturint daugiau XVI a. žemaitiškų tekstų, sunku susiekti atskirų to meto žemaičių patarmių izoglosas. Todėl visai nenuostabu, kad vieni mokslininkai 1547 m. katekizmo kalboje išvelgia vienokios, o kiti – kitokios žemaičių patarmės pėdsakus. Pavyzdžiui, A. Šleicheris tvirtino, kad šis katekizmas buvęs parašytas klaipeidiškių (t.y. žemaičių donininkų) tarme¹. K. Būga jį manė esant šiaurės vakarų žemaičių (t.y. donininkų) rašto paminklą². Prie šiaurės vakarų arba centrinės žemaičių tarmės M. Mažvydo katekizmo kalbą priskyrė ir Chr. Stangas³, kuriam pritarė E. Frenkelis ir kai kurie kiti kalbininkai⁴. A. Salys savo 1946 m. rotatoriumi multiplikuotame „Lietuvių kalbos tarmių“ kurso konspekte, skirdamasis nuo visų ankstesniųjų mokslininkų, M. Mažvydą vadina dūnininku ir jo katekizme suranda šios pietų—rytų žemaičių patarmės bruožų⁵. Pastaraisiais metais atskirų tarybinių lietuvių kalbininkų grįžtama vėl prie A. Šleicherio nuomonės, t.y. manoma, kad M. Mažvydas savo katekizme rėmėsis žemaičių donininkų patarme⁶. Ir reikia pasakyti, nesileidžiant į detalesnę visų čia suminėtų skirtingų nuomonių argumentacijos analizę, kad grįžimas prie šleicherinės 1547 m. katekizmo tarmės lokalizacijos, mums rodosi, turi kiek pagrindo: to katekizmo kalbą, be kita ko, ypač suartina su žemaičių donininkų patarme jame labai dažnai sutinkamos lytys su senuoju *ā* (n. sg. *žadis* 8,13, g. sg. *maksla* 8,6, n. pl. *bralei* 8,4, *paschlawinti* 8,20, *szmanes* 8,12 ...), kurios, kaip rodo kitų ano meto lietuvių rašto paminklų duomenys, taip pat D. Kleino gramatikoje randama pastaba⁷, jau ir M. Mažvydo laikais daugiau buvo būdingos tiksliai žemaičiams klaipeidiškiams (donininkams).

¹ Žr. A. Schleicher, Sitzungsberichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Classe XI, 1. Heft, Wien, 1853, S. 87: „Dieser Catechismus ist in dem Dialekte geschrieben, welcher jetzt noch um Memel gesprochen wird und der zur žemaitischen Abtheilung der litauischen Mundarten gehört“.

² Žr. K. Būga, Rinktiniai raštai, III, Vilnius, 1961, p. 293; plg. ten pat, p. 90, 93.

³ Chr. S. Stang, cit. veik., S. 179: „Seine (t.y. M. Mažvydo. – J.P.) Sprache ist eine N.W.-Žemaitische oder zentral-žemaitische Mundart“.

⁴ Žr. E. Fraenkelis, Apie Mažvydo katekizmo kalbą, kn.: APh, II, Kaunas, 1931, p. 141; J. Senkus, cit. veik., p. 80.

⁵ Žr. A. Salys, Lietuvių kalbos tarmės..., Tübingenas, 1946, p. 10, 12, 16.

⁶ Žr. V. Grinaveckis, Dėl Mažvydo katekizmo tarmės lokalizacijos, kn.: Kalbotyra, VI, Vilnius, 1963, p. 71.

⁷ Žr. Grammatica Litvanica ..., Regiomonti, 1653,3: „Familiarissimum est Dialecto Memelensium, qui pro *Ponas* dicunt *Panas* Dominus, pro *žodis žadis* verbum, pro *szlowinti szlawinti* honorare“ (cituojiama iš leidinio „Pirmoji lietuvių kalbos gramatika“, p. 97).

Kalbant apie vėlesnį M. Mažvydo raštų žemaitišką sluoksnį, pažymėtina, kad juose tas sluoksnis tolydžio vis mažėjo: žemaitiškų lyčių vietoj kuo toliau, tuo vis daugiau randame aukštaitiškųjų. Pavyzdžiui, 1549 m. „Giesmėje S. Ambraziejaus“ iš ryškesnių fonetikos ir morfologijos žemaitiškų tegalima nurodyti tiksliai *ja*-kamienės liepiamosios nuosakos lytis *bukem* 91,1, *dukem* „duokime“ 92,14, *garbin-kem* 92,15 ir, gal būt, lytis inf. *ischiumsti* 81,10–11, part. cont. *isch-siunzdams* 81,12, praes. 1 pl. *paszinstam* 82,2, praes. 3 *paszinst* 84,6 (su tautosilabiniais *in* ir *un* žodžių šaknyse), kurios dar ir dabar išlikusios pietų-rytų žemaičiuose. Šiaip visos kitos fonetikos ir morfologijos lytys yra arba aukštaitiškos (pvz.: a. sg. *diena* 81,17, praes. 3 *geidz* „geidžia“ 81,5, l. sg. *meileije* 81,16, g. sg. *mergos czistos* 86,2, d. sg. *wiruy* 81,1 ...), arba bendros kai kurioms aukštaitiškų ir žemaičių tarmėms (pvz.: praes. 1 pl. *garbinam* 82,1, l. sg. *kurio dieno* 91,6, praes. 3 *szlowin* 82,4, perm. *testow* „tebūnie“ 89,5 ..., g. sg. *kuna* 81,5, *sweikatas* 81,4–5, *szodza* 81,7, n. pl. *wissokias* 82,6 ..., t.y. lytys su sutrumpėjusiomis galūnėmis, ir kt.).

Tą pat iš dalies galima pasakyti ir apie M. Mažvydo 1559 m. „Formą Chrikštymo“, kur žemaitiškų kiek daugiau pasitaiko tiksliai morfologijoje, o fonetika, apskritai imant, yra aukštaitiška. Pavyzdžiui, čia beveik ištiesai vartojamos afrikatinės lytys (praes. 1 pl. *atleidzem* 105,13–14, praes. 3 *geidz* 102,1, *siuntz* „siunčia“ 132,18, perm. *teap-schwietz* „teapšviečia“ 117,14, i. pl. *szodzieis* 131,17 ...), vyrauja lytys su aukštaitiškais dvibalsiais *ie* ir *uo* (g. pl. *dienu* 105,11, n. sg. *mie-las* 97,12, g. sg. *tiesos* 97,1, *wietas* 107,18, a. sg. *wiena* 113,2 ..., bet praep. *prisch* 97,13; 101,5, part. cont. *dūdams* 97,14, a. sg. *dūna* 105,11, part. praet. n. pl. *ischwadūti* 99,14, l. pl. *namūsu* 118,9, a. pl. *neschan-czūsius* 96,11–12, praep. *nūg* 99,12 ..., bet a. pl. *anus* „anuos, juos“ 99,15, *tus* 97,13, l. pl. *tusu* „tuose“ 98,9)¹ ir kt. Skaitant „Formą Chrikštymo“, ypač krinta į akis pastarosios aukštaitiškos lytys su dvibalsiu *uo*, kurį M. Mažvydas čia pirmąkart ėmė žymėti specialiu rašmeniu *ū*.

M. Mažvydo giesmyne (1566 ir 1570 m.) taip pat ima viršų aukštaitiškos lytys, nors čia atskirų giesmių bei psalmių vertimuose kartais iškyla aikštėn nemaža dar ir žemaitiškų. Ypač daug žemaitiškų fonetikos ir morfologijos lyčių randame tose giesmėse bei psalmėse, kurios buvo perspausdintos iš M. Mažvydo katekizmo. Pavyzdžiui, giesmyno II dalyje pakartotoje CII psalmėje, išskyrus vieną kitą suaukštaitintą

¹ Galimas daiktas, kad lytyje *tusu* nėra *ū* dėl spaustuvės kaltės, plg. *namūsu*.

lytį (plg. n. sg. *apgintas* MK 60,5 – *abgintois* MG II 352,5, g. sg. *ia* MK 63,6 – *io* MG II 355,1), vartojamos tokios pačios žemaitybės, kaip ir katekizme paskelbtame minėtos psalmės tekste (plg. praes. 3 *atleid* MK 60,3 ir *atleid* MG II 352,4, a. pl. *kientenczius* MK 61,4 ir *kentenczus* MG II 353,3–4, d. pl. *liauientims* MK 62,10 ir *lauientims* MG II 354,3, adv. *milei* „mielai“ MK 63,5 ir *miley* MG II 355,1, imper. 2 pl. *predokiet* MK 63,10 ir *predokiet* MG II 355,3 ir kt.). Tačiau kai kuriose iš katekizmo perspausdintose giesmėse nemaža žemaitiškų lyčių vis dėlto jau pakeista aukštaitiškomis (plg., pvz., J. Zablockio verstos „Litanijos naujai suguldytos“ tekstą, išspausdintą M. Mažvydo katekizme, p. 54–59, ir pakartotą jo giesmyno II dalyje, p. 567–574; pastarajame vietoj d. pl. *gims* MK 56,6, *tims* 58,1 ..., imper. 2 sg. *miliiek* 58,7, praep. *prisch* 56,9 randame *ghiems* MG II 570,10, *tiems* 572,8 ..., *milæk* 572,14, *priesch* 570,13 ...). Visa tai aiškiai rodo giesmyno rengėjų tendencijas sukti į aukštaitiškąjį kelią. Tiesa, nustatyti, ar giesmyne žemaitiškos lytys buvo pakeistos aukštaitiškomis paties M. Mažvydo, ar tą giesmyną rengusio spaudai B. Vilento, yra sunku: tam reikalingi kruopštūs filologiniai-tekstologiniai giesmių tyrinėjimai. Šiuo tarpu tegalima pažymėti tik tai, kad M. Mažvydo giesmyno, ypač jo II dalies, kalba tarmės atžvilgiu yra nevienalytė ir kad vienu autorių verstose giesmėse aukštaitiškų elementų yra daugiau, kitų – mažiau.

Paskutiniame mums žinomame M. Mažvydo darbe – „Parafrazyje“ (1589) aukštaitiškos lytys taip pat persveria (bent fonetikoje) žemaitiškąsias. Tačiau čia reikia turėti galvoje dar J. Bretkūno, redagavusio tą darbą, įtaką¹. Veikiausiai dėl pastarosios „Parafrazyje“ bus atsiradusios tokios lytys, kaip part. praet. n. sg. *dawens* 139,6–7, *palikens* 139,18, a. sg. *tikranghi* „tikraji“ 140,20 (šalia *dawes* 145,11, *pralieies* 145,12), kurių nerandame kituose M. Mažvydo raštuose, bet kurios ypač būdingos spausdintiems J. Bretkūno darbams.

Dabar kyla klausimas, kodėl žemaičio M. Mažvydo raštuose, ypač vėlesniuose, apstu aukštaitiškų elementų? Atsakant į šį klausimą, neišleistina iš akių keletas aplinkybių. Visų pirma tai, kad M. Mažvydas savo raštus skyrė ne tik žemaičiams, bet ir aukštaičiams („lietuvininkams“). „Skaitikiet ir dokiet ig rąkas kiewaika Kaip szemaiczia taip ir letuwynika“, – rašė jis eiliuotoje 1547 m. katekizmo prakalboje. Taigi,

¹ Plg. SLS, I, Kaunas, 1927, p. 89, kur sakoma, kad Parafrazio „kalba ir rašyba sutinka su Bretkūno giesmynu, vadinasi redaktoriaus išlyginta“.

norėdamas pasitarnauti ir vieniems, ir kitiems, jis savo raštų kalba taip pat turėjo daugiau ar mažiau derintis prie tų abiejų tarmių atstovų. Añtra, kaip žinome iš M. Mažvydo biografijos¹, jis atvyko iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės į Rytų Prūsiją, kur dauguma vietinių gyventojų lietuvių kalbėjo vakarų aukštaičių tarme. Begyvendamas prūsų vakarų aukštaičių tarpe ir bendraudamas su šios tarmės žmonėmis, M. Mažvydas galėjo net nejučiomis priprasti prie tam tikrų jų kalbos lyčių ir pavartoti jas savo raštuose. Pastaroji aplinkybė, galimas daiktas, daugiausia ir paaiškina tą faktą, kad pirmuosiuose jo raštuose (pvz., 1547 m. katekizme) aukštaitiškų elementų yra žymiai mažiau, negu vėlesniuose, parašytuose jam dirbant Ragainėje. Trėčia, prie aukštaitiųjų pagausėjimo atskiruose M. Mažvydo raštuose, ypač giesmyne, be abejonės, bus kiek prisidėję dar jo bendradarbiai bei talkininkai, kurių daugelis kilimo buvo aukštaičiai (pvz., A. Kulvietis buvo kilęs nuo Kauno, S. Rapolionis – nuo Eišiškių, S. Marcijonas – bene nuo Ukmergės ir pan.). Tai patvirtina ir į M. Mažvydo giesmyną įdėti jų vertimai, kuriuose randamos geriau išlaikytos aukštaitiškos lytys. Pagaliau, ketviřta, galima manyti, kad pats M. Mažvydas taip pat buvo kilęs iš netolimos nuo vakarų aukštaičių vietos, kitaip sakant, paaukštaitės žemaitis (juoba, kad jo pusbrolis B. Vilentas, kaip vėliau matysime, buvo vakarų aukštaitis).

§ 43. Dar daugiau, negu vėlesniuose M. Mažvydo darbuose, aukštaitiškų elementų randama B. Vilento raštuose. Pastarojo raštų kalbą su aukštaičių tarmėmis sieja: a) gana nuosekliai vartojamos afrika tos ten, kur žemaičiai jų paprastai neturi, pvz.: praes. 1 pl. *atleidzem* Ech 23,18, *iauczem* Ech 29,9–10, praes. 3 *geidze* Ech 48,11, *neapkentz* EE 185,17, praes. 2 pl. *geidziet* EE 46,14, n. sg. *treczas* Ech 68,3, n. pl. *szodzei* Ech 34,1, i. pl. *swetczeis* EE 176,3–4, *szodzieis* EE 55,2 ... (nors kur-ne-kur pasitaiko dar ir : i. pl. *rupesteis* EE 12,17, l. sg. *treteme* EE 189,12, n. pl. *szodei* EE 57,9); b) taip pat gana nuosekliai vartojami dvibalsiai *ie*, *uo*, pvz.: praep. *apie* EE 14,3, *priesch* Ech 9,2, praes. 2 pl. *ieschkot* EE 64,15, i. sg. *liepsnq* EE 19,8, n. sg. *mielei* Ech 12,9, *wienas* EE 11,3, adv. *namie* EE 36,5, a. sg. *prieszasti* Ech 55,14, *swiesta* EE 156,5 (nors kur-ne-kur ir: inf. *silwartauti* EE 197,11); n. pl. *apiũktoiey* EE 141 20, n. pl. *aschtũnias* EE 28,7, a. sg. *dũna* Ech 23,2, fut. 1 *dũsu* EE 41,6, conj. *kũmetu* EE 22,1, l. pl. *metũsu* EE 31,21, n. sg. *sũlelis* EE 22,12, *wandũ* Ech 26,3 ...; c) dažnokai sutinkamos lytys su neiškritusiu „judriuouju“ a,

¹ Žr. K. Jablonskis, Mažvydo gyvenimas ir aplinka, kn.: SLK, p. 89–98.

pvz.: n. sg. *bagotas* EE 91,20, *kraujes* Ech 67,10, *kieles* „kelias“ EE 159,12, *kitas* Ech 9,24, *laiwas* EE 37,16–17, *pakastas* Ech 18,4, *prastas* Ech 26,3, *swietas* Ech 24,14, *tiewas* Ech 70,9, *vredas* Ech 9,24, *walgimas* Ech 34,10 ...) nors kartais ir: *darbs* EE 19,16, *kunigs* Ech 58,9, *pamats padets* EE 146,6, *sosts* EE 19,9 ...); d) *i*-kamenės liepiamosios nuosakos lytys, pvz.: *apsiwilkit* EE 38,5, *bukit* Ech 40,9, *imkite* Ech 68,13, *kalbekit* EE 125,19, *klausikim* Ech 62,4, *nesirupinkite* EE 14,19, *sakikite* EE 10,4, *walgikite* Ech 68,13 ... (šalia dažnesnių *ja*-kamienių: *apsiwilket* EE 9,13, *eiket* EE 9,20, *garbinket* EE 11,12, *giedokem* Ech 76,16, *mokinket* Ech 26,9–10, *tuskenket* „belskit“ Ech 60,9, *szaisket* EE 127,7 ...)¹; c) dariniai su priesaga *-inyka-*, pvz.: n. sg. *darbinikas* Ech 39,16, *hukinikas* Ech 16,15, n. sg. *scharwinikas* EE 56,3, n. pl. *ludinikai* EE 23,6, i. pl. *maischtinikais* EE 210,18, d. pl. *samdinikams* Ech 43,4–5 ir kt.

Tačiau, antra vertus, B. Vilento raštuose, kaip tai matyti jau ir iš čia pateiktų atskirų pavyzdžių, yra ne visai maža taip pat tokių kalbos lyčių, kurios būdingos tiktai žemaičiams arba bendros žemaičiams ir šiaurės vakarų aukštaičiams. Prie žemaitiųjų, be jau minėtų beafrikatinių lyčių ir liepiamosios nuosakos lyčių su *ja*-kamienėmis galūnėmis, remiantis šių dienų lietuvių kalbos tarmių faktais, galima priskirti dar *ė*-kamenės daiktavardžių ir įvardžių vienaskaitos vietininko lytis *debeseie* EE 12,4, *dieweie* EE 166,19, *kraujėje* Ech 33,14, *maneie* EE 44,22, *meneseie* EE 11,22–23, *nakteie* Ech 68,10–11, *schirdeie* EE 18,7 ... (šalia retų *schirdije* Ech 5,8, *szodiję* Ech 39,24 ...) ir iš dalies tariamosios nuosakos 1 asm. lytis *buczo*² EE 48,11, *dariczo* EE 150,17, *eiczo* EE 77,15, *sakiczio* EE 90,17, *turieczo* EE 79,16, *szinocz* Ech 25,12 ... (šalia retesnių *buczia* Ech 18,20, *giwenczia* Ech 18,20–21, *mokeczia* EE 48,12, *perleisczia* EE 48,17 ...). Probleminis dalykas tiek M. Mažvydo, tiek ir B. Vilento raštuose – tai tokios lytys, kaip g. pl. *erschkiecziu* EE 212,1, n. sg. *naschlie* EE 121,13, *pagiedints* EE 24,18, praet. 3 *siedieya* EE 50,2, fut. 3 *siedies* EE 46,18, n. sg. *tiewas* Ech 70,9, adv. *wiel* Ech 5,14; 6,23; 28,5 ..., kuriose *ie* gali žymėti ir žemaitiškąjį dvi-balsį *ie* (< *ē), ir aukštaitiškąjį siaurąjį *ė* (tuo atveju, jeigu *i* čia visur tėra tik minkštinamasis ženklas). Nustatyti šitaip grafiškai išreikštos fonemos kokybę ypač sunku dėl to, kad jos žymėjime nėra didesnio

¹ F. Bechtelis suskaičiavo, kad iš 217 kartų B. Vilento raštuose pavartotų liepiamosios nuosakos daugiskaitos 2 asmens lyčių 167 yra su *-kete* bei *-ket*, o tik 50 su *-kite* bei *-kit* (žr. BW XVI).

² Dabar tokios tariamosios nuosakos lytys vartojamos šiaurės žemaičių.

nuoseklumo (plg. praet. 2 sg. *pasieiey* EE 39,12, fut. 3 *pasies* EE 118,16 ir praes. 3 *seie* EE 118,18, praet. 3 *sseya* EE 45,4; fut. 3 *siedies* EE 46,18 ir fut. 3 *sædes* EE 206,3, praes. 3 *sæd* EE 82,5, a. pl. *srienas* EE 129,8 ir a. pl. *strelas* EE 129,13 ir kt.).

Prie bendrų žemaičiams ir šiaurės vakarų aukštaičiams lyčių, užfiksuotų B. Vilento raštuose, visų pirma priskirtinos lytys su sutrumpėjusiomis galūnėmis, būtent: a) su nukritusiais senaisiais trumpaisiais *-a*, *-i* bevardėje giminėje ir *a-* bei *i-*kamienių veiksmažodžių esamojo laiko 3 asmenyje, pvz.: neutr. *gier* EE 24,11, *masz* „mąža“ EE 155,24, *padarit* EE 20,2, *paraschit* Ech 6,9, *pikt* EE 75,8, *pirm* Ech 45,20, *wiss* Ech 45, 21 ...; praes. 3 *apgin* Ech 17,12, *giwen* Ech 21,9, *kalb* Ech 55,16, *mjl* Ech 16,3, *mok* Ech 5,12, *nor* Ech 5,5, *tur* Ech 5,2 ... (šalia retesnių *giwena* EE 56,16 – 17, *prighima* „priima“ EE 45,24 ...); b) su nukritusiu *-e* (< *-ē*) veiksmažodžių asmenuojamųjų formų daugiskaitos 1 ir 2 asmenyse, pvz.: *darom* Ech 29,7, *darikem* EE 118,19, *dariket* EE 38,21 – 22, *darisit* EE 38,21, *turim* Ech 29,8, *turit* EE 52,24, *turekit* EE 35,5 ... (šalia kartais pasitaikančių *dareme* EE 105,13, *darote* EE 75,12, *darikite* EE 34,6, *turime* EE 31,13, *turite* EE 66,15 ...); c) su nukritusiu galiniu skiemeniu *-ja* antrinių veiksmažodžių esamojo laiko 3 asmenyje, pvz.: *abeið* Ech 35,2, *dumò* Ech 7,16, *neschò* Ech 40, 21, *prieschtarau* Ech 40,19, *waiksczio* EE 13,21, *wartò* Ech 55,13 ... (šalia *neschoia* EE 14,7, *prieschtarauja* Ech 39,11, *wayksczoia* EE 56,11 ...); d) su nukritusiu *-je* daiktavardžių, būdvardžių ir įvardžių vienaskaitos vietininke, pvz.: *didzio garbe* Ech 48,3, *sudnò dienò* Ech 20,1, *dūno* Ech 32,20, *karalisto* EE 177,4, *kurò hadino* EE 142,21 – 22, *sandaro* EE 10,23, *wietò* Ech 71,16 ... (šalia retesnių *dienioie* EE 9,10, *dūnoye* Ech 70,2, *wietoye* EE 149,20 ...) ir e) su sutrumpėjusiu senuoju ilguoju *ā* (paprastai nekirčiuotoje pozicijoje) įvardžių ir *a-*, *ja-*kamienių vardažodžių vienaskaitos kilmininke, *o-*, *jo-*kamienių vardažodžių vienaskaitos kilmininke ir daugiaskaitos vardininke, be to, *o-*kamienių veiksmažodžių esamojo laiko ir *a-*kamienių veiksmažodžių būtojo laiko 3 asmenyje, pvz.: *mana* Ech 16,4, *sawa* Ech 11,3, *tawa* Ech 11,13, *wissa* Ech 35,20 ...; *artimoia* Ech 14,2, *darba* Ech 46,14, *medzia* Ech 52,17, *raschta* Ech 6,20, *szirga* Ech 38,8 ...; n. pl. *dienas* EE 47,3, g. sg. *dūnas* EE 103,16, n. pl. *miglas* EE 28,16, g. sg. *rankas* EE 150, 24, g. sg. *walias* EE 20,18 – 19 ...; praes. 3 *dara* Ech 17,13, *laika* Ech 16,11, praes. 3 *privala* Ech 41,6 ...

Šitoks galūnių trumpinimas, žinoma, yra būdingas ne vien tik žemaičiams ir šiaurės vakarų aukštaičiams: atskiri trumpinimo atvejai apima didesnę ar mažesnę ir kitų aukštaičių tarmių plotą. Pavyzdžiai,

trumpasis *-e* (< *-ē*) veiksmazodžių asmenuojamųjų formų daugiskaitos 1 ir 2 asmenyse dabar neišlaikytas, rodos, nė vienoje lietuvių kalbos tarmėje, o garsų junginio *-je* vienaskaitos vietininke, be žemaičių ir šiaurės vakarų aukštaičių, neturi dar dalis veliuoniškių, kapsų, vidurio aukštaičių ir Mūšos upyno aukštaičių¹. Tačiau, turint galvoje tai, kad visi aukščiau minėtieji B. Vilento galūnių trumpinimo atvejai iš dabartinių aukštaičių tarmių terandami tik šiaurės vakarų aukštaičių patarmėje, jo raštų kalbą galima laikyti paremtą šia patarme, o jį patį priskirti prie šios patarmės atstovų².

§ 44. J. Bretkūno, panašiai kaip ir B. Vilento, raštuose taip pat ima viršų aukštaitiškosios lytys. Tai, žinoma, nenuostabu, nes J. Bretkūnas buvo kilęs iš Rytų Prūsijos (gimęs Bamblių km., netoli Fridlando miestelio), kur didžioji dalis vietinių lietuvių tuomet kalbėjo prūsų aukštaičių šnektomis. Jo raštų taisytojais bei peržiūrėtojais irgi buvo daugiausia šio krašto žmonės (Z. Blotnas – Tilžės, J. Gaidys – Laukiškių, J. Musa – Pilkainio, A. Rodūnionis – Kaukėnų kunigas ir pan.).

Tačiau, nepaisant to, J. Bretkūno raštuose vis dėlto žemaitiųjų pasitaiko kiek dažniau, negu B. Vilento vertimuose (dėl to K. Būga laikė J. Bretkūną šiaurės vakarų žemaičiu)³. Pavyzdžiui, šalia tokių aukštaitiškų afrikatinių lyčių, kaip praes. 3 *atleidzia* BP II 250,26, d. sg. *kalbanczam* BB I Moz. 18,30, n. pl. *paukschczei* BB I Moz. 40,17, *szodzei* BP II 30,15, adv. *skaudzei* BB I Moz. 42,7, i. pl. *lėkioienczeis* BB I Moz. 1,20, *trincizeis* BP II 104,25, *tukschtanczeis* BP I 7,24, *szodzeis* BP I 10,15, d. pl. *szodžiams* BB I Moz. 42,20 ..., randame ir žemaitiškų beafrikatinių: n. pl. *kunigaikschtei* BB I Moz. 12,15, *paukschtei* BB I 239,9, *szodei* BP I 6,10, part. praes. v. sg. *meldems* BB I Moz. 50,17, a. pl. *meldenczius* BG 61,14, i. pl. *paukschteis* BB I Moz. 9,10, *szodeis* BB Teis. 16,16, d. pl. *paukschtiems* BB I Moz. 1,30, adv. *skaudei* BB I Moz. 3,16, BB I Moz. 50,10 ir kt. Arba vėl: šalia n. sg. *diena* BB I Moz. 1,8, *mielas* BP II 248,15, *pienas* BB Moz. 49,12, g. sg. *kiekwieno* BB I Moz. 9,5, praet. 3 *liepe* BB I Moz. 19,15, praep. *priesch* BB I Moz. 31,21, n. pl. *riebus* BP II 211,4, *sienos* BP I 188,16, adv. *wienok* BP I 127,11 ...; n. du. *anūdu* BB I Moz. 18,11, inf. *dūti* BK 8,11, g. sg. *gūlio* BB I Moz. 49,4, i. sg. *kuo* BB I Moz. 20,9, n. sg. *gūtas* BB I Moz. 29,8, *piemū* BP II 57,21, *wandū* BB I Moz. 1,9 ... retkarčiais randame

¹ Plg. VI. Grinaveckis, Galūnių trumpėjimas lietuvių kalbos tarmėse, kn.: VVPI Mokslo darbai, VIII, Vilnius, 1959, p. 97.

² Plg. A. Salys, cit. veik., p. 39.

³ Žr. K. Būga, RR, II, p. 662; ten pat, III, p. 293, 300, 377 ir 411.

ir : d. pl. *ghims* BG 43,2, adv. *prisch* BP I 336,11, *prischais* BB I Moz. 21,16 ...; imper. 2 sg. *dok* BG 10,24, fut. 1 sg. *dosiu* BB I Moz. 35,12, n. sg. *oschwis* „uošvis“ BB I Moz. 38,13, *piemo* BP II 64,14; BG 3,13, *wando* BG 25,10 ... Bet pažymėtina, kad pastarosios lytys su grafiškomis *i* ir *o*, kurios gana dažnos ypač J. Bretkūno giesmyne, veikiausiai yra atsiradusios dėl autoriaus rašybos nenuoseklumo ar dėl spaustuvinių kaltės, nes neretai (kartais toje pat giesmėje ar net toje pačioje eilutėje) jos parašomos ir vienaip, ir kitaip, plg.: praes. 3 *dost* BG 4,15 ir praes. 3 *dust* BG 4,9, imper. 2 sg. *pridūk* BG 13,9; d. pl. *ghims* BG 43,2 ir *iems* BG 43,2; n. sg. *wando* BG 25,10 ir *wandū* BG 24,2 ir kt. Antra vertus, kai kurios iš tokių lyčių, pvz., *prisch*, į J. Bretkūno giesmyną, kaip rodo atskirų giesmių kalbos palyginimas, galėjo būti perkeltos iš M. Mažvydo giesmyno. Pagaliau tokiose lytyse, kaip *oschwis* (gal ir *dok*, *dosiu*?), galėjo atsispindėti ir Rytų Prūsijos šiaurės šnektoms būdingas *uo* ir *o* (taip pat *ie* ir *ė*) suplakimas.

Jau būdingesnėmis žemaičiams laikytinos neretos J. Bretkūno raštuose *ja*-kamenės liepiamosios nuosakos lytys, pvz.: *atmeskem* BP I 6,26, *atminkem* BP I 8,9, *atwesket* BB I Moz. 42,20, *biloket* BP I 2,5–6, *daboketos* BB I Moz. 4,23, *giwenket* BB I Moz. 34,10, *klausikem* BB I Moz. 23,15, *klausiket* BB I Moz. 4,23, *praschikesi* BB I Moz. 30,28, *sakijkesi* BB I Moz. 12,13, *sergekes* BB I Moz. 31,24, *sumedzokem* BB I Moz. 27,3, *weschket* „vežkite“ BB I Moz. 50,25 ... Tačiau šalia šitokių lyčių J. Bretkūno raštuose taip pat nemaža ir gretiminių *i*-kameninių, pvz.: *atmeskit* BB I Moz. 25,2, *atweskite* BB I Moz. 38,24, *bukite* BB I Moz. 19,2, *dauksinkites* BB I Moz. 8,17, *gulkimes* BB I Moz. 19,32, *imeskime* BB I Moz. 37,20, *kelk isi* BB I Moz. 27,19, *pardūkime* BB I Moz. 37,27, *rupinkimes* BP I 21,20, *skubinkites* BB I Moz. 19,22, *sussirinkites* BB I Moz. 49,1, *waisikites* BB I Moz. 9,1 ... Be to, pažymėtina, kad J. Bretkūno biblijos vertime kartais *ja*-kamenės lytys taisomos į *i*-kamenes (pvz.: *kalbekite* tais. iš *kalbekete* BB II Moz. 12,3, *pastatikite* tais. iš *pastatikete* BB IV Moz. 3,6, *wirkite* tais. iš *wirkete* BB II Moz. 16,23 ir kt.).

Žemaitiškų *ja*-kameninių liepiamosios nuosakos lyčių kaitaliojimas su aukštaitiškosiomis *i*-kamenėmis, kaip ir beafrikatinių lyčių vartojimas pagrečiui su afrikatinėmis, J. Bretkūno raštuose gali būti visaip aiškinamas: ir autoriaus noru įtikti savo raštų kalba įvairių tarmių atstovams (nors tokio noro jis, rodos, niekur nėra išreiškęs), ir ankstesniosios, ypač mažvydinės, rašytinės tradicijos įtaka, ir jo bendradarbiavimu tiek su aukštaičių, tiek su žemaičių kilmės rašto žmonė-

mis, ir jam geriausiai žinomos tarmės ypatybėmis (ligi šiol dar galutinai nenustatyta, ar jis kilimo buvęs lietuvis, ar vokiečių)¹, ir kt. aplinkybėmis. Tačiau bene daugiausia tą aukštaitiškų ir žemaitiškų elementų susipynimą J. Bretkūno raštuose, ypač biblijos vertime, mums rodosi, bus nulėmusi vėlesniosios autoriaus gyvenamosios vietos – Labguvos apylinkių – vietinių lietuvių šnekta. Kaip žinoma iš J. Bretkūno biografijos², Labguvoje jis gyveno 25 su viršum metų (1562–1587) ir čia, būdamas liuteronų kunigu, išvertė didesniąją biblijos dalį. Kadangi tuometinei Labguvos parapijai priklausė ne tik prūsų aukštaitičių, bet ir nemaža dalis prūsų žemaičių gyvenviečių (Agilo, Gilijos, Gyventės, Nemunyno, Tovės ir kt. kaimai)³, tai J. Bretkūnas, bendraudamas su įvairiatarmiais savo parapijos žmonėmis, lengvai galėjo pasisavinti tiek aukštaitiškas, tiek žemaitiškas lytis ir jas pakaitomis vartoti savo raštuose. O kad minėtų gyvenamųjų vietų žmonių kalbai buvo būdingos ir *ja*-kamienės liepiamosios nuosakos lytys, ir tokios pat, kaip J. Bretkūno raštuose, beafrikatinės lytys, ir kai kurios kitos žemaitybės, tai akivaizdžiai matyti iš 1933 m. išleisto tų vietų tarmės aprašo⁴.

Spausdintuose J. Bretkūno darbuose žemaitiškų lyčių rečiau pasitaiko. Be to, juose (kaip rodo J. Bretkūno „Giesmėse duchaunose“ ir „Kancionale“ pakartotų M. Mažvydo giesmių palyginimas su tų pačių giesmių tekstais, išspausdintais M. Mažvydo giesmyne) pastebima tendencija keisti tam tikras žemaitiškas lytis aukštaitiškomis. Pavyzdžiui, vietoj M. Mažvydo giesmyne užfiksuotų lyčių: adv. *miley* MG II 355,1, g. pl. *miluyu* MG II 354,7, praep. *prisch* MG II 266,6; MG I 156,19 ..., d. pl. *gailintims* MG II 357,10, *ghims* MG II 572,16, *lauientims* MG II 354,3, *sweikims* MG II 375,3, *turintims* MG II 572,9, *wisims* MG II 357,9 ..., l. pl. *silwartusu* MG II 314,3, *wargusu* MG II 394,15 ..., n. sg. *apgintos* MG II 394,14, *sutvertos* MG II 345,4, *wes* MG II 354,13 ..., imper. 2 pl. *paszinket* MG I 185,4 ... J. Bretkūno „Giesmėse duchaunose“ randame: *mielei* 96,8, *mieluiu* 95,19, *priesch*

¹ Vieni tyrinėtojai (E. Hermanas, K. Forstroiteris, iš dalies J. Gerulis) jį linkę laikyti vokiečiu, kiti (J. Bertoleitis) – lietuviu ar prūsu, pagaliau treči – tikrai lietuviu (V. Biržiška). V. Falkenhanas minėtoje studijoje apie J. Bretkūną, remdamasis gausia archyvine medžiaga, pritarė prielaidai, kad jo tėvas buvęs vokiečių, o motina – prūsė.

² Žr. V. Falkenhahn, cit. veik., p. 1–147.

³ Žr. ten pat, p. 51.

⁴ J. Gerulis ir Chr. Stangas, Lietuvių žvejų tarmė Prūsijoje, Kaunas, 1933.

12,17; 66,13; 97,18 ..., *gailintiems* 60,6, *iems* 65,2, *liauientiems* 95,15–16, *sweikiems* 27,2, *turintiems* 64,21–22, *wissiems* 60,5 ..., *silwartūsu* 14,22, *wargūsu* 31,19 ..., *apgintois* 31,17, *sutwertois* 73,15, *weias* 96,2 ... J. Bretkūno pastangas aukštaitinti šio savo giesmyno kalbą, be abejonės, rodo dar ir tokių mažvydiškų lyčių, kaip g. sg. *didza* MG I 182, 12, *kuna* MG I 153,7, *mielausa* MG II 354,18, *krauja* MG II 338,14, *rupesczia* MG II 384,5, *swieta* MG I 155,6, *szodza* MG II 556,8 ..., n. pl. *isczas* „iščios“ MG I 192,19, *piktas* MG II 351,2, g. sg. *seklas* MG I 208,3–4, *stiprias wieras* MG II 359,13–14 ..., dažnas keitimas į *didzio* 4,14–15, *kuno* 1,12, *mielausio* 96,6, *kraujo* 66,19, *rupesczio* 22,16, *swieto* 97,4, *szozdio* 56,14 ..., *isczios* 80,24, *piktos* 29,24, *seklos* 81,19, *stipros wieros* 61,14–15 ..., ir kt. faktai. Todėl pritarti K. Būgos nuomonei, kad J. Bretkūnas buvęs šiaurės vakarų žemaičių (t.y. dounininkų) atstovas, neleidžia ne tik šio rašytojo biografijos duomenys, bet ir daugelis jo raštų kalbos faktų.

§ 45. Iš visų kitų ano meto Rytų Prūsijos lietuviškų raštų tarmės atžvilgiu išsiskiria Volfenbiutelio postilės vertimo rankraštis, kurio kalboje, greta gausių žemaitiškų elementų, apstu taip pat ir rytų aukštaičiams būdingų (arba, tiksliau tariant, formaliai sutampančių su rytų aukštaičių) lyčių. Pavyzdžiui, iš vienos pusės, čia susiduriame su beafrikatinėmis lytimis (adv. *jpatei* „ypač“ WP 137, *kartei* „karčiai“ t.p. 50, d. sg. *kalbantei* „kalbančiai“ t.p., n. pl. *kunigaiksztei* t.p., *medei* t.p., *szadei* t.p. 137, i. pl. *pateis* t.p. 50...), su lytimis, kuriose randami grafiniai junginiai *an*, *en*, *in*, *un* vietoj *q*, *ę*, *į*, *ų* (adv. *dransei* WP 141, *paskensti* t.p. 35, *siunsti* t.p. 49, praes. 3 *ischpaszinsta* t. p. 137, part. cont. *kiensdams* t. p. 35 ..., part. praet. n. sg. *darens* t. p. 37, *gimens* t. p., a. sg. *kan* „ką“ t. p. 41, g. sg. *manens* t. p. 36, *tawens* t. p. ...)¹ ir t.t., o iš antros – su tokiomis lytimis, kaip: n. pl. *buwī* SLS 43, *darī* t. p. 48, *su drusku* WP 147, *su matinu* t. p. 126, a. sg. *tikrughi makslu* t. p. 144, *tų wissų szemī* t. p. 150, *wainikų* SLS 43 ..., kurias būtų galima sieti su dabartinėmis rytų aukštaičių bei dzūkų tarmėmis. Todėl bent kiek tiksliau lokalizuoti šios postilės kalbą neįmanoma, nes ji yra tam tikras tarminis mišinys.

V. Gaigalaitis, specialiai tyrinėjęs Volfenbiutelio postilės rankraščio kalbą, tą tarminį mišinį šitaip aiškino: arba rankraščio originalas buvęs išverstas vieno žmogaus, kuriam buvusios įprastos ir žemaičių,

¹ Plačiau apie tokias lytis ir jų statistiką žr. W. Gaigalait, Die Wolfenbütteler litauische Postillenhandschrift aus dem Jahre 1573, Tilsit, 1900, S. 31–50.

ir rytų aukštaičių tarmės, arba daugelio iš įvairių Lietuvos vietų susitelkusių dvasininkų, kurie norėję padaryti postilę suprantamą tiek žemaičiams, tiek ir rytų lietuviams; be to, tam tikrų šiaurės lietuviams būdingų kalbos ypatybių įnešęs ir originalo nurašinėtojas¹. Bet šitokiam aiškinimui nepritarė E. Hermanas, kuris savo studijoje apie lietuvių kalbos jungtukinius sakinius iškėlė hipotezę, kad Volfenbiutelio postilės kalbos pamatą sudariusi viena iš ilgainiui išnykusių Rytų Prūsijos tarmių². Ši hipotezė, žinoma, būtų priimtina, jeigu ji būtų pagrįsta visapusiškesniu įvairių Volfenbiutelio postilės kalbos faktų palyginimu su kitų ano meto lietuviškų raštų kalbos duomenimis. Tačiau E. Hermanas ją iškėlė, tesiremdamas tik tuo, kad postilėje nesutinkamas jungtukas *jog* ir retai vartojami *jeib* ir *jeng*, kurie dažnai pasitaiko kituose XVI a. lietuvių raštuose. Todėl įtikimesnis rodosi minėtas V. Gaigalaičio aiškinimas, nors jame taip pat yra abejotinų prielaidų (pvz., sunku patikėti, kad tą postilę būtų vertęs visas būrys žmonių ir paskui nebūtų suradęs galimybių ją išspausdinti tuo metu, kai labai stigo lietuviškų religinių knygų).

Pastaraisiais metais yra pareikšta nuomonių, kad Volfenbiutelio postilę galėjęs išversti M. Mažvydo bendradarbis A. Jomantas, be to, kad su jos rankraščiu galėjęs turėti šį tą bendro ir J. Bretkūnas, kuris 1589 m. sakėsi išvertęs Korvino postilę (*Postillam Corvini ...*)³. J. Bretkūną sieti su Volfenbiutelio postilės rankraščiu leidžia ne vien tai, kad ši postilė, kaip pažymėta jos antraštėje, iš dalies buvo versta iš to paties Korvino, bet taip pat ir žinomo jos nuorašo rankraščio palyginimas su J. Bretkūno biblijos vertimo rankraščiu. Pavyzdžiui, vos tik tai metus žvilgsnį į šiuodu rankraščius, nesunku pastebėti, kad juose vienodai žymimi nosiniai balsiai (taškais raidžių apačioje), nemaža bendrų fonetikos ir kt. kalbos lyčių (plg. abiejuose rankraščiuose dažnas lytis su tautosilabiniais *an*, *en*, *in*, *un*, su išlaikytu senuoju *ā* ir kt.). Todėl nuodugnesnis tų rankraščių rašybos ir kalbos palyginimas, reikia manyti, suteiktų ir daugiau konkretesnių duomenų apie J. Bretkūno ryšius su Volfenbiutelio postile.

Šiaip ar taip, įtikimiausia, mums rodosi, prileisti, kad Volfenbiutelio postilės vertėjas buvo iš rytų Lietuvos į prūsų žemaičių tarpą patekęs ir čia ilgiau pagyvenęs žmogus. Versdamas postilę, jis, iš vienos

¹ Žr. W. Gaigalat, *Die Wolfenbütteler litauische Postillenhandschrift...*, S. 247.

² Žr. E. Hermann, *Über die Entwicklung der litauischen Konjunktionalsätze*, Jena, 1912, S. 17.

³ Žr. V. Biržiška, *Senųjų lietuviškų knygų istorija*, I, p. 131–132.

pusės, negalėjo visiškai atsipalaiduoti nuo kai kurių savo gimtosios tarmės ypatybių, o iš antros – turėjo taikytis prie vietinių gyventojų (prūsų žemaičių) kalbos. Be to, versdamas postilę, jis galėjo konsultuotis ir, gal būt, su netolieše dirbusiu J. Bretkūnu.

§ 46. Žemaičio dūnininko (kilusio nuo Varnių) Simono Vaišnoro „Žemčiūgoje teologiškoje“ (1600), kur būtų galima tikėtis gausybės žemaitiškų lyčių, vis dėlto vyrauja aukštaitybės. Pavyzdžiui, čia iš-tisai vartojamos afrikatinės lytys (adv. *atpencz* „vėl“ 95,5, praes. 3 *geidcze* 72a,14, d. sg. *kalbanczem* arba *liepenczem* 39a,19 – 20, d. pl. *nūgas-czems* 177,5, n. pl. *pawisdczei* 186,7, *žodczei* Všn. pr. 22,4, i. pl. *pa-wisdczeis* 112,5 ...), i-kamienės liepiamosios nuosakos daugiskaitos lytys (*budekite* 256a,5, *dauksinkitesi* „dauginkitės“ 231,19 – 20, *mijle-kite* 231a,13 – 14, *pabuskite* 240a,19, *papildikite* 231,20 ...), dažnesnės lytys su aukštaitiškais dvibalsiais *ie, uo* (l. sg. *dienioie* 41,5, d. pl. *ghiemus* 41a,18, g. pl. *piewu* 241,3, praep. *priesch* 144a,2, n. sg. *prieszastis* 82, 10, il. sg. *wieniben* 18,5 ...; n. sg. *akmū* 211,7, l. pl. *darbūsu* 36a,8, i. sg. *dūna* 155,12, a. pl. *pūdus* 89,4, d. pl. *nūmonems* 2,18, inf. *schwiesūti* 197,21 ..., nors kur-ne-kur ir d. pl. *ghims* 263,6, *kiek winam* Všn. pr. 20,21, praep. *prisch* 94a,3, n. sg. *priszastis* 81a,18 ...) ir kt. Iš aukštaitiškų lyčių ypač krinta į akis dažnai „Žemčiūgoje teologiškoje“ pasi-taikantis priešdėlis bei prielinksnis *sa*¹, neretai pagreičiui vartojamas šalia *su*, pvz.: *sa dūna* 153a,3; 155,12, praes. 3 *saligin* 5a,5, *samaischa* „sumaišo“ 5a,5 – 6, g. sg. *saliginojma* „sulyginimo“ 17a,8, n. sg. f. *samuschta* 135a,20, cond. 3 *sarinktu* 38a,12, n. sg. *satikimas* 43a,17, fut. 3 *satirps* 236,6 ..., bet ir: *su baisu apdeiwimu* 254,17, *su deschimcze* 194a,6, n. sg. *suliginojmas* 32a,4, inf. *sumischiti* „sumaišyti“ 98a,4, fut. 3 *sutris* „sutrins“ 74,10 ... Priešdėlį bei prielinksnį *sa* S. Vaišnoras įsivedė, matyt, prisiklausęs Rytų Prūsijos lietuvių šnekamosios kalbos (nuo 1576 m. ligi mirties jis gyveno Ragainėje), nes šiame krašte tas priešdėlis bei prielinksnis ligi paskutinių laikų buvo vartojamas².

S. Vaišnoro posūkį į vakarų aukštaičių tarmę, matyt, bus nulėmusios tos pačios aplinkybės, kaip ir M. Mažvydo, jų tarpe ypač noras įtikti savo vertimu ne tik žemaičiams, bet ir aukštaičiams, arba, jo paties žodžiais tariant, „žemlonims Lietuvai ir Zemaiczems“³.

¹ Viena kita lytis su priešdėliu *sa-* vietoj *su-* randama jau ir B. Vileto raštuose (pvz.: praet. 3 *nesatika* EE 204,20, part. praet. n. pl. *nesatarę* EE 204,14).

² Žr. E. Fraenkel, *Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen*, Heidelberg, 1929, S. 188.

³ Žr. Margarita Theologica ... Zemczuga Theologischka ..., Karaliaucziuje..., 1600, Všn. pr., p. 19.

Prie žemaitybių, be kelių jau anksčiau minėtųjų, galima iš dalies dar priskirti lytis su nukritusiais trumpaisiais galūnių balsiais (praes. 3 *didin* 2a,16, *grauden* 180a,3, *gul* 241,11, *mjl* 83a,21, *nor* 242a,2, *schelp* 45a,12, *waikszczo* 94,20, neutr. *paraschit* 103,6 ...), tariamosios nuosakos vienaskaitos 1 asm. lytis su *-čio* (*galeczzo* 101,9, *nebuczso* 83,15, *prapulczso* 183a,3, *tureczso* 101,8 ...), bet ir: *giwenczia* Mld. 2,3, *laukczia* Mld. 2,4, *mirczia* Mld. 2,3) ir *ė*-kamienes vienaskaitos vietininko lytis (*diewieie* 8a,19, *sawieie* 159,21, *schirdeije* 140a,8 ...). Bet šitokias lytis prie žemaitiškų galima priskirti, kaip pažymėta, tiktai iš dalies, nes jų neretai pasitaiko ir pažemaitės aukštaičių tarmėse.

Įdomu, kad „Žemčiūgoje teologiškoje“, panašiai kaip ir J. Bretkūno raštuose, apstu lyčių su grafiniais junginiais *an*, *en*, *in*, *un* tautosilabiniams dvibalsiams ar veikiausiai nosiniams balsiams žymėti, pvz.: inf. *apskunsti* 214a,4, praes. 3 *ischpaszinsta* 196a,10, n. sg. *paszinstams* 10,10–11, a. pl. *tikranses* 218a,21, adv. *dransei* Mld. 1,20, g. sg. *manens* Bl. pr. 2,14–15, al. sg. *tawenspi* 270,17–18, i. sg. *paschwenstu* Bl. pr. 4,8, n. sg. *laikans* 17,17, *nuramdans* 52,9, *spaudzens* 52,9, *buwens* Bl. pr. 7,2, *darens* Bl. pr. 1,20, *tapens* 3a,22, n. pl. *radensi* 254,3, a. sg. *kang* „ką gi“ 215,18, *schen* „šių“ 9,11 ... Tačiau ne visai maža vis dėlto yra lyčių, kur tų grafinių junginių vietoj randamos nosinės *a*, *ę* (su įkypais brūkšneliais) arba paprastos raidės *a*, *e*, *i*, *u*, pvz.: a. sg. *drąsibe* 87a,14, *kąsni* 156a,15, n. sg. *ischgąstis* 134,19, inf. *sugrąszinti* 146,14, praes. 1 pl. *dręsame* 189a,3, n. sg. *paszeidczęs* 54a,5 ...; adv. *drasei* Všn. pr. 3,8–9, praes. 3 *dressa* „drįsta“ 132a,22, perm. *teatgrischtie* „tesugrištie“ 260a,9, part. cont. *ischsiusdams* 252a,16... Manyti, kad šitoks trejopas tų pačių lyčių rašymas žymi skirtingus *a*, *e*, *i*, *u* + *n* tipo fonemų junginių variantus, tur būt, nėra pamato, nes tokiu atveju reikėtų suponuoti vieno rašytojo kalbos sistemoje net trejopų chronologiškai nevienalaikių kalbos faktų buvimą.

§ 47. Jau visiškai vakarų aukštaičių tarmė įtvirtinta J. Rėzos 1625 m. psalmyno („Psalteras Dowido“) kalboje. Pats būdamas kilimo tilžėnas, be to, ilgą laiką gyvenęs ir dirbęs Tolminkiemy, jis ir rėmėsi šio krašto žmonių kalba, t.y. prūsų vakarų aukštaičių šnektomis. Jo psalmyne jau nerandame nei beafrikatinių lyčių, nei lyčių su žemaitiškais dvibalsių *ie* ir *uo* atitikmenimis (išskyrus tik kur-ne-kur pasitaikančias cond. 1 sg. *dodcziau* 51,17, 1. pl. *kāulosa* 38,4, fut. 1 sg. *mellosiu* 89,36, n. sg. *piemo* 23,1, atsiradusias, veikiausiai, dėl spaustuvės ar korektūros kaltės), nei *ja*-kamienių liepiamosios nuosakos lyčių (išskyrus, rodos, tik 2 pl. *garbinket* 97,12, kuri išlikusi, tur būt, dėl redaktorių neapsižiūrė-

jimo), nei šiaip kitų būdingesnių žemaitybių. Priešingai, čia pastebima tendencija išlaikyti tiek nekirčiuotą galūninį -o (plg. J. Rėzos psalmino esamojo laiko 3 asm. lytis: *darō* 19,9, *gāudo* 17,9, *krato* 22,8, *pasako* 19,3, *prascho* 21,3, *szinno* „žino“ 104,19..., taip pat įvardžius *mano* 16,7, *sawo* 15,4, *tawo* 16,11 su atitinkamomis J. Bretkūno psalmių vertimo rankraščio lytimis)¹, tiek ir trumpuosius galūninius balsius, ypač -a, veiksmažodžių esamojo laiko 3 asmenyje (plg. J. Rėzos psalmino *atgaiwinna* 19,8, *garbina* 15,5, *perschwietzia* 19,11 ... su J. Bretkūno psalmių vertimo rankraščio lytimis *atgaiwin*, *garbin*, *perschwiecz*...).

Prie šitokio J. Rėzos psalmino kalbos suaukštaitinimo, be paties J. Rėzos, reikia manyti, nemaža bus prisidėję ir to psalmino peržiūrėtojai, kurie turėjo tikslą pritaikyti jį visų Rytų Prūsijos tarmių atstovams. Kruopštus J. Bretkūno psalmių vertimo rankraščio palyginimas su 1625 m. psalmino tekstu, o taip pat nuodugni filologinė-paleografinė J. Bretkūno rankraštyje esančių taisyčių analizė, suprantama, galėtų konkrečiai parodyti, kokias žemaitiškas lytis yra pakeitęs aukštaitiškomis pats J. Rėza ir kokias jo psalmino peržiūrėtojai. Tačiau, nesileidžiant į tokią analizę (tai jau specialios studijos uždavinys), čia svarbu konstatuoti tiksliai platų to psalmino kalbos aukštaitinimo užmojų, pasireiškusių ne tik fonetikos, morfologijos, bet ir leksikos srityse (pvz.: iš dviejų gretiminių J. Bretkūno žodžių *twirtibe* ir *druktibe* BBPs 19,2 J. Rėzos psalmyne terandame aukštaičiams būdingesnę *twirtybę* – *twirtybe*, vietoj J. Bretkūno *paweisdeket* BBPs 66,5 ir parašėte prirašyto *szwalgiket* J. Rėzos psalmyne tėra tik pastarasis *szwalgikite* „sehet“ ir pan.).

§ 48. J. Rėzos ir ankstesniųjų Rytų Prūsijos rašytojų aukštaitinė tradiciją kiek vėliau priėmė, ją teoriškai apibendrinio bei įtvirtino D. Kleinas savo 1653 m. lietuvių kalbos gramatikoje „Grammatica Litvanica“. Šios gramatikos prakalboje, bendrais bruožais charakterizuodamas jam žinomas ano meto lietuvių kalbos tarmes, D. Kleinas nurodė, kad Rytų Prūsijoje esą sekama „kauniečių tarme, kaip visų geriausia ir tinkamiausia“². Ir toliau čia jis sakėsi imąs tą kauniečiams artimiausią Rytų Prūsijos lietuvių tarmę (t.y. prūsų vakarų aukštaičių tarmę) savo gramatikos pagrindu: „Taigi išdailinkime vieną tarmę, kurią laikome bendriausia ir visų geriausia, o tokią mes ką tik nurodėme“³.

¹ Be abejonės, J. Rėzos psalmyne yra išlaikytas ir galūninis -ė, tiksliai jis nėra grafiškai išreikštas, nes psalmyne siauras *é* specialiu rašmeniu nežymimas.

² Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 406.

³ Ten pat, p. 407.

Nors D. Kleinas savo gramatikoje ir nepaaiškino, kodėl ta jo pasirinktoji tarmė esanti „geriausia ir tinkamiausia“, tačiau patį pasirinkimą, be abejonės, daugiausia čia nulėmė ligtolinė rašytinė tradicija. Po D. Kleino lietuvių literatūrinės kalbos vartosena Rytų Prūsijoje jau ir neiškrypo iš aukštaitiškojo kelio: vėlesnieji šio krašto lietuviškų raštų autoriai rašė, prisilaikydami D. Kleino gramatikoje kanonizuotų prūsų vakarų aukštaičių tarmės lyčių¹.

§ 49. Tuo metu, kai Rytų Prūsijos lietuvių literatūrinės kalbos vartosenoje XVI–XVII a. pastebimas tolydinis prūsų vakarų aukštaičių tarmės kilimas bei įsitvirtinimas, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštų kalbos praktikoje dėl anksčiau minėtų priežasčių (žr. § 10) dar nematyti visuotinio vienos kurios nors tarmės išigalėjimo. Čia vieni lietuviškų raštų autoriai rašo, prisilaikydami vienos, kiti – kitos tarmės, nors ir stengiasi padaryti savo raštų kalbą suprantamesnę įvairių tarmių atstovams.

Antai pirmojo žinomo šio krašto lietuvių rašto paminklo – anoniminio rankraščinio XVI a. pradžios poterių teksto – kalba remiasi dzūkų tarme. Tai rodo tokios šiame tekste randamos lytys, kaip a. sg. *athleijdzjmv* „atleidimą“ 121,23, praes. 1 sg. *czijkijj* „tikiu“ 121,11, g. pl. *dzenv* „dienų“ 121,3, a. sg. *dzewa* „dievą“ 121,11, n. sg. *dzewas* „dievas“ 121,8, praes. 3 *esczi* „esti“ 121,14 ir kt. Tačiau tiksliau lokalizuoti to teksto kalbos vis dėlto neįmanoma, nes jame nuosekliau neišlaikytos nei rytų, nei vakarų dzūkų patarmių fonetikos lytys. Pavyzdžiui, šalia lyčių 1. sg. *dyngvij* „danguje“ 121,2–3, part. praet. n. sg. *kinthis* „kentęs“ 121,15, praet. 3 *nuszijngi* „nužengė“ 121,17, *vszszijngi* „užžengė“, kuriose vietoj literatūrinės kalbos *an*, *en* randame rytų dzūkams būdingus *un*, *in*, daugiau tame tekste (11 iš 16) yra lyčių su išlaikytais dvibalsiais *am*, *an*, *en* : praep. *anth* „ant“ 121,16, g. sg. *dan-gaws* „dangaus“ 121,12, il. pl. *dangvasnv* „danguosna, į dangus“ 121,18, a. sg. *szwenthv* „šventą“ 121,21 ir kt. Tokios rūšies nenuoseklumą pasitaiko kalbamajame tekste ir kitais atvejais². Taigi jau ir pirmojo žinomo lietuvių rašto paminklo kalba tarmės atžvilgiu nėra vienalytė.

§ 50. Pirmosios mums žinomos lietuviškos knygos autorius Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje M. Daukša, kaip yra konstatavę

¹ Apie D. Kleino gramatikų normines lytis plačiau žr. P. Jonikas, Kleino gramatikų bendrinė kalba, kn.: APh, VII, Kaunas, 1938, p. 68–71.

² Plačiau žr. J. Lebedys ir J. Palionis, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas, p. 128–129.

jo kalbos tyrinėtojai¹, rašė, daugiausia prisilaikydamas savo gimtosios vidurio aukštaičių tarmės (pats buvo kilęs iš Babėnų, esančių tarp Kėdainių ir Dotnuvos). Jo raštų kalbos fonetika ir morfologija, apskritai imant, remiasi vidurio aukštaičių šnektomis, o leksika papildyta dar ir kitų tarmių žodžiais².

Kad M. Daukšos fonetika yra vidurietiška, tai rodo, iš vienos pusės, lytys su išlaikytais dvibalsiais *a*, *e* + *m*, *n* (g. sg. *bėndrós* DP 69,3, d. sg. *ąntram* DP 64,13, l. sg. *rąnkoie* DP 140,10, i. pl. *įęngwáis* DP 155,34, praes. 3 *tąmpa* DK 10,19, praet. 3 *stėmbe* DP 150,11 ..., nors kur-ne-kur ir: a. sg. *dųgu* „dangu“ DP 261,9, *kųnczią* „kančią“ DP 466,38, *kųntrumą* DP 270,43, praes. 3 *skúmba* „skaмба“ DP 446,7, imper. 2 sg. *pakin-ték* DP 359,9), su išlaikytais nosiniais *a*, *ę* (n. sg. *atáies* DP 41,3, a. sg. *náuíjbe* DP 199,19, n. pl. *atrisę* DP 1,11, *sqnarei* DP 572,48, adv. *drą-sei* DP 4,27, inf. *kęst* DP 250,10; 264,7, *mąstit* DK 97,11, *szwęst* DP 461,33, fut. 3 *sugrąžis* DP 3,46 ..., nors kur-ne-kur ir: a. sg. *ągu* „angą“ DP 246, 20, *mánuii* DP 15,53, g. pl. *sųlazų* „sąlažų“ DP 484,40, a. pl. *pirmusias* DP 513,25), o iš antros – lytys su grafiškai išreikštu kietuoju *l* prieš balsius *e* ir *ę* (n. sg. *meile* DP 3,16, *saule* DP 45,49, g. sg. *kumę-lėlo* DP 2,46, inf. *nuplészt* DP 20,28, *milet* DK 27,21, praet. 3 *negalėio* DP 2,52, *kėles* DP 3,33 ...).

Po kietojo *l* M. Daukšos kalboje (taip, kaip vidurio bei rytų aukštaičiuose, dzūkuose bei dalyje šiaurės vakarų aukštaičių) *e*, *ei* dažnai išvirtę į *a*, *ai*, pvz.: n. sg. *atlaidimas* DP 29,3, g. sg. *lągwesnio* DP 160,2, l. sg. *daláleie* DP 134,5, n. pl. *ladái* DP 520,46, *pelanái* DP 66,41, praes. 3 *átlakia* DP 99,43, *slápia* DP 121,51, praet. 3 *súlasse* DP 97,21, fut. 3 *izlais* DP 10,41, *paláis* DP 1,13, inf. *lapint* „lepinti“ DK 83,7, adv. *kolay* DP 59,40 ir pan.

Su vidurio (taip pat, žinoma, ir rytų, ir iš dalies vakarų) aukštaičių šnektomis M. Daukšos raštų fonetiką dar sieja lytys: inf. *giart* DP 482,21, *kiápint* DP 11,27, praes. 3 *giama* DP 502,20, *wėda* DP 5,39–40, praet. 3 *giwėno* DP 3,33, n. sg. *weialis* DP 626,26, a. sg. *triaczią* DP 494,37, l. sg. *žėmeia* DK 50,15 ..., kuriose rašmenys *a*, *ia*, *ę* žymi vidurio bei rytų aukštaičių platų (su *a* atspalviu) balsį *e* (*æ*), be to, lytys: n. sg. *árdwas* DP 270,2, *ataímas* DP 1,35, praes. 3 *atáit* DP 3,26, *sakióia* DP 45,27, praet. 3 *atáio* DK 35,22, imper. 2 sg. *ataik* DK 52,12,

¹ Žr. Pr. Skardžius, Daukša pirmasis bendrinės kalbos kūrėjas Didžiojoje Lietuvoje, p. 8.

² Plg. ten pat, p. 19.

inf. *sakiot* DK 15,6, DP 64,11, conj. *bat* „bet“ DK 3,10; DP 3,17 ... (su *a* vietoj *e*, *ė*), kurių ir dabar dar galima rasti artimose autoriaus tėviškei apylinkėse¹. Tačiau pažymėtina, kad M. Daukšos postilės gale įdėtuose „Paklydimuose“, t.y. korektūros klaidų atitaisymuose, kai kurios iš šitokių lyčių su *a* vietoj *e* ne tik ištaisytos, bet ir pasmerkotos: „Czę turi żinót iog teip biaurei kálba Kaunę bûdinikai ir Witinnikai kurié trielúie súdinas ir Witines ir kiti netikélei kurié wêrcze tókį ę ing a kur kitússe miestússe bílo, éik, nuéik, përeik. Czę iie bílo áik, nuáik, paráik, nuáias, paráias. Teipaiéú kur tur bílot bet, iie bílo bat. Jr kitų żódzíų daug yrá kuriússe e maino ing a“. Kadangi M. Daukšos tėviškeje ar arti jos, sprendžiant iš dabartinės to krašto žmonių kalbos, lytys su *a* turėjo būti vartojamos ir XVI a., tad spėjama, kad tuos smerkiamuosius žodžius korektūroje įrašęs ne postilės autorius (vertėjas), bet korektorius, kuris nežinojęs Kėdainių ir Kauno šnektų skirtumų². Šitą spėjimą, mums rodosi, patvirtina ir M. Daukšos katekizme dažnai randamos tokios pat lytys (*ataio, bat* ...), kurios jame nei taisomos, nei smerkiamos.

Iš morfologijos galima paminėti tokias viduriečiams (taip pat rytiečiams ir iš dalies dzūkams) būdingas *o*-kamienių veiksmažodžių esamojo laiko 3 asmens lytis, užfiksuotas M. Daukšos raštuose, kaip *atgĩdzia* DP 336,36, *gimdzia* DP 585,30, *gundzia* DP 583,4, *klũdzia* DP 67,34, *mõkia* DP 39,54, *papildzia* DP 101,10, *ródzę* DP 88,22, *suszildzia* DP 90,7, *żũdzia* DP 50,16 ir pan., be to, tariamosios nuosakos viena-skaitos I asmens lytis *apwêrkczia* DK 139,13, *atskirczia* DP 69,25, *buczia* DK 144,5, *gerczé* DP 149, 8–9, *kalbêcze* DP 402,24, *norêczé* DK 134,19, *pagadĩnce* DP 120,13, *sêkioczia* DK 145,4, *walgĩczié* DK 171,13, *żinõcze* DP 402,24 ..., kurios dabar pažįstamos ne tik viduriečiuose, bet ir daugelyje rytiečių, vakariečių bei dzūkų šnektų. Tačiau šalia šitokių tariamosios nuosakos lyčių M. Daukšos raštuose neretai pasitaiko taip pat *apsakĩczio* DP 334,32, *buczio* DP 391,20, *icizio* DP 215,20, *galêczio* DK 189,2, *ismokczio* DP 74,42, *kalbêczio* DP 132,2, *padarĩczio* DP 102,16, *regêczio* DP 102,17, *sakĩczio* DP 252,10, *żadêczios* DP 231,2 ..., kurios dabar jau nebevartojamos nei Kėdainių – Dotnuvos apylinkėse, nei apskritai vidurio aukštaičių tarmėje. Tad arba M. Daukša jas bus įsivedęs iš žemaičių tarmių, arba tuo metu jos buvo paplitusios ir autoriaus gimtojoje šnektoje³.

¹ Žr. Pr. Skardžius, Daukša pirmasis bendrinės kalbos kūrėjas Didžiojoje Lietuvoje, p. 16.

² Žr. ten pat.

³ Plg. ten pat, p. 19.

Prie vidurio aukštaičių tarmės M. Daukšos raštų kalbos morfologiją iš dalies priartina taip pat *i* ir priebalsinio kamieno daiktavardžių vienaskaitos naudininko lytys su *-i*, pvz.: *ąki* DP 519,45, *atskalūni* DP 402,26, *dūktėri* DP 1,14–15, *gėnti* DP 472,9, *iszminti* DP 239,7, *krikszcziōni* DK 3,4–5, *piēmēni* DP 367,5–6, *wieszpati* DK 119,6 ..., kurios dabar išlikusios tiktai pietų viduriečiuose (apie Jiezną, Punią Butrimonis), pietų-vakarų dzūkuose ir rytinėse lietuvių gyvenamosiose salelėse (Dieveniškėse, Lazūnuose, Zieteloje)¹, be to, *i*-kamienių daiktavardžių vienaskaitos įnagininko lytys *ięczia* DP 52,7, *iszminczia* DP 45,3, *pīnascia* DP 389,4, *priežascia* DP 153,34, *szirdžia* DP 358,26, *vgnia* DP 508,50 ..., kurios dabar vartojamos, be viduriečių, dar vakarų aukštaičiuose ir pietų-vakarų dzūkuose (rytų aukštaičiuose bei dzūkuose *-ia* > *-iu*).

Žemaitiškomis M. Daukšos lytimis, gal būt, laikytinos : g. sg. *gime-nės* DP 59,9; 59,10 (šalia *giminės* DP 59,8; 358,14; 487, 22; 524,30–31), *lūmas* „luomas“ DP 69,2, a. sg. *nauina* DP 40,55 (šalia n. sg. *nauiená* DP 125,16; 399,12), a. pl. *giwūlus* DP 520,45 ir kt., jei kai kurios iš jų (pvz., *giwūlus*, kaip ir g. pl. *milių* „mielių“ DP 86,43, praet. 3 *nuszlos-te* DP 481,18, n. sg. *winas* „vienas“ DP 14,7 ir kt.) nėra rašybos arba korektūros klaidos.

Probleminis dalykas M. Daukšos, kaip ir kitų XVI–XVII a. lietuviškų raštų autorių, kalboje – tai vadinamųjų nosinių balsių atspindėjimas. V. Poržezinskis buvo įsitikinęs, kad M. Daukšos kalboje nosiniai balsiai egzistavę „bet kokioje žodžio padėtyje“ ir kad jie skambėję kaip garsų samplaikos iš „daugiau ar mažiau nosinio balsio + daugiau ar mažiau ryškaus nosinio priebalsio“². Beveik tokios pat nuomonės iš pradžių laikėsi ir F. Špechtas, kuris visur, kur tik M. Daukša buvo pavartojęs nosinę raidę, išvelgė tikrą nosinį balsį³. Tačiau vėliau, K. Būgai nurodžius, kad M. Daukšos raštuose raidė *ī* reiškianti ne tik *in* ir *ī*, bet ir *y* (t.y. grynąjį ilgąjį *ī*)⁴, F. Špechtas kiek revidavo savo ankstesnę nuomonę. Pasirėmęs iš M. Daukšos postilės 150 puslapių (218–368 p.) išrinktų lyčių su nosinėmis raidėmis statistika, jis

¹ Plg. И. Казлаускас, Сокращение употребления имен существительных с основой на *-i* в литовском языке, кн.: Вопросы славянского языкознания, V, Москва, 1961, стр. 95.

² В. К. Поржезинский, Несколько данных..., стр. 527.

³ Žr. F. Specht, Zur litauischen Nominalflexion, leid.: IF, 42, Berlin und Leipzig, 1924, S. 289 ir t.

⁴ Žr. K. Būga, RR, III, p. 358–359.

vėliau priėjo išvada, kad nosinių balsių (garsų) būta išnykusių kirčiuotoje akūtinėje žodžių galūnėje (pvz., o-kamienių vienaskaitos įnagininke ir kt. atvejais), be to, kad nazalizuotas *u* buvęs išlaikytas geriau, negu nazalizuotas *i*, kuris M. Daukšos tarmėje jau buvo bemaž netekęs „nosinumo“ (Nasalität)¹. Tam, kad būtų galima priimti, atmesti ar patikslinti šią F. Špechto išvada, o taip pat detaliau nušviesti, kuriose pozicijose nosinėmis raidėmis pažymėti balsiai turėję nosinį rezonansą, o kuriose ne, – reikalingi dar tolimesni specialūs tyrinėjimai, paremti visų tiek M. Daukšos, tiek ir kitų XVI–XVII a. vidurio aukštaičių tarmės atstovų raštuose randamų lyčių su nosinėmis raidėmis analize.

§ 51. Vidurio aukštaičių tarmei yra artima ir pirmųjų žinomų Lietuvos reformatų-kalvinų raštų (1598 m. M. Petkevičiaus katekizmo ir 1600 m. J. Morkūno postilės) kalba. Su vidurio bei rytų aukštaičių šnektomis šių raštų kalbą sieja tokios jų fonetikos bei morfologijos ypatybės: a) kietojo *l* vartojimas prieš *e*, *ė*, pvz.: n. sg. f. *girtuokle* „girtuoklis“ MP 64a,4, *kieule* MP 243a,37, *saule* PK 162,3, a. sg. *meylę* PK 16,27, n. pl. *atžales* „atžalos“ MP 69,14, a. pl. *žoles* MP 111,4 ..., praet. 3 *guleio* PK 166,12, fut. 3 *isimiles* MP 99a,6, imper. 2 sg. *neslepk* PK 55,4, cond. 3 *galetu* MP 146a,5 ..., b) gana dėsningas *e*, *ei* vertimas į *a*, *ai* po kietojo *l*, pvz.: n. sg. *mielasnis* MP 69a,2, *žwirblalis* PK 75,12, MP 204,9, a. sg. *at laidima* PK 7,19, *langwa* PK 19,22, i. sg. *saula* PK 76,27, l. sg. *lantoy* PK 106,17, a. pl. *naszlas* MP 213a,4, i. pl. *pelanais* MP 109,18, inf. *aplaist* MP 81a,44, *playszet* MP 152a,22, praet. 3 *sulase* MP 97,41, adv. *langway* MP 62,31 ..., c) balsio *e* vertimas į *a* lytyse: part. cont. *ataydams* PK 173,14, part. praet. *ataięs* MP 73,35, imper. 2 sg. *ataik* PK 9,21, praet. 3 *ataio* PK 133,23, MP 107,16, *iaio* MP 73a,3, *isziaio* MP 88,24, fut. 3 *atais* PK 172,26, MP 194,36 (bet ir *ateis* PK 122, 18), n.pl. *ataywiewy* PK 203,16, conj. *bat* PK 22,10, MP 72,16, *bataig* „bet“ PK 4,25, MP 73,40 ..., d) lytys su digrama *ia*, kuri veikiausiai žymi vidurio ir rytų aukštaičių platų (su *a* atspalviu) *e* (*æ*), pvz.: n. sg. *giaras* PK 96,22, *kiałmas* MP 223,38, *riatas* PK 204,16, g. sg. *waykialio* MP 187a,27, *ziames* PK 4,4, n. pl. *sugriatinti* PK 230,23–24, imper. 2 sg. *pakialk* PK 145,5, imper. 2 pl. *giarkit* PK 13,26 ..., e) išlaikyti dvibalsiai *a*, *e* + *m*, *n*, pvz.: n. sg. *kankalas* MP 282a,21, *szwentas* PK 11,13, *wamzdis* MP 125,24, a. sg. *penkieta* MP 122a,12, l. sg. *ran-*

¹ Žr. F. Specht, Zur Bedeutung des Nasalvokals bei Daukša, kn.: TŽ, IV, Kaunas, 1926, p. 86, 88, 93 ir kt.

koy PK 78,19, inf. *paantrint* MP 373a,30, praes. 3 *dengia* PK 112,13, fut. 2 sg. *attremsi* PK 57,4, fut. 3 *vždenks* PK 53,16, imper. 2 sg. *paremk* PK 21,21, praep. *ant* PK 21,11 ..., f) daug kur išlaikyti *q, ę* tiek žodžio šaknyje, tiek ir galūnėje, pvz.: n. sg. *iszgąstis* MP 97,4–5, inf. *kięsti* PK 138,5, n. pl. *raštey* MP 253,14, g. pl. *nedrašibiu* MP 73,14, *spąstu* PK 79,9, part. cont. *skieždami* MP 362a,7, a. pl. *žąslus* MP 367,4, inf. *apgręszti* PK 18,7, adv. *drąsey* PK 79,5; MP 159a,13 ... (nors Morkūno postilėje retkarčiais ir: a. sg. *ānu* 124a,21, *duonu* 124a,19, inf. *isigost* 169,12, n. sg. *sužine* 352a,10–11 ...); n. sg. *ateięs* PK 180,9, a. sg. *dieną* MP 125,12, *gieribę* PK 34,18, *kuną* PK 20,4, n. pl. *pawargię* MP IV, 10 ..., g) veiksmazodžių preteritinės esamojo laiko lytys: 1 sg. *guldžiu* PK 96,13; MP 199,10, 3 asm. *gundžia* MP 107,37, *papildžia* PK 83,24; MP 137a,15, *pildžia* PK 85,13, *rodžia* PK 55,14, refl. *rodžies* PK 163,14, 1 sg. *rodžiu* PK 107,24 ... ir kt.

Nors šiomis ir kai kuriomis kitomis fonetikos bei morfologijos ypatybėmis pirmieji kalvinų raštai labiausiai susisieja su vidurio aukštaičių tarpe, tačiau tiksliau lokalizuoti jų kalbą sunku, nes joje prasikiša įvairių tarmių bei šnektų elementų. Pavyzdžiui, tiek M. Petkevičiaus katekizme, tiek Morkūno postilėje ištiesai vartojamos žemaitiškos lytys a. sg. *silwarta* PK 96,3, g. pl. *silwartu* PK 37,9, a. pl. *silwartus* MP 78,18, g. pl. *silwartingu* PK 31,27, imper. 2 sg. *silwartuok* MP 96,10, cond. 3 *silwartuotu* MP 82,10¹ ..., be to, pastarojoje neretai pasitaiko dar tokių lyčių, kaip: fut. 3 *abgis* „apgins“ MP 87,2, *isiplatis* MP 85,42, *linksmisis* MP 346,8, *pamis* „pamins“ MP 128,42; 255a,16, *pažis* „pažins“ MP 186,8, fut. 1 pl. *budisim* MP 82a,6 ... (su priesaginiu *i* vietoj *in*), kurios būdingesnės vakarų aukštaičiams.

Šitoks įvairiatarmių elementų atsispindėjimas pirmuosiuose Lietuvos kalvinų raštuose, be kita ko, nemaža lėmė tai, kad dėl jų tarminio pagrindo atskiri tyrinėtojai yra pareiškę skirtingų nuomonių. Antai A. Briukneris, pirmasis plačiau aprašęs M. Petkevičiaus katekizmo kalbą, pažymėjo, kad ji esanti aukštaitiška, ne prūsų, bet tikrosios Lietuvos, Vilniaus krašto (Kleino žodžiais tariant, Tractus Vilniensis) rytų lietuvių kalba², be to, kad kalvinų raštai kalbos atžvilgiu esą ar-

¹ Tiesa, šitokių lyčių galėjo patekti į M. Petkevičiaus katekizmą ir iš žemaičio M. Mažvydo raštų, kuriais, kaip manoma, M. Petkevičius yra naudojėsis. Žemaitiškos (su sudvibalsintu *o*), galimas daiktas, yra ir Morkūno postilės lytys: fut. 2 pl. *rauduosit* MP 185,39, adv. *tuoliaus* MP 91,10.

² Žr. A. Brückner, Der litauisch-polnische Catechismus vom Jahre 1598, leid.: AfslPh, XIII, Berlin, 1891, S. 560.

timesni Rytų Prūsijos liuteronų raštams¹. F. Špechtas tiek M. Petkevičiaus, tiek ir apskritai kalvinų raštų kalbą laikė esant paremtą rytų aukštaičių šiaurės šaka – maždaug Biržų tarme, kurioje plačiai trumpinami („kapojami“) galūniniai skiemenys². Tačiau tokius A. Briuknerio ir F. Špechto tvirtinimus pastaraisiais metais yra sukritikavęs J. Kruopas³. Jis, palyginęs M. Petkevičiaus katekizmo tekstą, iš vienos pusės, su M. Mažvydo, B. Vilento ir M. Daukšos katekizmų tektais, o iš antros – su dabartine Biržų apylinkių tarme, priėjo išvadą, kad M. Petkevičiaus katekizmo kalba savo fonetika ir morfologija esanti artimesnė ne Rytų Prūsijos liuteronų, bet M. Daukšos raštų kalbai, be to, kad M. Petkevičiaus katekizmo kalba turinti vidurio aukštaičių tarmės bruožų ir šiek tiek rytų aukštaičių tarmių elementų⁴. Ši išvada, apskritai imant, tinka ir Morkūno postilės kalbai charakterizuoti, nes joje taip pat esama tam tikro tarminio mišinio.

Kad pirmuosiuose Lietuvos kalvinų raštuose atsispindi įvairių tarmių elementai, kad juose esama tam tikro tarminio mišinio, tai čia, be bendrų visiems ano meto lietuviškų raštų autoriams priešasčių (nustojusių literatūrinės kalbos normų nebuvimo, noro įtikti platesniems skaitytojų sluoksniams ir kt.), nemaža, tur būt, lėmė ir ankstesnioji rašytinė tradicija, ypač Rytų Prūsijos liuteronų (M. Mažvydo, B. Vilento ir kt.) raštai, kuriais, kaip jau buvo minėta (§ 11), gerokai yra naudojęsi Lietuvos kalvinai.

Baigiant apie Lietuvos kalvinų pirmųjų raštų tarmę, paminėtinos dar E. Frenkelio pastabos dėl M. Petkevičiaus katekizmo kalbos lokalizacijos. Savo studijoje apie M. Petkevičiaus katekizmo kalbą, ypač sintaksę⁵, E. Frenkelis yra pažymėjęs, kad šis katekizmas kalbos atžvilgiu esąs artimas 1653 m. Kėdainiuose pasirodžiusiai „Knygai nobažnystės“, be to, kad jame esama ir tam tikrų Vilniaus krašto kalbos atgarsių (gewisse Anklänge an das Wilnaer Litauische vorkommen)⁶.

¹ Žr. A. Brückner, Der litauisch-polnische Catechismus vom Jahre 1598, S. 573.

² Žr. F. Specht, Šyrwids Leben und Schriften, kn.: Šyrwids Punktay sakimu (fot. leid.), Göttingen, 1929, S. 46.

³ Žr. J. Kruopas, Dėl M. Petkevičiaus katekizmo (1598 m.) tarmės, kn.: LTSR MA Darbai, ser. A, 2, Vilnius, 1957, p. 192–196.

⁴ Žr. ten pat, p. 196.

⁵ Žr. E. Fraenkel, Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung des kalvinistischen litauischen Katechismus des Malcher Pietkiewicz von 1598, Göttingen, 1947.

⁶ Žr. ten pat, p. 7.

Su Vilniaus kraštu, E. Frenkelio nuomone, M. Petkevičiaus katekizmo kalbą sieja: a) jame randamos *a*-kamienių daiktavardžių vienaskaitos naudininko formos su *-i* prielinksninėse konstrukcijose *iki gali, prieg Poni, po wisam swieti* ir pan.¹, b) veiksmazodžių liepiamosios bei leidžiamosios nuosakų lytys su *-i* ir *-ai*, pvz.: *parod (< parodi), teatimi, tewelgay, težinay ...*², c) lytis *žvgines* „užsigynė“, jeigu joje *žu-* yra ne korektūros klaida vietoj *už-*, bet iš Vilniaus krašto tarmių žinomas priešdėlio *ažu* sutrumpinimas³. Tačiau šie E. Frenkelio pateikti faktai vis dėlto neduoda pamato reviduoti aukščiau minėtą išvadą dėl M. Petkevičiaus katekizmo tarmės. Visų pirma todėl, kad kai kurie iš tų faktų (pvz., lytis *žvgines*) yra labai abejotini, o antra – daugelis E. Frenkelio nurodytų lyčių yra būdingos ne vien tik Vilniaus krašto tarmėms ir sutinkamos ne vien tik šio krašto autorių raštuose. Pavyzdžiui, *a*-kamienių daiktavardžių naudininko formos su *-i* po prielinksnių *ik(i), lig(i), po, prie(g)* yra plačiai vartojamos vidurio aukštaičiuose (pietiečiuose), pietų dzūkuose, be to, užfiksuotos M. Daukšos, S. Chilinskio ir kt. raštuose⁴. Tas pat iš dalies pasakytina ir apie liepiamosios bei leidžiamosios nuosakų lytis su *-i* ir *-ai*: nors dabar tokių lyčių terandama tik rytų Lietuvoje (Adutiškio, Dūkšto, Ignalinos, Linkmenų, Saldutiškio, Tverėčiaus ir kt. apylinkėse) ir lietuvių gyvenamosiose salelėse Baltarusijos TSR teritorijoje (Apso, Gervėčių, Lazūnų ir kt. apylinkėse)⁵, bet XVI a. jos galėjo būti paplitusios ir vidurio Lietuvos, o gal net ir žemaičių, tarmėse, nes jų pasitaiko M. Mažvydo, B. Vileto, M. Daukšos ir kt. raštuose (plg. *atleid* „atleisk“ MK 23,13; Ech 23,17, *atlaid* DK 46,6; 47,12, *dodi* „duoki“ MK 23,11, *dūdi* Ech 22,20, *dūd* DK 46,5; 47,10, *gelb* „gelbėk“ Ech 24,21, *gēlb* DK 46,12; 47,19, *newed* „nevesk“ MK 23,15, Ech 24,9, *nē wēd* DK 46,10; 47,16, *ižklāusai* „išklausk“ DP 546,24, *tęklāusai* „teklauso“ DP 83,27, *tęskāytai* DP 59,53–54, *te vž griūwi* „teužgriūva“ DP 555,17 ir kt.).

§ 52. Nemaža tarminio mišinio esama ir vėlesniuose Lietuvos kalvinų raštuose, 1653 m. išleistuose Kėdainiuose. Nors juose, kaip ir ankstesniuose vilniškiuose kalvinų leidiniuose, taip pat dar ima viršų

¹ Žr. E. Fraenkel, Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung des kalvinistischen litauischen Katechismus des Malcher Pietkiewicz von 1598, S. 8.

² Žr. ten pat, p. 29–32.

³ Žr. ten pat, p. 41.

⁴ Žr. Z. Zinkevičius, *a(š)*-kamienių daiktavardžių vienaskaitos naudininkas, kn.: VVU Mokslo darbai, V(I), Vilnius, 1955, p. 191.

⁵ Žr. J. Kardelytė, Liepiamosios nuosakos dvejopos formos ir jų vartojimas rytų Lietuvos tarmėse, kn.: LKK, I, p. 187.

vidurio aukštaičių tarmės fonetikos bei morfologijos lytys, bet, greta jų, randama ir tokių, kurias galima sieti su žemaičių ar vakarų aukštaičių tarmėmis. Su vidurio bei rytų aukštaičių tarmėmis kėdainiškių kalvinių leidinių kalbą sieja: a) lytys su kietuoju *l* ir po jo pakitusiai balsiais (pvz.: n. sg. *kirmela* SE 185,3, *leetas* SE 124,21, *saula* SE 92,9, KN 35,14, *žolala* KN 200,6, g. sg. *meiles* SE 42,3, a. sg. *dalele* MKr 20,22–23, *gialazi* MKr 41,9, *lantelę* SE 276,16, i. sg. *didela* SE 1,13, *szukszla* KN 1,18, n. pl. *woratinkles* SE 120,16, a. pl. *awealas* SE 99,10–11, *naszlas* MKr 70,8, *strelas* MKr 9,14, *ladus* KN 119,4, adv. *langway* KN 19,23, praes. 3 *slapia* SE 109,27, imper. 2 sg. *atlaysk* KN 152,12, K 7,17 ...), b) lytys su atviru plačiuoju *a*, grafiškai žymimu digramomis *ia* arba *ea* (pvz.: n. sg. *mealas* KN 10,11, g. sg. *peana* MKr 36,23, a. sg. *meadu* SE 8,28, g. pl. *akialiu* KN 8,12, a. pl. *seanus* KN 67,15, adv. *ziamay* MKr 16,12, praes. 2 sg. *peani* KN 24,10, praes. 3 *deaga* KN 101,7, *weada* KN 101,5, praet. 3 *griatinos* KN 1,6, inf. *breasti* MKr 47,18, *giart* SE 8,24, *kiasti* KN 178,6 ...), c) lytys su išlaikytais dvibalsiais *a*, *e* + *m*, *n* (pvz.: n. sg. *brangus* KN 135,8, *wanduo* KN 17,6, *zwambarojmas* SE 218,8, g. sg. *twanka* MKr 4,18, *antros* SE 5,16, a. sg. *bendriste* K 9,13, *ramti* MKr 41,12, n. pl. *ženklay* KN 263,7, g. pl. *tamsibiu* SE 52,9, adv. *amžinay* KN 159,15, praep. *ant* KN 32,24, SE 43,6, MKr 25,6 ...), d) vadinamosios preteritinės veiksmažodžių esamojo laiko lytys (pvz.: praes. 3 *atgimdžia* SE 46,12, *girdžia* KN 208,2, *gundžia* SE 58,28, *iszspildžia* KN 208,3, *mokia* KN 124,14, SE 2,26, *rodžia* KN 19,2, praes. 1 pl. *guldziam* KN 197,12, *guldziame* MKr 2,2 ...), e) iš dalies lytys su *a* vietoj *e* (pvz.: a. sg. *ardwq* SE 241,17, praet. 3 *ataio* SE 65,18|*ateio* KN 137,23, cond. 3 *ataytu* KN 22,18, imper. 2 sg. *atayk* KN 167,9, part. cont. *ataydamas* KN 167, 2, part. ind. *ataius* SE 21,9, inf. *atait* SE 6,7, conj. *bat* KN 3,16, SE 6,17, K 16,22 ...) ir kt.

Su žemaičių bei pažemaitės vakarų aukštaičių tarmėmis galima sieti tokias kėdainiškių kalvinių leidinių kalbos lytis, kaip: a) a. sg. f. *suoti* „soti“ SE 70,11, a. sg. *tuobulq* SE 231,20, i. sg. *tuobula* SE 75,29, g. pl. *duowanu* SE 69,7, a. pl. *duowanas* SE 69,10, praet. 3 *kluoia* SE 78,2, *liepsnuoja* KN 44,25, MKr 45,26, praes. 2 pl. *nežinuote* SE 282,18, praet. 2 sg. *kiluojay* MKr 8,23, imper. 2 sg. *nesisieluok* SE 126,16, part. cont. *kluodamas* SE 76,21 ... (su dvibalsiu *uo* vietoj aukštaitiško vienabalsio), b) a. sg. *dinq* „dieną“ KN 16,4, adv. *wisumet* KN 41,20; 178,11 (su dūnininkiškais vienabalsiais dvibalsių *ie*, *uo* vietoj, jeigu tai ne korrektūros klaidos), c) cond. 1 sg. *bućio* SE 256,21, *duoćio* KN 46,10, *giarćio* SE 250,32, *giwencio* K 5,22, *negalećio* SE 252,9, *padaricio* SE 258,

7–8, *pažincio* K 1,18; 5,18, refl. *redicijos* KN 54,22 (su žemaičiams būdingesniu formantu *-čio*) ir kt.

Kaip matyti jau ir iš čia pateiktų pavyzdžių, daugiausia žemaitiškomis įtariamų lyčių randama „Sumoje evangelijų“. Šioje knygoje taip pat dažniau, negu kituose kėdainiškiuose kalvinų leidiniuose, pasitaiko ir veiksmazodžių būtojo laiko 3 asmens lyčių *atsakia* 135,17, *daria* 180,7; 207,16, *iszmokia* 114,13, *iszwaria* 63,6, *mookia* 179,19, *notsakia* 57,20, *praszia* 57,21, *sakia* 116,4, *walgia* 89,3; 140,7 ...¹, kuriose *-ia* veikiausiai žymi šiaurės žemaičių bei aukštaičių sutrumpėjusį (nekirčiuotoje galūnėje) balsį *-e* (< *-ē). Visa tai leidžia manyti, kad „Sumos evangelijų“ vertėjas galėjo būti kilęs iš tokios šiaurinės vidurio aukštaičių šnekto, kuri susisiekė su šiaurės vakarų aukštaičiais, turėjusiais, kaip dabar taip ir anuomet, savo kalboje nemaža žemaitiškų elementų².

Minėtų būtojo laiko lyčių nebuvimas, be to, dažnos preteritinės esamojo laiko lytys „Knygos nobažnystės“ kalbą jau labiau priartina prie M. Daukšos raštų kalbos, o neretai vartojamos būsimojo laiko lytys su priesaginiu *-i-* vietoj *-in-* (pvz.: *garbisiu* 111,25, *iszpažisiu* 111,26, *kaltisiu* 51,20 ...) – ir prie veliuoniškių šnekto. Pastarosios įtaka gali būti visiškai suprantama, nes vidurietiškos Kėdainių apylinkių šnėkto, su kuriomis, be abejonės, visą laiką susidūrė tos knygos autorius kėdainiškis S. Jaugelis-Telega, yra ne per toliausiai nuo veliuoniškių šnekto. Rytų Prūsijos raštų įtaką „Knygos nobažnystės“ kalbai rodo joje užfiksuota lytis *bit* „buvo“ 14,12; 65,7; 68,19; 258,7.

Su Kėdainių apylinkių šnėktomis, matyt, sietina taip pat „Maldų krikščioniškų“ ir „Katekizmo“ kalba, kurioje, be kita ko, pasitaiko ir būtojo laiko 3 asmens lyčių su *-ia* (pvz.: *padaria* MKr 43,20, *sutweria* K 1,16, *raszia* K 3,11).

Kalbant apie kėdainiškius leidinius, pažymėtina dar, kad juose kartais galima rasti ir dirbtinių fonetikos bei morfologijos lyčių, kurių, suprantamas daiktas, neįmanoma susieti nė su viena lietuvių kalbos tarne ar šnekta. Tokių lyčių kiek daugiau yra „Knygoje nobažnystės“, kur rimo bei ritmo sumetimais giesmėse išleidžiami atskiri žodžių garsai, „apkarpos“ žodžių galūnės bei priesagos, pvz.: n. sg. *apnuogtas* „apnuogintas“ (Tas kunas gul žiamey paduotas | Nuog pomieties pro-

¹ Retkarčiais tokios lytys rašomos su *-ea* (pvz.: *atnesziewa* 19,21, *warea* 18,13 ...).

² Apie žemaičių tarmių įtaką Šakynos apylinkių šnėktai žr. A. Ионайтите, Шакинский говор (автореферат), Вильнюс, 1962.

to *apnuogtas* 237,14–15), praes. 3 *stat* „stato“ (Koiias man ant wietos | *stat* ant woies kietos 46,13–14), praes. 2 sg. *es* „esi“ (Tu peanas dusiu alkstančiu | Gardumu *es* sotinančiu 259,18) ir kt. Bet tokios lytys kėdainiškiuose kalvinų leidiniuose sudaro vis dėlto nedidelį procentą ir nenustelbia dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse paliudytų lyčių.

§ 53. Dar didesnis ne tik tarminis, bet ir apskritai kalbinis bei ortografinis mišinys pastebimas S. Chilinskio biblijos vertime (ypač Naujojo testamento rankraštyje). Todėl bent kiek tiksliau lokalizuoti šio vertimo kalbą be galo sunku. Pavyzdžiui, dėl / kietinimo, dvibalsių *a*, *e* + *m*, *n* išlaikymo (plg. praes. 3 *aplaydzia* Mork. 10,11, n. sg. *dukterele* Mork. 7,25, praes. 3 *kalba* Mat. 7,21, *siule* Apašt. d. 8,18, *sulase* Mat. 13,4..., praep. *and* „ant“ Mat. 2,2, g. sg. *brangio* Jon. 12,3, *bendros* Pov. 1. Tit. 1,3, a. sg. *kiampini* „kempinį“ Mat. 27,48, *tamsibe* Apašt. d. 2,20 ...) ją būtų galima sieti su vidurio aukštaičių tarme.

Bet šitokiam S. Chilinskio biblijos vertimo kalbos siejimui su vidurio aukštaičių tarme prieštarauja tame vertime ištiesai vartojamos lytys su *o* vietoj *uo*, pvz.: n. sg. *akmo* Mat. 18,6, *piemo* Mat. 25,32, i. sg. *dona* Mat. 4,3, fut. I sg. *dosiu* Mat. 4,9, a. sg. *josta* Mat. 3,4, il. sg. *klonan* Mat. 3,12, part. ind. *melojant* Mat. 5,11, a. pl. *solus* Mat. 21,12, n. du. *todu* Mat. 20,21 ..., kuriose, remiantis grafine išraiška, būtų galima įžvelgti žemaitišką-donininkiską vienabalsį (nors tada nebūtų suprantamas nuoseklus *ie* rašymas tokiose lytyse, kaip a. sg. *dieną* Mat. 20,19, n. sg. *sielwartas* Pov. I. rym. 2,9, *sniegas* Mat. 28,3, *wiens* Mat. 19,6, d. pl. *tiems* Mork. 16,14, *wisiems* Luk. 3,16 ...). Prie tariamųjų žemaitybių galima būtų priskirti ir S. Chilinskio biblijoje retkarčiais pasitaikančios tariamosios nuosakos vienaskaitos I asmens lytis *ateycio* Mat. 2,8, *gircios* Pov. II 1. Kor. 11,16, *padarycio* Mat. 20,32, *pasikloniocio* Mat. 2,8¹ ... šalia dažnesnių *ateycia* Mat. 5,17, *bucia* Mat. 25,27, *galecia* Mat. 15,5, *iszgidičia* Jon. 12,40, *mokicia* Mork. 1,38, *turecia* Mork. 14,31 ...

Taigi, iš vienos pusės, S. Chilinskio biblijos vertimo kalboje atsispindi vidurio aukštaičių tarmės lytys, o iš antros – tariamos žemaitybės arba, tiksliau sakant, savo grafine išraiška primenančios žemaitiškąsias. Be to, tokiose lytyse, kaip: n. sg. *kursej* Mat. 3,11, d. sg. *dieney* Mat. 24,38, n. pl. *namey* Mat. 12,25, *plaukej* Jon. apr. 1,14, *wirey* Luk. 7,20, i. pl. *waykeys* Mat. 5,45, *suney* Mat. 20,20, praet. 2 sg. *ne-*

¹ Kartais šitokios lytys Naujojo testamento rankraštyje atstatomos (pvz.: *nepazyncia* Pov. I. Rym. 7,7 atstatoma į *nepazyncio*).

pailsey Jon. apr. 2,3, neutr. *tey* Luk. 18,24, adv. *atwirey* Mat. 6,18, *gierey* Mat. 12,12, *labey* Mat. 9,28, inter. *sztey* „štai“ Mat. 3,16 ..., kuriose visur vietoj galūninio *ai* rašoma *ey* (ir *eij*, *ej*), gali slypėti daugeliui dabartinių rytų bei vidurio aukštaičių šnektų būdingas pūstinis (redukuotas) balsis α , plg. praet. 2 sg. *dirbaį*, d. pl. *vi.raįs* (Gelvonai)¹. Į rytų aukštaičių tarmes gravituoja taip pat ir labai dažnai S. Chilinskio biblijos vertime vartojamos įvardžių ir skaitvardžių lytys su postpoziciniu formantu *-jen*, pvz.: *abujen* Mat. 15,14, *anisjen* „jie“ Mat. 9,31, *ansjen* „jis“ Mat. 2,21, *aszjen* „aš“ Mork. 6,50, *dujen* Mat. 18,20, *jusjen* „jūs“ Mat. 19,28, *kasjen* Mork. 1,24, *mesjen* Mat. 19,27, *patsjen* Mat. 21,33, *tujen* Mat. 3,14 ..., lytys d. pl. *jusum* Pov. 1. Rym. 15,15, *kurium* Apašt. d. 26,17² ir kt.

Bet, nesileidžiant į detalesnę visų S. Chilinskio biblijos vertime randamų kalbinių lyčių lokalizaciją (tai jau specialios studijos uždavinys) ir turint galvoje pagrindines dabartinių lietuvių kalbos tarmių izoglosas, mums rodosi, galima tvirtinti, kad tame vertime, kaip ir ankstesniuose kalvinų raštuose, vis dėlto labiau iškyla aikštėn vidurio aukštaičių tarmės fonetikos ir morfologijos ypatybės. Anksčiau minėtos lytys su *o* vietoj *uo* atsiradusios veikiausiai dėl to, kad S. Chilinskis, kuriam lietuvių kalba nebuvo gimtoji, neskyręs *o* ir *uo* fonemų ir iš lenkiškos tarties rašęs visur *o*. Lytys su galūniniu *-ey* (*-eij*, *-ej*), galimas daiktas, taip pat yra tikrai tokios tarties atspindys.

§ 54. Vidurio aukštaičių tarmės lytys prasikiša pro kitas ir 1680 m. anoniminiame kalvinų katekizme³. Tai rodo: a) dažnai jame vartojamas *l* kietajam *l* žymėti prieš *e*, *é*, pvz.: g. sg. *atlaydima* 10,15–16, fut. 3 *izlas* „išles“ 30,17, a. pl. *kirmelas* 33,18, adv. *kolay* 17,2, l. sg. *meyley* 5,22, g. pl. *zwirblalu* 23,15 ..., b) neišversti dvibalsiai *a*, *e* + *m*, *n* ir nosiniai *q*, *ę*, pvz.: a. sg. *amžina* 7,18–19, praep. *ant* 9,11, n. sg. *bendriste* 15,14, g. pl. *penkiu* 23,15, i. pl. *rankomis* 21,12, l. sg. *wandeniya* 8,20 ..., a. sg. *diena* 9,8, *duona* 16,2, *ka* 6,4, *mielaszirdistę* 8,25, l. sg. *sąžiney* 35,1, a. sg. *žiamę* 9,7 ..., c) lytys su grafiškai (rašmenimis *ia* ir *ea*) išreikštu plačiuoju *æ*, pvz.: praes. 3 *deara* 32,12, *giaria* 18,28, a. sg. *deaszimti* 8,2–3, fut. 2 pl. *giarsit* 16,1, a. pl. *giarus* 26,14, a. sg. *giweananti* 7,18, fut. 1 sg. *prikialsju* 19,2, n. sg. *reagimas* 20,7–8, *sweacias* 9,5 ...,

¹ Žr. K. Morkūnas, Rytų aukštaičių pietinės tarmės fonetika, kn.: LKK, III, Vilnius, 1960, p. 33.

² Plg. ten pat, p. 9.

³ Plačiau apie šį katekizmą ir jo kalbos ypatybes žr. J. Balčikonis, 1680 metų katekizmas, kn.: Kalbotyra, III, Vilnius, 1961, p. 239–242.

d) tariamosios nuosakos vienaskaitos 1 asmens formos *atminčia* 16,21, *dekawocia* 16,23, *patwirtincia* 17,6 ... (šalia *bučio* 5,22, *garbinčio* 5,21, *milečio* 5,21–22, *pažincio* 5,21 ...) ir kt. Be to, katekizme neretai pasitaikančios lytys su sutrumpėjusiais *-o*, *-ė* nekirčiuotoje žodžio galūnėje, pvz.: g. sg. *bearna* 9,19, *sawa* 12,5, *žodžia* 6,20, praet. 3 *kalbeia* 15,26, *laužia* 15,26, *nužiangia* 11,27–28, *raszia* 7, 23... (šalia g. sg. *duonos* 12,30, *mano* 10,19, *tawo* 12,28, *tewo* 11,7, *žodžio* 12,19...), jo kalbą labiau susieja su šiaurės vidurio bei šiaurės vakarų aukštaičių šnektoimis. Tad galima sutikti su J. Balčikonio nuomone, kad katekizmo autorius buvęs „vidurio lietuvis, kilęs kur nuo Kėdainių apylinkės“¹. Tačiau, antra vertus, reikia pažymėti, kad ne visų katekizmo tekstų kalba (ir rašyba) yra visiškai vienoda. Iš kitų tekstų šiuo atžvilgiu kiek išsiskiria p. 22–31 įdėtos biblijos ištraukos („Simtas Trumpu Pasakimu. Isz raszta Szwenta ape Wierą ir Pabazniste“), kuriose randama nemaža lyčių su *o* vietoj *uo* ir *ou* vietoj *au* (tvirtagalio), be to, *a*-kamienių daiktavardžių vienaskaitos įnagininko lyčių su *u*-kamienių galūne, pvz.: praes. 3 *apiokia* 30,14, *doda* 25,18, imper. 2 pl. *atadokite* 28,32, inf. *dot* 25,14, fut. 3 *dos* 26,17, a. pl. m. *tos* 27,16 ..., imper. 2 sg. *bousk* 27,10, adv. *gierious* 28,25, praes. 3 *klousa* 24,10, n. sg. *klousimas* 24,13 ..., i. sg. *griekum* 24,15, po *weaydum* 24,3, *ubagum* 26,25. Pastarosios skirtybės veikiausiai atsirado dėl to, kad katekizmo autorius biblijos ištraukas ne pats vertė, bet paėmė iš kieno nors kito atlikto vertimo ir kaip reikiant nepritaikė prie savo kalbos bei rašybos.

§ 55. Nors M. Daukšos ir Lietuvos reformatų-kalvinų raštuose, apskritai imant, vyravo vidurio aukštaičių tarmės lytys, bet ši tarmė vis dėlto visuotinai neišgalėjo ano meto lietuvių literatūrinėje kalboje: nuo XVII a. pradžios ėmė rodytis ir rytietiškių raštų.

Prisilaikant rytų aukštaičių šnektų, visų pirma buvo išverstas anoniminis 1605 m. katekizmas. Šio katekizmo prakalboje rašoma: „Atáio ausiump máno ne wieno žodzey, kuriê neyszmanu sákos Cathechismo pėrguldito, nuog io milistos kúngo Mikalóiaus Dáukszozs Kanoniko Bažniczios Zemáyciu, iog ésus ánas pėrguldís ii Zemáyitiskay, ir gieyde anis nuog mani, idant Lietúwiskay butú pėrguldítas“². Vadinasi, dėl tarminių ypatybių, dėl „žemaitiško“ vertimo M. Daukšos katekizmas vietomis buvęs nesuprantamas rytų lietuviams, ir todėl iškilęs reikalas parengti pastariesiems prieinamesnį katekizmą.

¹ J. Balčikonis, 1680 metų katekizmas, p. 240.

² Kathechismas aba pamokimas ... Wilnivy ... 1605, p. 1.

Kad 1605 m. anoniminiame katekizme vyrauja rytų aukštaičių šnektų lytys, rodo: a) dažnas kietojo (veliarinio) *l* žymėjimas diakritiniu *l*, pvz.: cond. 3 *atlaystu* 44,5, *aukletu* 84,13, n. sg. *gayléimas* 77,18, praet. 1 pl. *kalbeiome* 52,10, praet. 3 *kelés* 16,6, fut. 1 pl. *milésime* 62,8 ..., b) daugeliu atvejų puntininkiškai išversti dvibalsiai *a*, *e* + *m*, *n*, pvz.: inf. *atlunkit* 88,21, g. sg. *dungaús* 8,11, praes. 3 *runda* 8,7, adv. *tunkiey* 71,14, *vnksty* 94,6, praep. *vnt* 10,13, 1. sg. *walundoy* 48,8 ..., praet. 3 *kinte* 16,2, n. sg. *lyngwas* 76,13, n. pl. *pinky* 19,6, inf. *pridingt* „pridengti“ 88,19, g. sg. *szwinto* 10,14, n. sg. *zinklas* 11,10 ..., c) tiek žodžių šaknyse, tiek galūnėse *a*, *e* dėsningai išversti į *u*, *i*, pvz.: inf. *kisty* „kęsti“ 27,11, cond. 3 *kistú* 34,20, n. pl. *sunerey* „sąnariai“ 33,2, i. sg. *sužyni* „sąžinė“ 55,20, n. sg. *szwystas* 41,17, part. cont. *szwizdami* 55,6 ..., a. sg. *alkanu* 88,17, *dayktu* 35,13, *draugisty* 16,14, n. sg. *ésus* „esąs“ 3,11, a. sg. *galybi* 21,16, g. sg. *mánis* 56,17, *sawis* 72,10, n. sg. *numiris* 16,3, *pažinis* 14,19–20, *tapis* „tapęs“ 13,3 ..., d) dėsningai galūninius *-a* (< *án), *-e* (< *én) atliepią *-u*, *-i* vienaskaitos įnagininke, vietininke ir kai kuriuose prievėiksmiuose, pvz.: su *Dwasiú* *szwintu* 22,2, su *Malony* 59,7, sawo *walu* ir *niesuskaytytu* *galybi* 21,15–16, su *szeyminu* 68,3, *szyrdziu* 63,6–7 ..., *didziami Tryumphi* 29,2, *kokiami* ... *daykty* 20,4–5, *senámi zókani* 61,4, *szytami giwénimi* 81,2, *támi septineti* 41,5, *zinkly* „ženkle“ 12,21–22 ..., *draugi* 82,6, *kadu* 12,12, *niekadu* 64,14, *radú* 35,6, *wisadú* 40,20–21 (šalia *wissados* 84,13) ir kt.

Tačiau 1605 m. katekizme retkarčiais pasitaiko lyčių ir su neišverstais dvibalsiais *a*, *e* + *m*, *n*. Pavyzdžiui, šalia a. sg. *bindrysty* 33,6 randame ir *bendrysty* 33,3, šalia n. sg. *brungiesnys* 20,16–17 – i. sg. *brangiaussiu* 25,17, šalia g. sg. *szwinciáusios* 12,8, i. sg. f. *szwintúy* 43, 19 ... – i. sg. m. *szwencziausiuoy* 43,17–18, n. pl. *szwientiéy* 40,20, šalia neutr. *vntara* 55,20, g. sg. *vntaro* 12,18 – n. sg. *antaras* 27,19, – 20, be to, adv. *kantry* 89,14, n. sg. *kantrybę* 88,3, il. sg. *kantrybesp* 46,21 ir g. sg. *amžinos* 10,8, adv. *amžinay* 12,16 ... (žodyje *amžinas* ir jo vėdinuose visur išlaikytas *am*).

Antra vertus, 1605 m. katekizme dažnai susiduriame su tokiomis lytimis, kaip: n. sg. f. *dzydziausioy* 45,8, g. pl. *erszkeciu* 93,9, praes. 3 *kinčia* 87,15, *szwincia* 54,21, a. sg. *medziu* 27,19, d. sg. *paciam* 58,15, a. sg. f. *priderunciu* 49,18–19, g. sg. *szwinciáusiós* 9,8; 12,8... (šalia al. sg. *szwincziausiosp* 48,13 ...), neutr. *trečiá* 74,8, n. sg. *trecias* 26,11; 33,9, a. sg. *tréciu* 24,3; 28,10–11; 65,2, n. pl. *treci* 66,21, g. sg. *wisagalincio* 9,3–4 (ir *wisagaluncio* 16,8–9, i. sg. *wisagálunciu* 21,14), a. pl. *žalkcius* „žalčius“ 62,15, a. sg. *žodzi* 32,10–11 (šalia *žodi* 9,10–11, n. sg. *žodis* 94,19)

ir kt., kurios galima įžvelgti dzūkiškas afrikatas *c*, *dz*. Kad daugelyje šių ir panašių lyčių grafema *c* iš tikrųjų žymi dzūkišką afrikatą, tai rodo, iš vienos pusės, dviženklių rašmenų *cz*, *cź* vartojimas skoliniuose afrikatai *č* reikšti (plg.: n. sg. *bażnicza* 15,11, g. sg. *bażnicżios* 3,10, a. sg. *części* „garbę“ 62,7, il. sg. *czysczun* 34,21, n. sg. *cżistá* 47,11, g. sg. *krikszczonies* 11,10–11, n. pl. *krikszczonis* 33,5 ...), o iš antros – vienženkliai *c* vartojimas nelietuviškos kilmės žodžiuose afrikatai *c* žymėti (plg.: a. pl. *ceremonias* 74,3, g. pl. *ceremoniu* 74,9, n. sg. *trejce* „trejybė“ 17,16, g. sg. *trejces* 12,8; 23,7, a. sg. *trejcy* 17,14 ...). Kiek daugiau abejonių gali kilti dėl to, ar katekizme grafema *dz* visuomet žymi dzūkišką afrikatą, nes kartais tuose pačiuose žodžiuose parašoma ir *dz*, ir *dź*, *dż* (plg. d. sg. *pradziey* 13,12 ir l. sg. *prádziy* 39,14, i. sg. *szirdziu* 61,18 – 19 ir a. sg. *szirdziu* 68,13, n. pl. *żodzey* 3,5, i. pl. *żodzieys* 68,13; 69,5 ir g. pl. *żódziu* 48,15, a. pl. *żodżius* 4,3). Tačiau daug kur ir ši grafema, mums rodosi, žymi dzūkišką *dz*: priešingu atveju būtų nesuprantamas rašmens *ź* vengimas afrikatoje ir jo dažnas vartojimas priebalsiui *ż* žymėti.

Nors 1605 m. katekizme yra užfiksuota nemaža lyčių su dzūkiškomis afrikatomis *c*, *dz*, bet reguliariau šios afrikatos vartojamos tiktai vietoj literatūrinės kalbos *č*, *dź* (< *tj, *dj); prieš *i* tesurasta vos trejetas aukščiau nurodytų pavyzdžių (*dzydziausioy*, *treci* ir *żodzi*), o prieš *ie* neaptikta nė vieno pavyzdžio (prieš *ie* paprastai terandami *t*, *d*, plg. n. pl. *diedai* 66,18, a. sg. *dienu* 16,6; 24,3; 28,11, g. sg. *iszminties* 86,10, *tieses* „dešinės“ 13,6, inf. *melsties* 65,17; 94,8, *púlties* 47,5 ir kt.). Visa tai leidžia manyti 1605 m. katekizmo vertėją buvus ne tikrą rytinį dzūką, bet pereiginės tarp rytinių dzūkų ir puntininkų šnektos atstovą, kilusį, gal būt, iš apylinkių, esančių į vakarus nuo linijos Švenčionėliai – Pabradė – Nemenčinė. Kildinti jį iš šiaurinio rytinių dzūkų kampe (Adutiškio, Dūkšto, Ignalinos bei šioms vietoms artimų apylinkių) neleidžia katekizme ištiesai vartojamas *o* tiek kirčiuotoje, tiek nekirčiuotoje pozicijoje (pvz.: n. pl. *bróley* 40,11–12, g. sg. *gero* 8,7, *mótynos* 66,11, *sáwo* 39,8, a. sg. *nóru* 33,19, praet. 3 *ataio* 48,12, *sudėio* 17,2, *waldzióio* „valdė“ 20,9 ...), o iš rytinių bei pietinių rajonų nuo minėtos linijos – nenuoseklus dzūkavimas.

Žinoma, tiksliau lokalizuoti 1606 m. anonimino katekizmo, kaip ir kitų senųjų raštų, kalbą, remiantis dabartinių tarmių duomenimis, neįmanoma, nes 1) XVI amžiuje – XVII a. pradžioje galėjo būti kiek kitoks, negu dabar, atskirų tarminių reiškinių teritorinis pasiskirstymas, 2) katekizmo vertėjui galėjo būti nesvetimos kalbos bendrinimo,

jos pritaikymo rytų aukštaičių įvairių šnektų atstovams tendencijos ir 3) katekizmo vertėją galėjo veikti ankstesnioji rašytinė tradicija, ypač M. Daukšos raštai, su kuriais jis, be abejonės, buvo neblogai susipažinęs¹. Greičiausiai dėl M. Daukšos katekizmo įtakos anoniminiame katekizme atsiradusios ir kai kurios iš anksčiau minėtų lyčių su neišverstais dvibalsiais *am, an, en*, ir, gal būt, kai kurios nedžukiškos lytys.

§ 56. Rytų aukštaičių – puntininkų – šnektų prisilaikydamas, rašė taip pat K. Sirvydas. Tai matyti visų pirma iš daugybės jo raštuose užfiksuotų lyčių su dėsningai išverstais dvibalsiais *am, an, em, en, im, un, in*, pvz.: praes. 3 *krumta* PS I 269,28, n. sg. *kumpas* „kampus“ D³ 99, *sumdinikas* PS I 201,21–22, g. pl. *skumbunčiu* PS II 58,14, praes. 3 *brunginasi* PS I 85,12, g. pl. *punčiu* PS I 38,11, i. pl. *tukstunčieys* PS I 4,3, g. sg. *wundenio* PS I 41,25 ..., praes. 3 *azukimsza* PS I 256, 11–12, *timsta* D³ 36, n. sg. *kimpine* D³ 67, part. praes. n. sg. *krimtamas* PS I 302,22 ..., praes. 3 *ginda* PS I 95,5, g. sg. *nindres* „nendrės“ PS I 32,12, n. sg. *pinktas* PS II 33,9, n. pl. *žinklay* PS I 1,5 ... Ir pažymėtina, kad tie dvibalsiai yra išversti taip pat senesniuose skoliniuose: i. pl. *lynciugays* PS I 127,30–31, *lynčiuugays* PS I 363,27; II 70,22, n. pl. *žimčiuugay* PS I 354,16–17; II 107,25, g. pl. *žimčiuugu* PS I 29,15; II 26,2, a. pl. *žimčiuugus* PS I 85,5; II 214,26–27 (šalia lyties i. pl. *žemčiuuguose* PS II 179,32, kurią, galimas daiktas, reikia laikyti korektūros klaida)². Tačiau naujesniuose skoliniuose, jų tarpe ir tikriniuose, dvibalsiai *a, e + m, n* paprastai išlaikyti, pvz.: a. sg. *adamantu* „deimantą“ PS I 381,17, n. sg. *Anglia* PS I 345,26–27, *ewangelia* PS II 248,11, i. pl. *instrumentays* PS I 337,12, a. pl. *talentus* PS I 51,19–20, g. sg. *testamento* PS I 197,15 ... Neišversti šie dvibalsiai dažniausiai ir tokiuose lietuviškuose žodžiuose, kurių vienose formose jie sudaro tautosilabinius, o kitose – heterosilabinius junginius, pvz.: inf. *giwent* PS I 17,12; 44,6; 73,2 ..., n. pl. *giwentoiey* PS II 154,14; 241,5 (: *gyve-na, gyve-no*), cond. 3 *iremtu* PS I 343,19; II 65,5, inf. *paremti* PS II 98,16 (: *re-mia, rė-mė*), inf. *iszsemt* PS I 209,11, n. sg. *ižsemtas* PS II 212,16, inf. *ižtremt* PS II 56,10; 61,17, n. pl. *ižtremti* PS I 254,29, inf. *nugabent* PS II 87, 15–16, praes. 3 *patenka* PS II 178,3 ir kt.

K. Sirvydo raštuose, kaip ir 1605 m. katekizme, ypač dažnai kaitaliojasi *en / in* žodyje *šventas* bei jo vediniuose. F. Špechtas yra apskai-

¹ Kai kurie tyrinėtojai tvirtina, kad anoniminio katekizmo vertėjas ne iš naujo vertęs J. Ledezmos katekizmą, bet tik taisęs M. Daukšos 1595 m. vertimą (žr. V. Biržiška, Senųjų lietuviškų knygų istorija, I, p. 11).

² Plg. F. Specht, Šyrwids Punktay sakimu, S. 16*.

čiau, kad „Punktų sakymų“ I dalyje su *švint-* yra 132 lytys, o su *švent-* — 76; II dalyje *švint-* ir *švent-* santykis — 99 : 66¹. Taigi čia daug lyčių su puntininkiškai neišverstu *en*; matyt, šiuo atveju tiek K. Sirvydą, tiek ir kitus ano meto rytiečių autorius veikė populiari bažnytinėje praktikoje nepuntininkiškoji žodžio *šventas* vartosena, įsigalėjusi iš ankstesnės rašytinės tradicijos (*en* išlaikytas šiame žodyje jau ir rankraštiniame XVI a. pradžios poterių tekste greta kituose žodžiuose randamo *in* < *en*).

Neretai dėl tų pat priežasčių K. Sirvydo raštuose, ypač jo „Punktų sakymų“, kaitaliojasi taip pat *am/um* žodžiuose *amžius* ir *amžinas*. Pavyzdžiui, šalia g. sg. *vmžio* PS I 159,16, *vmžinos* PS 162,14, n. sg. *vmžis* PS I 158,7, a. sg. *vmžinu* PS I 31,20 ... (I dalyje ištiesai *umž-*) randame ir : g. pl. *amžiu* PS II 204,32, adv. *amžiney* PS II 168,25, g. sg. *amžino* PS II 178,3–4, 1. sg. *amžinoy* PS II 189,4 ... (F. Špechto apskaičiavimu, II dalyje 8 lytys su *amž-*)².

Ypač daug lyčių tiek su besikaitaliojančiais *am /um*, *en /in*, tiek su išlaikytais *a*, *e* + *m*, *n* dvibalsiais sutinkame K. Sirvydo „Punktų sakymų“ II dalyje, išleistoje po autoriaus mirties. Čia, be jau minėtų atvejų, tie dvibalsiai neretai yra išlaikyti dar tokiuose žodžiuose, kaip *atlankyti* (fut. 1 sg. *atlankisiu* 179,15, inf. *atlankit* 183,7), *brangus* (g. pl. *brangiu* 176,14, i. sg. *brangiu* 207,5, g. sg. *brangibės* 213,7 šalia g. pl. *brungiu* 211,9, a. sg. *brungiausi* 210,15, n. sg. *brungus* 208,21, a. sg. *brungibi* 213,6, praet. 3 *brungino* 207,28 ...), n. sg. *dangus* (g. sg. *dangaus* 178,6–7 šalia n. sg. *dungus* 216,2, g. sg. *dungaus* 248,2 ...), *kantrybė* (g. sg. *kantribės* 169,7–8), *ranka* (a. sg. *ranku* 183,7 šalia a. pl. *runkas* 180,30, g. pl. *runku* 253,23), *vanduo* (a. sg. *wandeni* 188,6; 189,8–9, g. sg. *wandenio* 190,7–8; i. sg. *wandeniu* 189,18, n. sg. *wando* 189,10 šalia a. sg. *wundeni* 183,19, g. sg. *wundenio* 211,4 ...) ir kt.³ Ar šiuose ir kai kuriuose kituose žodžiuose dvibalsiai *a*, *e* + *m*, *n* buvę išlaikyti paties autoriaus, ar juos yra įvedęs „Punktų sakymų“ II d. rengėjas spaudai J. Jaknavičius, neturint rankraščių, sunku ką nors tikrai pasakyti. Dabartinėse rytiečių puntininkų šnektose tie žodžiai paprastai tariami su *u*, *i* + *m*, *n*.

Kita būdinga K. Sirvydo raštų kalbos ypatybė, siejanti ją su rytiečių puntininkų ir apskritai rytų aukštaičių bei dzūkų tarmėmis, —

¹ Žr. F. Specht, Šyrwids Punktay sakimu, S. 16*.

² Žr. ten pat, p. 14*.

³ Daugiau pavyzdžių žr. F. Specht, cit. veik., p. 14*.

tai dėsningas $q, \xi > u, i$ žodžių šaknyse ir galūnėse, pvz.: a) adv. *dru-siey* PS I 364,10; II 112,28, n. sg. *ižgustis* D³ 20, *kusnis* D³ 99, inf. *kist* PS II 88,17, *mustit* PS I 77,10; 120,25, *pratist* PS I 136,2, n. sg. *rustas* D³ 107, a. sg. *skistunti* PS II 53,23, praes. 3 *szula* PS II 63,13 ..., b) n. pl. *apsiseği* PS I 85,9, *ataii* PS II 225,4, a. sg. *baymi* PS I 145,21, n. sg. *bu-sius* PS I 75,2, n. sg. *darus* PS I 114,26, *essus* PS I 113,9, *gimis* PS I 113,18, *isznokis* D³ 51, a. sg. *kiekwienu* PS I 20,4, *mani* PS I 34,20, g. sg. *manis* PS I 51,5, *sawis* PS I 12,14, a. sg. *świesiby* PS I 12,15, *tawi* PS II 1,13, *wayku* D³ 96 ... Kur-ne-kur pasitaikančios išimty (pvz.: a. sg. *turta* D⁴ 132, *tusztibe* PS I 113,4) veikiausiai yra korektūros klaidos¹.

Rytietiški atliepiniai *-u, -i* K. Sirvydo raštuose randami taip pat ir galūninių *-a* (< *án), *-e* (< *én) vietoj, pvz.: i. sg. *lazdu* PS II 68,6, *pluksnu* PS I 18,7, *rikszti* PS II 68,6, su *didžiu galiby* PS I 27,13–14, su *nuogu* ... *galwu* PS I 256,16–17, su *rasu* PS II 91,30, *świesiby* PS I 20,29 ..., l. sg. *iždi* PS I 354,14, *kuny* PS I 291, 29–30, *kuriami* PS I 18,4, *raszty* PS I 21,9, *sianami* PS II 75,24, *tami swietī* PS I 97,11, *werks-mi* PS II 5,28 ..., adv. *draugi* PS II 31,3 (šalia *draugie* PS II 31,5), *kadu* PS I 1,15–16, *kitadu* D³ 54, *niekadu* PS I 231,9, *radu* PS I 1,10, *wisadu* PS I 39,22 (šalia *wisados* PS I 153,14) ir kt. Tiktai daugiskaitos vietininko lytyse dažniausiai išlaikytas *-e*, pvz.: *dayktuose* PS I 274,22, *darbuose* PS II 7,5, *iuose* PS I 153,29, *kituose tokiuose* PS I 274,23–24, *knigose* PS I 3,26, *linksmibese ne išsakitose* PS I 7,12, *mariose* PS I 262,6–7, *priespaudose* PS II 6,5–6, *žmonese* PS I 195,20 ... (šalia kur-ne-kur „Punktų sakymų“ II dalyje pasitaikančių *kuriosy* 94,23, *laukuosy* 94,20, *pasnikuosy* 6,6, *reykaluosy* 96,28 ... ir *dienuosa* 95,28, *kitosa* 201,29–30, *knigosa* 254,17, *runkosa* 1,14 ...).

Rytietišką K. Sirvydo raštų kalbos pobūdį rodo ir dėsninga *l* ve-liarizacija prieš *e, ei, é* ir *i* (kilusį iš *e* tautosilabiniame junginyje arba iš $\xi < en$), pvz.: a) n. sg. *gielažis* PS I 100,5, *ladas* D³ 155, n. pl. *kaulaley* D³ 124, cond. 3 *lapintu* PS II 15,27, l. pl. *pelanuose* PS II 179,29, praes. 3 *perlakia* PS II 77,7, *slapasi* PS I 86,5, a. pl. *szakiałas* PS II 170,31 ..., b) praet. 3 *apleyde* PS I 155,4, n. sg. *aplaystas* PS II 10,11, adv. *kolay* PS I 187,6, imper. 2 sg. *layskis* PS II 14,6, fut. 3 *praleys* PS I 10,27 ..., c) n. sg. *eldijele* D³ 155, *dokle* D³ 303, *krimzle* D³ 31, *peleda* PS I 211,10, g. sg. *meyles* PS I 22,9, praet. 3 *paskiele* PS II 202,15, d. sg. *sauley* PS I 268,20, i. pl. *warlemis* PS I 260,22 ..., d) n. sg. *aplinkis* PS I 84,4,

¹ R. Garbė be pagrindo išimtimis laikė lytis *nauda* PS I 30,15, *diena* PS I 208,20–21; 209,17; 242,6; 314,31; 367,22 (žr. R. Garbe, Szyrwid's Punkty Kazań..., Göttingen ..., 1884, S. XXVIII), nes čia yra ne vienaskaitos galininkai, bet vardininkai.

lyngwas PS I 53,2, *lynta* D³ 46, *lyntina* D³ 154, n. pl. *nelymti* „nelemti“ PS I 125,2, cond. 1 pl. *lynktumes* PS I 6,11–12 ..., e) n. sg. *apswilyš* PS I 288,2, *kielys* PS I 262,10, n. pl. *impuoly* PS I 72,27, a. sg. *meyly* PS I 52,10, *riksztely* PS I 310,30, *sauly* PS I 291,8–9 ... Priebalsio *l* veliarizacija atsispindi dar tokiose lytyse, kaip inf. *gialbet* PS II 165,29, *kalbet* PS I 184,3–4, *sukalbet* PS I 367,3 ..., l. sg. *galy* PS I 222,21, i. sg. *naszly* D³ 278 ... Kadangi po veliarinio *l* rytų ir vidurio aukštaičiuose bei dzūkuose *e* paprastai išvirsta į *a*, tai K. Sirvydas, kaip matyti iš pateiktųjų pavyzdžių, po to veliarinio dažnai ir rašė *a*. Be to, po *l* rašomas *y* (rečiau *i*) K. Sirvydo raštuose, be abejonės, žymėjo rytiečių gerklinį *bl*, o *e* (= liter. k. *é*) – suužpakalėjusį *ε*.

Su rytų aukštaičių (neišskiriant nei viduriečių, nei dzūkų) tarmėmis K. Sirvydo raštų kalbą sieja dar tokios, ypač jo „Punktų sakymų“ II dalyje dažnai pasitaikančios lytys, kaip: n. sg. *atmiatis* PS II 67,20, praes. 3 *diagina* PS II 76,21, *giaria* PS II 92,15, *piani* PS II 80,13 (šalia *peni* PS II 80,15–16), n. sg. *miatas* „laikas“ PS II 169,24, g. pl. *miatu* PS II 70,32, n. sg. *Piatras* PS II 17,29 (ir *Peatras* PS II 186,12; 207,2), g. sg. *wiaydo* PS II 219,20, *ziames* PS I 1,6, n. sg. *ziame* PS I 7,6 ..., kuriose digramomis *ia*, *ea*, reikia manyti, žymimas daugiau ar mažiau paplatėjęs *e* (α).

Iš rytų aukštaičiams (taip pat viduriečiams bei dzūkams) būdingų morfologijos lyčių, užfiksuotų K. Sirvydo raštuose, galima nurodyti: a) dažnas preteritines veiksmažodžių esamojo laiko lytis: *atpildžia* PS II 135,26, *gidžia* PS I 304,2, *gidžiasi* PS I 355,3; II 91,20, *girdžia* PS I 227,21, *girdžiu* „girdau“ D³ 42, *ižsipildžia* PS I 370,31, *kludžiu* D³ 357, *mokiu* „mokau“ D³ 198, *pirka* „perka“ PS I 365,25; II 27,20, *piudžiu* „piudau“ D³ 434, *puudžiu* „pūdau“ D³ 71, *siulia* „siūlo“ PS I 127,18, *šildžia* PS II 140,25, *wirgdžiu* D³ 146 ..., b) tariamosios nuosakos lytis: *bučia* PS II 245,30, *daričia* PS II 29,28, *ižduočia* PS I 120,11–12, *kalbecia* PS I 120,4, *negalečia* PS I 241,25, *praneščia* PS I 120,11, *turečia* PS I 120,5–6 ..., c) įvardžių irrieveiksmių lytis su formantu (postpozicija) *-ai*: *anasay* PS II 88,12, *koksai* PS I 262,12, *kurisay* PS II 44,7, *niekaday* PS I 287,19–20, *tasai* PS I 35,13 ... ir kt.

Įdomu, kad K. Sirvydo „Punktų sakymų“ II dalyje (1644) yra šiek tiek ir dzūkiškų lyčių, pvz.: a. sg. *kalbunci* 75,27, *nužengęci* 70,26, *turinci* 70,26–27, g. pl. *wisadzieniszkiu* 92,20–21, l. sg. *žodži* 190,8 ir kt. Manoma, kad jos į K. Sirvydo pamokslus patekusios dėl vilniškio dzūko spauštuvaininko kaltės¹.

¹ Žr. A. Salys, Lietuvių kalbos tarmės, p. 65.

Kyla klausimas, ar, lyginant čia minėtus ir neminėtus K. Sirvydo kalbos faktus su turimais dabartinių rytų aukštaičių (puntininkų) šnektų duomenimis, negalima nustatyti šio rašytojo kilimo vietos, o tuo pačiu ir dar detaliau lokalizuoti jo raštų kalbos?

R. Garbė, pirmasis plačiau panagrinėjęs K. Sirvydo raštų kalbą savo įžanginiame straipsnyje, pridėtamie prie 1884 m. išleisto naujo „Punktų sakymų“ I dalies leidimo, tokio klausimo net nemėgino kelti, nes daugelis to meto rytų aukštaičių tarmių bei šnektų ypatybių jam buvo nežinomos (pagrindiniai šaltiniai, iš kurių jis tegalėjo šį tą spręsti apie anuometines rytų aukštaičių tarmes, buvo tiktai 1861 m. išleistas trumpas J. Juškos lietuvių kalbos tarmių aprašymas – „Kalbos lėtuwiszko lėžuvo...“, 1875 m. L. Geitlerio „Litauische Studien“ paskelbtas A. Baranausko „Anykščių šilelis“ ir 1882 m. A. Becenbergerio „Litauische Forschungen“ išspausdintas dainų pluoštelis iš Biržų ir Papilio apylinkių). Jau nepalyginti daugiau duomenų apie rytų aukštaičių tarmes bei šnektas turėjo F. Špechtas, rašydamas įžanginį straipsnį savo fotografuotiniam 1929 m. K. Sirvydo „Punktų sakymų“ I ir II d. leidimui. Tačiau aiškesnio atsakymo į tą klausimą ir jis negalėjo duoti, nes patyrė, kad vienomis ypatybėmis K. Sirvydo raštų kalba labiau susisiejanti su viena rytų aukštaičių teritorija, o kitomis – su kita, be to, esama joje ir nerytietišku elementu. Todėl, iš vienos pusės, F. Špechtas lyg ir pritarė J. Gerulio 1927 m. išreikštai nuomonei dėl K. Sirvydo kalbos artimumo Vilkmargės (Ukmergės) apylinkių tarmėms¹, o iš antros – konstatavo, kad, remiantis dabartinių rytų aukštaičių tarmių duomenimis, nesą galima surasti tokios vietos, kurioje būtų paliudytos visos K. Sirvydo kalbos ypatybės, ir kad neįmanoma iš šio rašytojo kalbos bent kiek tikriau spręsti apie jo gimtinę².

K. Jablonskis, remdamasis istoriniais dokumentais, 1933 m. iškėlė hipotezę, kad K. Sirvydas buvo kilęs iš bajorų Sirvydų, turėjusių savo dvarelius Dabužiuose ir Griežionyse, netoli Anykščių³. Priimant šią hipotezę, reikėtų manyti (sprendžiant, žinoma, iš dabartinių rytų aukštaičių tarmių faktų), kad K. Sirvydas buvęs puntininkas rotininkas. Tačiau pagrindinė rotininkų ypatybė – kirčiuoto negalūninio $a > o(\sigma)$ – jo raštuose beveik visiškai neatsispindi (kur-ne-kur pasitaikančios lytys: praet. 3 *kariowo* PS II 259,5, g. sg. *sowo* PS I 271,15 gali

¹ Žr. SLS, p. 217.

² Žr. F. Specht, Šyrwids Punktay sakimu, S. 47*.

³ Žr. K. Jablonskis, Kėdainių burmistras Steponas Jaugelis (Telega), kn.: APh, IV, Kaunas, 1933, p. 87.

būti rašybos ar korektūros klaidos, o lytyse: n. sg. *worotinklas* D³ 401, i. pl. *worotinklieys* PS I 107,15 o galėjo atsirasti ir dėl linksninės šio kompozito darybos). Taigi arba K. Sirvydas sąmoningai vengė rotininkiškų lyčių, arba ta rotininkų ypatybė atsirado vėliau, posirvydiniais laikais (nors tai maža įtikima), arba minėtose vietose rotininkiškas *a* > *o* nebuvo ryškus.

Daugiau yra pamato laikyti K. Sirvydą buvus žalininką, nes jo raštuose neretai vietoj nekirčiuoto *o* randame *a*, pvz.: praes. 3 *bada* PS I 225,32, i. pl. *giriase* PS I 42,4, *takiuose* PS I 308,25, n. sg. *isadintas* PS I 40,21–22, g. sg. *Jana* PS I 35,22, *kakios* PS I 230,4–5, *takio* PS I 48,10, n. pl. *knigas* PS I 16,20, *marias didžiausias* PS I 209,8, *pateptas* PS I 229,9–10, *ragutes* D³ 397, imp. 3 *pasiimdawa* PS I 225,13, praes. 3 *szauda* PS I 190,19, n. pl. *trumpas dienas* PS I 110,28, *wisas ... biaurias, baysias ir iuodas* PS I 229,7–8, g. sg. *žinamos* PS I 36,9 ... (šalia dažnų, ypač „Punktų sakymų“ II dalyje: praet. 3 *atgawo* PS I 36,2, *biloio* PS I 1,4, praes. 3 *daro* PS II 62,20, *pakrumto* PS II 7,30, *sako* PS II 57,8, g. sg. *sawo kuno* PS II 34,10, *tawo* PS II 3,23, n. pl. *tulos kunčios* PS II 30,5–6 ...).

Antra vertus, K. Sirvydo raštuose yra nemaža taip pat tokių atvejų, kai ir kirčiuotas *o* žymimas *a*, pvz.: n. sg. *Adamas* PS I 64,18; II 153,14 (|| *Adomas* PS II 153,9), g. sg. *aro* PS I 88,21; 109,28 (|| *oro* PS I 296,8; PS II 14,33; 140,23 ...), n. sg. *augalatas* PS I 75,25–26; D³ 26, fut. 2 sg. *dowanasi* PS I 243,4, a. sg. *gamuri* PS I 302,21, g. sg. *makslo* PS I 279,23 (|| n. sg. *mokslas* PS I 99,12), a. pl. *nasis* PS I 256,11, i. sg. *planu* „plonu“ PS I 55,9, a. pl. *starus* PS I 54,4, adv. *teypagi* PS I 180,5 ... Tokie pavyzdžiai jau rodytų, kad K. Sirvydas buvęs ne tik žalininkas, bet ir žadininkas. Tačiau, priskyrus jį prie žadininkų, lieka nesuprantamos dažnesnės lytys su *o* vietoj laukiamo *a* („Punktų sakymų“ II dalyje *a* kirčiuotoje pozicijoje labai retai tesutinkamas). Todėl *o/a* kaitaliojimas K. Sirvydo raštuose veikiausiai aiškintinas tuo, kad autoriaus tarmėje, panašiai kaip ir daugelyje dabartinių rytų aukštaičių puntininkų šnektų, esančių į pietryčius nuo Ukmergės, *a* buvo tariamas su *o* atspalviu (t. y. *ā*)¹. Be to, turint galvoje K. Sirvydo raštus, išleistus po jo mirties, tiek šiuo, tiek ir kitais atvejais neišleistina iš akių taip pat dar tų raštų redaktorių bei korektorių įtaka.

Taigi, remiantis vien tik K. Sirvydo raštų kalbos faktais, iš tikrųjų yra sunku bent kiek tiksliau lokalizuoti tų raštų patarmę, o juo labiau –

¹ Plg. F. Specht, Šyrwids Punktay sakimu, S. 18*, 47*.

nustatyti autoriaus kilimo vietą. Tad, nesileidžiant į tolimesnes hipotezes ir tenkinantis neginčytinu K. Sirvydo priskyrimu prie rytų aukštaičių puntininkų atstovų, svarbu pabrėžti tai, kad jo, kaip ir daugelio kitų XVI–XVII a. autorių, raštuose ryškiai atsispindi kalbos bendrinimo, jos taikymo platesniems skaitytojų sluoksniams tendencijos.

§ 57. K. Sirvydo raštais nesibaigia rytų aukštaičių tarmių atspindėjimas XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos vartosenoje. Rytų aukštaičių-puntininkų tarmės pagrindu dar buvo išverstos 1647 m. evangelijos – „Ewangelie polskie y litewskie“. Kad šių evangelijų tekstai labai mažai kuo tesiskiria nuo K. Sirvydo „Punktuose sakymų“ randamų evangelijų tekstų, tai yra įrodęs J. Kabelka¹. Palyginę Aph VII paskelbtas 1647 m. evangelijų ištraukas su atitinkamomis 1674 m. leidimo ištraukomis, taip pat nematome didesnių nei tekstologinio, nei kalbinio pobūdžio skirtumų: pastarajame leidime dar gana dėsningai išlaikytos pagrindinės puntininkų tarmės fonetikos bei morfologijos ypatybės, pvz.: conj. *adunt* „idant, kad“ 6,4, a. sg. *atsakimu* 6,4, a. pl. *ažudingtus* 34,14, n. sg. *iemis* 33,10, n. pl. *ižwidy* 12,22, a. sg. *mani* 82,4, g. sg. *manis* 79,15, part. cont. *mustidama* 13,7–8, g. sg. *nindres siubuoiancios* 4,14, *nisigundo didžiu iszgušciu* 11,4–5, *pagimdžia wayku* 78,17, n. pl. *puoły* 21,13, g. sg. *saules* 19,3, *su galiby didziu* 2,4–5, *sumditu darbiniku* 35,5–6, adv. *tadu* 6,3, l. pl. *tumsibese* 14,8, a. sg. *tu priliginimu* 33,6–7, *žwayždy* 19,8 ... Tiksliai kur-ne-kur vietoj 1647 m. evangelijų lyčių *anaigi*, *adunt*, *bat*... 1674 m. leidime sutinkame *anoiigi* 17,16, *idant* 34,8; 44,6; 63,19, *bet* 25,25; 44,11; 64,19...

1674 m. leidimu rėmėsi ir vėlesnieji 1679 ir 1690 m. „Ewangelie polskie y litewskie“ leidimai, todėl juose irgi atsispindi tos pačios puntininkų tarmės ypatybės. Tačiau 1705 m. leidime jau pastebimas ryškus posūkis nuo rytų aukštaičių puntininkų – vidurio bei vakarų aukštaičių tarmių kryptimi. Pavyzdžiui, bemaž visos aukščiau minėtos 1674 m. leidimo puntininkiškos lytys, kurios, be nedidelių išimčių, buvo išlaikytos taip pat 1679 ir 1690 m. leidimuose, čia jau pakeistos nepuntininkiškosiomis: *idant* 5,19, *atsakimą* 5,19, *uždenktus* 32,3–4, *emęs* 31,3, *manę* 77,11, *manes* 74,22, *nendres šiubuoiancios* 4,7–8, *nušigando dydžiu iszgašciu* 10,15–17, *pagimda wayką* 73–74,25–2, *puołą* 20,3, *su galibe didžia* 2,3–4, *samditi darbiniku* 32,17, *tada* 5,18, *tamsibese* 13,12, *tą priliginimą* 30,24, *žwayždę* 18,2–3 ... Apskritai, 1705 m. evangelijų leidime gana nuosekliai vakarietinės lytys su puntininkiškais

¹ Žr. Aph, VII, Kaunas, 1938, p. 76–82.

dvibalsiais *im, in, um, un* (< *em, en, am, an*), ne taip nuosekliai – su *u, i* (< *a, e*) ir beveik visiškai nevakarietinės su veliariiniu *l* prieš *e, é* (t. y. prieš šiuos balsius paprastai rašomas diakritinis *l*). Dar daugiau vakarietišku bei vidurietišku lyčių įsivedama vėlesniuose XVIII a. evangelijų leidimuose (1731, 1743, 1750 ir kt.), bet apie jas čia plačiau jau nekalbėsime, nes tai išeina už mūsų nagrinėjamojo laikotarpio ribų.

§ 58. Rytų aukštaičių-puntininkų tarmės lytys vyrauja taip pat vadinamajame Belarmino katekizme „Trumpas mokslo krikščioniszko surinkimas“ (1677). Tai rodo tokie pavyzdžiai: praet. 3 *abgiso* 45,15, inf. *atlunkit* 18,7, adv. *draugi* 41,12, l. sg. *galy* 13,26, praes. 3 *gidžia* 34, 13, *girdžia* 51,5, l. sg. *kami* 1,13, inf. *kišti* 39,28, a. sg. *mani* 40,5, *meyly* 22,25, praet. 3 *nužinge* 13,9, n. pl. *pabaigi* 8,9, *pagimdi* 24,11, a. sg. *pinktu* 9,10, *runku* 3,2, l. sg. *stulpi* 32,13, g. pl. *sunariu* 11,15, i. sg. *szyrdziu* 17,2, cond. 2 sg. *szwistumei* 5,17–18, adv. *tadu* 3,20, a. sg. *trečiu dienu* 5,1, i. sg. *trunksmu* 43,25, n. sg. *tunkus mustimas* 31,13, *vnkstiwu auszru izwidis* 33,4, praes. 3 *žinklina* 1,16 ir kt.

§ 59. Tarmės atžvilgiu nuo aukštaitinės (vidurietiškosios bei rytietiškosios) XVI–XVII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštų tradicijos gerokai nutolta 1646 m. Saliamono Slavočinskio giesmyne. Šio giesmyno tyrinėtojas J. Lebedys teisingai yra konstatavęs, kad daugeliu fonetikos, morfologijos, iš dalies žodyno ir sintaksės ypatybių giesmyno kalba susisiejanti su žemaičių tarme¹. Ir iš tikrųjų, tokios S. Slavočinskio giesmyne dažnai sutinkamos lytys, kaip: i. pl. *erszkie- teys* 141,2; 159,17; 293,24; 302,2, *peteys* 159,18, *žodeys* 77,9, praes. 3 *gieyd* 193,28; 299,22, *kient* 154,4; 299,1, adv. *kartey* 112,15; 329,19, n. pl. *medey* 284,11; 327,11 (su neasibiliuotais dantiniiais *t, d*); inf. *gidot* „giedoti“ 102,21, *iszkoti* 193,7, d. pl. *ims* 141,8; 143,14; 179,16, l. sg. *lipsnoy* „liepsnoje“ 191,15; 195,17, g. pl. *pitu* „pietų“ 210,13, a. sg. *sniga* 241,9, adv. *tisey* „tiesiai“ 162,12 ..., fut. 1 sg. *artinsiuse* „artinsiuosi“ 243,17, a. sg. *kudeli* „kuodelį“ 126,17, praep. *nu* „nuo“ 71,17, praet. 2 sg. *szhustey* 294,10, i. pl. *szlutomis* ... (su vienabalsiais *i, u* vietoj dvibalsių *ie, uo*); part. cont. *biegdama* 224,7, n. sg. *kudikielis* 79,14, part. cont. *biegdami* 159,9, inf. *minieti* 160,7, *turieti* 147,15, g. sg. *pawiesio* 282,19, praet. 2 sg. *regieiy* 81,15, fut. 3 *vzsies* 86,5 ..., l. pl. *malduose* „maldose“ 218,10, *rauduose* 66,14, *tvose* 339,2 ... (su *ie, uo* vietoj *é, o*)²;

¹ Žr. J. Lebedys, 1646 metų giesmynas, kn.: S. M. Slavočinskis. Giesmės tikėjimui katalickam priderančios (fotogr. leid.), Vilnius, 1958, p. 20.

² Ar visose šiose ir panašiose lytyse *ie, uo* žymi žemaitiškus dvibalsius, dėl giesmyno rašybos nenuoseklumo sunku tikriau pasakyti (*i* čia kartais gali būti ir minkštinamasis ženklas).

imper. 2 sg. *artinkias* „artinkis“ 65,15, *džiaukias* 86,7, *gaylekias* 152,13, *stokias* 110,16, imper. 1 pl. *duokiam* 92,6, *garbinkiem* 97,6, *szłowinkiam* 70,7, imper. 2 pl. *atduokiat* 96,23, *atminkiet* 184,15, *džiaukiates* 85,13, *linksminkiates* 85,14, *sweykinkiet* 184,14, praes. 1 pl. *regiame* 80,22, *turiame* 84,2, praes. 3 sg. *tikiase* 205,6 ... (su *ia*-kamenėmis galūnėmis veiksmazodžių esamajame laike ir liepiamojoje nuosakoje); 1. sg. *daržieley* „darželyje“ 303,2, *liežuwiey* 229,2, *piliey* 253,18, *szaliey* 328,21, *širdiey* 246,2; 253,7, *vgniey* 195,13; 338,5, *žodiey* 207,6, i. pl. *kumstiemis* „kumštimis“ 137,20, *širdiemis* 94,21, 1. pl. *sirdiesa* „širdyse“ 206,8, *vgniesa* 333,21; 336,11, il. sg. *širden* 143,7; 186,18; 297,22 ... (su *é*-kamenėmis *i*- ir *ia*-kamenių daiktavardžių galūnėmis) ir kt.¹, suteikia giesmyno kalbai žemaitišką (dūnininkišką) atspalvį.

Tačiau žemaičių dūnininkų tarmės ypatybės S. Slavočinskio giesmyne dėsnčiau neišlaikytos. Pavyzdžiui, šalia minėtų beafrikatinių lyčių, jame kartais pasitaiko ir afrikatinių (plg.: i. pl. *erszkiecieys* 290,17, n. pl. *iaučiai* 226,22, praes. 3 *werčia* 230,12), be to, dažnai kaitaliojasi lytys su dūnininkiškais vienabalsiais *i*, *u* ir aukštaitiškais dvibalsiais *ie*, *uo* (plg.: praes. 1 sg. *izkau* 206,17 ir praes. 3 *ieszka* 235,24, fut. 1 sg. *ieszkosiu* 202,18, 1. pl. *lipsnose* 195,11 ir 1. sg. *liepsnoy* 335,1; 336,21, a. pl. *liepsnas* 334,23; 336,16, a. sg. *szędina* 131,14 ir *šiędiena* 131,4; 131,19, 1. sg. *winibiey* 191,19; 193,27 ir g. sg. *wienibes* 194,21 ..., g. sg. *glušnio* „gluosnio“ 278,23 ir imper. 2 sg. *duok* 75,7, cond. 3 *duotu* 76,1, n. sg. *duona* 340,2, a. pl. *juokus* 273, 24, 1. pl. *namuose* 120,20, *warguose* 281,18 ...), *ia*- ir *i*-kamenės liepiamosios nuosakos lytys (plg.: *giedokiam* 92,4, 96,19, *giedokiat* 96,23, *klausikiet* 164,11... ir *drebekite* 179,17, *eykite* 101,3, *giedokime* 97,7; 101,17, *gierbkime* 97,7—8, *laupsinkime* 97,8 ...) ir kt. Apskritai, S. Slavočinskio giesmyno kalboje esama nemažo tarminio mišinio: ir žemaičių dūnininkų, ir vakarų aukštaičių, ypač veliuoniškių, ir viduriečių, ir rytiečių tarmių elementų². Šitoks tarminis mišinys galėjo atsirasti dėl daugelio priežasčių: dėl giesmių vertėjo noro įtikti savo kalba įvairių tarmių atstovams, dėl ankstesnės rašytinės tradicijos įtakos (J. Lebedys yra nustatęs, kad giesmių vertėjas daug naudojęs K. Sirvydo žodynu), dėl tvirtesnių ano meto lietuvių literatūrinės kalbos normų nebuvimo ir kt. Taip pat galimas daiktas, kad prie to tarminio mišinio atsiradimo čia bus kiek prisidėjęs ir giesmių vertėjo ar giesmyno sudarytojo S. Slavočinskio gyvenimas

¹ Plačiau žr. J. Lebedys, 1646 metų giesmynas, p. 20–23.

² Žr. ten pat, p. 23–24.

tiek žemaičių, tiek aukštaičių tarpe (mokėsi jis Vilniuje, dirbo Kra-
 žiuose, Šiaulėnuose)¹, be to, gal būt, ir giesmyno redaktoriai bei ko-
 rektoriai.

§ 60. Iš čia pateiktos stambesnių XVI–XVII a. lietuviškų raštų,
 pasirodžiusių Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, kalbos analizės
 matyti, kad tuo metu šiame krašte dar nebuvo nusistojusi, susikrista-
 lizavusi vieningesnė lietuvių literatūrinė kalba ir kad jos vartosenoje
 ryškiai atsispindi ypač dviejų tarmių – vidurio ir rytų aukštaičių –
 elementai. Todėl šiuo atžvilgiu galima kalbėti apie dvi ano meto lie-
 tuvių literatūrinės kalbos atšakas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštys-
 tėje – vidurietiškąją ir rytietiškąją. Iš pradžios (maždaug ligi trečio-
 jo XVII a. dešimtmečio) didesnę persvarą turėjo pirmoji, t.y. vidurie-
 tiškoji, o vėliau (XVII a. viduryje ir pabaigoje) – rytietiškoji atšaka.

Bet, antra vertus, kaip Rytų Prūsijoje, taip ir Lietuvos Didžiojoje
 Kunigaikštystėje jau nuo pat pirmųjų lietuvių rašto paminklų pasiro-
 dymo aiškiai pastebima tendencija vengti siaurų dialektizmų ir vartoti
 įvairių tarmių atstovams suprantamesnes kalbos lytis. Todėl faktiškai
 visi ir šio krašto ano meto lietuviškų raštų autoriai versdavosi tam tikru
 tarminiu mišiniu, t.y. greta savo gimtosios ar gyvenamosios vietos tar-
 mės lyčių vartodavo ir kitų tarmių elementų. Visa tai, žinoma, jau rodo
 tuometinių autorių pastangas kurti vieningesnę, įvairių tarmių atsto-
 vams prieinamesnę literatūrinę kalbą, o taip pat neabejotinas tos kal-
 bos norminimo užuomazgas.

¹ Biografinių duomenų apie S. Slavočinskį yra pateikęs K. Jablonskis, žr.
 S. M. Slavočinskis. Giesmės... (fotogr. leid.), p. 53–58.

V. XVI – XVII a. LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS FONETIKOS YPATYBĖS

§ 61. Kadangi XVI–XVII a. lietuvių literatūrinė kalba nebuvo vienalytė (rėmėsi ne viena, bet keliomis tarmėmis), tai, žinoma, negali būti nė kalbos apie jos vieningą fonetinę ar fonologinę sistemą. Turint galvoje ano meto literatūrinės kalbos ir tarmių santykį, tegalima kalbėti tik apie kelias jos fonetines ar fonologines sistemas arba apie kelis tokių sistemų variantus (mažų mažiausia bent apie tris: Rytų Prūsijos, vidurio ir rytų Lietuvos). Tačiau šiuo tarpu, kol dar stinga parengiamųjų darbų (sinchroniškai neištirtos bei nenustatytos nei XVI–XVII a. lietuvių kalbos tarmių fonetinės, nei fonologinės sistemos), sunku bent kiek tiksliau atkurti ir to meto literatūrinės kalbos atšakų fonologines sistemas. Todėl šiame skyriuje bus stengiamasi iškelti aiškėn tik tai būdingesnius bendro (invariantinio) pobūdžio XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos fonetikos reiškinius, ypač tuos, kurie mūsų dienų požiūriu jau yra archainiai, t.y. dabartinės literatūrinės kalbos fonetikos sistemoje jau visiškai nebesutinkami, bet dar kartais išlikę kurių-nekurių dabartinių tarmių ar šnektų fonetinėse sistemose. Šitaip apsiribojama čia dar ir dėl to, kad nemaža ano meto lietuvių literatūrinės kalbos fonetikos ypatybių jau buvo nurodyta, kalbant apie šios kalbos santykį su tarmėmis (§§ 42–59).

§ 62. Iš būdingesnių XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos balsių sistemos archaizmų visų pirma minėtinas senasis baltiškasis *ā*, užfiksuotas kai kuriuose to meto lietuviškuose raštuose vietoj dabartinio *o*. Ypač dažnai tas *ā* sutinkamas M. Mažvydo 1547 m. katekizme, pvz.: inf. *bilati* 10,26, n. pl. *bralei* 8,18, imper. 2 pl. *makikiet* „mokykite“ 8,15, g. sg. *maksla* 8,6, adv. *malanei* „maloniai“ 8,14, g. sg. *mergas* 21,10, praes. 2 pl. *narit* „norite“ 9,2, inf. *saugati* 69,3, imp. 3 *trakszdawa* 8,6, n. sg. *szadis* „žodis“ 65,10, n. pl. *szmanes* „žmonės“ 8,12 ir t.t. Chr. Stangas yra apskaičiavęs¹, kad M. Mažvydo katekizme senasis *ā* žodžių viduryje ir antrinėje galūnėje pavartotas 610 kartų, o *o* tikrai 25 kartus (lytys su *o* tesudaro tik 3,9%). Visai kitoks santykis yra absoliutinėje kirčiuotoje galūnėje: iš 115 atvejų su senuoju *ā* 40 atvejų (arba 34,8%) turi *o*. Todėl manoma, kad absoliutinėje kirčiuo-

¹ Žr. Chr. S. Stang, Die Sprache..., S. 48.

toje galūnėje M. Mažvydo tarmėje *a* buvęs tariamas kaip atviras, su *o* atspalviu (*ā*), kuris grafiškai buvęs žymimas čia rašmeniu *o*, čia *a*¹.

Vėlesniuose M. Mažvydo raštuose vietoj senojo *ā* tolydžio vis dažniau sutinkamas *o*. Pavyzdžiui, 1549 m. „Giesmėje S. Ambraziejaus“, 1559 m. „Formoje chrikštymo“, 1589 m. „Parafrazyje“ tiktai kur-ne-kur galima aptikti vieną kitą lytį su išlaikytu *ā* kirčiuotoje pozicijoje: g. sg. *amszinas* 90,10; 91,17, *garbas* 85,5, *ia* 136,11, *Jana* 129,8 ..., o šiaip daugeliu atvejų terandamas *o*, pvz.: g. sg. *aukschtos* 81,1, inf. *biloti* 106,9; 108,5; 120,6, g. sg. *dowanos* 96,3, adv. *malonei* 104,1; 112,5, g. sg. *mergos* 86,2, *naudos* 80,9, imper. 2 sg. *padawanoki* 87,5, praes. 3 *schlowin* 82,4, a. pl. *szmones* 87,6 ... Kas kita, žinoma, nekirčiuotoje pozicijoje: čia neretai, ypač absoliutinėje galūnėje, rašomas *a* (pvz.: praet. 3 *ischwida* 96,13, g. sg. *kuna* 81,5, praes. 3 *prascha* 101,17, perm. *teaplaista* 110,13, g. sg. *wietas* 107,18...), kaip ir dabartinėse žemaičių ir šiaurės vakarų aukštaičių tarmėse, be abejonės, žymėjo jau sutrumpėjusį *ā* (*ǣ*). Retkarčiais pasitaikančios lytys su *o* nekirčiuotoje absoliutinėje galūnėje (pvz.: perm. *teapsaugo* 117,12–13, *teperszegno* 117,12, g. sg. *szodzio* 136,6) yra atsiradusios dėl pietų-vakarų aukštaičių tarmės įtakos.

Po M. Mažvydo mirties išleistame jo giesmyne (1566–1570) taip pat vyrauja lytys su *o*, pvz.: imper. 2 pl. *bioket* 278,2, n. sg. *brolis* 188,19, g. sg. *geros* walias 249,2, *malones* 491,3, imper. 2 sg. *mokik* 359,1, n. sg. *mokslas* 334,8, a. sg. *motina* 583,18, n. sg. *protis* 336,9, fut. 3 *schlowins* 513,13, praes. 3 *trokschta* 338,14, inf. *szinoti* 159,7, n. sg. *szodis* 153,4 ... Tačiau atskirose giesmėse bei psalmėse, ypač tose, kurios buvo perkeltos iš M. Mažvydo katekizmo, dažnai dar išlaikytas *ā* (išlaikytas giesmėse „Tas est Diewa prisakimas“, „Papaschaim schwentases dwases“, „Litania nauiej suguldita“, „Mes tikim ijg wenagi Diewa“ ir LI psalmėje, bet neišlaikytas, t.y. pakeistas daugeliu atvejų į *o*, giesmėse „Schwenta Dwase musump ateik“, „Bernelis gime mums“, „Jesus Christus ischgielbetas musu“, „Christau Dena essi“ ir CII psalmėje). Ir pažymėtina, kad tose iš katekizmo į giesmyną perkeltose giesmėse bei psalmėse, kuriose išlaikytas *ā*, paprastai išlaikytos ir kitos žemaitybės (beafrikatinės lytys, žemaitiški vienabalsiai vietoj aukštaitiškų dviabalsių ir kt.). Matyt, B. Vilentas, po M. Mažvydo mirties rengdamas spaudai jo giesmyną, nesistengė labiau suvienodinti savo pusbrolio spausdintų vertimų kalbos: iš pagarbos velioniui ar dėl kurių kitų prie-

¹ Žr. Ch r. S. St a n g, Die Sprache..., S. 49.

žasčių jis tenkinosi, rodos, tik tam tikrais grafikos pataisymais. Tad ir tose perspausdintose giesmėse, kuriose *ā* pakeistas į *o*, tokie pakeitimai veikiausiai buvę atlikti dar paties M. Mažvydo, o ne B. Vilento. Šitokią prielaidą, be kita ko, remia paties M. Mažvydo parengtoje giesmyno I dalyje įdėta iš katekizmo giesmė „Bernelis gimė mumus“, prie kurios yra prierašas „Sena bet pataisita gesme“ ir kurioje bemaž visais atvejais vietoj *a* (kirčiuotoje pozicijoje) randame *o*, plg.: praet. 3 *giedaia* MK 74,3 ir *gedoya* MG I 220,18, g. sg. *ia* MK 74,18 ir *ijo* MG I 222,11, n. sg. *rasze* „rožė“ MK 72,7 ir *rosze* MG I 219,9 ir kt.

§ 63. B. Vilento raštuose (1579) senasis *ā* taip pat retai tepasitaiko. Čia, kaip ir vėlesniuose M. Mažvydo darbuose, jo vietoj dažniausiai randame *o*, pvz.: inf. *attolinti* Ech 23,22, g. pl. *broliu* EE 171,10–11, inf. *ieschkoti* Ech 31,6, ik *treczios dienos* EE 222,3, praet. 3 *kaboja* EE 217,16, imper. 2 sg. *mokik* Ech 5,12–13, praes. 1 sg. *noru* „noriu“ Ech 49,16, n. sg. *oras* EE 158,20, g. sg. *piedos* „pėdės“ EE 158,12, praes. 3 *sotin* Ech 76,10, g. sg. *tõ* Ech 45,20, *tokio* Ech 46,13, imper. 2 sg. *szinokes* „žinokis“ EE 206,21 ... Šiek tiek daugiau lyčių su *ā*, ypač uždaroje kirčiuotoje galūnėje, randama B. Vilento „Evangelijose bei epistolose“, pvz.: g. sg. *audras* 142,13, *ias* „jos“ 17,6, *ik thas dienos* 154,9, *ischpradzius* 19,14, *po maszõs walandas* 203,9, *po wienas hadinas* 203,18–19, g. sg. *ũlqs* 45,6; 165,5, *wienas dũmas* 33,19 || *wienas dumos* 165,23 ir kt.¹ Kaip matyti iš šių pavyzdžių, čia kartais toje pačioje lytyje parašoma ir *a*, ir *o*. Tai irgi gali rodyti, kad tas *ā* minėtoje pozicijoje buvęs tariamas kaip *ā*.

§ 64. Gana retas senasis *ā* ir J. Bretkūno raštuose. Čia jis (paprastai besikaitaliojantis su *o*) sutinkamas tokiose lytyse, kaip: g. sg. *anas* BB I Moz. XIII, 6, n. sg. *aras* „oras“ BP I 20,22, praet. 3 *bilaiia* „bylojo“ BB I Moz. XXI, 6; BP I 399,5, d. pl. *braliams* BP I 402,7, cond. 1 pl. *giedatum bim* „giedotume“ BKc 8,6, conj. *iag* BK 16,6, n. sg. *Janas* BP I 137,6, inf. *iati* „joti“ BP I 351,24, g. pl. *kaiu* BP I 360,11, inf. *masgati* „mazgoti“ BP I 360,4–5, g. pl. *materu* BP I 392,2, i. sg. *matina* BP 156,21, praes. 1 sg. *nariu* BP I 366,2, praep. *pa* BP I 127,15, g. sg. *prata* „proto“ BG 30,16, *tiasas* BP I 361,26, inf. *wartati* BK 15,16, n. sg. *szadis* BP I 133,21, inf. *szinati* BK 6,6 ir kt. (šalia dažnesnių *anos* BB I Moz. 20,3, *biloia* BB I Moz. 20,5; BP I 356,7 ..., *broliams* BB I Moz. 37,5,

¹ Ypač dažnai vietoj jungtuko *o* randamas *a* (F. Bechtelio apskaičiavimu, Ech tik vieną kartą pavartotas *o* ir 79 kartus *a*; EE 112 kartų *o* ir 306 kartus *a*, žr. Litauische und lettische Drucke des 16. Jahrhunderts, III Heft. Mit einer Einleitung herausg. von F. Bechtel, Göttingen, 1882, S. XIX).

giedoia BP I 373,4, *iog* BP I 338,12; 340,7 ..., *Jonas* BP I 141,2; 141,16, *iodams* BP I 346,2, *koiu* BP I 400,17; 406,3, *masgoti* BP I 361,1, *moteru* BP I 386,5, *motina* BP I 389,15, *noriu* BP I 411,8, *po* BP I 127,18, *protas* BG 67,13, *tiosos* BP I 345,14, *wartoti* BP I 419,20, *szodis* BP I 6,16, *szinoti* BP I 346,19 ...). Ar šiose ir panašiose lytyse *a/o* kaitaliojimesi atsispindėjo *ā* ar kitoks garsas, be tikslesnės visų tų lyčių statistikos sunku ką nors tikriau pasakyti. Viena tiktai galima be didesnės abejonės konstatuoti, – kad J. Bretkūno raštuose lyčių su *a* (kirčiuotoje pozicijoje) yra kiek didesnis nuošimtis, negu B. Vileto darbuose.

§ 65. Senojo *ā* išlaikymu, kaip ir apskritai daugeliu fonetikos ypatybių, iš visų kitų XVI a. lietuviškų raštų išsiskiria 1573 m. Volfenbiutelio postilės rankraštis. Jame vietoj dabartinės literatūrinės kalbos *o* bemaž ištisai rašomas *a*. V. Gaigalaitis, tyrinėjęs šį rankraštį, tesurado tiktai keletą lyčių su *o* (kirčiuotoje pozicijoje): inf. *boti*, l. pl. *dweiosa*, praes. l sg. *noru*, g. sg. *to* ir i. pl. *szodeis*¹. Tad galima manyti, kad Volfenbiutelio postilės vertėjo tarmėje kirčiuotas *o* buvęs tariamas kaip ilgas atviras *ā*, o minėtos išimtys atsiradusios, nurašant rankraščio tekstą kitos tarmės atstovui.

§ 66. Panašiai kaip Volfenbiutelio postilėje, senasis *ā* dėsningai išlaikytas ir 1578 m. Prūsų valdžios įsakyme Tilžės aps. bažnyčioms (A variante), pvz.: conj. *iag* SLS 57,24, n. pl. *kitaki* SLS 59,19, a. pl. *lawanus* SLS 59,12, adv. *malanei* SLS 57,6, n. sg. *naras* „noras“ SLS 60,25, praes. l pl. *narime* SLS 59,1, a. pl. *pratus* „protus“ SLS 59,2, g. sg. *schias* SLS 57,21, n. pl. *szmanies* SLS 59,3 ... Tačiau kitame tų pačių metų įsakyme Ragainės aps. bažnyčioms vietoj *a* neretai randame *o*, pvz.: inf. *dabotisi* SLS 61,19, conj. *iog* SLS 61,28; 62,9, g. sg. *iokia* 62,22, n. sg. *krikschczonis* SLS 65,20, g. sg. *naudos* SLS 64,25, *to* 61,19 ... (šalia dažnesnių: praes. l pl. *abeiaghem* SLS 65,19, l. pl. *bilasu* SLS 64,6, g. sg. *ija* „jo“ SLS 61,20, *maksla* SLS 64,29, praes. l pl. *narim* SLS 62,12; 65,1, adv. *patagei* SLS 63,31, g. sg. *ta* SLS 63,9, n. sg. *szadis* SLS 62,5, g. sg. *szadzia* SLS 62 ...). 1589 m. įsakyme dėl prekybos draudimo lytys su *o* jau ima viršų: čia *a* (kirčiuotoje pozicijoje) tik kur-ne-kur tepasitaiko.

§ 67. 1600 m. S. Vaišnorio „Žemčiūgoje teologiškoje“ lytys su *a* dar gana dažnai kaitaliojasi su *o*, plg.: g. sg. *iakia* „jokio“ 103a,13, n. sg. *malane* 81a,20, *paschlawintas* 14,13, *žadis* 13a,13 – 14, a. sg. *žmagischka*

¹ Žr. W. Gaigalat, Die Wolfenbütteler litauische Postillenhandschrift aus dem Jahre 1573, MLLG, V, Tilsit, 1900, S. 23.

28,19, n. pl. *žmanes* 50a,8 ... ir : praet. 3 *abiioia* „abejojo“ 265a,13, n. pl. *dowanans* 26a,2, g. sg. *iokia atskiria* 166a,11, n. pl. *kuros* 4,11, g. sg. *pono* 116,2, *scho czesa* 185a,3, *wissos giwatas* „viso gyvenimo“ 231,3, n. sg. *žodis* 11a,17 ... Tačiau pastarosios vis dėlto čia jau vyrauja. Tas pat iš dalies pasakytina ir apie 1612 m. L. Zengštoko giesmyną, nors jame, sudarytame iš įvairių autorių verstų ir nelietuvio redaguotų giesmių, vienose giesmėse kartais daugiau sutinkama lyčių su *a*, kitose – su *o*.

§ 68. J. Rėzos 1625 m. psalmyne, kurio kalba, kaip minėta (§ 47), buvo paremta Rytų Prūsijos vakarų aukštaičių šnektomis, lyčių su kirčiuotu *ā* tik vieną kitą galima aptikti (pvz., conj. *iag* 78,23, imper. 2 sg. *priblaschk* „priblokšk“ 143,3), be to, ir tos atsiradusios veikiausiai dėl redaktorių neapsižiūrėjimo. Šiaipjau šiame psalmyne paprastai visur rašoma: adv. *atgallios* 70,4, imper. 2 pl. *bilokite* 66,3, l. sg. *dienoj* 78,14, g. sg. *galwos* 7,17, praet. 3 *giedojo* 106,12, conj. *jog* 4,10; 67,19 ..., n. pl. *kojos* 18,37, n. sg. *malonus* 4,2, g. sg. *nejokios tiesos* 5,10, l. sg. *oloi* 10,9, inf. *roditi* 4,8, praes. l sg. *schlowinu* 16,7, n. pl. *szmones* 2,1, *szodzei* 19,5 ir t.t. Kiek daugiau J. Rėzos psalmyne yra lyčių su *a* nekirčiuotoje pozicijoje (pvz.: n. pl. *dienas* 39,7, g. sg. *dūnas* 37,25, imper. 2 sg. *makink* 39,6, g. sg. *mana* 39,7, a. pl. *neszinnamus* 19,15, praes. 3 *tyka* „tyko“ 38,13 ...), tačiau jos čia taip pat sudaro nedidelį procentą ir laikytinos ankstesnės rašytinės tradicijos reliktais.

§ 69. D. Kleino gramatikose senasis *ā* sutinkamas tik tuose pavyzdžiuose, kuriais autorius iliustruoja žemaičių klaipėdiškių tarmę. „Antroji *a* yra žinomiausia Klaipėdos krašto tarmei, kurioje vietoj *ponas* sako *panas*, vietoj *žodis* – *žadis*, vietoj *szlowinti* – *szlawinti*“¹. Šiaip visos jo gramatikų norminės lytys su *o*. Po D. Kleino išspausdintuose XVII a. antrosios pusės ir vėlesniuose Rytų Prūsijos lietuviškuose raštuose senajo *ā* grafinių atspindžių labai retai kur tegalima sporadiškai aptikti, nes šio krašto lietuvių literatūrinės kalbos praktikoje buvo laikomasi D. Kleino gramatikose nustatytų normų.

§ 70. Iš XVI–XVII a. lietuviškų raštų, pasirodžiusių Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, senasis *ā* ryškiau teatsispindi tik rankraštiniame XVI a. pradžios poterių tekste (plg.: g. sg. *ija* „jo“, n. sg. *yszpijalatas* „išpėlotas, išplėtotas“, g. pl. *matherv* „moterų“, g. sg. *mergas* ...) ²

¹ Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 418; plg. ten pat, p. 534.

² Plačiau žr. J. Lebedys ir J. Palionis, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas, p. 128.

ir K. Sirvydo „Punktuose sakymų“ bei žodyne (žr. § 56). Tačiau visiškai nerandame lyčių su kirčiuotu *ā* nei M. Daukšos raštuose, nei kalvinių leidiniuose, išskyrus veiksmažodį *šlovinti* ir jo vedinius, kurie kažkodėl pastaruosiuose dažnai rašomi su *a* (pvz.: imper. 2 sg. *paszlawink* PK 21,15–16, a. sg. *paszlawinimq* PK 24,10, n. sg. *paszlawintas* PK 27,18; ChB Mat. 24,46, i. sg. *paszlawintu* PP 6,8, fut. 1 sg. *paszlawisiu* MP 124,8, praet. 3 *paszlawina* MKr 76,7, a. sg. *paszlawinta* SE 12,30, praes. 2 sg. *sztatwini* KN 60,24, inf. *sztatwint* PK 15,18 ...).

§ 71. Taigi XVI–XVII a. lietuviškų raštų duomenys rodo, kad senasis baltiškasis *ā* kirčiuotoje pozicijoje, panašiai kaip ir paskutiniai laikais, būvęs geriausiai išlaikytas kai kuriose žemaičių ir rytų aukštaičių šnektose. Tuo tarpu vidurio aukštaičiuose ir daugumoje vakarų aukštaičių šnektų jau tada jis buvo išvirtęs į *o*. Tikrai Rytų Prūsijos šiaurės vakarų aukštaičių šnektose, besiribojančiose su žemaičiais, absoliutinėje galūnėje jis galėjo būti tariamas dar kaip atviras *ā* (šitoks balsis veikiausiai būvęs ir K. Sirvydo tarmėje). Taigi *ā* išlaikymas ar neišlaikymas to meto raštuose daugiausia būvęs apspręstas autorių tarmės, nors atskirais atvejais lyčių su *a* galėjo kiek įsivesti vėlesnieji autoriai, nusižiūrėję į savo pirmtakus. Lietuvių literatūrinės kalbos raidos požiūriu ypač svarbu konstatuoti tai, kad 1) jau nuo pat pirmųjų mums žinomų rašto paminklų pasirodymo pastebimas laipsniškas lyčių su *a* (atspindinčių *ā* ar *ā*) nykimas ir 2) tas nykimas susijęs tiek su posūkiu į vakarų aukštaičių (Rytų Prūsijoje) bei viduriečių (Lietuvoje) tarmes, tiek ir su raštų autorių normalizacinėmis tendencijomis (abiejuose kraštuose).

§ 72. Kitas fonetikos archaizmas, dabar jau beveik nežinomas iš tarmių, bet dar neretai sutinkamas XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose, – tai *e-* tokiuose žodžiuose, kaip *aš¹*, *ar(argu)*, *artes* ir kt., pvz.: *esch* Ech 18,20; EE 14,8; BP I 5,24; BB I Moz. 1,29; SG 38,5; RPs 73,16; *æsch* MT 2,3; RPs 119,22; *ész* DK 10,6; *esz* AK 7,7 ...; *er* EE 22, 14; BP II 133,14; BB I Moz. 13,9; SG 217 (113),23; DP 189,37; AK 17,15; PS I 32,11; II 52,15; EP (1674 m.) 56,9 ..., *ergu* AK 27,8; PS I 32,5; 116,31; 134,12; II 197,3; EP (1674 m.) 3,18; 127,22; 136,18 ...; *ertės* „argi“ DP 242,13; PS II 98,24... Ypač dažnos lytys *eš*, *er* B. Vilento, J. Bretkūno raštuose ir Volfenbiutelio postilėje. F. Bechtelio apskai-

¹ Lytis *eš* dabar težinoma tik iš jau beveik išnykusios Zietelos tarmės (žr. A. Vidugiris, Zietelos tarmės įvardis, kn.: LKK, III, p. 114–115) ir iš vienintelio pavyzdžio, užfiksuoto LKŽ, II, p. 843, iš Nemenčinės.

čiavimu¹, B. Vilento raštuose *esch* pavartotas net 321 kartą, o *asch* tik 33 kartus; *er* — 38 kartus (visi atvejai „Evangelijose bei epistolose“), o *ar* — 12 kartų. Volfenbiutelio postilėje, V. Gaigalaičio duomenimis², *esch* užfiksuotas 133 kartus, *asch* — tik 17 kartų, *er* (*ergi*) — 37 kartus, o *ar* visai neaptiktas.

Sprendžiant iš D. Kleino ir K. Sapūno—T. Šulco gramatikose randamų pastabų, galima būtų manyti, kad XVII a. lytys *eš*, *er* buvusios būdingos tik kuršiams ir klaipeidiškiams³. Tačiau 1605 m. anoniminis katekizmas, K. Sirvydo, J. Jaknavičiaus, iš dalies ir M. Daukšos raštai rodo, kad tos lytys (ypač *er*) anuomet buvusios gyvos dar ir kai kuriose rytų Lietuvos tarmėse.

§ 73. Prie fonetikos archaizmų, būdingų senajo periodo lietuvių literatūrinei kalbai, be abejonės, priskirtinas ir senasis baltiškasis dvibalsis *ei*, išlaikytas tokioje lytyse, kaip n. sg. *deywista* S1G 82,11, a. sg. *deiwistą* DP 447,25; 449,36; 502,30, g. sg. *deiwischkos* Ech 17,14, n. sg. *deiwiste* MG II 444,4; MT 188a,22, i. sg. *deiwiste* MK 50,15; DK 98,13; DP 182,39, g. sg. *deiwistes* MG II 320,6; MT 4,20; DP 38,25; PK 210,8; K1G² 92,15, l. sg. *deiwisteie* DP 46,7; K1G² 583,2, a. sg. *deiwistę* DP 46,9; MP 71,34, a. sg. *deiwischka* SG 9,2–3, g. sg. *deiwischkaia* MT 26,8, n. pl. *deiwischkieghi* MT 192,20, n. sg. *padėiwinimas* DP 48,7, l. sg. *padėiwintamę* DP 185,19, n. sg. *padėiwintas* DP 192,23 ir pan. Kaip matyti iš pavyzdžių, senasis *ei* išlaikytas čia ne tik nekirčiuotame, bet kartais ir kirčiuotame skiemenyje. Tačiau kirčiuotame skiemenyje jau ir XVI a. raštuose *ei* dažnai yra išverstas į *ie* (plg. visuose to meto raštuose ištiesai vartojamą *dievas*, taip pat n. sg. *diewischkoghi* MT 14,13, a. sg. *diewischka* BP I 186,22–23 ir kt.). Be to, M. Daukšos raštuose neretai net ir nekirčiuotame skiemenyje randamas *ie* (plg. gretimines lytis g. sg. *deiwistes* DP 43,18 ir *diewistes* DP 43,21; 239,48, a. sg. *deiwistą* DP 447,25 ir g. sg. *diewistos* DP 450,34 ir kt.). Vėlesniuose (XVII a.) Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštuose tiek kirčiuotame, tiek nekirčiuotame skiemenyje paprastai sutinkamas *ie*, tik tai Rytų Prūsijos leidiniuose kur-ne-kur dar pasitaiko lyčių su *ei* nekirčiuotame skiemenyje.

¹ Žr. Litauische und lettische Drucke der 16. Jahrhunderts, III Heft, Göttingen, 1882, S. XIII.

² Žr. V. Gaigalat, Die Wolfenbütteler litauische Postillenschrift aus dem Jahre 1573, Tilsit, 1900, S. 17.

³ D. Kleinas rašė: „Pro a habent Memelenses e, ut: er, esz ego, pro ar, asz; imitantur enim Latviscos, seu Curetes, tanquam finitimos suos ...“ (p. 17), o K. Sapūnas: „Pro a usurpant Curonizantes e; ut, pro asz, esz ego; pro ar, er“ (p. 4).

§ 74. Fonetikos archaizmais laikytini taip pat nosiniai balsiai *q*, *ę*, *į*, *ų* (< *an*, *en*, *in*, *un*), dėl kurių egzistavimo atskirų XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos atšakų (prūsienės ir vidurietiškosios) fonetinėse sistemose negali kilti didesnių abejonių. Nosinių balsių buvimą visų pirma rodo tokios D. Kleino gramatikose randamos pastabos dėl rašmenų *q*, *ę*, *į*, *ų* fonetinės reikšmės: „Trečioji *q* yra su skersine šakele, tariama kaip *an*, bet žymiai minkščiau ir neaiškiai, tarsi praryjant *n*. Pvz.: esamojo laiko dalyviuose, kaip: *ęsas*, *daręs*, *kalbęs*, ir vienskaitos galininkuose, kaip: *Dievą Tęvą*, *tą dieną*. Kai kas tą *n* rašo, kaip: *Darans*, *tan dieną*“¹; „Trečioji *e* yra su skersine šakele ir tariama kaip *en*, bet tamsiau ir lyg pro nosį“²; „Tačiau jei *i* yra skersai perbraukta, tai tuo parodoma, jog joje glūdi *n*, pvz.: *atmįsu*, *drįsu* vietoje *atminsu*, *drinsu* ...“³; „Net *u* kartais pažymima skersine šakele, kadangi toje *u* savaime slepiasi *n*, pvz.: *apskųsti*, *sųsti*, *sųstas*“⁴. Be to, nosinių balsių buvimą dar rodo ir daugelyje ano meto raštų vartojami specialūs rašmenys tokiems balsiams žymėti (žr. § 34). Lietuvių literatūrinės kalbos istorijos požiūriu svarbu tiksliai nustatyti a) tų balsių nazalizacijos laipsnį bei jų kokybę atskirose pozicijose ir b) svarbesnius denazalizacijos proceso etapus minėtų literatūrinės kalbos atšakų fonetinių sistemų raidoje.

Dėl nosinių balsių nazalizacijos laipsnio bei jų kokybės XVI–XVII a. Rytų Prūsijos ir Lietuvos kalvinių raštuose įdomių pastabų yra pareiškęs jau A. Becenbergeris. Neabejodamas nosinių balsių buvimu J. Bretkūno raštų kalboje, jis rašė, kad 1600 m. Morkūno postilės ir 1653 m. „Knygos nobažnystės“ autoriai nosinius *q* ir *ų* tarę su labai stipriu nosiniu rezonansu (mit sehr starkem nasalen Klang), nes šiose knygose, ypač postilėje, dažnai pasirodanti raidė *q* vietoj laukiamos *ų* (*u*, *un*); taigi *q* ir *ų* maždaug panašiai skambėjusios ir turėjusios tokį stiprų nosinį rezonansą (Klang), jog kartais buvusios maišomos⁵. Šitokiai A. Becenbergerio nuomonei pritaria ir kai kurie mūsų dienų tyrinėtojai⁶. Iš esmės

¹ Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 418–419; plg. dar p. 534–535.

² Ten pat, p. 420; plg. dar p. 536.

³ Ten pat, p. 536; plg. dar p. 422.

⁴ Ten pat, p. 424; plg. dar p. 537.

⁵ Žr. A. Bezzenberger, Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache, Göttingen, 1877, S. 30.

⁶ Žr. T. Buch, Z. Topolińska, O rozwoju połączeń z tautosylabyczną spółgłoską nosową w języku litewskim, kn.: Z polskich studiów slawistycznych, ser. 2, Warszawa, 1963, str. 44.

jai neprieštaraujant, vis dėlto galima suabejoti, ar tas q/u maišymas iš tikrųjų visada žymi didelį balsių q ir u nosinio rezonanso stiprumą. Pirmiausia čia kelia abejonių ta aplinkybė, kad raidžių q/u maišymas paprastai pastebimas tik tai tuose spausdintuose raštuose (1600 m. Mor-kūno postilėje, 1653 m. „Knygoje nobažnystės“, 1646 m. S. Slavočins-kio giesmyne), kuriuose nevartojamas u rašmuo nosiniam u žymėti. Tad galima manyti, kad, nesant spaustuvėse atitinkamo spaudmens no-siniam u , kartais buvo sąmoningai ar nesąmoningai panaudojamas tu-rimas spaudmuo q . Pastarąją prielaidą remia dar ir tas faktas, kad mi-nėtuose raštuose pasitaiko atvejų, kai raide q žymimas ir nenosinis u , pvz.: v. pl. *iqs* „jūs“ SIG 85,18, a. pl. m. *sklidinqs* (kodžius) MP 76a,28, v. sg. *ta* „tu“ SIG 322,12 ir kt. Taigi atskirais atvejais q/u maišymas galėjo atsirasti ir dėl spaustuvės kaltės, o ne dėl stipraus q ir u nosinio rezonanso. Todėl, norint galutinai išaiškinti šį dalyką, reikia dar spe-cialiai panagrinėti visus randamus ano meto raštuose q/u maišymo at-vejus.

T. Buch ir Z. Topolinska, remdamosi tokiomis A. Becenbergerio pateiktomis iš J. Bretkūno raštų lytimis, kaip a. sg. *artimo*, *wardo* ir pan., linkusios manyti, kad jos taip pat rodančios stiprų nosinį rezonansą ga-lininko galūnėje ir kad q šio rašytojo tarmėje buvęs tariamas kaip o^1 . Tačiau, mūsų nuomone, tos lytys neduoda pakankamo pagrindo da-ryti išvadoms apie nosinių balsių rezonanso stiprumą ir apie nosinio q kokybę J. Bretkūno tarmėje. Visų pirma dėl to, kad tokių lyčių su $-o$ vienaskaitos galininko galūnėje J. Bretkūno, kaip ir kitų ano meto Rytų Prūsijos rašytojų, raštuose yra labai nedaug (sakysim, J. Bretkū-no biblijos rankraščio I Mozės knygoje mūsų neaptikta nė vieno tokio pavyzdžio), todėl visos jos gali būti laikomos rašybos ar korektūros klaidomis. O antra, kai kurios iš tų A. Becenbergerio nurodytų lyčių (pvz., *artimo* sakinyje: ne mokjś kas *artimo* sawo) gali būti ir vienaskai-tos kilmininkai.

Taigi ką nors tikra pasakyti apie nosinių balsių nazalizacijos laipsnį bei jų kokybę prūsinėje lietuvių literatūrinės kalbos atšakoje XVI–XVII a. tuo tarpu dar gana sunku. Sprendžiant iš D. Kleino grama-tikoje randamos pastabos, kad q (persmeigtos) tarimas skiriąsis „nuo lenkų q , tariamos beveik kaip o : *ląká* (pieva), *mąká* (miltai) tarsi *lonka*, *monka*“², galima tikrai konstatuoti buvus didesnę q artikuliacijos arti-mumą balsiui a , negu o .

¹ Žr. T. Buch, Z. Topolińska, O rozwoju..., str. 42.

² Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 419.

§ 75. Dėl svarbesnių denazalizacijos proceso etapų, turimais duomenimis, štai ką galima pasakyti. Prūsiniėje lietuvių literatūrinės kalbos atšakoje šis procesas, kaip matyti iš XVII–XVIII a. Rytų Prūsijoje išleistų lietuvių kalbos gramatikų, buvo prasidėjęs jau pirmojoje XVII a. pusėje ir tęsėsi maždaug ligi XVIII a. vidurio. Sakysim, D. Kleino gramatikose (sprendžiant iš jose randamų pastabų ir vartojamos rašybos) *q* ir *ę* turėjo nosinį rezonansą visose pozicijose, išskyrus tiktai senovines akūtinės galūnes. Žodžio viduryje *ų* veikiausiai taip pat buvo tariamas kaip nosinis balsis, bet žodžio galūnėje, kaip rodo daugiskaitos kilmininko *-û* ir supino *-u*, jau buvo netekęs nosinio rezonanso. Galimas daiktas, be nosinio rezonanso buvo tariamas ir *į* atviroje žodžio galūnėje, nors žodžio viduryje ir uždaroje galūnėje, tur būt, dar turėjo nosinį atspalvį¹. Apie neryškų nosinio *q* tarimą nekirčiuotoje uždaroje žodžio galūnėje užsimenama dar ir 1747 m. Pov. Ruigio gramatikoje („... und alsdenn in der Aussprache nur etwas als durch die Nase berührt wird, als: *sákqs* für *sákans*“)². Tačiau 1791 m. G. Ostermejerio gramatikoje jau rašoma, kad perbrauktosios *q*, *ę*, *į*, *ų*, kai po jų einas priebalsis, bet kuriame žodžio skiemenyje esančios tariamos tęsiamai, o žodžio gale, kai po jų nėra priebalsio, brūkšnelis neturįs įtakos jų tarimui, t.y. jos skambančios taip, tartum to brūkšnelio visai nebūtų³. Taigi šioje gramatikoje jau visiškai nekalbama apie *q*, *ę*, *į*, *ų* balsių nosinį rezonansą, bet pabrėžiamas tų balsių ilgas, išstėtas tarimas.

Chronologiniu atžvilgiu maždaug tuo pačiu metu galėjo būti prasidėjęs nosinių balsių denazalizacijos procesas ir vidurietiškoje lietuvių literatūrinės kalbos atšakoje. Remiantis F. Špechto pateiktais iš M. Daukšos postilės lyčių su nosinėmis raidėmis statistiniais duomenimis⁴, yra pagrindo manyti, kad šio rašytojo kalboje nosinį rezonansą *q* ir *ę* taip pat dar turėjo visose pozicijose, išskyrus senovinę akūtinę žodžio galūnę. Veikiausiai nazalizuotas buvo tiek žodžio viduryje, tiek galūnėje ir M. Daukšos *ų*. Tačiau *į* atviroje, ypač nekirčiuotoje, galūnėje turėjo arba visai silpną nosinį rezonansą, arba, kaip manė F. Špechtas, tas rezonansas buvo jau beveik visai išnykęs. Be to, uždaroje galūnėje tam tikrais atvejais (pvz., n. pl. *ákįs* DP 568,47, ir kt.), K. Būgos nuomone, *į* taip pat žymėjo nenazalizuotą ilgą *ĩ*⁵.

¹ Plg. T. Buch, Uwagi o zaniku samogłosek nosowych w języku litewskim, kn.: Prace Filologiczne, t. XVIII, cz. 1, str. 154–155.

² P. F. Ruhig, Anfangsgründe einer Littauischen Grammatick, Königsberg, 1747, S. 8.

³ Žr. G. Ostermeyer, Neue Littauische Grammatik ..., Königsberg, 1791, S. 4.

⁴ Žr. Fr. Specht, Zur Bedeutung..., kn.: TŽ, IV, p. 86–99.

⁵ Žr. K. Būga, RR, III, p. 358.

Dar vėlesnį nosinių balsių denazalizacijos etapą žymi anoniminė 1737 m. lietuvių kalbos gramatika „Universitas Lingvarum Litvaniae“, parašyta daugiausia remiantis šiaurės vidurio aukštaičių tarme. Iš šioje gramatikoje randamų pastabų dėl balsių tarimo¹, taip pat iš balsių rašybos analizės galima manyti, kad stipresnį ar silpnesnį nosinį rezonansą autoriaus tarmėje *a*, *e*, *i*, *u* galėję turėti tik žodžio viduryje; tuo tarpu galūnėje (tiek atviroje, tiek uždaroje) jie veikiausiai buvę tariami jau be nosinio rezonanso, išskyrus, gal būt, tiktai *a*, kuris gramatikoje gana nuosekliai vienaskaitos galininke ir veikiamosios rūšies dalyvių esamojo ir būsimąjo laiko vienaskaitos ir daugiskaitos vardininke žymimas nosiniu rašmeniu (pvz.: *tą kalbą* 6, *giarą* 14, *ką* 21, *esąs* 26, *kalbąs* 31, *giriąs* 36, *girsiąs* 37, *kalbėsias* 32, *kalbą* 32, *kalbėsia* 32 ...)².

Visiškai nebėra pamato kalbėti apie nosinių balsių egzistavimą rytietiškoje lietuvių literatūrinės kalbos atšakoje. Čia jau pirmojo žinomo rašto paminklo – XVI a. pradžios rankraštinio poterių teksto – grafika nerodo jokių nosinių balsių buvimo pėdsakų³. Vėlesnieji rytiečių tekstai, k. a. 1605 m. anoniminis katekizmas, K. Sirvydo ir J. Jaknavičiaus darbai, Belarmino katekizmas, taip pat neteikia duomenų apie balsių *a*, *e*, *i*, *u* (< *an*, *en*, *in*, *un*) nazalizaciją. Tiesa, pastaruosiuose kur-ne-kur sporadiškai pasitaiko lyčių su nosiniais ženklais (pvz.: praet. 3 *pagūlde* AK 4,3–4, adv. *gieraūs* AK 4,5, a. sg. *bėndrysty* AK 33,3, cond. 3 *detūs* AK 56,19, n. sg. *kantrybę* AK 88,3, *gierybę* AK 88,5, 1 sg. *mėtu* PS I 1,4, *diėwu* PS II 109,17, praep. *sų* PS I 370,9, a. sg. *dwo-liką* EP 41,9–10, n. sg. *giwenąsis* EP 217,6, *bėndras* B1K 15,6 ir kt.), tačiau tie ženklai arba visai neturi fonetinės reikšmės⁴, arba jie atsiradę dėl ankstesnės vidurietiškos rašytinės tradicijos įtakos. Kad rytietiškos lietuvių literatūrinės kalbos atšakos, kaip ir rytų aukštaičių tarmės, fonetinėje sistemoje nosinių balsių jau nebebuvo ne tik apie 1600 m.⁵, bet ir anksčiau, patvirtina minėto XVI a. pradžios rankraštinio poterių teksto lytys *darijthaijv* „darytoją“, *drawgisti* „draugystę“, *dvanv* „duo-

¹ „Vocales *a*, *e*, *i*, *u* si sequatur et cum eis jungatur *n*, proferuntur ut cancellatæ passim“ (1); „Etiam in participio *in* eodem modo profertur quo in praesenti Indicativi, scilicet per *i* cancellatum, licet in alijs temporibus id non fiat“ (48).

² Plg. T. Buch, Z. Topolińska, O rozwoju..., str. 45–46.

³ Žr. J. Lebedys ir J. Palionis, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas, p. 128.

⁴ Plg. T. Buch, Z. Topolińska, cit. veik., p. 46.

⁵ Žr. ten pat.

na“, *gimis* „gimęs“, *szwijskisi* „švėskisi“ ir kt.¹, kurios rodo jau praėjusį nosinių balsių denazalizacijos etapą.

§ 76. Kalbant apie balsių sistemos archaizmus, reikia dar paliesti ir kai kuriuos dėl pozicinių (kombinacinių) vokalizmo kitimų atsiradusius reiškinius, būdingus senojo periodo lietuvių literatūrinei kalbai, bet retai arba ir visiškai nesutinkamus dabartinėje šios kalbos vartosenoje.

Iš tokio pobūdžio reiškinių visų pirma minėtinos labai dažnai, ypač vidurio ir rytų aukštaičių atstovų raštuose, randamos *e + a > o* tipo kontrakcijos, pvz.: g. sg. *nodboiimo* „neatbojimo“ DK 116,15–16, imper. 2 sg. *notmėšk* „neatmesk“ DK 145,7–8, praet. 3 *notėio* „neatėjo“ DP 68,6, *notsāke* „neatsakė“ DP 113,27, n. sg. *nopikanta* „neapykanta“ DP 114,43, adv. *notskirtinay* „neatskirtinai“ PS I 125,32; II 114,15–16, n. sg. *nopkinčiamas* „neapkenčiamas“ PS I 251,19–20, *notatikte* „neatatiktė, neatitikimas“ D³ 32, praet. 3 *notsiunte* „neatsiuntė“ EP 88,14, fut. 3 *noplays* „neapleis“ PK 141,15, *notras* „neatras“ MP 78a,30, adv. *notmainomay* „neatmainomai“ MP 135a,16, praes. 3 *notmen* „neatmena“ KN 270,9, *nopšwiečia* „neapšviečia“ SE 46,22, perm. *totmen* „teatmena“ DP 111,19, *totsākai* „teatsako“ DP 204,32–33, *totliek* „teatlieka“ KN 205,24 ... Itin daug šitokių kontrakcijų yra M. Daukšos, K. Sirvydo ir Lietuvos kalvinų leidiniuose; tuo tarpu Rytų Prūsijos raštuose jų beveik visiškai nepasitaiko: čia panašiais atvejais vartojamos nekontrahuotos lytys (imper. 2 pl. *neatmeskiet* MK 9,6, a? sg. *neapikanta* RPs 88,9, perm. *teatsaka* MF 110,12 ir pan.). Kad tokios kontrakcijos anuomet buvo būdingesnės rytų lietuviams, tai yra pažymėjęs ir D. Kleinas savo 1653 m. gramatikoje, sakydamas, kad vilniečiai krasyje *a* keičią į *o* (*a* in crasi mutant Wilnenses in *o*, ut: *pokim* coram, ante oculos, pro *po akim*, *notskiru* non separo, pro *neatskiru*²).

Šiaip iš kitų nekontrahuotų, hiatinio pobūdžio lyčių, užfiksuotų XVI–XVII a. raštuose, galima paminėti dar tokias, kaip: part. ind. *beessant* BP I 7,7, imper. 2 sg. *ne eik* MP 76,20, *neeik* KIM 120,11, praes. 1 sg. *neesmi* EE 36,8; RPs 26,1, praes. 2 sg. *ne essi* MK 76,20; MG II 511,3, praes. 3 *neest* DP 164,8, *neesti* KIM² 120,12, *ne esti* PS II 36,5, praes. 2 pl. *neeste* EE 176,3 ir pan.

§ 77. Kai kuriuose ano meto raštuose (J. Morkūno postilėje, „Knygoje nobažnystės“, D. Kleino giesmyne) nemaža sutinkama ir elizijos,

¹ Žr. J. Lebedys ir J. Palionis, Seniausias lietuviškas rankraštinis tekstas, p. 129.

² Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 17.

ypač galinio balsio *e* išnykimo prieš pradinį *i*, atvejų, pvz.: cond. 2 pl. *nimtumbim* „neimtume“ MP 112,42, a. sg. *nintikieghima* „neįtikėjimą“ MP 104a,26–27, praes. 3 *nisako* „neįsako“ MP 221a,36, praet. 3 *nisiszakniio* „neįsišaknijo“ MP 100a,10, praes. 2 sg. *niraszay* „neįrašai“ MP 239,16, fut. 3 *niszkalbes* „neįskalbės“ KN 46,6, *niszzeys* „neįšeis“ KN 40,15, fut. 1 sg. *niszgalesiu* „neįšgalėsiu“ KN 46,6, praes. 2 sg. *nimi* „neimi“ KN 46,11, imper. 2 sg. *nimk* „neimk“ KN 170,18, part. cont. *nižbegdami* „neįšbėgdami“ KN 59,7, praes. 1 sg. *niszpażistu* „neįšpažystu“ KN 63,19, fut. 3 *niszkięs* „neįškęs“ KN 270,25, *niszliks* „neįšliks“ KN 270,24, part. ind. *n'iszmanant* „neįšmanant“ KIG² 21,18 ... Reikia manyti, kad eiliuotuose tekstuose šitokių elizijų galėjo atsirasti dėl tų tekstų autorių noro išlaikyti vienodą skiemenų skaičių eilutėse (plg.: Kiartiegu kiarti mecium dangaus tawo|Ne wiens neiszbegs *nisznesz galwos sawo* KN 270,28–29).

Daug rečiau pasitaiko *e* išnykimo atvejų morfemų sandūroje prieš *u* (tokių atvejų mūsų tepastebėta tiktai „Knygoje nobažnystės“ ir D. Kleino giesmyne): fut. 2 sg. *nusztilėsi* „neužtylėsi“ KN 116,27, praes. 3 *nużsiginas* „neužsigina“ KN 261,7, perm. *t'usztekie* „teužteka (saulė)“ KIG² 439,2. Šitokios elizijos, kaip tai rodo ir D. Kleino giesmyne randamas apostrofo ženklas, veikiausiai taip pat atsiradusios dėl eiliuotų tekstų metrikos reikalavimų.

§ 78. Apsčiai, ypač XVI–XVII a. Rytų Prūsijos raštuose, sutinkama taip pat sinkopės atvejų, pvz.: a. sg. *aslicze* BP I 2,3, imper. 1 pl. *bukme* BIK 49,6, n. sg. *dwilka* DK 105,10 (|| a. sg. *dwiliką* DP 102,2); MP 62a,27; AK 87,19; g. sg. *gelszies* EE 164,4, l. sg. f. *gielszinoie* „geležinėje“ MG II 506,17, imper. 2 pl. *imkt* „imkit“ SG 221(115),5, n. sg. *kieturolka* SE 286,7, imper. 2 pl. *laukte* SIG 114,3, g. sg. *Lutro* „Liuterio“ DP 444,24, imper. 2 pl. *nėbsitraukite* SG 148(76),11, praes. 3 *nėbtinka* SG 148(76),13, a. sg. *pawasrin* BG 103,8, g. sg. *prieszniko* AK 45,6–7, praes. 3 *prisswala* „prisivalo“ BP I 2,6, a. sg. *wienuolką* MP 164a,24–25 ir kt.¹ Šitokių sinkopių ir dabar dar pasitaiko tarmėse.

§ 79. Kalbant apie XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos priebalsių sistemą, reikia pasakyti, kad čia archaizmų randama dar mažiau, negu balsių sistemoje. Apskritai imant, visos priebalsinės fonemos, vartojamos dabartinėje literatūrinėje kalboje, yra paliudytos ir ano meto raštuose. Todėl, nesileidžiant į platesnę visos tuometinės

¹ Daugiau pavyzdžių iš Rytų Prūsijos raštų žr. A. Bezenberger, Beitrage..., S. 66–67.

priebalsių sistemos charakteristiką, pravartu užsiminti tikrai apie tuos priebalsius, kurie tam tikrose pozicijose turėjo dar archainį ar tarminį atspalvį, be to, apie kai kurių naujų priebalsinių fonemų (tokių, kurių nebuvo ano meto lietuvių liaudies kalboje – tarmėse) atsiradimą literatūrinės kalbos konsonantizme.

Iš archainį bei tarminį atspalvį turėjusių priebalsių visų pirma galima paminėti XVI–XVII a. vidurio ir rytų aukštaičių raštuose dažnai dar išlaikytą *ž* prielinksnyje bei priešdėlyje *iš*, pvz.: a) *iž malônes* DK 9,13, *iž maksztų* DP 154,21, *iž mûsų* DP 525,24, *iž numirusiu* AK 34,5–6, *iž akmeniu* PS I 29,14, *iž wirszaus* PS I 74,30, *iž rubu* PS I 84,30, *iž awiu* PS I 85,3, *iž iu* PS I 110,21; II 7,24, *iž oro* PS II 36,21, *iž iaunu wásaru* MP 62,18, *iž laymos* MP 111,38, *iz mergos* PK 7,8, *iž neszczesties* KN 255,7, *iz akmenio* SE 29,3–4 ..., b) g. sg. *ižwaistimo* „išgydymo“ DK 87,2–3, fut. 3 *ižlais* DP 10,41 (|| *iszlais* DP 290,42), n. sg. *ižwidis* PS I 42,12–13, praet. 3 *ižnykie* PS II 7,14 ... Daugiausia lyčių su prielinksniu bei priešdėliu *iž* randame K. Sirvydo raštuose, kiek mažiau – M. Daukšos, o dar mažiau – Lietuvos reformatų leidiniuose. Ligi šių dienų tas priebalsis, ypač prielinksnyje *iš*, geriausiai išlikęs rytų aukštaičių, vakarinių dzūkų ir pietų vidurio aukštaičių tarmėse.

§ 80. Tarminį atspalvį turi taip pat, ypač rytų aukštaičių kilmės autorių raštuose neretai sutinkami, pridėtiniai žodžio pradžios priebalsiai *j* ir *v*, pvz.: a) praet. 3 *jeme* EP 53,13, praet. 1 sg. *iemiau* PS I 112,5, n. sg. *jemimas* AK 93,20, n. sg. *paiemis* PS I 229,19–20 ..., b) g. sg. *woro* „oro“ EP 33,18, n. sg. *wūdimas* AK 91,12, *wuoga* D³ 84, a. pl. *wuogas* EP 104,25, n. sg. *wuola* D³ 94, *wuolea* SE 8,17, *wuosis* D³ 88 ... Kaip rodo pavyzdžiai, pridėtinis *j* dažniausiai pasitaikydavo prieš balsį *é*, o pridėtinis *v* – prieš dvibalsį *uo*. Dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse *j* daug kur pridedamas dar ir prieš *i*, *ie* (rečiau prieš *e*), o *v* – net ir prieš *u*.

§ 81. Pažymėtina dar, kad to meto vidurio ir rytų aukštaičių kilmės autorių raštuose neretai randamos lytys *žvaizdė* ir *žvirždas* (be išspraustinio priebalsio *g*), pvz.: a) n. sg. *žvaizdė* DP 384,47, *žwayzde* D¹ 41, KN 184,15, g. sg. *zwaizdės* DP 384,47, *zwayzdes* KN 139,21, a. sg. *žwayždy* EP 19,8, i. sg. *žwayždea* MKr 5,7–8, n. pl. *zwâizdes* DP 14,12, *žwayzdes* PS I 264,2 (|| *žwaygzdes* PS I 113,20), g. pl. *žwaizdzių* DP 6,8, a. pl. *žwayzdes* PS I 99,5–6 ..., b) g. sg. *žwirždo* DP 579,34; 579,37, n. pl. *žwiržday* PS I 271,24–25, g. pl. *žwirždų* DP 316,44, *žwirždu* PS I 271,16 ... Be to, Volfenbiutelio ir J. Morkūno postilėse, 1605 m. anoniminiame katekizme ir K. Sirvydo raštuose pasitaiko taip pat veik-

mažodžio *būti* būtojo laiko lyčių be priebalsio *v*, pvz.: *bua* WP 118, *buo* MP 147a,5, AK 16,3; 28,9; 53,17, PS I 224,24 (|| *buwo* PS I 224,30), *buome* AK 27,2 ...

§ 82. Iš naujų priebalsinių fonemų, patekusių į senojo periodo lietuvių literatūrinės kalbos priebalsių sistemą, minėtinos trys, būtent: *f*, *ch* ir *h*. Jos atėjo drauge su skolintiniais žodžiais ir užfiksuotos jau pirmuosiuose XVI a. lietuvių rašto paminkluose (pvz., M. Mažvydo raštuose jos sutinkamos tokiuose žodžiuose, kaip *affera* MK 67,13, *forma* MF 95,1, *choras* GA 84,1, *chrikstas* MF 96,3, *chwola* MG I 162,3, *heubtmonas* GA 81,2–3, *hymnas* MG I 175,2, *Hussas* MG II 372,12 ir kt.). Tiesa, D. Kleinas šias fonemas laikė lietuviams neįprastomis ir pats vengė vartoti rašmenis *f*, *ch*, *h*. Bet daugelis kitų to meto autorių nelietuviškuose žodžiuose šiuos rašmenis vartojo ir tuo pačiu jais žymėjo į lietuvių literatūrinę kalbą įvestas naujas fonemas (tokias, kurių nebuvo lietuvių liaudies kalboje).

VI. XVI – XVII a. LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS MORFOLOGIJOS YPATYBĖS

§ 83. XVI – XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos morfologija (žodžių kaityba bei žodžių formų daryba), iš vienos pusės, pasižymi dideliu įvairumu, atsiradusiu daugiausia dėl nevienatarmio literatūrinės kalbos pagrindo, o iš antros – tam tikru archaiškumu, apspręstu senesnio tos kalbos raidos laipsnio. Kadangi nemaža atskirų tarminių morfologijos faktų (kai kurios vardažodžių ir veiksmožodžių lytys su tarminėmis fleksijomis ir kt.) jau buvo iškelta anksčiau (§§ 42 – 59), tai čia, kaip ir fonetikos skyriuje, bus apžvelgiamos tiktai būdingesnės žodžių kaitybos bei žodžių formų darybos ypatybės, be to, kiek plačiau kalbama apie archainius (mūsų dienų literatūrinės kalbos požiūriu) šios rūšies reiškinius. Iš pradžios bus paliečiami vardažodžių (ir įvardžių), paskui – veiksmožodžių, o dar vėliau – nekaitomųjų kalbos dalių morfologijos dalykai.

§ 84. Viena iš būdingiausių XVI – XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos vardažodžių, ypač daiktavardžių ir būdvardžių, morfologijos ypatybių – didelis atskirų linksnių fleksijos nenusistojimas, atsiradęs dėl įvairių linksniavimo tipų mišimo ano meto lietuvių kalbos tarmėse ir vieningesnių literatūrinės kalbos normų nebuvimo. Beskaitant tuometinius raštus, ypač krinta į akis dažnas priebalsinio linksniavimo daiktavardžių fleksijos kaitaliojimas su *i-*, *a-* ir *ja-*kamienių daiktavardžių fleksija, plg.: a) g. sg. *ákmenes* DP 148,37 (šalia *akmens* SG 54,4, RPs 137,9, APM 30a,5) ir *akmienies* DP 9,21, *akmena* WP 123, *akmenio* BB II Moz.7,19, SE 29,3–4, PS I 81,3; *dukteres* DP 70,44, SE 58,15 ir *dukteriés* DP 114,47, *dukteries* D³ 494; *móteres* DP 17,38, AK 71,7, *moterés* PS II 142,3, PK 5,18 (šalia *moters* MG II 389,1–2, PK 106,15, Ech 15,5, BP II 243,7 ...) ir *moteries* DP 293,2, PK 236,15, ChB Mat. 1,20; *wandenés* DP 118,7 (šalia *wandens* MK 33,14, RPs 32,7, BB I Moz. 21,15 ...) ir *wandenies* ChB Jon. 5,3, *wándenio* DP 72,30, *wandenio* SE 31,12, PK 11,19, MP 70,27, SIG 160,22, *wándinio* BP I 11,3–4 ...; b) n. pl. *dėbėsės* DP 7,17, *dəbbeses* RPs 97,2 ir *debbesei* RPs 57,11; *piemenes* DP 37,44, PK 158,5–6, SE 16,19, EP 13,4 ir *piemenis* DP 246,36, SE 20,28, EP 13,9; *szúnes* DP 269,10, *szunes* PK 209,6, SE 140,12, WP 128 ir *szunis* EE 92,3–4, SG 210,11, *szúnis* SIG 136,11; *wandenés* RPs 78,20, MP 380,23, MT 45a,16–17, PK 59,25

(šalia *wandens* KN 104,7) ir *wandinei* BB I Moz. 7,17 ...; c) g. pl. *akmenu* DP 181,32, *akmenų* BB I Moz. 11,13 ir *akmeniu* MP 109a,5–6, PS I 29,14, ChB Mat. 3,9; *ausų* BB I Moz. 20,8 ir *ausių* DP 350,4, *ausiu* PS I 85,11, Ech 8,20; *schirdu* EE 154,14, *szirdų* DP 31,50–51 ir *szirdžių* DP 17,23, *sirdžiu* PK 27,22, *širdžiu* PS I 163,10 ...; d) a. pl. *akmenis* BB I Moz. 31,46 ir *akmenius* PS II 214,29, SE 173,4, *akmenus* KIG² 356,10; *wąndenis* DP 264,42–43 ir *wandenius* PK 240,2, RPs 105,29, *wandinius* BB IV Moz. 24,6 ir kt.

Kaip matyti iš šių pavyzdžių, to meto raštuose ypač buvo nenusistojusios priebalsinio linksniavim^o daiktavardžių vienaskaitos kilmininko, daugiskaitos vardininko ir kilmininko fleksijos. Be to, šalia priebalsinio kamieno galūnių neretai pasitaikančios gretiminės *i-* ir *ja-* kamienės galūnės rodo, kad pastarosios XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos vartosenoje tolydžio ėmė vis labiau įsigalėti¹.

Tačiau, antra vertus, reikia pasakyti, kad tuo metu priebalsinio linksniavimo tipas dar buvo produktyvesnis, negu dabar. Todėl, sakysim, XVI–XVII a. raštuose užfiksuota nemaža ir tokių lyčių su priebalsine fleksija, kurios jau nebevartojamos dabartinėje literatūrinėje kalboje, pvz.: *aplaiduo* „atskalūnas, atsimetėlis“ D³ 253, *neuszauگو* „neužauga“ D¹ 52, *padaužuo* „padauža“ D³ 14, *paklayduo* „paklydėlis“ D³ 18, *palayduo* „pasileidėlis, ištvirkėlis“ D¹ 43, D³ 11, *paniuoro* ~ *paniuuro* „paniurėlis, melancholikas“ D¹ 125, *pijumuo* „piūtis“ MKr 72,27; 73,25, *szmũ* „žmogus“ MF 131,4; 133,5, MG I 233,4, MG II 332,15, *szmo* „t.p.“ SG 92,10, *schmo* „t.p.“ WP 123, *zmũ* DP 42,43; 355,22 (šalia *zmũgus* DP 334,36), *žmuo* KN 47,12, PS II 168,28, EP 210,18, BIK 44,29 ... Nors kai kurios iš šių vienaskaitos vardininko lyčių kartais gali būti ir individualūs analoginiai dariniai (ypač tie, kurie sutinkami vien tik K. Sirvydo žodyne), bet tai, žinoma, irgi rodo buvus didesnę priebalsinio linksniavimo tipo produktyvumą.

Kad priebalsinis linksniavimas XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje iš tikrųjų buvo geriau išlaikytas negu dabar, tai rodo, be jau minėtųjų, dar tokios lytys, kaip: a) g. sg. *deszymtes* DK 75,2–3, *gėlūnes* DP 454,43 (ir n. sg. *gietuo* MP 157a,24), *liėmenes* DP 603,27, PK 186,14–15, *mėneses* DP 573,41, *pirmūnės* DP 107,21, *priežastės*

¹ Plačiau apie priebalsinio linksniavimo nykimą lietuvių kalboje žr. J. Kazlauskas, Lietuvių kalbos daiktavardžių priebalsinio tipo nykimas, kn.: Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai, Vilnius, 1957, p. 5–20; Iš priebalsinio linksniavimo istorijos, kn.: Kalbotyra, III, Vilnius, 1961, p. 61–69; Šakninių vardažodžių nykimas, ten pat, p. 73–78.

DP 166,24, *sesseres* BB I Moz. 24,30, *szirdes* PS II 188,8, AK 74,7, MP 101,19 ..., b) n. pl. *dąntes* DP 65,35, *durés* DP 567,17, *dészimtes* DP 428,2–3, *géntes* DP 308,27; 462,17, *kandes* MP 219a,42, *krutes* „krūtys“ MP 121,25, *palikūņes* DP 459,27, *púszes* DP 558,39, *rudes* „rūdys“ MP 219a,41, *smagiēnes* PK 56,19–20, *wieszpates* AK 68,2, ..., c) g. pl. *deschimtū* EE 96,4, *deschimtū* BB I Moz. 5,17, *mokestū* DP 425,6, *prieszastu* MT 67,11, *schirdū* EE 45,22, *wieszpatu* AK 67,15, *źweru* MP 150,42 ir kt., kurias ilgainiui išstūmė *i-* bei *ja-*kamienės. Savo archaiškumu ypač skiriasi nuo dabartinių kai kuriuose to meto Rytų Prūsijos raštuose (daugiausia J. Bretkūno postilėje ir biblijoje) sutinkamos priebalsinio kamieno daiktavardžių vienskaitos įnagininko lytys *moterimi* BB III Moz. 18,20; 20,10, *neprietelmi* BIK 23,12, *wandemi* BP I 40,14; 412,19; II 112,26–27, BB I Moz. 9,11; 21,14; 21,19 (šalia *moterimi* BB I Moz. 38,9, *moterim* BB I Moz. 25,10, *wandenimi* BP I 46,5, *wandeimi* BP I 41,4–5, BP II 239,16; 377,3; 426,8, BB I Moz. 13,10)¹.

§ 85. Gerokai nenusistojusi XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje ne tik priebalsinio, bet ir *u-* bei *ju-*kamienių daiktavardžių fleksija. Galima sakyti, jau nuo pat pirmųjų lietuviškų rašto paminklų pasirodymo pastebimas jos kaitaliojimas su *a-* ir *ja-*kamienne fleksija, būdingas ypač to meto Rytų Prūsijos raštams, plg.: a) i. sg. *sunu* MK 45,15, Ech 29,13, EE 12,22, *szmogu* MG I 166,18; 204,7, SG 9,15, BG 1,10 ir *sunumi* EE 58,1; 212,18, BP I 166,13; 223,8–9, II 254,13, *szmogumi* BP I 132,3, BP II 37,19 ..., b) n. pl. *karalei* MG I 195,17; II 292,6, BB I Moz. 17,6, *prietelei* MF 97,9; 106,11, BP I 392,1, *sanarei* MG II 585,7, EE 31,13 ir *karalus* MG II 505,18, EE 176,16–17, MP 85,26, UB 151,3, *karalūs* DP 15,12, *karalius* BB I Moz. 14,5, *neprietus* BP I 75,25, *sánarius* DP 109,23, MP 161,11 ..., c) i. pl. *prieteleis* EE 209,23, BP I 379,1, II 248,11, *sanareis* MT 104,23, *sunais* BB I Moz. 7,13 ir *karalumis* APM 16,11, *neprietus* MT 208b,6–7, *sanarumis* MT 103a,23, *sunumis* BB I Moz. 6,18 ir kt.

Bet, nepaisant tokio kaitaliojimosi ir aiškiai matomos (*j*)*a-*kamienės fleksijos laipsniško išgalėjimo tendencijos, (*j*)*u* linksniavimo tipas, ypač to meto rytų ir vidurio aukštaičių atstovų, yra dar gana gerai išlaikytas. Antai M. Daukšos, K. Sirvydo ir kai kuriuose kalvinų raštuose pagal šį tipą neretai kaitomi ne tik minėti daiktavardžiai *karalius*,

¹ Plačiau apie tokias lytis žr. J. Kazlauskas, Archaiškos priebalsinio kamieno linksnių formos, kn.: Kalbotyra, VI, Vilnius, 1963, p. 333–334.

prietelius, sąnarys ..., bet ir *bagočius, bluznierius, ciesorius, gėris, gyrius, kupčius, melas, palocius, pelai, popiežius, skaičius, skyrius, vaisius, valsčius, vylius, ziegorius, žalnierius* ir kt., plg.: a) n. pl. *bagocžius* MP 235,6, *bluzniėrius* DP 239,42, *ciėsorius* DP 323,32, *gierius* PS II 106,12, *kupczius* BB I Kar. 10,28, *melus* DP 548,47, *palóczius* DP 448,28, *palocius* MP 234a,33, *pelus* MP 169a,34; 345,7, *pəlus* SE 39,21, RPs 1,4, *pópiežius* DP 50,49, *skaiczius* DP 611,37, *skirius* MP III 23,30, *waisius* DP 513,22, MT 158,19, *walsčius* PS I 301,23, *wilųs* DP 373,12, *ziegorius* PS I 184,29–30, *žalniėrius* DP 156,51 ...; b) d. pl. *kaciėriumus* DP 119,35, *pópiežiumus* DP 459,27, *rubėžiumus* DP 604,17, *žalnierumus* DP 107,17–18 ...; c) i. pl. *ciesoriúm̃is* DP 459,25, *gieriúm̃is* PS II 100,30, *giriúm̃is* DP 439,32, *pelúm̃is* MP III 33,8, PS I 82,29, *pelúm̃is* DP 86,18, MP 268a,9–10, *retėžiumis* DP 157,9, *rubežiumis* DP 611,44; v. pl. *sunelus* MP 353a,13; 385,13 ir kt.

u linksniavimo tipo gajumą XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje ir atskirose tarmėse rodo taip pat kai kuriuose to meto rašto paminkluose (ypač M. Daukšos postilėje) labai dažnos *u*-kamienės būdvardžių lytys. Kaip žinoma, dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje daiktavardinę *u*-kamienę fleksiją teturi tik būdvardžių vienaskaitos ir daugiskaitos vardininkai, vienaskaitos kilmininkas, galininkas ir bevardė giminė. Tuo tarpu ano meto raštuose nemaža užfiksuota dar vienaskaitos naudininko, vienaskaitos ir daugiskaitos įnagininko, vienaskaitos vietininko, daugiskaitos kilmininko, naudininko ir galininko *u*-kamienių lyčių, pvz.: a) d. sg. *gražų* luciferų MP 323a,3, liawui *smarkui* MP 256a,38 ...; b) i. sg. *aiszkūmi* pawáizdu DP 476,38, *báisumi* ... Lawú DP 3,20, *biaurum* neprieteliumi MP 107,34, *brangum* wáistu DK 142,2, *gražumi* kunu MP 155a,12, *ischkumi* žodzu MT 204a,11, *mielum* swecziau MP 233a,16, *platumi* kėlú DP 270,6, *saldumi* miegu MP 131,24, *sunkum* darbu BB II Moz. 1,14, *teisumi* MT 78a,10, *tikrum* sunum MP 153,30, *wienum* žmogum MP 154,23 ...; c) i. pl. *baisumis* pawáizdais DP 412,28, *daigumis* erškeceis KIM² 47,24, *gražumis* žōdžeis DP 303,16, *ligumis* padāre DP 611,4, būt *paklusnumis* DP 416,25 (|| *paklusneis* DP 366,27), *saldumis* žōdžeis DP 365,9–10, *smarkumis* kiałmais MP 268a,15, *žimumis* darbáis DP 185,36 ...; d) l. sg. *aiszkume* ir *szwiesume* regėiime DP 596,7, *apwalumę* žėrkołe DP 134,8, *baysume* mayszte MP 164,31, *bragume* daikte DP 197,46, *gražume* kune MP 251a,44, *sunkume* gundime PK 141,10, *wargume* ingiime MP 109a, 19...; e) g. pl. *mėilasziŗdų* darbų DP 274,32, *rupu* ižkratimu PS I 148,29, *szwiesų* rásztų DP 345,28, vnt *teisu* ir *neteysu* PS I 347,10–11 ...; f) d. pl.

ubdrumis piemenelėmus DP 41,28, *meilaszirdumis* darbėmis DP 340,6, *pútlumas* žmónėmus DP 434,33, *szwiesúmus* dáiktamus DP 226,27, *támsumus* bursinikamus DP 156,50 ...; g) a. pl. dáiktus ... *grąžus* DP 198,10, *skaystus* PS I 45,18, *szwiesús* ... pawáizdus DP 330,30 ir kt. Apytikriu apskaičiavimu, M. Daukšos „Postilėje“ senoji daiktavardinė *u*-kamenė galūnė būdvardžių vienaskaitos įnagininke pavartota apie 170 kartų, o *ja*-kamenė – nė karto; daugiskaitos vietininke – *u*-kamenė apie 80 kartų, o *ja*-kamenė – apie 20 kartų. Apstu būdvardžių lyčių su *u*-kamine fleksija taip pat K. Sirvydo darbuose, J. Morūno postilėje, „Žemčiūgoje teologiškoje“ ir kai kuriuose kituose XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose¹.

§ 86. XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos vartosenoje ryškiai atsispindi ne tik priebalsinio ir (*j*)*u*, bet ir *i* linksniavimo tipo perėjimas į (*j*)*a* linksniavimą. Kiek dažniau vietoj *i*-kamenės daiktavardžių fleksijos randama (*j*)*a*-kamenė vienaskaitos kilmininke ir daugiskaitos galininke, rečiau – daugiskaitos naudininke ir įnagininke, pvz.: a) g. sg. *iżgąszczió* MP 196,25, *ligonia* SE 218,7, *peczio* „peties“ DK 16,10, *péció* AK 12,2, *rupeszczio* BP II 377,4, *smercza* MF 99,13, MG II 250,6, *smercia* PK 30,15 ... (šalia *atilsies* SE 168,3, *rupesties* K 18,32, *smerties* MG II 448,19, EE 162,25, *suodies* PS I 229,29, *tukstanties* DP 455,12 ...), b) a. pl. *anglius* BP I 409,14, *chrikszianius* MG II 573,5, *mieszczionius* DP 22,16, *tukstanczius* BP I 352,27 ... (šalia *krikszczonis* BP II 14,24, *mieszczionis* BB I Moz. 19,25, *pagonis* MG II 262,16–17, *tukstantis* BP I 337,14–15 ...), c) d. pl. *krikszczoniems* BP II 78,25–26, *ligoniams* SE 104,22, *pagonams* BP I 154,10 ... (šalia vyraujančių *chrikszczonims* MG II 305,12, *krikszczonims* BP I 426,6; II 13,2, *pagonims* BP I 257,15; II 71,24–25 ...), d) i. pl. *crikszczoneis* MG I 237,15–16, *dwaroneis* BP I 378,22–23, *rupesteis* EE 12,17, *szwiereis* BB I Moz. 1,20 ... (šalia vyraujančių *krikszczonimis* BP I 237,27, *pagonimis* EE 107,23 ...) ir kt. Be to, pažymėtina, kad moteriškosios giminės *i*-kamenių daiktavardžių vienaskaitos įnagininke greta *i*-kamenės fleksijos neretai sutinkama fleksija, identiška *jo*-kaminei fleksijai, pvz.: a) i. sg. *akia* PK 46,16, *akie* EE 183,15, *ause* KN 28,19, *deschimcze* MT 194a,6, *iszmincze* DP 389,7, *dingscze* MT 202a,11, *pílnascia* DP 389,4, *prieszascze* MT

¹ Plačiau apie (*j*)*u*-kamenius daiktavardžius ir būdvardžius lietuvių kalboje žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių kalbos įvardžiutinių būdvardžių istorijos bruožai, Vilnius, 1957, p. 57–64; J. Kazlauskas, Daiktavardžių (*i*)*u*-linksniavimo nykimas, kn.: LKK, II, Vilnius, 1959, p. 17–43.

3,4, *rupescia* PK 229,10, *szirdžia* MP 102,33, DP 358,26, *tulzia* ChB Mat. 27,34, *vgnia* SE 197,15, MP 157,18, PK 51,17, MKr 21,3, *usne* MP 275a,26, *źveria* MP 11,37 ... (šalia *awimi* DP 248,52, *búitimi* DP 357,7 *deschimtimi* BP II 311,14, *ischmintimi* BP I 123,18, *schirdimi* MG II 311,17, *vgnimi* MG II 565,6 ...).

Šitoks daiktavardžių *i*-kamenės fleksijos kaitaliojimas su *ja*- ir *jo*-kamiene fleksija XVI–XVII a. raštuose rodo tuomet jau vykusį *i* linksniavimo tipo nykimo procesą, tebesitęsiantį ir mūsų laikais tiek lietuvių literatūrinėje kalboje, tiek tarmėse¹. Tačiau, kalbant apie *i* linksniavimą, reikia pasakyti, kad šis linksniavimo tipas (kaip priebalsinis ir (*j*)*u* linksniavimas) to meto literatūrinėje kalboje taip pat dar buvo kiek gajesnis, negu dabar. Tai, be kita ko, rodo tuometiniuose raštuose kartais dar pasitaikančios tokios lytys, kaip d. pl. *Szmonims* BB II Moz. 1,9, a. pl. *obūlis* DP 585,30, i. pl. *obūlimis* DP 585,27, taip pat kai kurių būdvardžių, įvardžių ir dalyvių *i*-kamenė vienkaskaitos vietininko fleksija, pvz.: *atėisęntime* pasaulie DP 586,7, *didime* grūnime DP 40,15, *ilgiasnimę* ir *didęsnimę* wieszpatawimę DP 500,16, *iime* DP 585,48, *kokime* MP 95a,9, *kurimé* DK 28,5–6, DP 60,49, *kurime* MP 70a,26, *mirsztątime* kūne DP 539,37, *patimé* DP 112,26, *schime* amsziie MT 59a,18, *tokimé* pakāiuy DP 38,46, *žemėsnime* lūme DP 390,34 ir kt. *i*-kamenė fleksija neretai yra išlaikyta (ypač M. Daukšos „Postilėje“) ir įvardžiuotinių būdvardžių, skaitvardžių, įvardžių bei dalyvių vienkaskaitos vietininko antrajame dėmenyje, pvz.: *didimėiime* czętwergé DP 139,38, *naiemeime* testamente MT 110,21, *paskirtumėiime* vredé (= *paskirtamėiime* v., kor. kl.) DP 203,19, *pirmamėiime* kūne DP 195,21, *sawámeiime* apreiszkimé DP 196,33, *tikramėiime* ... sunuié DP 450,24 ir pan.² Dabar tokių lyčių su *i*-kamiene fleksija, rodos, jau nebepasitaiko nei lietuvių literatūrinėje kalboje, nei tarmėse.

§ 87. Kaip dabartinėje, taip ir XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje geriausiai išsilaikę *a*, *ja* ir *o*, *jo* linksniavimo tipai. Šių tipų fleksija, kaip matėme, ne viename linksnyje yra įsibrovusi ir į priebalsinio, ir į *u*, *ju* bei *i* linksniavimo daiktavardžius. *a*-kamenę fleksiją vienkaskaitos šauksmininke neretai turi ano meto raštuose ir tie krikš-

¹ Apie *i* linksniavimo tipo nykimą lietuvių kalboje plačiau žr. И. Казлаускас, Сокращение употребления имен существительных с основой на *-i* в литовском языке, кн.: Вопросы славянского языкознания, 5, Москва, 1961, стр. 71–106.

² Plačiau žr. Z. Zinkevičius, Lietuvių kalbos įvardžiuotinių būdvardžių istorijos bruožai, p. 49–50.

čioniški tikriniai vardai, kurie ilgainiui įgavo *u*-kamenes ar kitokias galūnes, pvz.: *Christe* PK 130,17, MKr 175,14, DP 153,26, *Jone* Ech 49,14, *Jonie* BIK 53,17, *Paule* MG II 334,14, *Pętrę* DP 413,22, MP 259,2 ir kt. Be to, *a-* (rečiau *ja-*) kamienė fleksija neretai sutinkama ir tokiuose būdvardžiuose, kurie ilgainiui literatūrinėje kalboje įgijo *u*-kamenes galūnes, pvz.: a) n. sg. *asztras* wízius DP 273,7, *asztras* kialás SE 13,24, kalawias ... *asztras* PS I 14, 21, *budras* užwayzdas ChB Luk. 12, 42, *paklusnas* sunus MP 135a,43, *paklusnas* Ech 17,17, SE 31,7, *pigas* DP 526,44, SE 105,2, lewas ... *pyukas* PS I 273,27, PS II 20,8, *ramas* „romus“ MK 29,13, *romas* EE 10,5; 155,12, BP I 342,10, *skais-tas* MG I 188,9, MG II 333,18–19, SG 14,22, KIG² 2,10, *skaystas* MP 158a,19, D¹ 45, *stipras* PK 4,13, PS II 43,16, MKr 38,12, EP 49, 20 ..., b) g. sg. *ásztro* PS II 108,11, *aschtra* MK 55,10, *biáuro* pádaró DK 150,7, *brangio* SE 48,33; 70,20, ChB Jon. 12,3, *smarkio* ... weja ChB Ap. d. 2,2, *stipro* tikėiimo DK 122,10; 123,3, *sukio* sópulo DP 176,15 ..., c) a. sg. *biaurą* MP 160,9, *maloną* PK 83,9, *pigą* kėlą DP 527,37, *rusta* SG 51(26),8, *skaistą* kuną KIG² 9,12 ..., d) n. pl. *aschtri* kalawijei RPs 57,5, nasrai *atkakli* EE 177,19, žmones *budri* DP 556,10, *gaili* nasrai SG 204(106),2, *mikli* DP 558,40, *paklusni* Ech 6,19; 40,9, *prakilni* ... darbaj MKr 43,6, *ramij* „romūs“ MK 37,13, garaj *smarki* MKr 46,4, *skáisti* DP 558,40, *stiprij* MK 37,14, *stipri* MG II 416,13, PK 86,5–6, *tamsi* szészėlei KIG² 174,8 ir kt.

Pažymėtina taip pat, kad *ja*-kamieniai priesagų *-tojas* ir *-ėjas* daiktavardžiai XVI–XVII a. raštuose šalia vienaskaitos vardininko galūnės *-as* turi *-is*, o šalia vienaskaitos galininko galūnės *-ą* – *-į*, pvz.: a) n. sg. *abgintois* MG II 352,5, *darjtoghis* EE 78,19, *gelbetoghis* Ech 73, 19, *ischgelbethoghis* BP I 220,7–8, *mokintoghis* RPs 74,9, *pergaletois* MG II 272,8, *sutwertois* SG 9,23 ... (|| *daritoias* BP I 335,22–23, *ischganitoias* EE 17,17, BP II 113,10; 114,21, *ischgelbetoias* BP II 125,13, *sutwertoias* BP I 244,18 ...), b) a. sg. *apczistitoghi* MG I 208,11–12, *daritoiį* DP 325,19, *gelbetoghi* MG I 208,11, *izganitoi* DP 25,14, *izgialbetoi* DP 6,25, *sutwerėi* DK 122,8, *sutwertoghi* BP I 270,9 ... (|| *dáritoie* DK 23,5, *daritoia* PK 7,3–4; 8,5, *gialbetoia* PK 20,18, *sutwėreia* DK 172,16 ...) ir kt. Ypač dažnai to meto raštuose randama priesagos *-tojas* daiktavardžių vienaskaitos galininko galūnė *-į*. Antai J. Bretkūno postilėje, K. Sirvydo „Punktuose sakymų“, S. Vaišnorio „Žemčiūgoje teologiškoje“ visi nomina agentis su priesaga *-tojas* vienaskaitos galininke teturi tik *-į*, o M. Daukšos, M. Petkevičiaus ir kai kuriuose

kituose raštuose – ir *-i*, ir *-q*¹. Šitokias dvejopas galūnes vienaskaitos vardininke ir galininke neretai turi dar daiktavardžiai *amžius*, *jautis*, *kelias*, *kraujas*, *medžias*, plg.: a) n. sg. *amszias* BB I Moz. 25,7, *ámžias* DP 54,40 ir *ámžis* DK 4,5, *umžis* D³ 477; *iaucias* D¹ 196 ir *iautis* MG I 195,11, BP I 420,4; *kielas* D¹ 26, *kiels* (< *kelias*) MG II 421,5, EE 177,12 ir *kelis* „kelias, via“ BP I 346,12, BP II 155,18; *krauias* MK 76,5, EE 60,1, BP I 347,25 ir *kraugis* MP 25,17–18; *međžias* DP 175,27, *međžias* PK 43,16 ir *medis* EE 105,1, BP I 153,10; b) a. sg. *ámžią* DP 453, 20, PK 80,18; 130,4, *amžia* KIG² 129,3 ir *amži* SE 24,33, KN 100,27, MKr 67,26; *iauczią* DP 339,13 ir *iauti* BP I 324,4; *kiela* EE 32,3, *kiele* EE 160,16 ir *keli* MG II 335,15; 347,10, BP I 155,5, *keļi* BB I Moz. 3,24; *krauią* PK 122,3, *krauje* EE 206,20 ir *kraugi* MK 25,11, *kraughi* MG II 291,5, EE 182,9, BP I 303,9, BP II 158,12; *mėdžią* DK 35,16 ir *medi* BB I Moz. 2,9. Iš dabartinių lietuvių kalbos tarmių geriausiai išlaikyta *ja*-kamienių daiktavardžių vienaskaitos galininko galūnė *-i* žemaičių tarmėje, o priesagos *-tojas* daiktavardžių vienaskaitos vardininko galūnė *-is*, sprendžiant iš F. Kuršaičio žodyno, buvusi būdinga Rytų Prūsijos lietuvių tarmėms².

§ 88. Be didelio fleksijos įvairavimo, kita būdinga XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos vardažodžių (ir įvardžių) morfologijos ypatybė – atskirų linksnių fleksijos ir apskritai formos archaiškumas. Archainio pobūdžio fleksiją turi jau kai kurios anksčiau minėtos priebalsinio kamieno daiktavardžių vienaskaitos kilmininko, įnagininko ir daugiskaitos vardininko lytys (pvz. g. sg. *akmenes*, *moterės* ..., i. sg. *motermi*, *vandemi*, n. pl. *debeses*, *piemenes* ...). Be to, archainę ar archainio pobūdžio fleksiją dažnai dar randame vardažodžių (ir įvardžių) vienaskaitos ir daugiskaitos naudininke, daugiskaitos vietininke (lokatyve) ir kai kuriuose kituose linksniuose.

§ 89. Archaine senojo periodo lietuvių literatūrinės kalbos vardažodžių fleksija laikytina vyriškosios giminės būdvardžių, skaitvardžių, įvardžių ir dalyvių vienaskaitos naudininko galūnė *-mui*, pvz.: a) *amszinamui* MK 74,19–20, *baysiamuy* KN 6,22, *didžiamuy* SIG 100,20, *giaramuy* PK 64,16, *mielamui* SG 174(89),22, *moteriszkamuy* ChB Pov. I 1. Kor. 11,6, *paskucziausiemui* Ech 44,2, *silpnamuy* MP 123,19 ..., b) *antramui* EE 38,9, *pirmamuiem* (iv. lytis) BB I Moz. 32,17, *trečiamuy*

¹ И. Казлаускас, Сокращение..., стр. 80–81.

² F. Kuršaičio žodyne (Litauisch-deutsches Wörterbuch..., Halle, 1883) teudodamos tik lytys *artojis*, *-jo*, *atkerszytojis*, *-jo*, *darytojis*, *-jo*, *gelbėtojis*, *-jo*...

ChB Mat. 25,15, *wienamuy* MKr 70,23 ..., c) *anamuy* MP 79,32, *jamui* RPs 21,5, *kamuy* SE 184,12, *kitamuy* SIG 212,9, *kuremui* EE 66,16, *kiekwienamuy* MP 123a,15, *niekamuy* KN 189,17, *tamuy* PK 51,47, *wissamui* Ech 38,6 ..., d) *giwenančiamuy* SE 151,17, *kielusiamuy* SIG 187,8, *laukiančiamuy* SIG 290,3, *iekiojanciamuy* ChB Jon. apr. 4,7, *pasleptamui* EE 194,17, *vžgimusiamuy* SIG 115,7 ... Kaip rodo įvardžiutinės lytys *mielamūiem* APM 11a,23, *jmestamūiem* EE 195,4, *pirmamūiem* MT (Všn. pr.) 8,14, *reikentemūiem* EE 125,25, *uszmuschtamūiem* EE 126,6–7; 126,16, *wirausemūiem* EE 74,20 ..., galūnė *-mui* veikiausiai kilusi iš senesnės *-muoį*.

Lyčių su *-mui* rečiau ar dažniau randama daugelyje XVI–XVII a. lietuvių rašto paminklų; jų neaptinkama tiktai M. Daukšos raštuose (išskyrus, rodos, vienintelę *iamui* DP 504,50), 1605 m. anoniminiame katekizme, K. Sirvydo darbuose, J. Jaknavičiaus evangelijose ir 1677 m. Belarmino katekizme, t.y. visuose rytų aukštaičių ir kai kuriuose vidurio aukštaičių autorių spaudiniuose. Nedaug tokių lyčių pasitaiko taip pat M. Mažvydo raštuose, S. Vaišnoro „Žemčiūgoje teologiškoje“ ir kt. žemaičių kilmės rašytojų leidiniuose (išimtį čia sudaro S. Slavofinsko giesmynas, kuriame lyčių su *-mui* gana apstu). Tad galima manyti, kad tuo metu senoji vienaskaitos naudininko galūnė *-mui* buvo kiek plačiau vartojama tik vakarų aukštaičiuose ir kai kuriose vidurio aukštaičių šnektose, nors iš B. Vilento, J. Bretkūno, J. Rėzos, D. Kleino ir kt. Rytų Prūsijos autorių raštų matyti, kad ir vakariečiuose jos vietoj tolydžio vis labiau ėmė įsigalėti naujesnioji, sutrumpėjusi galūnė. Tai patvirtina ir D. Kleino gramatikos, kur paradigmose į pirmą vietą iškeltos trumposios lytys (*mielam* et *mielamui* GL 33, *widutinniam/amui* 34, *geram* und *geramui* Comp. 18 ir kt.). Dabar lyčių su *-mui* nepasitaiko nei lietuvių literatūrinėje kalboje, nei tarmėse.

§ 90. Archainę, dabar tik iš Zietelos šnektos ir tautosakos težinomą fleksiją *-i* turi įvardžių vienaskaitos naudininko lytys *mani*, *savi*, *tavi*. Lytis *mani* randama jau rankraštiniame XVI a. pradžios lietuviškų poterių tekste¹. Be to, tokių lyčių yra užfiksuota M. Mažvydo, L. Zengštoko, M. Daukšos, K. Sirvydo raštuose ir Lietuvos reformatų leidiniuose, pvz.: Sunku *mani* kriszus mana MG II 448,10, Duota *mani* est visokia galibe PK 12,4, eme ias *sawi* vzu moteris MP 69,2, Ne dariki *sawi* abroza PK 109,13, Vszu tiesa bilau *tawi* MG II 447,13, Dėkawoiu asz *táwi* Téwe DP 434,26, Tay wis *tawi* duosiu PS II 1,18,

¹ Žr. Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai, III, Vilnius, 1964, p. 121.

Tawi tesi SE 20,12 ir kt. Sprendžiant iš D. Kleino gramatikoje (1653) randamos pastabos („*Dativis man, taw, saw, Litvani, profertim in Magno Ducatu Litvan. paragogice addunt i, et dicunt mani, tawi, sawi*“)¹ ir XVI–XVII a. raštų kalbos, lytys su *i* buvo būdingesnės to meto rytų Lietuvos tarmėms. Tačiau literatūrinėje kalboje jau ir tada dažniau buvo vartojamos trumpesnės *man, sau, tau*.

§ 91. Čia pat minėtinos ir enklitinės įvardžių lytys *m(i), t(i)* (< **mie, *tie*), neretai pasitaikančios senojo periodo lietuviškuose raštuose. Šios lytys paprastai vartojamos su kirčiuotais žodžiais, ypač veiksmažodžiais, ir turi naudininko arba galininko reikšmę. Eidamos su veiksmažodžiais, jos, kaip ir sangražinė *si* (< *sie) (žr. § 111), dažniausiai stovi arba tarp priešdėlio ir šaknies, arba veiksmažodžio gale; pastaruoju atveju jos kartais yra glaudžiai suaugusios su veiksmažodžiu ir sutrumpėjusios, o kartais nesuaugusios ir nesutrumpėjusios, pvz.: a) *apmiesziesk* akis „apšviesk man akis“ KN 11,16, *atmilaysk* „atleisk man“ MP 319,42, *nemidūk* buti gedoi RPs 25,2, *nemikrutink* „nekrutink mane“ BP I 401,1–2, *numiwile* „mane apvylė“ BB II Sam. 19,26, *pamimokink* „pamokink mane“ RPs 25,4, *pamirodik* „parodyk man“ PS I 175,32, *pamisákay* „pasakyk man“ AK 51,10, *pamisakikite* „pasakykite man“ ChB Mat. 2,8, *patiduost* „paduoda tau“ MP 241a,6, *pra-tistojes* „prastojęs, nusizengęs tau“ KIG² 216,16, *užmklók* „užklok mane“ KIG² 218,3 ..., b) *apsaugokem* „apsaugok mane“ MP 2,15, *atneszkit mi* čia ghi ChB Mat. 17,17, *dekawoiamet* „dėkojame tau“ MKr 29,10, *duodut* „duodu tau“ SIG 206,21, *duosiuot* „duosiu tau“ MP 85, 41, KN 52,6, *gaili mi* minios EP 102,25–103,2, *gelbekem* „gelbėk mane“ BG 92,2, *kaytinami* saule D³ 48, *liepk mi* ateyt ChB Mat. 14,28, *niežtimi* liežuwis D³ 419, *paródisiūt* „parodysiu tau“ DP 200,22, *piksta mi* širdis D¹ 65, D³ 36, *siunciūt* kalini tawa SIG 139,15 ...

Kur-ne-kur kalbamojo meto raštuose pasitaiko enklitinių įvardžių, prisišliejusių (kartais tik grafiškai) prie būdvardžių, skaitvardžių ir nekaitomųjų kalbos dalių, pvz.: *Juogti* nuo grieku luossina KN 213,13 *komi* del aplatday? SE 262,9, *kurieti* ne pažista „kurie tave nepažįsta“ MKr 46,14–15, *komidel* nor szalin atmesti? KN 49,6, *ne mimieš* swetas KN 16,2, *nemiteysus* „neteiskus man“ D³ 214, *tačiauti* suteaka SE 176,4–5 ir kt. Tačiau tokių atvejų maža, be to, kai kurie jų gali būti individualios atskirų autorių vartosenos vaisius.

¹ Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 174–175.

Apskritai, daugiausia enklitinių įvardžių $m(i)$, $t(i)$ randama J. Bretkūno raštuose, „Knygoje nobažnystės“ ir S. Chilinskio biblijos vertime. E. Hermano apskaičiavimu¹, J. Bretkūno raštuose yra 340 lyčių su $m(i)$ ir keletas su $t(i)$, „Knygoje nobažnystės“ – 132 su $m(i)$ ir 13 su $t(i)$, o išspausdintoje S. Chilinskio biblijos dalyje (Berlyno egzemplioriuje) – 384 lytys su $m(i)$. Tuo tarpu kituose XVI–XVII a. raštuose tokių lyčių pasitaiko tikrai po keletą ar keliolika (M. Mažvydas jų net visai nevartoja, o B. Vilento vertimuose teaptinkama vienintelė lytis *primiwerte* Ech(B) 1,15). Be to, anuometinėje literatūrinės kalbos praktikoje pastebima tendencija enklitinius įvardžius keisti neenklitiniais (pvz., J. Bretkūno biblijos rankraščio lytys *apginkem*, *apsaugokem*, *atleiskim* 1625 m. J. Rėzos psalmyne pakeistos į *apgink manne* RPs 17,8, *apsaugok mannę* t.p., *atleisk man* RPs 19,15). Taigi enklitiniai įvardžiai XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje buvo jau nykstanti kategorija. Didesnis jų kiekis J. Bretkūno raštuose gali būti aiškinamas šio rašytojo tarmės įtaka, o „Knygoje nobažnystės“ ir S. Chilinskio biblijoje – gal ir J. Bretkūno raštų poveikiu, bet tai dar reikia specialiai patyrinti. Vėlesniuose (XVIII a.) lietuvių rašto paminkluose enklitinių įvardžių $m(i)$, $t(i)$ taip pat nedaug vartojama (pvz., 1701 m. S. Bitnerio „Naujame testamente“ E. Hermano jų priskaičiuota tik 13). Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje tokių įvardžių jau visiškai nebepasitaiko, tikrai žemaičių šnektose dar galima rasti jų reliktų².

§ 92. Archaine, be abejonės, laikytina taip pat nesutrumpėjusi var-
dažodžių (ir įvardžių) daugiskaitos naudininko galūnė *-mus*, pvz.: a) *ámžemus* „amžiams“ DP 539,11, *dayktamus* MKr 61,13, *darbamus* BP I 6,8, *geribemus* DP 411,26, *mergômus* DP 96,2, *moterimus* MP 69a,38, *sunkibemus* PS I 201,9, *thewamus* MK 35,17–18, *Zemáyčiamus* „žemaičiams“ AK 3,16–17 ..., b) *amžinômus* AK 76,5, *artimieumus* PK 18,10–11, *baltômus* DP 440,43, *giwиеmus* PK 34,9, *jaunieumus* MG II 330,6–7, *senieumus* ChB Mat. 5,21, *silpnieumus* MT 42,17–18, *wiresnieumus* PS II 54,15 ..., c) *keturiômus deszimtimus* „40-čiai“ DP 431,30, *pirmieumus* EP 36,17, MP 92a,20, *septinieumus* PS I 240,13, *szeszioômus dienômus* DP 592,32, *trimus persónomus* DP 261,46 ..., d) *abeieumus* EE 39,17, *anamus* „anoms“ MG II 463,17, *anieumus* MG II 458,15–16,

¹ Žr. E. Hermann, *Litauische Studien*, Berlin, 1926, S. 16, 35, 43, 46, 48 ir kt.

² Žr. Vl. Grinaveckis, *Šiaurės vakarų dūnininkų tarmių fonetinės ypatybės ir jų raida*, kn.: VVPI Mokslo darbai, XI, Vilnius, 1960, p. 109.

ghiemus „jiems“ Ech 7,26, *iomus* EP 64,14, *iumus* MF 97,1, *kitiemus* DP 3,19, *kurriemus* RPs 33,10, *sawiemus* DK 46,8, *szitiemus* DP 546,9, *tiemus* MK 25,4, *tomus* PS I 201,8, *wissiemus* Ech 24,18 ..., e) *apsunkintiemus* PS II 77,12–13, *bijantiemus* RPs 111,5, *darantiemus* MG II 459,8, *ganantiemus* SG 16,17, *laukiantiemus* SiG 102,19, *pakwiestiemus* SE 145,24, *walgiusiemus* PS II 78,18 ...

Lyčių su senesne pilnesne galūne *-mus* randama visuose žinomuose XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose. Matyt, ši galūnė tada dar buvo gyvesnė, negu vienaskaitos naudininko galūnė *-mui*. Tačiau, antra vertus, šalia lyčių su *-mus* taip pat visuose to meto raštuose esama ir gretiminių sutrumpėjusių lyčių (su *-ms*), plg.: *darantimus* MK 32,2 ir *darantims* MK 32,2–3, *gimditoiamus* MP 65,33 ir *gimditoiams* MP 65,42, *yumus* EE 10,23 ir *yums* EE 76,5, *mumus* MG I 192,4 ir *mums* MG I 192,5, *piemenimus* BG 3,13 ir *piemenims* BG 99,21, *wiramus* MK 34,9; 35,4 ir *wirams* 34,3 ir kt. D. Kleino gramatikų paradigmose į pirmą vietą dažniausiai iškeltos sutrumpėjusios lytys, o daiktavardžių net visai nenurodytos pilnosios lytys (su *-mus*). Visa tai leidžia manyti, kad XVII a. viduryje daugiskaitos naudininko fleksijos trumpėjimas (bent Rytų Prūsijos tarmėse) buvo jau toli pažengęs, be to, kad šio krašto lietuvių literatūrinės kalbos vartosenoje D. Kleino laikais jau ėmė įsigalėti naujesnės, trumpesnės daugiskaitos naudininko lytys. Iš D. Kleino gramatikų ir iš kitų ano meto lietuviškų raštų¹ galima spręsti, kad tas trumpėjimas sparčiau vykęs daiktavardžiuose, o kiek lėčiau būdvardžiuose ir įvardžiuose.

§ 93. Mūsų dienų literatūrinės kalbos požiūriu prie senoviškesnių lyčių priskirtini ir vadinamieji postpoziciniai vietininkai, visų pirma aliatyvas ir adesyvas, kurie dabar teiškumą tikrai izoliuotose lietuviškose salelėse Baltarusijos TSR (apie Gervėčius, Lazūnus ir kitur)². Kaip matyti iš XVI–XVII a. raštų, pastarieji vietininkai tada dar buvo gyvi linksniai, plačiai vartoti įvairiuose literatūrinės kalbos stiliuose. Ypač dažnas ano meto raštuose aliatyvas, kurio apstu ir daiktavardžių, ir būdvardžių, ir įvardžių, ir skaitvardžių, ir dalyvių lyčių, pvz.: a) *algósp* DP 47,13, *angosp* EE 221,16, *bėdristesp* DK 8,18, *grožibesp* SE 4,3, *kielop* AK 25,4, *mėdziop* AK 26,18, *mokslop* MF 124,5–6, *motersp*

¹ D. Kleino gramatikų paradigmose daiktavardžių tenurodytos tik trumpesnės (be *-u-*) daugiskaitos naudininko lytys, o būdvardžių kartais (kaip gretiminės) ir pilnesnės (su *-u-*).

² Plačiau žr. A. Laigonaitė, Pašalio vietininkai dabartinėje lietuvių kalboje, kn.: LKGK, Vilnius, 1957, p. 21–39.

Ech 51,3, *piėmenespi* EE 73,13, *sunauspi* MK 45,7; MG II 364,9, *sirdiesp* PS II 40,13, *waisiausp* MP 157a,13, *wiltiesp* PS II 95,17 ..., *akmenump* PS II 15,18, *ausiump* AK 3,4, *awiumpi* EE 54,1, *biauribiump* MT 42a,13, *gamtump* DK 8,17, *kalnump* RPs 121,1, *Letuiniukump jr Sze-maicziump* MK 8,2–3, *mokitiniump* DP 6,6, *pasiuntiniump* EE 59, 7–8, *pasakump* PS II 141,3–4, *tautump* DP 587,13, *wandeniump* MG II 533,14 ..., b) *baysausp* MP 196,5, *didziap* MK 10,7, *kruwinosp* KN 52,17, *mažop* grudelop PS I 298,15, *paskutiniop* PS II 223,2, *tikrosp* Ech 56,1 ..., *didžiump* DK 8,17, *lėgwump* ir *sawawalump* žmoniump DP 473, 27, *piktump* PS I 127,7, *senump* papročiump MKr 6,22, *tikrump* wietump MT 100a,5 ..., c) *iop patiėsp* DP 416,24, *yosp* EE 34,4, *kuriosp kitosp* Ech 36,8, *manespi* MF 96,15, *tawesp* MK 50,10, *top* stalop MG II 374,1 ..., *abijusump* MG II 325,2, *anumpi* MF 96,14, *anųsump* Ech 48,4, *iump* EE 17,11, *iusump* MK 8,11, *musump* MK 46,4, *nekuriump* EE 110,21, *tumpi* EE 194,8, *wisųsump* EE 108,8 ..., d) *antrop* EE 36,13, *ketwirtóp* DP 146,29, *pektóp* DP 146,39, *pirmóp* DP 452,28, *wienop* MG II 453, 10 ..., *pirmúmp* DP 188,31, *septiniúmp* DP 159,29, *triiump desziúntump* DP 580,47 ..., e) *noretop* krasztop MP 80a,31, *pamestospi* EE 96,4–5, *sedinciopi* PK 131,11–12 ..., *ateiúsiump* KN 124,25, *pakwiestump* DP 338,14–15, *wėrkęncziump* mótęrump DP 175,14 ir kt.

Jau ir iš šių pavyzdžių matyti, kad XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje dažniau buvo vartojamos aliatyvo lytys su sutrumpėjusia postpozicija *-p*, rečiau su *-pi* (< *-pie*). Be to, pažymėtina, kad įvardžiuotinėse lytyse postpozicija *-p(i)* paprastai randama tiek prie įvardinio, tiek ir prie neįvardinio dėmens, pvz.: *pirmopiop* istatimop MT 230,11, *wienariopop* wartoiimop DP 276,23 ..., *artimumpiump* Karalistump DP 587,13, žmoniump ... *ischrinktumpiump* MT 178a,8–9, *pirmúmpiump* biauribiump DP 206,27–28, *sawúmpiump* atėio DP 43,5, *tikrúmpiump* Piemenúmp *tikrumpiúmp* awiúmp DP 245,33 ir kt. J. Bretkūno biblijos rankraštyje ir 1653 m. „Sumoje evangelijų“ taip pat dar pasitaiko suprieveiksmėjusių ar nesuprieveiksmėjusių vienaskaitos aliatyvo lyčių su postpozicija *-pri(n)*, pvz.: pareik *namopri* BB II Sam. 14,8, Parweskuschus wirus *Namopri* (pabraukta, viršuj įrašyta: *Namana*) BB I Moz. 43,16, juos pałaysiu *namoprin* SE 167,6, Tada kieląsi nueja *namoprin* savo SE 218,2–3 ... Pastarosiose lytyse *-n* veikiausiai atsiradęs iš iliatyvo postpozicijos *-n(a)*¹.

¹ Plg. E. Fraenkel, Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen, Heidelberg, 1929, S. 35.

§ 94. Žymiai rečiau, negu aliatyvas, XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos vartosenoje sutinkamas adesyvas. Tai paaiškinama, be abejonės, pastarojo semantikos ir sintaksinių funkcijų artimumu lokatyvui (inesyvui): mat, adesyvas jau nuo pat pradžios tiek savo reikšme, tiek sintaksinėmis funkcijomis buvo glaudžiai susijęs su lokatyvu, t. y. tuo linksniu, iš kurio jis buvo sudarytas¹. Todėl ano meto rašančiųjų, kaip vėliau matysime (§ 139), ne visada aiškiai ir suvoktas šių linksnių reikšmės skirtumas ir dėl to adesyvo vietoj kartais vartotas lokatyvas. Tačiau, šiaip ar taip, visuose XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose randa daugiau ar mažiau adesyvo lyčių, pvz.: a) *Adomiep* SE 33,26, *angaip* MP 385a,35, SG 141,23, *deschineipi* MT 102,11, *galiep* MG II 449,8, BG 116,4, SG 43(22),16, *grabiep* MG II 279,13, *Joniep* Ech 70,8, *Jordaniep* MF 132,2, *ligōnip žmonaip* DP 369,15, *Matheipi* MK 23,4, *motinaip* EE 121,12, *motinip* SIG 73,15, *naszlayp* KN 199,30, *pa-saulip* DP 105,51, *pataliep* DK 19,22, *staliep* MG II 386,6–7, SG 205,17, *suniep* SE 133,11, *sunup* PK 30,12, PS I 22,12, MKr 33,19, *szirdipi* KIG 89,9, *vgnip* DP 158,7, *wēliniép* DP 105,51 ..., *atskalūnisemp* DP 267,14, *dūrisiāmp* DP 45,50, *kēlūšemp* DP 288,5, *kudikiūšamp* MT 58a,2, *tautosiāmp* DP 373,15, *waykuosamp* MP 62,38–39, *wārtūšemp* DP 41,7, *zydūsiāmp* DP 28,15 ..., b) *augščzēusiamp* kunigiep DP 159, 35, *mielausiampe* PK 30,12–13, *senip* Simeoniep MP 91a,9, *schwentamimpi* Markupi MK 24,13–14 ..., *gērūsiāmp* žmonesemp DP 67,9, *iszmintīgesniūšemp* DP 66,29, *letaisiamp* DP 514,6, *neysztikumūšemp* DP 44,54, *wīrēsniūšiamp* DP 22,36 ..., c) *animp* SIG 146,4, *iampe* PK 250,18, SE 14,18, *iampi* BP I 4,6, *ieipi* MP 197,26, *iemimpi* EE 93,20, *iemīp* DP 261,13, *kamp* DP 571,18, KN 270,10, *kitāmp* DP 44,17, *kitamīmp* DP 315,30, *kuremimp* EE 76,20, *kuriampi* ChB Mork. 1,11, *manimp* PS I 32,10, *manip* MK 9,8, *mannippi* RPs 28,11, *sawimp paczeip* DP 596,19, *sawipi* PK 71,11, *tamip* bernelip DP 32,18, *tamp* wēidamainip DP 315,6, *tawip* MK 52,18 ..., *iuosāmp* MP 84,45, *iūšemp* DP 40,50–51, *iuspi* SE 257,32, *musimp wisiūssiāmp* DP 22,35, *musip* MKr 51,5, *mūsimpi* MKr 57,13, KN 171,11, *muspe* PK 117,24, *muspi* PS I 53,5, *tūšemp* DP 67,17, *wissókiosump* DP 45,29–30 ..., d) *qnrāmp* DP 44,17 ..., e) *gelbeientipi* MG II 516,16, *sunup* ... *numiletamp* MKr 33,19–20, *numiruseip* mergaip DP 371,18, *pagirtāip* mergaip Marijeip DK 85,19 ...

¹ Plg. P. Arumaa, Untersuchungen zur Geschichte der litauischen Personalpronomina, Tartu, 1933, S. 126.

Pateiktieji pavyzdžiai rodo, kad ano meto lietuvių literatūrinėje kalboje adesyvo, panašiai kaip ir aliatyvo, dažniau buvo vartojamos lytys su sutrumpėjusia postpozicija, be to, kad tiek vienaskaitos, tiek daugiskaitos lytys (ypač įvardžių) darybos atžvilgiu gerokai įvairavo¹.

§ 95. Tiktai iš dalies prie archainio pobūdžio vardažodžių lyčių galima priskirti iliatyvą: literatūrinėje kalboje, ypač grožinės literatūros stiliuje, jis ir dabar dar neretai sutinkamas, bet kituose stiliuose jo jau vengiama, linkstama pasivaduoti prielinksninėmis konstrukcijomis. Iš dabartinių lietuvių kalbos tarmių iliatyvas, kaip gyvas linksnis, išlikęs taip pat tik rytų aukštaičiuose ir dzūkuose, o žemaičiuose, vakarų aukštaičiuose ir beveik visuose viduriečiuose dažniausiai jį atstoja prielinksnis *į* su galininku². Tačiau XVI–XVII a. lietuviškų raštų duomenys rodo, kad tada iliatyvas tiek pastarosiose tarmėse, tiek literatūrinėje kalboje (visuose jos stiliuose) buvo dar gana plačiai vartojamas. Ano meto raštuose apstu ir vienaskaitos, ir daugiskaitos iliatyvo lyčių, pvz.: a) *danguna* MG II 296,11, *ežieran* PS I 371,19, *galan* AK 14,21, *ganiklona* KN 68,22, *iaunisten* PS II 122,33–34, *Jerusalena* EE 47,5, *ion* PS I 301,28, *kluonana* MP 83, 30–31, *linksmiben* MG I 240,17, *mies-telin* DP 190,34, *peczuna* EE 195,9, *runkon* PS I 127,13, *rupestina* PK 44,20, *rustibien* MK 35,11, *sawon schirdin* MG II 418,6, *sprandan* MG II 442,9, *shalina* MG II 279,7, *têwikszczion* DP 543,30, *vgnin* PS I 82,27, *wardana* MK 24,11, *weidana* EE 42,14, *wienibena* MT 14a,11, *wundenin* PS II 50,14, *szemena* EE 30,20 ..., b) *amžinuosna džiauksmuosn* PK 140,26–27, *ausisná* DP 319,35, *ausisne* ChB Mork. 7,33, *dantisna* RPs 124,6, *dungŭsnu* AK 16,7, *ganiklosna* SE 101,3, *iuosna* PS I 143,24, *kokiŭsna žalosna* DP 324,29, *kuriuosna* PS I 148,5–6, *kuriuosnu* AK 56,7–8, *lizduosna* KN 71,18, *namŭsnu* AK 88,22, *namosne* ChB Mat. 9,6 (|| *namosna* ChB Mat. 9,7, kuri taisyta iš *namosne*), *peduosn* PS I 281,16, *rankasna* MG II 385,8, *sawuosna Spqstuosna ... paspe-tuosna* KN 25,12–13, *sodibosna anosna* MP 169a,28–29, *szalisna tos-na* KN 50,16, *tokiosn piktibesn* PS I 335,26, *wistiklŭsna* EE 17,7, *žia-mena ... žadetona* PK 82,6–7 ...

Kaip matyti iš pavyzdžių, jau ir XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose gana dažnai, ypač vienaskaitos iliatyve, randame sutrumpėjusią postpoziciją *-n*. Tačiau daugiskaitos iliatyve dar vyrauja lytys su

¹ Plačiau apie įvardinių adesyvo lyčių darybą žr. N. van Wijk, Die pronominalen Adessivformen des Altlitauischen, leid.: Aph, IV, Kaunas, 1933, p. 47–54.

² Plg. A. Laigonaitė, Vietininkų reikšmė ir vartoseną dabartinėje lietuvių kalboje, Vilnius, 1957, p. 46.

-na, be to, kai kuriuose rašto paminkluose randamos ir postpozicijos -nu bei -ne. Galimas daiktas, kad postpozicija -ne, pasitaikanti pagrečiui su -na J. Bretkūno ir S. Chilinskio biblijos vertimų rankraščiuose, yra atsiradusi lokatyvo įtakoje¹. Vienaskaitos iliatyvo ligi šiol teaptikta tikta viena lytis su postpozicija -nu (*szalanv~ žalonu* „į žalą“) rankraštiniame XVI a. pradžios poterių tekste.

§ 96. Be iliatyvo, aliatyvo ir adesyvo, XVI–XVII a. lietuvių literatūrinei kalbai, ypač jos prūsinei atšakai, būdingos dar senos vardžodžių daugiskaitos lokatyvo lytys su galūne -su (plg. skr. *ašvāšu, vṛkešu*, s. sl. *řākachř, vlčěčchř*), pvz.: *akmenisu* EE 111,25, *amszinasu tamsibesu* MK 9,12, *dangusu* MK 23,6, *debesesu* MG II 293,2, *derunciūsu dayktūsu* AK 66,13–14, *dulkesu* MT 241,10, *dukteresu* BB IV Moz. 21,25, *erszkiečiuosu* EP 40,16, *hukiusu* MK 8,15, *ióšu* AK 73,12, *isczosu* MG II 539,10, *kitosu žemesu* MF tit. lapas, 5, *kuriosu* MG II 543, 15, AK 53,2, *linksmosu ganiklosu* MG II 533,12, *Marosu Raudonosu* MF 103,6–7, *muschūsu* EE 51,4–5, *namūsu* MF 118,9, *praschimusu ijr maldasu* MK 38,15, *raschtūsu* MT 3,7, *rubūsu baltūsu* EE 81,9, *schosu dienosu* MG II 259,3, EE 18,15, *tosu knigelesu* MG II 501,14, *treiosu personasu* BK 6,7, *wissūsu gerūsu darbūsu* EE 135,2–3, *szmanesu* MK 47,7, *szodziūsu* Ech 30,14 ... Šitokių lokatyvo lyčių dabar tepasitaiko tikta rytų Lietuvos šnektose (apie Adutiškį, Daugėliški, Ignaliną, Linkmenis, Tverečių ir kitur). Bet seniau, matyt, jos buvo kiek labiau paplitusios, nes jų nemaža užfiksuota M. Mažvydo, B. Vilento, J. Bretkūno raštuose, Volfenbiutelio postilėje, „Žemčiūgoje teologiškoje“ ir kt. Tačiau M. Daukšos, K. Sirvydo, S. Slavočinskio raštuose ir kalvinų leidiniuose daugiskaitos lokatyvo lyčių su galūne -su neberandama; čia šis linksnis turi arba galūnę -se, arba -sa (kartais tas pats autorius vienur parašo -se, kitur -sa), plg. M. Daukšos *darbūse gerūse* DP 21,13, *dirwose* ir *darzūse* DP 297,30, *tūse dáiktūse sutwāritūse* DP 134,2,... ir *ritūsa* DP 58,13, *wālosa* ir *szirdissa* DP 30,35 ..., K. Sirvydo *knigose* PS I 252, 24, *mariose* PS I 262, 6–7 ... ir *knigosa* PS II 254,17, *piktibesa* PS II 168,4, *runkosa* PS II 1,14 ..., J. Morkūno *dienose* MP 109,32, *iuose* MP 165,7, *szirdise* ir *dumose* MP 186,25 ..., ir *giminesa* MP 186,26, *iuosa* MP 165,7, *kaltesa* MP 172a,24, *wandenisa* MP 104,31–32 ..., S. Slavočinskio *danguose* SIG 188,8, *lipsnose* SIG 335,4 ... ir *akisa* SIG 239,13, *ausisa* SIG 271,15, *debesisa* SIG 271,16 ... ir kt. Be to, ir anks-

¹ A. Bezenberger, Beiträge..., S. 250; E. Fraenkel, Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen, S. 4.

čiau minėtuose Rytų Prūsijos raštuose šalia daugiskaitos lokatyvo lyčių su *-su* neretai pagrečiui sutinkamos taip pat lytys su galūnėmis *-sa* ir *-se* (rečiau), plg. M. Mažvydo *edzосу* MG I 181,5–6 ir *edzosa* MG I 185,13, B. Viento *schirdisu* EE 99,7 ir *schirdisa* EE 120,19, J. Bretkūno *szemesų* BB I Moz. 10,5 ir *szemesą* BB I Moz. 10,20, J. Rėzos *debbe-sissa* RPs 89,38 ir *wandænisse* RPs 77,20 ir kt.

Toks didelis daugiskaitos lokatyvo fleksijos įvairavimas XVI–XVII a. raštuose daugiausia paaiškinamas vieningų ano meto literatūrinės kalbos normų nebuvimu ir atskirų tarmių įtaka raštų autoriams. Kad šiuo atveju, ypač Rytų Prūsijoje, nemaža svėrė vieningesnio nusi-statymo, aiškesnės normos stoka, tai matyti ir iš D. Kleino „Gramma-tica Litvanica“: „Dėl daugiskaitos vietos ablatyvų galūnės lietuvių rašytojų tarpe nėra vieningos nuomonės. Vieni mano, kad jų galūnė turi būti *su*, kiti – *se*, tretį – *sa*. Bet man rodosi, kad patogiausia būtų, jei vyr. g. vietos ablatyvai turėtų galūnę *se*, o mot. g. – galūnę *sa*, pvz.: *géráusūse* vyr. g., *gerausūsa* mot. g. Tai būtų: (1) dėl giminių atskyrimo, (2) dėl kalbos vartojimo, kadangi mūsų kunigaikštystėje minėtieji vie-tos ablatyvai niekuomet nevartojami vien tik su galūne *se*, bet dažniau-siai turi galūnę *sa*. O jei tik vienos galūnės būtų laikomasi abiejose gi-minėse, tai aš pasirašyčiau po *se*, kadangi ji sutampa su vienask. abla-tyvo galūne, kuri taip pat yra *e*“¹.

Taigi D. Kleinas normos požiūriu buvo linkęs duoti pirmenybę galū-nei *-se*, nors savo gramatikose dar laikėsi nusistatytos dirbtinės taisyklės: gramatikų paradigmos vyriškosios giminės vardažodžių daugiskai-tos lokatyvus visur pateikė su galūne *-se*, o moteriškosios giminės – su *-sa*. Tačiau vėlesniuose Rytų Prūsijos raštuose šios taisyklės nebuvo griežčiau laikomasi. Pavyzdžiui, 1685 m. J. Rikovijaus išleistame D. Klei-no giesmyne („Naujos ... Giesmju knygos“) šalia vyraujančių moteriš-kosios giminės daugiskaitos lokatyvo lyčių su *-sa* kur-ne-kur randama ir su *-su* (*ėdžiosu* 26,25, *rankosu* 264,5, *szmonesu* 133,5), o 1701 m. S. Bit-nerio „Naujame testamente“ daugiskaitos lokatyvo lytys dažniausiai turi *-se* (*Athenūse* Ap. d. 17,16, *dangūse* Pov. I. Kol. 1,16, *musūse* Pov. I. Kor. 6,12, *rasztūse* Ap. d. 18,24, *tose knjigose* Jon. 20,30, *trise die-nose* Jon. 2,19) ...

§ 97. Ypač daug archainio pobūdžio bruožų randame XVI–XVII a. lietuviškų raštų įvardžiutinėse lytyse. Visų pirma čia krinta į akis įvardžiutinių būdvardžių, įvardžių ir dalyvių lytys su išlaikytais

¹ Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 434.

visai sveikais abiem dėmenimis, pvz.: a) n. sg. f. *dūna álkstq̄t̄iii* DP 399, 21, *aukscausighi* Ech 55,11, diená *baysiii* DP 16,36, *brągiiii* DP 267,39, *ęssant̄iii* DK 22,16–17, *gimusighi* MT 13,10, *kuryii* DK 38,3, *laim̄t̄ii* DK 174,17, *prasideiusighi* MT 13,9, v. sg. *saldighi* MG II 317,14, *sotinantighi* MT Bl. pr. 3,19, *sziii* „šioji“ DP 440,32, *szwiesiii* DP 560, 37 ..., b) d. sg. f. *apleistaiei* ... moterischkei MT 228,15, personai *nekaltaiei* MT 229,16, *schwentaiei* MG II 295,7–9, *tikraiei* nūmonei MT 64a,3, *žmogischkaiei* ... giminei MT 44a,16–17 ..., c) l. sg. m. *dangischkameieme* MT 35,21, *nauiemeieme* MT 114,6, *pirmamėieme* DP 554,6, *tikramėiime*¹ DP 195,36 ..., l. sg. f. *szwentoiaieia* (= *szwęntoiaioia*, kor. kl.) DP 494,26, *tikroieioie* DP 417,35–36 ..., d) n. pl. m. *baisusghie*² ... klaiojmai APM 35a,4, *ischkusghie* pawaisdai MT 214a,7, *teisusie* DP 602,38 ..., e) d. pl. m. *gáilintiemusiemus* DP 268,38, *isztkimieusiemus* DP 267,37–38, *stówintiemusiemus* DP 381,24, *tikriėmusiemus* DP 249,10 ..., d. pl. f. *sziltómusiomus* szalimus DP 138,51–52, f) i. pl. f. *pirmom̄siomis* nūdememis DP 188,42, *sęnomissiomis* DP 443,15, *tikrom̄siomis* awėtemis DP 249,8–9 ..., g) l. pl. m. *grinũsėiũsė* broľũsia DP 485,44–45, *piktũsėiũsė* DP 599,29, *senosėiũsė* rászũsė DP 547,31, *szwėtũsėiũsė* DP 190,21 ir kt.

Daugiausia šitokių lyčių randama M. Daukšos ir S. Vaišnoros raštuose; kituose dažniau vartojamos įvardžiutinės lytys jau su sutrumpėjusiais dėmenimis arba modifikuotu neįvardinio dėmens kamieniu ar įvardiniu dėmeniu, plg.: a) d. sg. m. *amszinamuiem* BP I 353,6–7, *antramuiam* BP I 300,6, *apschwiestamuiem* EE 133,18, *geramuiem* BP II 253,23–24, *piktamuiem* BP II 83,13, *trečiamuiem* BP I 299,23–24 ..., b) d. pl. m. *geriemusiems* EE 177,12–13, *puikiemusiems* Ech 44,3, *seniemusiems* Ech 44,1, EE 101,20, *siustiemusiems* Ech 42,1, *wiriausiemusiems* kunigams EE 206,18 ..., c) n. sg. f. *baisoia* BP II 409,26, *saldzoghi* MG I 202,14 ..., d) l. sg. m. *amszinameie* abeiojme MT 10a,9, *diddzameje* pawarge KIG² 22,20, *prijmtomaeie* kune MT 28a,21 ... D. Kleino gramatikose taip pat pateikiamos trumpesnės, su neišlaikytais pilnais dėmenimis įvardžiutinės lytys: d. sg. m. *mielamjam* et *mielamujam* GL 35, *geramjam* und *geramujam* Comp. 20, l. sg. *mielamjame* et *mielamujame*, *geramjame* und *geramujame* t.p., d. pl. m. *mieliemsiems* et *mieliemusiems* t.p., *geriemsiems* und *geriemusiems* Comp. 21, d. pl. f. *mielomsoms* GL 49, *geromsoms* Comp. 27, i. pl. f. *mielomsomis*,

¹ Įvardinis dėmuo čia išlaikęs seną *i*-kamenę fleksiją.

² Būdvardiniame dėmenyje čia išlaikyta *u*-kamenė fleksija.

geromsomis t. p. ir kt. Nors visos čia suminėtos lytys yra naujesnės už aukščiau nurodytasias, tačiau daugelis jų, kaip matyti, taip pat yra archaiškesnės už atitinkamas dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos lytis.

Iš įvardžiuotinių lyčių, užfiksuotų XVI–XVII a. raštuose, savo senumu ypač išsiskiria kur-ne-kur pasitaikančios daugiskaitos kilmininko formos su *-ojų*, *-uojų* (< *uon + *juon*): *amszinoiu* MK 67,24; 79,20, *amszinoijų* WP 131, *miloiu* sunu MK 62,14, *nomirusioiu* MK 22,12, *papeiktoiju* MG II 401,1, *schwentoijų* szadzių WP 131, *teisūiu* MT 6a,6, *wiriausiūiu* daliu MT tit. lapas. Chr. Stango nuomone, formos su *-ojų*, randamos bažnytinėse formulėse, jau ir XVI a. buvusios archainio pobūdžio¹. Dabar tokių formų nebeaptinkama net tar-mėse.

Archainės yra taip pat anksčiau (§ 89) minėtos įvardžiuotinės lytys su pirmojo dėmens fleksija *-uoį* (< ide. *-*ōj*); be to, archainį atspalvį turi XVI–XVII a. rašto paminkluose gana dažnai sutinkami įvardžiuotinių vyr. giminės veikiamosios rūšies dalyvių vienaskaitos ir daugiskaitos vardininkai su išlaikyta priebalsine pirmojo dėmens fleksija, pvz.: a) n. sg. *abeioiennis* BP II 102,19, *atdodąsis* MK 32,8, *ateisęsis* MG I 176,18, *dūdansis* dowana BP II 153,21, *gajwinąsis* palinxminojmas MT 176a,6, *izdwęsęsis* szū DP 583,19–20, *ischlikennis* pabegs BB I Moz. 32,8, *norinnis* BP I 191,2, *pagieszęsis* EE 53,10, *turinnis* BP II 241,8–9, *vźmirszęsis* DP 306,51 ..., b) n. pl. *apraschaghie* MT 150a,9, *essąie* wilkai DP 526a,6, *buseghie* MT 176,25, *gėydziaie* DP 51,13, *miręie* DP 548,22, *paklđeie* ... žmones DP 128,30, *tikinghie* MT 199a,4, *vszau-gęghie* MT 58,11, darbininkai *wiloiąie* DP 303,6, *żinąie* DP 577,13 ir kt. Kaip rodo dažnas šių vardininko lyčių vartojimas XVI–XVII a. raštuose, tuo metu jos buvo norminės lietuvių literatūrinės kalbos lytys. Tai patvirtina ir D. Kleino gramatikoje greta lyčių *kalbąsis*, *darąsis*, *mylįsis*, *kalbąjie*, *darąjie*, *mylįjie* randama pastaba: „Kai kurie šių būdvardžių (t.y. dalyvių; D. Kleinas dalyvius neretai vadino būdvardžiais. – J.P.) daugiskaitos vardininką padaro iš vienaskaitos galininko, pridėdami raidę *e* iš prikeršto įvardžio *jie* daugiskaitos, pvz.: iš *darantiji* daugisk. būtų *darantieji*, iš *bijantiji* – *bijantieji*; bet dalyviai, turintieji tokią daugiskaitą, mažai vartojami“².

¹ Chr. S. Stang, Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas, S. 62–63.

² Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 457.

Pažymėtina dar, kad XVI–XVII a. raštuose retkarčiais pasitaiko ir tokių iš priešdėlinių būdvardžių ar dalyvių sudarytų įvardžiutinių lyčių, kuriose įvardinis dėmuo įsispraudęs tarp priešdėlio ir šaknies, kitaip sakant, eina ne po pirmojo dėmens; be to, kur-ne-kur tas įvardinis dėmuo randamas net pakartotas du kartus (po priešdėlio ir pirmojo dėmens gale), pvz.: g. sg. m. *ne iokaltoia* „nekaltojo“ KN 258,17, a. sg. m. *nughipuolusi* „nupuolusįjį“ KN 185,10, n. pl. m. *nughiewargie* „nuvargusieji“ KN 186,20, d. sg. m. *nu = jam = ludusam* „nuliūdusiajam“ KIG² 436,17, *nuiampuluosiamuy* (= *nuiampuolusiamuy*, kor. kl.) KN 241,16, a. sg. m. *žaysla paioprasta* „paprastąjį“ PK 98,17, a. pl. m. *paiūsdūtus* „paduotuosius“ DP 454,35–36, v. sg. m. *praiispūlęs* žmógau DP 169,22, g. sg. f. *praiosszokusios* Nedėlos „prašokusiosios“ DP 13,11, v. pl. m. *suięspausti* „suspaustieji“ KN 57,22, a. sg. f. žemę *su = ję = szaluse* „sušalusiąją“ KIG² 436,4 ir pan. Šitokios lytys, suprantama, yra taip pat archainės, akivaizdžiai rodančios tai, kad XVI–XVII a. (bent kai kuriose tarmėse) įvardinis dėmuo dar nebuvo labai tvirtai suaugęs su būdvardiniu ar dalyviniu dėmeniu ir neturėjo visiškai pastovios vietos.

§ 98. Specifinį archainį įvardžiutinių būdvardžių tipą sudaro vadinamieji vietininkiniai būdvardžiai, neretai vartojami XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose, ypač M. Daukšos „Postilėje“, pvz.: n. sg. *danguyehi* dona MT Bl. pr. 3,18, *daquiėiis* vkinikas DP 33,15, tewa *danguiegis* PK 17,9, *widuriėiis* žmógus DP 111,47; v. sg. *danguiaghis* tewe KN 109,10, *dagūėiis* gėrime DK 170,15; g. sg. *danguiqio* kaño SE 34,3, graszio *dienioėio* DP 484,37, *widuriėio* ikwepimo DK 123,19–20, karalistos ... *wirszuiqios* DP 501,12–13; a. sg. *danguieghi* EE 192,11, *galeghi* pirschta EE 92,12; i. sg. su *widuriėiu* ... kartumú DP 122,44, su karalistė *daquiėie* DP 104,19; l. sg. *daquiėieme* pakàiuie DP 596,48, galibeia *wirriėioie* DP 613,50; il. sg. *daquiėion* tewikszcžion DP 93,33; al. sg. skomiósp *daquiėiosp* DP 200,46; ad. sg. bernelip *daquiėieep* DP 32,18; n. pl. *žemeiėiie* (daiktai) DP 616,34, gàlibes *danguieios* PK 85, 25; g. pl. *artiėiėu* mīestu DP 90,23, teip *naktiėiėu* kaip ir *dienioėiėu* DP 268,33–34, *daquiėiėu* *žemeiėiėu* ir *pragarėiėu* arba *pėklėiėu* DP 411,41–42; a. pl. dáiktus *dūbėiėius* DP 520,45, ing tamsībes *widuriėieis* DP 352,6; i. pl. *daquiėieis* ... karėis DP 542a,17, *paskuieiais* metais DK 5,9, ausimis ... *szirdiėiomis* DP 493,4, *wirszuiėiomis* ausimis DP 209,49–50; l. pl. *daquiėiėusė* daiktusė DP 440,20, *daquiėiosse* pilisia DP 542,18 ir kt. Kaip matyti iš pavyzdžių, šitokios lytys sudarytos iš tam tikrų (dažniausiai vieta, rečiau – laiką reiškiančių) daiktavardžių vienkaskaitos

vietininko ir įvardžio *jis*. Iš tokių lyčių vienur kitur ano meto raštuose atsiradusios ir sutrauktinės: n. sg. *danguijs* „dangaus, dangiškas“ K 12,8, v. sg. *dánguis* (Tewe *dánguis*) MKr 33,18, *dangugis* PK 22,3, g. sg. *danguo* MKr 8,15; *widurėjo* suvieninimo DK 160,22–23, a. sg. *dangugi* MG II 313,17, n. pl. *danguios* auksztibes KN 38,17; g. pl. wežimų *ugniu* DP 522,30, l. pl. *žėmeiūšę* gerūšę DP 312,15 ir kt.

Skyrium minėtinas greta *dangujėjis* XVI–XVII a. raštuose pasitaikantis vietininkinis būdvardis *dangujėsis* (*danguiesis* MK 54,3, *dangujėssis* MG I 199,8, *danguyesis* MG II 249,7, *danguiesis* Ech 21,20; BG 21,14; BK 6,16; PK 15,15, *danguiėsis* EE 119,12; 120,2 ...). Tai veikiausiai kontaminacinis darinys iš *dangujėjis* + *esąs*, t.y. „danguje esąs“ (= dangaus, danginis)¹. Šitoks būdvardis dažniausiai vartojamas ano meto Rytų Prūsijos raštuose.

§ 99. XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos skaitvardžių sistemoje daugiausia archaiškumo yra išlaidę kelintiniai skaitvardžiai, ypač nuo „11“ iki „19“. M. Mažvydo, M. Daukšos, D. Kleino ir kt. ano meto raštuose šie skaitvardžiai dar turi samplaikines lytis, t.y. sudaryti iš kelintinių „1“ – „10“ ir būdvardžio *liekas* „kas lieka (po dešimties)“, pvz.: *pirmas liekas*² „vienuoliktas“ (plg. *pirmąlieką adiną* DP 92,43), *liekas* „vienuoliktas“ MK 22,11, UB 149,24, GL 74, Comp. 44, *antras liekas* „dvyliktas“ MK 22,13, GL 74, Comp. 44, *antraliėka* (neutr.) DP 142,51, *trėčias liekas* „tryliktas“ GL 74, Comp. 44, *triaczias liekas* DP 505,2, *trėčiasliekas* UB 149,33, *kėtwirtas liekas* „keturioliktas“ GL 74, Comp. 44, *sekmasliekas* UB 150,34, *aszmasliekas* UB 150,38 ir t.t.; taip pat *liekas antras* GL 74, Comp. 44, *liekas trėčias* GL 74, Comp. 44 ... Tačiau šalia šitokių samplaikinių lyčių D. Kleino gramatikose gretimais pateikiamos ir sutrauktinės: *antraliėkas* GL 74, Comp. 44, *trėčialiekas* GL 74, *ketwirtaliėkas* Comp. 44 ... Tai rodo, kad XVII a. viduryje tos samplaikinės lytys jau nyko, užleisdamos vietą trumpesnėms, naujesnėms. Be to, pažymėtina, kad kai kuriuose XVI a. raštuose (pvz., J. Bretkūno biblijoje ir postilėje) randama jau ir šiandieninių lyčių: ant *wienūliktos* BP I 233,7, *dwiliktame* paguldime BP I 345,21, *kieturoliktą* mėtą BB I Moz. 14,5, *septinoliktą* dieną BB I Moz. 7,11, *schescholiktame* perskirime BP II 110,8–9 ir t.t. Pastarosios ilgainiui kaskart vis labiau ėmė įsigalėti lietuvių literatūrinės

¹ Žr. Pr. Skardžius, Lietuvių kalbos žodžių daryba, Vilnius, 1941, p. 67.

² K. Sirvydo „Punktuose sakymų“, J. Jaknavičiaus evangelijose ir Belarmino katekizme randamas taip pat *dešimtas liekas* „vienuoliktas“ (O apie *dešimtu lieku* iszeis... PS I 317,11).

kalbos praktikoje, nors iš tradicijos kartais dar ir XVIII a. būdavo pagrečiui pavartojamos samplaikinės lytys (plg. S. Bitnerio n. sg. *keturolikta* diena BT Ap. d. 27,33 ir naktis *ketwirtalieka* BT Ap.d. 27,27).

Kelintinių skaitvardžių „20“, „30“ ir t.t. daryba taip pat įvairavo. Šalia dabartinių arba artimų dabartinėms sudurtinių lyčių *dvidešimtas* GL 74, Comp. 44, *tridešimtas* GL 74, Comp. 44, *keturadešimtas* GL 74, Comp. 44, *penktadešimtas* GL 74, Comp. 44 ... ano meto raštuose randama ir samplaikinių: *antras dešimtas* „dvidešimtas“ GL 74, Comp. 44 (plg. dar: ant *antros deszimtos* nedelos SE 221,19), *penktas deschimtas* (plg. *penktai deschimtai* diena BP II 134,21; 136,6) ... Kelintinių (kaip ir kiekinių) skaitvardžių „21“, „22“, „23“ ... samplaikiniai komponentai Rytų Prūsijos raštuose tuomet paprastai būdavo jungiami jungtuku *ir*¹, be to, pirmasis komponentas turėdavo nesutrumpėjusią galūnę, pvz.: *dvidešimtas ir pirmas* GL 74, Comp. 44, *dvidešimtas ir antras* GL 74, Comp. 44, *dvidešimtas ir trečias* GL 74, Comp. 44, *dwideschimta ir sekma* BB I Moz. 8,14, *scheschtame schimtaine ir wiename* BB I Moz. 8,13 ir t.t. Tačiau jau XVII a. pradžios raštuose pasitaiko taip pat asindetinių šių skaitvardžių samplaikų (plg. J. Morkūno postilės g. sg. *dwideszimtos treczios* MP 370a, 22–23, *dwideszimt kietwiros* MP 376a,31–32).

Iš kelintinių skaitvardžių savo archaiška forma išsiskiria dar *sekmas* „septintas“ (< ide. **septmos*) ir *ašmas* „aštuntas“ (< ide. **oktmos*), kurie vartojami ne tik visuose XVI–XVII a., bet ir daugelyje vėlesnių lietuviškų raštų. D. Kleino gramatikose ir K. Sirvydo žodyne užfiksuotas taip pat savotiškos darybos kelintinis skaitvardis *tukstinis* „tūkstantasis“ GL 74, Comp. 44, D³ 451. Pastarasis, galimas daiktas, yra K. Sirvydo naujadaras, patekęs į D. Kleino gramatikas, nes iš kitų senojo periodo lietuvių rašto paminklų toks skaitvardis nežinomas.

Kalbant apie kiekinius ano meto skaitvardžius, reikia pasakyti, kad jie nei savo daryba, nei fleksija daug kuo nesiskyrė nuo šiandieninių. Skirtumas čia tik tas, kad vyriškosios giminės kiekiniai skaitvardžiai „4–9“ šalia galininko galūnės *-is* (panašiai kaip ir kai kuriose dabartinėse tarmėse) kartais turėdavo *-us*, pvz.: *keturis* MF 95,12 (pršt.), BP I 337,14 || *keturus* BP I 352,27, *kiatūrius* PP 7,2, o sudėtinių skaitvardžių „20“, „30“, „40“ ... (kaip ir kelintinių) dažniau būdavo išlaikyti pilnesni atskiri komponentai, pvz.: n. pl. *keturios dešimtis* GL

¹ Jungtukas *ir* šiuose skaitvardžiuose, be abejonės, atsiradęs dėl vokiečių kalbos įtakos ir yra knyginis padaras (plg. vok. *einundzwanzig*, *zweiundzwanzig* ir kt.).

73, Comp. 43, a. pl. *kétures dēszimtis* dienų DP 106,40, g. pl. *triu deschimtų* ir dveių mētų BB I Moz. 11,20, septinių schimtų, *septinių deschimtų* ir septinių mėtų BB I Moz. 5,31 ... (bet ir: schimts *tris deschimts* ir septini BB I Moz. 25,17, schimts *kietures deschimts* ir septini BB I Moz. 47,28 ...).

§ 100. Būdingas tiek senojo, tiek ir vėlesniojo lietuvių literatūrinės kalbos periodo vardažodžių kaitybos bruožas – dviskaitos lyčių buvimas. Kaip žinoma, vardažodžių dviskaita dabar dar tėra gyva kategorija pajūrio žemaičiuose, o kitose tarmėse ji jau išnykusi arba baigia nykti (pvz., zanavykuose kiek dažnesnis tik dviskaitos galininkas). Dabartinėje literatūrinėje kalboje dviskaita taip pat labai retas reiškinys. Tuo tarpu XVI–XVII a. raštuose apstu dviskaitos vardininko ir galininko, kiek mažiau – naudininko bei įnagininko lyčių, pvz.: a) n. du. *abu rasztú* DP 112,21, *abu sziedu* MK 73,8, MG I 220,14, *abudu gimditoiu* MP 64,45, *du daweju* PP 20,7, *du falschiwu ludiniku* EE 204, 15, *du keliu* SE 144,9–10, *du pasietelu* MP 348a,14, *du pawáizdu labú* DP 318,29, *du sparnú* DP 113,13, *du szmogu* EE 110,23, *du žmūne* „du žmonės“ DP 313,20; 314,17, *tuodu sunu* EP 190,17–18 ..., *dwi dali* SE 2,23, *dwi laiwi* MP 255,12, *dwi perskirti personi* DP 44,18, *dwi ... didžiausi priežasti* DP 54,37 ..., b) a. du. *abu laiwu pilnu* EE 100,2, *anodu žmogu* MP III 6a,37, *du broliu* EE 145,10, SE 265,12, EP 145,23, *du dáiktu* DK 67,20, *du iaunikiu* PS II 187,14, *du kartu* MG I 188,4, Ech 43,16, *du mókitiniu* DP 1,8, *du sūnu* DP 148,34, *dū schimtu* EE 58, 18, *du žwirbliu giwu* MP 321a,33–34 ..., *abi ranki* SG 33(17),15, *abi szali* PK 228,16, *abidwi įpatini* DP 138,23, *dwi aki* EE 183,16, DP 516,12, *dwi dieni* MP 166,35, *dwi eldii* SE 158,10, *dwi mōteri* DP 69,30–31, *dwi žuwi* DP 123,29 ..., c) d. du. *aniem dwiem łatram* DP 174,3, *thiem dwiem Szenklam* BB II Moz. 4,9, *dwiem ponam* EE 119,1, MP 114,19..., d) i. du. *dwiem budam* MT 37,4, *dwiem ... pirsztam* MP 376,5, *dwiem reteszem* EE 163,17, *dwiem žodžiam* MP 127a,39, *dwiem žuwim* MP 266a,25, *schiem dwiem prieszastim* MT 64,18 ...

Tačiau pažymėtina, kad jau ir seniausiuose lietuvių literatūrinės kalbos paminkluose pastebima tendencija vietoj dviskaitinių vardažodžių lyčių įsivesti daugiskaitines, plg.: *aniedwi* akmenio *tabliczes* BB I Kar. 8,9, su *tiem dwiem szwentomis žmonemis* MP III 7,10, Schitie ira *du Oleiaus medei* BB Jon. apr. 11,4 ir kt. Ši tendencija, kaip vėliau matysime (žr. § 113), ypač ryški veiksmažodžiuose, kur dviskaitinės lytys apskritai yra didelė retenybė.

§ 101. Iš XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos vardažodžių (ir įvardžių) morfologijos ypatybių minėtini dar kai kurių daiktavardžių ir skaitvardžių giminės pakitimai. Kaip žinoma, daiktavardis *žmogus* tiek dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje, tiek tarmėse yra vyriškosios giminės. Tuo tarpu kalbamojo periodo raštuose šio daiktavardžio daugiskaita daugiausia būdavo moteriškosios giminės, pvz.: a) n. pl. *durnos szmones* RPs 74,18, *kitos zmones* ChB Luk. 18,11, *laimios žmōnes* DP 410,47, *paczias szmones* Ech 7,24, *pawârgusios žmōnes* DP 312,44, *piktos szmones* BG 29,24, *senos žmōnes* AK 67,3, *wissas žmones* MG II 300,3; 418,2, EE 109,15, *szmones apsinkintas* Ech 5,25 ..., b) d. pl. *giaroms žmonems* SE 66,5, *passileidusiams szmoniemis* BP I 18,10–11, *sawomis žmonemis* KN 82,25, *toms szmoniemis* RPs 33,12, *wissoms szmonems* MG II 558,19 ..., c) a. pl. *griesznas žmones* PK 163,24–25, *iaunas žmones* MP 66a,13, *piktąsias žmones* PK 101,14, *swetimás žmones* MKr 5,7, *tokias nepaklusnas szmones* Ech 6,22, *wysas szmones* MK 10,3, *wisas žmones* PP 35,1, *szmones biednas* Ech 77,2, SG 7,10, *szmones æsantzias* RPs 9,21, *žmonies stypras* PS II 76,19, *szmones williojenzias* RPs 101,7 ..., d) i. pl. *kitomis szmoniemis* BP I 4,17, *tokiomis žmonemis* DP 166,44, su *wissomis szmonemis* EE 35,5–6, su *žmonemis wienomis* KIM² 89,24, *zmonems pisznomis* PK 43,13 ir kt. Tačiau be maž jau nuo pat pirmųjų rašto paminklų kuo toliau, tuo vis dažniau pagrečiui (kartais net tame pačiame kurios nors knygos puslapyje) randama ir vyriškoji minėto daiktavardžio giminė, pvz.: a) n. pl. *mieli szmones* RPs 62,9, *milimi zmones* SE 165,14, *patis žmonies* PS II 172, 18–19, *pikti žmones* MP 81,44, MKr 48,6, *senieii žmones* PS I 223,8–9, *schitie szmones* BP I 13,11, *thie szmones* RPs 144,15, *tokie szmones* Ech 6,15, *wissi szmones* Ech 13,13, SG 171,22, *žmones budri* DP 556,10, *žmones paiki ir durni* PS I 155,26–27 ..., b) d. pl. *piktiemus szmoniemus* Ech 23,3, *tiemus szmonemus* RPs 84,6, *wissiemus žmonemus* PS I 347,20, *wissiemus szmoniemus* BG 58,8, *zmonemus laukiantiemus* ChB Luk. 12,36 ..., c) a. pl. *nupuolusius žmones* MKr 11,20, *wissus žmones* MT 2a,18–19, KIG² 339,14, *zmones ligotus* MKr 70,7 ..., d) i. pl. *tikrais žmonemis* MP 103,30 ir kt. Visa tai rodo, kad pagal vyriškosios giminės vienaskaitą ilgainiui buvo apibendrinta ir šio žodžio daugiskaita.

Panašiai kaip *žmogus* ano meto raštuose kartais (dažniau) kaip moteriškosios giminės *i-* ar *jo-*kamienis, kartais (rečiau) kaip vyriškosios giminės *ja-*kamienis daiktavardis buvo kaitomas ir skaitvardis *tūkstantis*, plg.: g. sg. *kiekwienós tūkstanties* DP 11,11, *pusantros tūkstantės* DP 460,13–14, a. sg. *paskutine tuxtanti* MT 236a,13–14, n. pl. *ász-*

tūnios tukstantis DP 52,17, *keturios tukstantis* MP 266a,17, *keturios tukstanczios* DP 300,3, *penkias tuxtantis* EE 59,3, *pėkios tūkstanczios* DP 123,32; 439,17, *pinkios tukstunčios* PS II 78,12–13, *pinkios tukstancios* EP 53,12–13, d. pl. *tūkstancziomus* DP 233,47, a. pl. *keturias tukstantis* BP I 7,26, *kieturias tuxtantis* EE 147,19, *pėkės tūkstanczės* DP 125,30–31, *pėkės tūkstantis* DP 91,28, *scheschės tuxtantis* MT 236a,12–13 ... ir: n. pl. *kieturi tukstancžiey* MP 266a,29, *keturi tukstanciei* GL 74, *pėki tukstanciey* ChB Mat. 14,21, *tris tukstanciei* GL 74 ... Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje šis skaitvardis yra vyriškosios giminės ir kaitomas tik kaip *ja*-kamienis vyriškosios giminės daiktavardis¹.

§ 102. Baigiant apie XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos vardažodžių morfologijos ypatybes, reikia dar nurodyti vieną kitą atskiriems ano meto raštams būdingą formų darybos atvejį, nepasitaikantį dabartinėje literatūrinėje kalboje. Iš tokių visų pirma galima suminėti M. Daukšos, K. Sirvydo ir kai kuriuose Lietuvos reformatų raštuose randamas deminutyvines (*j*)*u*-kamienių daiktavardžių lytis su priesaga *-elius* (vietoj dabartinių *-elis*, *-ėlis*), pvz.: *karalelus* DP 354,43–44, EP 13,12–13, SE 226,7, *litėlus* „lietutis“ DP 398,43, *poterėlus* „poterėlis“ D³ 281. Bet pažymėtina, kad tokios lytys tada buvo plačiau nevartojamos, nenorminės.

Toliau minėtina, kad K. Sirvydo žodyne, kaip dar ir dabar vietomis rytų aukštaičiuose, randame iš *u*-kamienių būdvardžių su priesaga *-okus* sudarytų vadinamųjų artimybinės reikšmės būdvardžių, pvz.: *atstokus* D³ 246, *rūgštokus* D³ 145, *saldokus* D³ 366, *sunkiokus* D³ 360, *tamsokus* D³ 360. Bet iš *a*-kamienių tame pačiame žodyne randami jau priesagos *-okas* vediniai, pvz.: *baltokas* D³ 13, *girtokas* D³ 311, *juodokas* D³ 361 ...

§ 103. Viena iš būdingiausių XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos veiksmožodžių morfologijos (kaitybos) ypatybių – dviejų asmenavimo tipų – tematinio ir atematinio – kaitaliojimasis tam tikros rūšies veiksmožodžiuose ir laipsniškas pastarojo tipo nykimas. Kad atematinis asmenavimas tada dar buvo gana gyvas, akivaizdžiausiai rodo ano meto raštuose dažnai randamos atematinės (ypač esamojo laiko vienaskaitos I, taip pat 3 asm.) lytys, pvz.: a) praes. I. sg. *demi* „dedu“ MP 98a,18, PS II 201,26–27 (ir : *nusidemi* „nusidedu“ D¹ 16,

¹ Tikslai kur-ne-kur tarmėse (pvz., apie Daugėliškį) *tūkstantis* dar vartojamas kaip moteriškosios giminės daiktavardis (žr. LKŽ, II, p. 197).

pademi D¹ 126, *prademi* „pradedu“ D¹ 126, *pridemi* SG 147,22), *dūmi* „duodu“ DK 68,10, MT 100,17 ..., refl. *dūmies* BG 43,10, *dūmiesi* Ech 69,19, *duomisi* EP 219,13 (ir: *atadūmi* DK 180,17–18, *ažuduomi* D¹ 207, *padūmi* MT 3,7, *padūmiesi* KIG² 186,16, *sudūmi* Ech 50,8 ...), *eimi* „einu“ MG II 225,4 ... (ir: *ateimi* MG I 183,12, *nueimi* RPs 109,23, *prieymi* KN 43,22, *susieymi* D¹ 39 ...), *esmi* „esu“ MK 66,1 ..., *giedmi* „giedu“ RPs 42,9 ir *giemi* D¹ 157, *liekmi* „lieku“ GL 117 (ir : *atliekmi* MP 181a,13, *palielmi* EE 85,12 ...), *miegmi* „miegu“ MG II 510,5 (ir: *ažumiegmi* D¹ 117, *niemiegmi* D¹ 19), *raugmi* „riaugėju“ D¹ 162, *saūgmies* „saugausi“ RPs 18,24, *šciaudmi* „čiaudžiu“ D¹ 119, *sergmies* „saugausi“ KN 44,11, *welmies* „viliuosi“ RPs 84, 11 ..., b) praes. 2 sg. *duosi* „duodi“ DK 182,9, *eisi* „eini“ BB V Moz. 28,63, *essi* MK 23,5, *gelbsi* „gelbi“ MG I 242,13, *gielbsi* BG 44,16, *miegsi* „miegi“ Ech 9,22, *passiliekisi* „pasilieki“ MT 235a,14–15, *saugsi* „saugai“ KN 102,9, *sergsi* „sėrgi“ MG I 242,12 ..., c) praes. 1 pl. *dūme* „duodame“ MF 112,15, *duome* BIK 7,15 (ir: *ataduome* MKr 27,22, *atduome* PK 156,4, *paduome* MP 328,14, *pasiduome* „pasiduodame“ PK 182,23–24), *eime* „einame“ EE 49,17 (ir: *ateime* KIM² 105,5), *esme* „esame“ MK 62,18, PP 26,6, *miegmė* „miegame“ DP 298,13, *nusidemė* „nusidedame“ DP 168a,31, *pasergme* „pasergime“ ChB I Jon. 1.5,2, *prademė* „pradedame“ DP 111,43, *praside* SE 138,22 ..., d) praes. 2 pl. *dūste* „duodate“ DP 284,18, *eite* „einate“ BB V Moz. 6,1, *este* „esate“ MF 106,13, EE 52, 24 ..., *miegstė* „miegate“ DP 149,3 ..., e) praes. 3 *alkti* „alksta“ K 16,6, *dest* „deda“ DP 46,29, *desti* KIG² 6,4, *destis* „dedasi“ AK 75,18, *destisi* PS I 144,18 (ir: *nusidest* BIK 17,16, *padest* MK 70,1, *padesti* Ech 75,13, *pradest* Ech 48,16, *pradestysy* „prasideda“ MK 14,1, *pridesti* KN 5,23), *dūst* BKc 3,2, *duosti* PK 17,9, *duostis* MP 101,34, *dūstisi* EE 48,21 (ir: *ataduost* PS I 25,17, *atsiduosti* KN 4,23, *ischdūsti* EE 203,22, *nepasiduost* PS I 109,22, *nudūst* DP 71,19, *parduost* UB 148, 27 ...), *eit* „eina“ MK 8,13, *eiti* EE 28,21 (ir: *ateyti* PP 21,9–10, *yeiti* EE 69,15, *ischeit* MG I 213,5, *priseit* Ech 23,9, *susieyti* PS II 207,22), *est* „yra“ MK 25,22, *esti* MK 20,6 (ir: *ischesti* „išbūna“ MT 229,5), *est* „ėda“ DP 116,11 (ir: *priesti* MT 6a, 3, *suesti* SE 124,28), *gelbt* „gelbsiti“ MG I 184,9, *gelbti* MT 33a,4 (ir: *ischgelbti* Ech 26,16, *pagelbti* MT 68a,16), *giest* „gieda“ DP 4,45, *giesti* PK 150,12, *giestisy* MK 54,2, *kliėst* „klieda“ DP 175,16, *liektis* „liekasi“ DP 88,24 (ir: *atliekt* PS I 134,13, *bėliekt* DP 5,20, *paliekt* MG II 288,12, *pasiliekti* MT 57,14), *mekt* „mėgsta“ DP 515,9 (ir: *passimegst* Ech 38,9), *miegt* „miega“ KIM² 180,5, *miekti* EE 136,7 (ir: *uźmiegti* SE 38,30), *pakakti* „pakanka“

DP 288,30, *plaiszt* „pleišėja“ MP 153,40, *prisyeikt* „prisiekia“ ChB Mat. 23,20, *rausti* „rauda“ KN 180,3, *saugti* „saugo“ KN 118,6, *sergti* „sergi“ MK 20,15, *siausti* „siaučia“ KN 270,15, *skausti* „skauda“ KN 269,21 ir t.t.

Atematinio asmenavimo gyvumą XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos veiksmažodžio sistemoje rodo dar ir D. Kleino gramatikos, kuriose išskirta net atskira atematinė (III) asmenuotė. Tačiau prie šios asmenuotės pridėtose pastabose vis dėlto pažymėta, kad kai kurie atematiškai asmenuojami veiksmažodžiai turi ir tematinės galūnes (*sáugmi* || *saugoju*; *sérgmi* || *sérgiu* ir t.t.)¹. Vadinas, D. Kleino laikais tam tikrų veiksmažodžių atematinės lytys jau ėmė užleisti vietą tematinėms, kurios ilgainiui kaskart vis labiau ir labiau ėmė įsigalėti. Tas atematinio asmenavimo nykimo ir tematinio asmenavimo įsigalėjimo procesas, be D. Kleino gramatikų, atsispindi ir kituose ano meto raštuose, plg.: praes. 2 sg. *dūsi* RPs 74,14 ir *dūdi* RPs 74,15, *gielbsi* BG 44,16 ir *gielbi* SIG 291,23, praes. 1 pl. *ataduome* MKr 27,23 ir *ataduodame* MKr 66,22, praes. 3 est BP I 132,10, *esti* BP I 126,6 ir *ira* BP I 129,7, *klīest* DP 139,25 ir *klīeda* DP 77,38, *mēgt* DP 223,22 ir *mēgia* DP 314,15 ir kt. Iš 1737 m. anoniminės lietuvių kalbos gramatikos matyti, kad tas procesas ypač suintensyvėjo XVIII a., nes šioje gramatikoje užfiksuota jau nemaža perdirbtų ankstesnių atematinio asmenavimo lyčių, taip pat daug lyčių su tematinėmis galūnėmis (plg. *dedù* 31, *duodu* 36, *èynu* vel *eymu* 31, *esmù* 22, *gielbiu* 32, *sergiu* 32 ir kt.). Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje atematinio asmenavimo teišlikę tiktai negausūs reliktai².

§ 104. Be palyginti dar gerai išlaikyto atematinio asmenavimo, XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos veiksmažodžių sistemai būdinga nemaža ir kitų archainio pobūdžio morfologijos reiškinių, k. a.: atskirų asmenų, laikų ir nuosakų senoviškų formų. Iš tematinių veiksmažodžių archainių esamojo laiko vienaskaitos 1 asmens formų galima nurodyti tokias, kaip *schaukiù* RPs 138,3, *meldžùt* „meldžiu tave“ APM 5,17, *nariùgi* BP II 102,26, *turiùgu* DP 602,7, kuriose slypi sena fleksija -*ùo* (dabar ši fleksija išlikusi tiktai sangražžinėse lytyse, plg.: *nešùosi*,

¹ Žr. Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 215.

² Plačiau apie lietuvių k. atematinius veiksmažodžius žr. Chr. S. Stang, *Das slavische und baltische Verbum*, Oslo, 1942, S. 98–104 (toliau trumpinama *Verbum*); *Die athematischen Verba im Baltischen*, leid.: *Scando-Slavica*, VIII, Copenhagen, S. 161–170; A. Sabaliauskas, *Atematiniai lietuvių kalbos veiksmažodžiai*, kn.: *Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai*, Vilnius, 1957, p. 77–113.

šaukiūosi...)). Senesnę atematinių veiksmažodžių vienaskaitos 1 asmens fleksiją *-mié* turi taip pat anksčiau (§ 103) minėtos sangražinės lytys *dūmies(i)*, *saūgmies*, *sergmies*, *welmies* ir kt. B. Vilento, M. Daukšos, L. Zengštoko raštuose yra užfiksuota lytis ir su senesne atematinių veiksmažodžių vienaskaitos 2 asmens galūne *-sié*: *essiegu* EE 208,7, SG 204, *ėssiegu* DP 21,25. Dalelyčių *g(i)* ar *gu* apsaugota, kur-ne-kur M. Daukšos ir kalvinų leidiniuose yra išlaikyta taip pat tematinių veiksmažodžių vienaskaitos 2 asmens fleksija *-ie*: *galiegu* PK 6,15, PP 9,5, K 5,10, *girdiég* DP 437,6, *jautiegu* PK 9,3, PP 11,11, K 6,35, *klausiegu* PK 61,9, *miliégu* DP 344,49, *nóriegu* DP 4,40; 131,11, MP 328a,28, *woksiégu* MP III 24,30 ...

§ 105. Esama ano meto raštuose ir archainių būtojo laiko formų. Iš jų visų pirma galima suminėti veiksmažodžio *būti* 3 asmens formą *bit(i)* „buvo“, kuri ypač dažnai (pagrečiui su *buwa*) randama J. Bretkūno biblijos rankraštyje ir retkarčiais „Knygoje nobažnystės“, pvz.: ... Tewas io ataiwjs *biti* buwens BB I Moz. 37,1, ... kurie pirmai niekadai nebuwa (*biti* buwen) ant Szemes BB I Moz. 2,5, Szmonių kurie pas ghī *biti*, buwa kaip scheschi schimtas wirų BB I Sam. 14,2, Wjens *bit* szmo labai bagotas BG 120,21, Kur ne *bit* kialo tykra KN 68,19, Nereykaš *bit* Ponuy vž mus kienteti KN 258,7 ir kt.¹ Šalia *biti* J. Bretkūno biblijos rankraštyje randama ir veikiamosios rūšies dalyvių forma *bitusi* „buvusi“: ... kada dwilika Menesių Pannių graikschtime buwa *bitusi* BB Est. 2,12.

Būtojo laiko 3 asmens forma *bit(i)* yra užfiksuota A. Šleicherio (1856) ir Fr. Kuršaičio (1876) gramatikose; ji, A. Becenbergerio liudijimu, buvusi vartojama kai kuriose pietinėse Rytų Prūsijos vietose dar ir jo gyvenamuoju metu (t.y. antrojoje XIX a. pusėje)². Ligi pasutinių laikų ši forma buvo taip pat žinoma iš Zietelos šnekos³.

Tas faktas, kad forma *bit(i)* pasitaiko tiktai retkarčiais viename kitame XVI–XVII a. rašto paminkle, be to, pagrečiui su *buwa*, rodo, jog ji jau tada buvo siauras dialektizmas, o ne įprastinė, norminė literatūrinės kalbos lytis. Tai matyti ir iš M. Merlino 1706 m. traktato („Principium primarium in lingua Lithvanica“), kur rašoma, kad *bit*

¹ Daugiau pavyzdžių iš J. Bretkūno biblijos žr. BzB, S. 206–207.

² BzB, S. 206.

³ Žr. P. Arumaa, Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend, Dorpat, 1930, S. 69; A. Vidugiris, Kai kurios Zietelos tarmės ypatybės, kn.: LKK, II, p. 202.

esanti tevartojama tik per 6–8 mylias nuo Išdagų, bet ne visoje Lietuvoje (t. y. Rytų Prūsijoje)¹.

§ 106. Archainį atspalvį turi taip pat XVI–XVII a. Rytų Prūsijos raštuose neretai randamos priežastinių priesagos *-inti* veiksmažodžių būtojo laiko formos su *-ino-*, pvz.: refl. *artinoiose* BB I Moz. 12,11, *dauksinoya* MG II 439,12, *garbinoio* KN 131,22 (|| *garbina* EE 121,19), *jrustinoiau* Ech 30,11–12, *ischplatinoia* MT 74,14, *paauksztinaija* WP 145, *paschlowinoia* MG II 439,11, *pastiprinoiei* SG 112(58),4 (ir part. praet. n. sg. *pastiprinoies* MG II 381,7), *pasweikinoia* EE 65,13–14, *prisiartinoia* EE 62,18; 67,18, BP I 1,4 (|| *prisiartina* EE 66,11), *szenklinaija* WP 138, *warginoio* BB Teis. 6,9 ir kt. Tą pat priesagą būtajame laike kartais turi ir priežastiniai (parūpinamieji) veiksmažodžiai su *-dinti*, pvz.: *apsiskusdinoia* BB I Moz. 41,14, *nuwesdinoia* BP II 213, 21–22, *pakardinoia* BB I Moz. 40,22, *prisiekdinoia* BB I Moz. 50,4 ... (|| *indedina* EE 178,18, *ischkaldina* EE 221,12, *paraszidina* SE 17,25, *piaustidino* KN 139,2, *rinkdina* SE 17,26 ...). Tačiau, kaip matyti ir iš čia pateiktų pavyzdžių, tiek *-inti*, tiek *-dinti* veiksmažodžių būtajame laike šalia priesagos *-ino-* buvo vartojama ir *-in-*.

Pažymėtina dar, kad iš veiksmažodžių būtojo laiko su *-ino-* ano meto Rytų Prūsijos raštuose yra nemaža susidaryta ir daiktavardžių su priesaga *-imas*, pvz.: *apteisinoimas* MT 13a,3, *garbinoghimas* MG I 180,9, EE 116,11, *gundinoimas* MT 3a,20, *palinksminoghimas* Ech 53,4, *pastiprinoghimas* RPs 89,15, *pasweikinoghimas* EE 156,18–19, *suliginojmas* MT 32a,4 ir pan. Dabar lietuvių literatūrinėje kalboje tokių darinių jau nebepasitaiko, kaip nebepasitaiko ir veiksmažodžių su priesaga *-ino-*.

§ 107. Mūsų dienų literatūrinės kalbos požiūriu prie veiksmažodžių laikų archainių formų galima priskirti ir kai kuriems XVI–XVII a. Rytų Prūsijos raštams būdingas būtojo dažninio laiko lytis su priesagomis *-lavo* ir *-dlavo* (šalia *-davo*), pvz.: a) *atailawa* „ateidavo“ SG 142(73),4 (|| *ateidawa* BP II 114,6), *bulawau* „būdavau“ SIG 243,14 (|| *budawa* BP I 128,16; II 113,22, *budawôm* RPs 55,15), *burlawa* „burdavo“ WP 148, *laiszilawa* „laižydavo“ SG 142(73),4, *manilawa* „manydavo“ WP 147, *paneschlawa* „panešdavo“ BB I Kron. 6(5),18, *prijmlawa* „priimdavo“ Ech 46,23–24, *schwęslawa* „švęsavo“ WP 147, *turelawa* „turėdavo“ EE 210,14 (|| *neturedawa* BP I 226,7), *wadinlawa* „vadindavo“ WP 147 (|| *wadindawa* MK 35,5) ..., b) *atminędlawa* „atminėdavo“ MT 122a,17, *badidlawa* „badydavo“ MT 187,16, da-

¹ Žr. APh, VI, Kaunas, 1937, p. 80.

ridlawa „darydavo“ MT 174a, 9–10, *ischsakidlawa* „išsakydavo“ MT 141a, 14–15, *linksmindlawa* „linksmindavo“ SG 142(73), 4–5, *palai-
kidlawa* „palaikydavo“ MT 230a, 6, *pridūdława* „priduodavo“ MT 132, 16–17, *stowedława* „stovėdavo“ MT 141a, 16, *wadindława* MT 159a, 5 ... Daugiausia lyčių su priesaga *-lavo* randama Volfenbiutelio postilėje, o su *-dlavo* – „Žemčiūgoje teologiškoje“. Dabar priesaga *-lavo* tezinoma tiktai iš Leipalingio ir Liškiavos apylinkių senų žmonių kalbos (čia dar pasakoma *būlavau*, *eilavau*)¹.

§ 108. Iš nuosakų senoviškų formų visų pirma galima paminėti tariamosios nuosakos lytis su formantiniu *-b-* ir asmens galūnėmis *-biau*, *-bei(-bi)*, *-bim(e)*, *-bit(e)*, pvz.: a) cond. 1 sg. *issakitumbiau* MG II 521, 18, *nusidetumbiau* AK 56, 13, b) cond. 2 sg. *apsakitumbei* Ech 30, 3–4, *atatremtumbey* MP 169, 26, *ateytumbei* KIG² 555, 24, *butumbeij* ChB Mat. 5, 25, *galbetumbei* RPs 31, 3, *iższweistumbei* DP 37, 3, *kilotumbey* KN 272, 16, *regetumbei* Ech 6, 11, refl. *teyktumbeysi* PK 26, 22, *turetumbey* MP 104a, 28, *weyzdetumbey* SE 8, 6 ... , *attolintumbi* MG II 556, 11, *butumbi* MK 35, 34, *dotumbi* MK 45, 3, *laikitumbi* MK 45, 6, *pawisdetumbi* MF 104, 1, *waritumbi* MG I 229, 15 ... , c) cond. 1 pl. *atleistumbim* MK 58, 9, *atmintumbime* AK 49, 16, *butumbime* SE 3, 29, *dristumbime* SE 54, 33, *giwentumbim* KN 188, 28, *iżkãptumbime* DP 29, 48, refl. *mokitumbimesi* Ech 12, 10, *rupintumbimes* KIG² 208, 23, *waiksczotumbim* MG II 379, 11–12 ... , d) cond. 2 pl. *atgaiwintumbit* BB I Moz. 18, 5, *begtumbite* ChB Mat. 3, 7, refl. *dauxintumbitesi* EE 53, 2, *giwentumbit* MG I 185, 2–3, refl. *linksmintumbitesi* EE 85, 17, *mi-
letumbetese* MK 32, 22, *paszintumbit* Ech 40, 3–4, *węlitumbit'* DP 12, 14 ... Kai kuriuose ano meto giesmių bei psalmių vertimuose (L. Zengštoko, D. Kleino ir kt.) randama ir sutrumpintų formų, pvz.: cond. 2 sg. *stotumb* PK 57, 27, *tiketumb* SG 162(83), 4, cond. 1 pl. *butumb'* KIG² 5, 3, *galetumb* SG 216, 9, *tiketumb* SG 162(83), 4 ...

Tačiau pažymėtina, kad šitokių tariamosios nuosakos lyčių su formantiniu *-b-* randama ne visuose XVI–XVII a. literatūrinės kalbos paminkluose. Jos bemaž ištisai (išskyrus 1 asmenį, kurio teaptiktos tik minėtos dvi formos) vartojamos M. Mažvydo, B. Vilento, J. Bretkūno, S. Vaišnorio, L. Zengštoko, J. Rėzos, D. Kleino², M. Daukšos³,

¹ Plg. LKŽ, I, p. 939, Chr. S. Stang, Verbum, S. 173.

² 1685 m. D. Kleino giesmyno leidime tepastebėta tik daugiskaitos 1 asmens forma *kėltummes* (KIG² 208, 21).

³ M. Daukšos 1595 m. katekizme teaptikta tik daugiskaitos 1 asmens forma *apturetume* (DK 98, 6–7).

M. Petkevičiaus raštuose, 1605 m. anoniminiame katekizme, J. Mor-kūno ir Volfenbiutelio postilėse, Prūsų valdžios įsakymuose; neištisai, pakaitomis su naujesnėmis, – kėdainiškiuose Lietuvos kalvinų leidi-niuose ir S. Chilinskio biblijoje, o visiškai nevartojamos K. Sirvydo, S. Slavočinskio raštuose, J. Jaknavičiaus evangelijose, 1677 m. Belarmi-no katekizme ir 1680 m. „Pradžioje pamokslo“. Kėdainiškiuose Lie-tuvos kalvinų leidiniuose ir S. Chilinskio biblijoje šalia lyčių su for-mantiniu *-b-* randamos tokios naujesnės lytys be šio formanto, kaip: a) cond. 1 sg. *ne pralaystumey* SE 3,33, *nesibodetumey* SE 8,4, *numaldi-tumey* KN 207,5, *priglaustumey* KN 207,4 ... , b) cond. 1 pl. *atsakitu-mim* SE 10,2, *butumim* SE 156,2 (ir: *butume* SE 13,3), *giwentumim* KN 72,25, *klausitumim* MKr 24,22, *laykitumim* MKr 24,23, *turetumim* K 3,6, *sektumime* ChB I Petr. 1. 2,21 ... , c) cond. 2 pl. *atmintumit* SE 119,8, *butumit* K 17,17, *daritumit* SE 247,19, *giartumte* ChB Mat. 6,25, *walgi-tumte* ChB Mat. 6,25, *zynotumte* ChB Mat. 12,7 ... Įdomu, kad S. Chi-linskio biblijos vertimo rankraštyje senesnės lytys neretai keičiamos naujesnėmis (be formanto *-b-*): pastarosios, matyt, tuo metu jau buvo gyvesnės, dažniau vartojamos.

Vėlesniuose (XVIII a.) raštuose tariamosios nuosakos lyčių su for-mantiniu *-b-* tolydžio vis rečiau bepasitaiko. Kiek daugiau jų, ypač šio amžiaus pradžioje, dar randama (pagrečiui su naujesnėmis) Rytų Prūsijos leidiniuose. Tačiau Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teri-torijoje pasirodžiusiuose XVIII a. raštuose vyrauja jau lytys su *-tum(ei)*, *-tumėm(e)*, *-tumėt(e)* arba *-tum(i)*, *-tumim(e)*, *-tumit(e)*. Dabar tariamosios nuosakos lyčių su *-b-* yra išlikę tiktai kai kuriose ry-tinių dzūkų šnektose (apie Adučiškį, Dūkštą, Linkmenis, Švenčionis ir kitur, kur sakoma: *eičiobe* „eičiau“, *eitumbe* „eitume“, *suktūtbe* „suktute“ ir pan.)¹. Beje, tariamosios nuosakos lyčių su šiuo formantu 1933 m. yra užfiksuota dar iš Rytų Prūsijos žvejų tarmės².

§ 109. Toliau minėtinos senoviškos liepiamosios nuosakos (impe-ratyvo) vienaskaitos antrojo asmens lytys be formanto *-k(i)*, k.a.: a) *atleid* „atleisk“ MK 23,13; 52,1, MG II 587,6, BK 27,1, SG 91(46), 20, *atlýd* DK 46,6; 47,12, *atlayd* AK 36,22; 38,3, *atsiunt* „atsiusk“ DP 269,16, *dūd* „duok“ BK 27,1, *dūd* DK 46,5; 47,10; 88,17; 177,6; 177,20, DP 84,29; 106,17; 106,20; 106,22, 106,28; 339,28; 432,41, *dūdi*

¹ Plačiau apie tariamosios nuosakos lyčių su *-b-* darybą ir kilmę žr. Chr. S. Stang, *Verbum*, S. 249–254; J. Kazlauskas, *Iš optatyvo istorijos*, kn.: LKK, IV, Vilnius, 1961, p. 73–88.

² Žr. J. Gerullis ir Chr. Stangas, *Lietuvių žvejų tarmė Prūsijoje*, p. 52.

MG II 321,5, BK 4,8; 5,15, SG 225,21; 226,22, DP 85,27, *gelb* „gelbėk“ MG II 587,10, Ech 24,21, SG 196(102),21, DP 78,28; 80,9, *gēlb* DK 46,12; 47,19, *gialb* KN 211,11, *gielb* SG 43(22),13; 91(46),7, *izgēlb* „išgelbėk“ DP 172,23, *iszkop* „iškuopk“ ChB Mat. 23,26, *neved* „nevesk“ MK 23,15, Ech 24,9, SG 91(46),22, *ne wed* MG II 587,9, BK 27,3, *nē wēd* DK 46,10; 47,16, *ne wedi* MF 105,14–15, *paród* „parodyk“ DP 161,9; 447,6, *parod* EP 174,8, *paródi* DP 447,9, *páweydz* „pažiūrėk“ KN 8,13, *pawizd* „paveizdėk, pažiūrėk“ KN 49,7, *wed* „vesk“ MK 51,17, SG 49(25),5, PK 69,7 ..., refl. *gaylies* „gailėkis“ KN 72,28, *gialbiem* „gelbėk mane“ KN 62,13, *gialbjem* „t.p.“ KN 97,3, b) *ischklau-sai* „išklausk“ MK 54,10, MG II 526,2; 568,2, SG 189,7, *izkláusai* DP 546,24, *padárainę* „padarykime“ DP 253,51, *papraschaim* „papasrašykime“ MK 43,9, MG II 363,8, *sákaymi* „sakyk man“ AK 8,17; 14,9; 74,19–20; 77,6, *sakaymig* „sakyk man gi“ AK 57,9 ... Pirmosios (a) rūšies liepiamosios nuosakos lytys dažniausiai randamos sustabarėjusiose XVI–XVII a. religinių raštų poterių formulėse, o antrosios (b) – ir neformuliniuose posakiuose. Dabar tokios darybos lyčių težinoma tik iš rytų Lietuvos tarmių – Adučiškio, Apso, Dūkšto, Gervėčių, Ignalinos, Lazūnų, Linkmenų, Tverečiaus ir kt. apylinkių, kur jos vartojamos greta lyčių su *-k(i)* ir turi kiek skirtingą nuo pastarųjų reikšmės atspalvį (žymi tuoj pat vykdytiną veiksmą)¹.

Bet reikia pasakyti, kad XVI–XVII a. raštuose liepiamosios nuosakos lytys be formanto *-k(i)* taip pat retos; dažnesnės yra su šiuo formantu, pvz.: a) 2 sg. *athaijki* AP 121, *atminki* MK 19,2, *atsižwelk* MP 279a,41, *buk* MG I 154,9, BB I Moz. 29,19, *buki* MG I 154,8, BG 30,2, BKc 57,2 (ir: *buik* BB I Kor. 3,22, II Kor. 8,23, I Petr. 2,13, BP II 326,15, GL 125)², *bukik*³ „būk“ KN 22,31; 193,4, *duoki* PK 21,22, *duokik* SG 198(103),12, MP 66a,33, *duókies* BIK 53,4, *dvaki* AP 121, *džiaukies* SIG 323,2, *džiaukise* SIG 320,27, *eik* PK 22,12, *eykik* SE 282,9, *ischtaisiki* Ech 7,6, *melskieg* „melsk gi“ MK 74,13, refl. *nebijokisi* BG 72,16, *ne liudiki* MK 19,14, *ne peikiek* BG 61,13, *ne vszmuschki* MK 19,8; 41,3, Ech 13,2, *padeki* GA 87,2, refl. *passislinkiek* EE 123,17 ..., b) I pl. *budiekiem* MG II 414,16, *bukem* MG II 282,5, BP I 159,7, *duokime* SIG 111,4, *garbinkime* SIG 113,5, *klausikim* Ech 62,4, refl. *mels-*

¹ Plačiau žr. J. Kardelytė, Liepiamosios nuosakos dvejopos formos ir jų vartojimas rytų Lietuvos tarmėse, kn.: LKK, I, Vilnius, 1957, p. 181–187.

² Plačiau apie *buik* kilmę žr. K. Būga, RR, II, p. 57.

³ Šioje ir kitose panašiose lytyse antrasis (galinis) *k* veikiausiai atsiradęs dėl asimiliacijos, prisišliejus dalelytei *g(i)*.

kemosi MF 101,10, MG I 227,17, Ech 58,4 ..., c) 2 pl. *atwesket* EE 9,22, *dalaiskit* DK 5,2, *dauksinkitesi* MT 231,19–20, *imkit* PP 14,22, *nesigailekite* SG 136(70),23, *walgikit* PP 14,27 ... Iš pastarųjų senoviškumu ypač išsiskiria vienaskaitos 2 asmens lytys su *-ki*, kurios, Ch. Stango nuomone, jau M. Mažvydo kalboje buvusios archaizmai¹, Kad šitokios lytys XVI–XVII a. iš tikrųjų buvo rečiau vartojamos, be kita ko, rodo ir D. Kleino gramatikos, kurių paradigmosė į pirmą vietą iškeltos trumpesniosios (su *-k*). Dabar tiek literatūrinėje kalboje, tiek tarmėse dažniau vartojamos trumposios šios rūšies lytys (*duok, eik* ir pan.).

§ 110. XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos vartosenoje pasitaiko kiek skirtingų nuo dabartinių ir leidžiamosios nuosakos (permisvyvo) lyčių. Tiesa, ši nuosaka, kaip ir mūsų dienomis, tuomet dažniausiai būdavo sudaroma dvejopai: a) su dalelyte *te-* ir tiesioginės nuosakos (indikatyvo) esamojo laiko III asmeniu ir b) su ta pačia dalelyte ir senomis optatyvo formomis, besibaigiančiomis *-ai* (*o*-kamienių veiksmožodžių) ir *-iē* (visų kitų), pvz.: a) *te gijwen* MK 33,5, *te imma* BB I Moz. 41,34, *tekaukia* RPs 59,7, refl. *te makase* „tesimoko“ MK 38,10, *te stata* BB I Moz. 48,20, *te walda* MK 30,12 ..., *teateit* MG II 472,5, *te dūst* MF 117,18, *te est* SIG 168,20, *testi* DP 29,41, *teischgelbt* EE 216,24, *tepridosti* „tepriduoda“ MK 30,22, *te saugti* KN 242,13 ..., b) *tedarai* EE 98,22, *te klāusai* DP 97,26, refl. *tesākais* DP 122,10, *tewalgai* APM 32a,22, *te žinay* PK 89,5 ..., *te atdedie* MT Všn. pr. 24,8, *te dūdie* t. p., *te estie*² MT Všn. pr. 6,18; 99,17; 101,7 (ir *te ne estie* MT 101,4; 206,18), *tegerie* APM 32a,22, *temurmie* RPs 59,16, refl. *teķēlies* DP 60,3, *tesidžiaugie* KN 62,20 ... Tačiau šalia šitokių identiškų dabartinėms arba besiskiriančių tikslai atematinėmis formomis leidžiamosios nuosakos lyčių ano meto raštuose (ypač M. Daukšos postilėje) randama ir tokių, kaip *te atimi* „teatima“ PK 87,13, *te atstooi* „teatstoja“ DP 36,15, *tebegi* „tebėga“ DP 374,21, *tebiēis* „tesibijo“ DP 259,40, *tessi* „tesiē“ DP 256,13, *te ne grizti* „tenegrižta“ DP 372, 7–8, *te nekalbi* „tenekalba“ BB II Kron. 18,7, refl. *tesilinksmini* KN 62,20, *te tāmpi* „tetampa“ DP 425,35, *te žibi* „težiba“ DP 553,55 ir pan., kurių veiksmožodinis komponentas formaliai sutampa su tiesioginės nuosakos esamojo laiko II asmeniu, bet kurių fleksija gali būti kilusi arba iš *i*-kamienių veiksmožodžių permisvyvo galūnės *-ī*, arba iš

¹ Žr. Chr. S. Stang, *Die Sprache...*, S. 152; *Verbum*, S. 248.

² Forma *estie*, be abejonės, atsiradusi iš analogijos pagal tematiųjų veiksmožodžių lytis su *-ie*.

-iẽ (plg. refl. *te álkinies* DP 109,27 ir *te álkinis* DP 109,24, *tę álkinis* DP 109,25)¹. Formos atžvilgiu dar kiek atsiskiria nuo dabartinių ir kitų ano meto leidžiamosios nuosakos lyčių M. Mažvydo, B. Vilento ir M. Daukšos raštų sutrumpėjusios lytys *testa* „testovi, tebūna“ MK 30,11, MG II 360,1 ir *testo* Ech 36,3; 37,3, DP 161,52–53, atsiradusios iš *testawi* arba *testowi*.

Pažymėtina taip pat, kad XVI–XVII a. raštuose leidžiamosios nuosakos reikšme kartais dar yra vartojamos ir imperatyvinės lytys (tiek beformantinės, tiek turinčios formantą *-k*), pvz.: a) *tę dūdi* „teduoda“ DP 386,2, *tęgi paród* DP 19,52 ..., b) *te buk* „tebūnie“ PK 114,10; 132,6, KN 63,13, PK 69,25, *te buki* „t.p.“ PK 185,14, *te pridžiuk* „tepridžiūsta“ PK 98,17 ir kt.

§ 111. Sangražinėms veiksmažodžių lytims, užfiksuotoms XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose, būdinga tai, kad jose sangražinis įvardis *s(i)* dar neturi pastovesnės vietos. Priešdėliniuose veiksmažodžiuose jis kartais, kaip ir dabartinėje literatūrinėje kalboje, stovi tarp priešdėlio ir šaknies (pvz.: praet. 3 *apsikabinna* BB I Moz. 33,4, *apsinakwoia* BB I Moz. 28,11, imper. 1 pl. *apsiwilkem* EE 9,9, imper. 2 pl. *apsiwilket* EE 9,13, imper. 2 sg. *nessibijok* BB I Moz. 15,1, praet. 3 *nussileida* BB I Moz. 8,4, *passirode* BB I Moz. 12,7, imper. 2 sg. *susiemilk*² MG II 405,1–2 ...), bet dažnai ir tokio veiksmažodžio gale, pvz.: imper. 1 pl. *apwilkimes* DP 5,4, imper. 2 pl. *apwilkites* DP 5,7, praet. 3 *atstoyose* MG II 470,2, *ižgandos* DP 440,38, fut. 1 sg. *negirsiūsi* EE 44, 9, imper. 2 pl. *nerupinkitesi* EE 165,23–24, imper. 2 sg. *nuleyskis* PS II 1,12, inf. *parentisi* MP 84a,4 ... Be to, priešdėliniuose veiksmažodžiuose *si* neretai randamas pakartotas du kartus – po priešdėlio ir veiksmažodžio gale, pvz.: imper. 2 sg. *apsisaugokis* MP 125,25, praet. 2 sg. *apsiwilkaisi* MG I 153,19, SG 1,18, BG 2,2, inf. *atsitrauktisi* MT Bl. pr. 4,11–12, praes. 3 *issiganstasi* BG 105,22, praet. 3 *issipildėsi* KIG² 78,19, cond. 1 sg. *nesbijoczas* BG 114,15–16, praet. 1 sg. *nesidawiaus* DP 16,3–4, imper. 2 pl. *nesirupinkitesi* EE 119,24, cond. 3 *passiroditusi* MF 116,18, praet. 3 *prasideiase* MK 21,9, inf. *prissikeltissi* MT 49,9, praet. 3 *sussistoiose* BB Teis. 6,33 ir t.t.

Nepriešdėliniuose veiksmažodžiuose sangražinis įvardis kaip dabartinėje, taip ir anuometinėje lietuvių literatūrinėje kalboje yra prisiliejęs veiksmažodžio gale, pvz.: praes. 1 sg. *baydause* SIG 237,21,

¹ Plačiau žr. Chr. S. Stang, *Verbum*, S. 244–245.

² Jeigu čia *sie* ne grafikos dalykas, tai, gal būt, išlaikyta senoji *si* forma.

imper. 2 pl. *biakietese* MK 12,6, fut. 3 *dzauksisi* MG II 287,9, *linksminsis* MG II 287,9–10, inf. *penetisi* Ech 5,5 ... Tačiau kur-ne-kur jis vis dėlto pasitaiko ir prieš nepriešdėlinio veiksmožodžio šaknį: Ne žin *kursidestisi* KN 117,3, Ne žinot *kursideastissi* KN 117,25, neturedamas vietos ant žiames *delsi rangiančiu* zmoniu SE 159,16–17 ... Pastarieji pavyzdžiai taip pat aiškiai rodo, kad sangražinis *si* XVI–XVII a. dar nebuvo labai glaudžiai suaugęs su veiksmožodžiu.

Formos atžvilgiu sangražinis įvardis, kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, buvo dvejopas: *s(i)* ir *se*. Daugiausia lyčių su *se* randama XVI a. Rytų Prūsijos raštuose (M. Mažvydo, B. Vilento, J. Bretkūno ir kt.), be to, čia dažniausiai jis pasitaiko veiksmožodžio gale¹. Netgi tais atvejais, kai priešdėliniame veiksmožodyje sangražinis įvardis pakartojamas, po priešdėlio paprastai stovi tik *si*, o gale – arba *se*, arba *si* (keletas pavyzdžių su *se* po priešdėlio gali būti aiškinama ir kaip rašybos ar spaudos klaidos). Sangražinio įvardžio formos *se* (išriedėjusios, tur būt, iš senos galininko lyties) dažnesnis vartojimas XVI a. Rytų Prūsijos raštuose, galimas daiktas, yra to krašto autorių gimtosios tarmės atspindys, nes ir dabar dar ta forma pažįstama iš pietinio dūnininkų pakraščio (pvz., Pagramančio)². Forma *se* veiksmožodžio gale ligi pat paskutinių laikų buvo ištiesai vartojama ir Prūsų lietuvių žvejų tarmėje³.

§ 112. Kalbant apie XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos veiksmožodžių archaines lytis, reikia dar suminėti senų senovės palikus – atematinių veiksmožodžių *būti* ir *eiti* dalyvines formas su kamienais *sant-* ir *ent-*, pvz.: a) n. sg. f. *santi* „esanti“ MG II 317,16, MT 8,14, BKc 34,5, g. sg. f. *sancziosios* DP 7,30, d. sg. m. *sanczam* BP I 270,3, a. sg. f. *sancze* Ech 55,14, BP II 209,19, a. sg. m. *santi* EE 32,2, BP I 12,15, MT 3a,11, i. sg. m. *sancziu* BP I 279,3, II, 9,24, n. pl. f. *sanczioses* EE 172,10, n. pl. m. *santie* MP III 38,24, g. pl. *sanczuiū* EE 62, 13, a. pl. f. *sanczes* BP II 238,13, a. pl. m. *sanczius* MK 58,14, EE 150,7, i. pl. m. *sanczeis* DP 7,32 ..., b) a. sg. m. *enti* „einanti“ EE 81,12, SG 53(27),6, KN 163,10 (ir: *atenti* MP 180a,12, EE 205,8, BP I 15,3, MKr 87,22, SIG 166,20, *áteanti* SE 226,3, *nuenti* KIG² 490,14, *praenti* EE 214,8), n. pl. *entis* BB I Sam. 10,3, g. pl. *encziu* BP I 346,16 (ir: *atencziu* MT 167a,21, *atenčiu* SE 69,31, *atenczių* BB I Moz. 37,25, *iszenčiu* SE

¹ Sangražinių lyčių statistiką su *si* ir *se* M. Mažvydo ir B. Vilento raštuose žr. E. Hermann, Litauische Studien, S. 83–85.

² Žr. P. Jonikas, Pagramančio tarmė, Kaunas, 1939, p. 66.

³ Žr. J. Gerullis ir Chr. Stangas, Lietuvių žvejų tarmė Prūsijoje, p. 47–51.

75,16, *sussienčiu* „susieinančių“ MT 36a,10), d. pl. m. *encziams* BP I 402,9 (ir: *ischentemus* ir *jentemus* BB I Moz. 23,18), a. pl. f. *enczes* BB I Moz. 41,2, a. pl. m. *enčius* KN 271,11 (ir: *atenczius* BB I Moz. 24,63), i. pl. m. *enciayseys* KN 125,17 ... Čia suminėtose veiksmažodžiu *būti* lytyse slypi senasis dalyvis *sqs, *santi*, o *eiti* – *es, *enti*.

Greta šitokių dalyvinių lyčių randama ir atitinkamų padalyvinių, pvz.: *sant* „esant“ BP II 43,5, BB I Moz. 38,16, MT 3a,12, SG 116(60), 18, *ent* „einant“ MP III 14a,4 (ir *atent* EE 189,6, BB I Moz. 10,19, SG 157,15, KIG² 140,18, *ijent* „įeinant“ MT 268,13, *yent* „t.p.“ KIM² 21,8, *ischant* RPs 81,6, *isent* KIM² 21,8, *nuent* BB I Sam. 9,25, *parent* MG II 492,7).

Tačiau pažymėtina, kad ano meto lietuvių literatūrinėje kalboje tos senos dalyvinės bei padalyvinės lytys toli gražu ne visuotinai buvo vartojamos; šalia jų (ypač veiksmažodžio *būti* lyčių) dažnai randamos ir naujesnės, dabartinės, pvz.: n. sg. f. *esanti* BP II 224,17, d. sg. m. *essancziam* BP I 356,17, i. sg. m. *esancziu* BP II 37,19, d. pl. m. *essantiems* BP I 199,7, a. pl. m. *esanczius* BP I 363,24, *esant* BP II 235,25 ir pan. Kartais net tame pačiame sakinyje pagrečiui randama ir senoji, ir naujoji lytis, plg.: ... ne tiek t'ai dabár *sanczeis*, ir prieg to *éssanczeis* prispausti DP 7,32; ... iog tą kurį tikėio *sánti* užmusztu, ne tikėio *éssanczio* gīwu DP 198,30; Isch nœiokios pirm *esanczios* nei *sanczoses* materias ... MT 39a,18 – 19.

Ligi šių dienų žemaičių tarmėse tėra išlikusios tiktai veiksmažodžio *eiti* senos dalyvinės formos (plg.: *atė`nts* mets, *atė`nti* vasara).

Šiaip kitos XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje užfiksuotos verbum infinitum lytys daug kuo nesiskiria nuo dabartinių, todėl apie jas čia ir nebus plačiau kalbama.

§ 113. Baigiant apie būdingesnes XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos veiksmažodžių morfologijos ypatybes, reikia dar pasakyti keletą žodžių apie dviskaitos lytis. Jau aukščiau buvo minėta (§ 100), kad veiksmažodžių dviskaita ano meto raštuose yra labai retas dalykas. Ir iš tikrųjų, nors D. Kleino gramatikų paradigmos veiksmažodžių dviskaitos lytys ištiesai pateikiamos, bet kituose raštuose jų tiktai kurne-kur tepasitaiko (pvz.: imper. *daboketos* BB I Moz. 4,23, *ne bijakitos* BP I 402,6). Šitokį veiksmažodžių dviskaitos lyčių retumą iš dalies galima aiškinti ano meto raštų turinio specifika: tiek įvairiuose religinių dogmų bei pamokslų rinkiniuose, tiek kanceliarinio pobūdžio dokumentuose (įsakymuose, priesaikose) paprastai kalbama ne apie dvejų, bet apie daugelio asmenų veiksmus; taip pat ir kreipiamasi dažniausiai

į daugelį žmonių. Tačiau, be raštų turinio specifikos, galimas daiktas, nemaža čia dar lėmė ir tuometinėje lietuvių literatūrinės kalbos praktikoje intensyviau, negu vardažodžiuose, ėmusi reikštis veiksmažodžių daugiskaitos apibendrinimo tendencija. Tai, mums rodosi, patvirtina tokie atvejai, kai vietoj laukiamų veiksmažodžio dviskaitos lyčių, ypač po skaitvardžių ir dviskaitinių įvardžių (*abu, abudu, du, judu, mudu ...*), randamos daugiskaitos lytys, pvz.: tada *abudu sepnavome* viena BB I Moz. 41,11, *du mokitiniu eydami* ing Emaus PS II 234,23–24 ...

§ 114. Gerokai skiriasi nuo dabartinių ne tik tai kai kurios vardažodžių, įvardžių bei veiksmažodžių, bet ir nekaitomųjų kalbos dalių (prieveiksmių, prielinksnių, jungtukų, dalelyčių) formos, užfiksuotos XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos paminkluose. Tų skirtingesnių bei archaiškesnių nekaitomųjų kalbos dalių formų apžvalga čia pradėsime nuo prieveiksmių.

Iš prieveiksmių senesnių formų visų pirma galima nurodyti tokias, kaip *angstie* MG II 479,13 (|| *ankstie* MG II 510,17–18), *artie* MT 236, 20, *aukschtie* MG II 274,11, *tolie* MT Všn. pr. 22,4; 160a,18; 222a,20 ir pan., kurios niekuo nesiskiria nuo *namiė* ir, be abejonės, yra suprieveiksmėję *a*-kamienių daiktavardžių vietininkai¹. Tokių formų dar ir dabar galima aptikti žemaičių ir rytų aukštaičių tarmėse.

Taip pat senesne prieveiksmio forma, šiuo metu, rodos (išskyrus Zietelą), jau nežinoma nei iš tarmių, laikytina *daugi* EE 114,18, DP 476,28, PK 44,9; 49,11; 180,10, MT 38,17; 142a,12, SG 12,22, SE 107,17; 260,30, iš kurios veikiausiai ir atsiradusi dabartinė *daūg*². Greta šių, M. Daukšos ir J. Bretkūno raštuose randama taip pat forma *dāugia* DP 64,7, *daugia* BB I Moz. 14,10, BB I Moz. 24,25 ...

Minėtinos taip pat tokios senoviškesnės ar šiaip skirtingesnės prieveiksmių lytys, kaip: *dienuntą* „kurią nors dieną“ BB I Sam. 27,1, *kartuntą* „kartą, kada nors“ BB Hiob. 38,17, MT Bl. pr. 1,17 (ir *kartunt* „t.p.“ SG 148(76),21, KIG² 6,10), *wienunta* „vieną kartą“ APM 26a, 19–20, *tieka* „tiek“ BB II Moz. 10,14, *katrul* „į katra pusę“ BB Teis. 2,15. Kai kurios iš šių lyčių dar sutinkamos tarmėse.

Toliau minėtinos chronologiškai, tur būt, naujesnės, bet dabar irgi tik iš XVI–XVII a. raštų težinomos, prieveiksmių lytys: *artiniu* BB I Moz. 27,21, MP 102a,16 || *artiniui* DP 112,2, *artinui* BB II Moz. 20,21, *auksztiniu* PK 131,11 || *aukschtiniui* MG II 446,10, MT 223,4–5,

¹ Žr. K. Būga, TŽ, I, Kaunas, 1923, p. 433.

² Plg. J. Otrębski, Gramatyka języka litewskiego, III, Warszawa, 1956, str. 290.

aukschtjiniui APM 26,6, *augsttiniui* DP 199,34 || *aukschtiniui* BP I 374,18, *didinių* DP 344,38 || *didiniuy* DP 67,8, *giliniui* DP 99,35 || *gilinui* BG 42,11, *ilginių* ir *platinių* DP 542,8, *ilginiu* ir *platiniu* BB I Moz. 13,17, *masziniu* BB I Moz. 8,3 || *masziniui* t.p. 8,5, *piktinių* DP 446,29 || *piktiniui* DP 27,22, *toliniu* PK 225,7, MP 103a,5 || *toliniui* DP 194,35, *toliniui* DP 542,10, *szeminiu* BB I Moz. 11,7, *žeminių* DP 110,11 || *žeminiui* APM 31a,10, DP 176,31 || *žeminui* MT 223,5 ..., kurios, galimas daiktas, sudarytos iš priesagos *-yn* prieveiksmių ir formantų *-iu*, *-(i)ui*¹. Tačiau šalia šitokių lyčių ano meto raštuose pagrečiui jau buvo vartojamos ir trumpesnės lytys su *-yn* (pvz.: *artin* EE 121,10–11, *artin* DP 508,17, *aukschtin* EE 80,8, *auksztin* DP 441,6, *tolin* MG II 470,2, BB I Moz. 19,24, *tolin* DP 428,47, *szemin* EE 43,22 ...), kurios ilgainiui tolydžio vis labiau ėmė įsigalėti lietuvių literatūrinės kalbos praktikoje.

XVI–XVII a. raštuose šalia laiko prieveiksmių formų *kada*, *niekada(-dos)*, *tada*, *visada(-dos)* kartais randamos ir *kadai* BP I 150,2, DP 242,10, MT 41a,3, *kadai* DP 7,38, *niekadai* EE 105,14, BP I 360, 10, BB I Moz. 2,5, MKr 41,11, *nekaday* „kažkada“ DP 59,48, *niekadais* MT 1a,6–7, *tadai* EE 9,7, MT 39a,10, *wissadai* BP I 163,22, *wissadais* MT 16,7; 20a,5 ... Pastarųjų formų dabar galima užtikti tiktai tarmėse.

Pagaliau dar minėtinos skirtingos nuo dabartinių prieveiksmių aukštesniojo laipsnio lytys su formantais *-es(n)*, *-esne*, *-esnei*, *-esni*, *-esnio* ir *-(i)aus*. Žemaičių ir vakarų aukštaičių kilmės autorių (pvz., M. Mažvydo, S. Vaišnorio) raštuose dažnesnės lytys su *-esne*, *-esnei*, *-esni*, o vidurio bei rytų aukštaičių (M. Daukšos, K. Sirvydo ir kt.) – su *-es(n)*, *-esnio*, be to, visų tarmių atstovų raštams būdingos lytys su *-(i)aus*, pvz.: a) *daugesne* RPs 88,6, *geresne* BP I 362,12 ..., b) *daugesnei* MG II 255,13, SG 51(26),16, *drąsesnei* MG II 577,8–9, *gieresnei* MK 10,26, *platesnei* MK 25,8, *tolesnei* EE 145,16 ..., c) *daugesni* MPr 137,19, Ech 56,22–23, EE 41,20, MT 46,14, *gaileasni* „gailiau“ SE 188,16, *gieresni* MK 12,7, *maszesni* MT 7a,19, *talesnij* MK 33,21 ..., d) *baisęsn* DP 8,25, *daugesn* DK 28,16, AK 80,10, *daugiesn* PS I 57,27–28, EP 5,2 (ir *daugies* PS II 89,3), *daugiasn* MP 102,35, SE 43,20, *mazęsn* DP 299,14, *maziesn* EP 189,17–18, *maziasn* SE 43,22, *pigiesn* EP 127,10, *wargesn* „vargiau, vargingiau“ DP 576,40 ..., e) *daugesnio* DP 595, 16, AK 20,14; 64,20, PS II 135,5–6, *daugiasnio* MP 152,45, KN 209,

¹ Plačiau apie šias lytis žr. K. Ulvydas, Vienaskaitos naudininko prieveiksmėjimas ir prieveiksmiai su formantais *-(i)ui*, *-i* lietuvių kalboje, kn.: Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai, Vilnius, 1957, p. 129–131.

17 ..., f) *daugiaus* Ech 31,2, SG 43(22),5, RPs 83,18, PK 27,11, *didziaus* MK 17,3 (ir *didczaus* MT 4a,22), *dažneus* DK 89,12–13, *gieriaus* Ech 40,6, PK 26,18–19 (ir *gieraus* AK 4,5), *ilgiaus* RPs 83,18, *labiaus* DK 121,7, AK 4,5–6, PK 180,10–11, PS I 14,20, *maszaus* MT 4a,23, *patogiaus* PS I 63,18, *placzeus* DP 58,38, *stipriaus* SIG 135,12, *toliaus* Ech 5,23–24, *trumpieus* DK 130,15, *weykiaus* PK 98,15–16 ...

Šitokių aukštesniojo laipsnio lyčių dabar taip pat dar pasitaiko tarmėse.

§ 115. Iš prielinksnių bei polinksnių senesnių ar šiaip skirtingesnių formų minėtinos: *anta* „ant“ GA 88,3, MF 110,10, MG II 396,15, EE 97,1, SG 42,3, PK 49,3, KN 205,6, MP 90,23, SIG 240,5 ..., *dela* „dėl“ PK 164,3, KN 45,21; 107,13, *dėlig* „dėlgi“ DP 289,53; 315,43; 360,4 (ir: *kodėlig* „kodėl gi“ DP 23,31, *kodėlig* DP 469,23, *todėlig* „todėl gi“ DP 234,47, *todėlig* DP 310,5; 334,49), *drin* „dėl“ DK 16,16, DP 3,26, AK 20,21, PS I 327,13 (ir: *kodrin* „kodėl“ DK 13,3, PK 11,3, AK 10,4, *kodryn* PS I 128,3, *kodrinag* „t.p.“ DK 16,14, PS I 69,13, EP 6,16, *ko drinei* „t.p.“ MF 107,20, *tadrin* „todėl“ MK 9,13, *todrinag* „t.p.“ DK 115,6–7, *todrinei* „t.p.“ MF 100,14, Ech 67,24), *-dril(ei)* „dėl“ (pvz.: *kodrilei* „kodėl“ EE 37,20–21, *todril* „todėl“ Ech 41,10, BP I 86,6, *todrilei* „t.p.“ Ech 46,7, BP I 49,5), *pagalei* „pagal“ MF 95,10–11, MPr 140,18–19, MG II 450,8, Ech 60,18, BP I 4,15, MT 5,13, PK 12,18, KN 55,10, KIG 64,18 ..., *pagalėy* AK 29,18, *pagalėy* DP 24,8, *palig* „pagal“ PS II 124,22, *tarpu* „tarp“ EE 11,10, MKr 4,21, WP 129, MP 148a,2, PK 87,26 (ir: *terpu* PK 179,23, AK 36,8, *tarpei* BG 16,18, *terpei* WP 139; 142; 149), *uszu* „už“ MPr 139,6, *uzu* BB I Moz. 33,18, *vszu* MK 33,13, MG II 430,4, *vzu* PK 74,14, BP I 8,8, PP 14,27, MT 70a,14, MP 340,24 ... (ir: *aszu* EE 17,19, BIK 2,1, *azu* PS I 25,15, EP 33,16)¹.

Daugelis šių formų (išskyrus, rodos, tiktai *dela*, t.y. *delia* ar *dėlia*, *pagalei* ir *tarpei* || *terpei*) dar ir dabar randama atskirose lietuvių kalbos tarmėse. Tačiau kai kurių jų vartojimo plotas per pastaruosius tris šimtmečius gerokai sumažėjo (pvz., *anta*, *azu*, *uzu* dabar težinomos tiktai iš rytų aukštaičių bei dzūkų tarmių, o XVI a., sprendžiant iš to meto raštų, jos buvo vartojamos ir vidurio, ir vakarų aukštaičių).

Žymiai plačiau, negu mūsų laikais, XVI–XVII a. buvo vartojami taip pat kai kurie priešdėliai, ypač *ata-*, *azu-*, *uzu-*. Dabar šie priešdėliai,

¹ Apie šių prielinksnių kilmę plačiau žr. E. Fraenkel, Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen.

kaip ir prielinksniai *ažu, užu*, būdingi tik rytų aukštaičiams, o anuo metu, be rytiečių, jie buvo vartojami dar žemaičių ir vidurio bei vakarų aukštaičių kilmės autorių, pvz.: a) inf. *atadūt* DK 147,9, EE 89, 8, *atadūti* BP I 13,9, *attadawineti* MK 38,11–12, praet. 3 *ataeme* MG II 434,8, praet. 2 sg. *ataemey* KN 264,18, imper. 2 sg. *ataminki* MG II 445,16, PK 71,12, fut. 2 sg. *atanaughinsi* MG II 310,9, praet. 3 *atānesze* DP 431,6, praes. 2 pl. *ataneszat* SE 256,3, n. sg. *attataisimas* MT 43a, 7–8, g. sg. m. *atadolintoja* K 3,5–6, inf. *atatrūktis* DP 281,22, neutr. *atawerta* MT 192,9 ..., b) praet. 3 *ažudraude* PS I 6,10–11, praes. 3 *ažumerkia* t.p. 84,12, *ažumoka* t.p. 30,17, *aszumusza* BIK 19,4, n. sg. *ažumušimas* BIK 31,3, n. sg. *aszumusztas* EE 36,4–5, n. sg. *ažutaritoia* AK 47,14, cond. 3 *aszuturētu* AK 44,14 ..., c) praet. 3 *užudengie* PK 172,5, *uždraudea* SE 187,16, inf. *uszugesti* SG 215(112),15, *uzugimti* KN 135,17, praet. 3 *vszumiga* EE 190,6, fut. 1 sg. *uszumokesiu* RPs 116,13, isch *vszupakala* EE 169,19, inf. *vžusmelkt* MP 259a,41, praet. 3 *vszustoija* MG II 416,6, fut. 3 *vžutėms* DP 7,15 ir kt.

Kalbant apie priešdėlius, reikia dar pažymėti, kad XVI–XVII a. raštuose (ypač Rytų Prūsijos) dažnai randamos nesutrumpėjusios *nuo-* ir *prie-* lytys ne tik vardažodžiuose, bet ir veiksmažodžiuose, pvz.: a) praet. 2 sg. *nūdawei* BK 3,13, praet. 3 *nūeija* MG II 433,7, *nūgrėsze* MG I 217,17, *nūleme* EE 26,1, *nuomire* BIK 2,1, inf. *nūmirti* EE 25, 12–13, (|| *numirti* Ech 67,2), imper. 2 sg. *nūsititek* „pasitikėk“ MG 464,2 (|| fut. 3 *nussitikies* EE 11,16), inf. *nūsiusti* EE 15,15, *nūsigąsti* MG II 337,10, praet. 3 *nūwede* MG II 297,10, *nuženge* MG II 301,9, perm. *tenūsidiūdie* MT 206,5 ..., b) fut. 3 *prieaugš* MF 116,2, *priedes* MG I 157,11, n. pl. *priedūti* Ech 57,19, inf. *prieėiti* MF 114,15, praes. 3 *prieglaudz* MPr 140,16, cond. 1 pl. *prieimtumbim* SG 105,14, praet. 3 *priekele* MT 242,7 (|| *prikale* MT 242a,2), *priepile* MG II 315,2, EE 34,10, inf. *prieraschiti* GA 81,11–12, praet. 3 *priesake* MF 99,15, Ech 30,11, EE 30,18 (ir *priesakimas* EE 16,16), praet. 1 sg. *priesiekiau* RPs 89,36, neutr. *priewalu* MG I 219,2; II 481,3 ... M. Mažvydo katekizme, greta vienos kitos veiksmažodinės lyties su *prie-* (imper. 2 sg. *priedok* 79,16, fut. 2 sg. *neprieglausi* 66,10, *prieleisi* 31,13, praet. 2 sg. *priesitaisei* 77,11) ir gana dažnų su *pri-* (inf. *pridoty* 10,2, permiss. *tepridosti* 30,22, cond. 3 *priglaustu* 33,15, praes. 3 *prigim* „priima“ 28,14, imper. 2 pl. *prigimkiet* „priimkit“ 8,14, *prisiartynkiet* 9,13 ...), užfiksuota taip pat nemaža lyčių su *pre-*: imper. 2 sg. *predok* 51,16; 55,23; 66, 25; 78,7, imper. 2 pl. *predokiet* 63,10, *preimkiet* 10,8, inf. *pregimti* „priimti“ 79,1, cond. 2 pl. *preimtumbet* 39,15, n. sg. *prerakintas* 24,6, *presi-*

prawijges „prisiprovijęs, prisitaisęs“ 28,3–4, praes. 3 *prewala* 28,6. Be to, čia, išskyrus vienintelį atvejį g. pl. *numirusuiu* 22,3, visur randamas priešdėlis *no-*, pvz.: praes. 2 sg. *nodengij* 78,1, imper. 2 sg. *nokielk* 67,5, *nomesk* 58,4, *noramdijk* 51,9, inf. *nomirti* 53,16, *noszuditi* 54,20, g. pl. *nomirusiuu* 71,11 ... Jeigu šie M. Mažvydo katekizme *pre-* ir *no-* nėra netobulos grafikos padarai (autorius grafiškai čia dar neskyrė *é* nuo *ie* ir *o* nuo *uo*), tad galima įžvelgti juose senesnius žemaičių priešdėlius *pre-* ir *no-*.

§ 116. XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos paminkluose esama taip pat skirtingesnių bei senoviškesnių jungtukų formų. Iš jų pirmiausia galima paminėti M. Daukšos postilėje užfiksuotą senesnę jungtuko *bet* formą *beti* DP 336,21, kur *ti* veikiausiai yra sustiprinamoji dalelytė¹. Šalia *beti* tiek M. Daukšos, tiek ir daugelyje kitų ano meto raštų dažnai randamos dar išplėstos kitomis dalelytėmis šio jungtuko formos: *betaig* MK 52,9, MPr 138,2, MG II 419,15, *betayg* SIG 191,24, *betaig* KIM 140,24 (ir: *bataig* DP 15,52, ChB Mat. 20,26, PK 45,23, KN 1,8, MKr 3,27, *batayg* KN 222,25, SE 2,6), *betaiga* MF 101,3–4, Ech 7,20 (ir: *bataiga* PK 123,18), *betaigi* MK 31,23; 36,21; 37,7, MG II 518,18 ... Dabar tokių formų jau nebepasitaiko nei literatūrinėje kalboje, nei tarmėse.

Archainį atspalvį dabar turi ir XVI–XVII a. raštuose labai dažnai vartojamas (ypač tikslo aplinkybės šalutiniuose sakiniuose) jungtukas *idant* „kad“ MK 11,14; 11,16; 37,5, MG II 268,8, Ech 5,13, EE 27,19, BP I 9,27, BB I Moz. 1,30, DK 54,8, DP 4,32, MT 8a,7, PK 31,4, MKr 35,18, KN 37,29, SE 162,6 ... (rytiečių autorių – *adunt* AK 27,15, PS I 5,32; II 1,4, BIK 5,17 ...). Greta *idant* kai kuriuose ano meto leidiniuose retkarčiais pasitaiko, tur būt, dar senesni, šio jungtuko variantai *idanti* MK 39,2, Ech 13,14; 36,20 (plg. dar M. Daukšos *idántig* DP 359,28, *idántig* DP 362,44) ir *idante* MP 62a,28; 67,30; 97,30, PK 131, 22–23; 173,3, KN 75,18; 223,4, kuriuose, galimas daiktas, slypi ta pati dalelytė, kaip ir jungtuke *bet(i)*². Be to, daugelyje kėdainiškių leidinių ir M. Petkevičiaus katekizme (pastarajame ypač dažnai) pasitaiko ir sutrumpinta jungtuko *idant* lytis *id*: PK 20,6; 120,11; 161,11; 170, 21..., KN 15,20; 24,15; 24,18, SE 92,30, MKr 25,24; 38,24. Tiek dabartinėje literatūrinėje kalboje, tiek tarmėse *idant* (*ýdant* ar *ydañt*) jau yra retenybė, senesnio periodo rašytinės tradicijos reliktas.

¹ Plg. J. Endzelins, Baltu valodu skapas un formas, Rigā, 1948, l. 253; J. Otrębski, Gramatyka..., III, str. 360–361, 370.

² Plg. ten pat.

Kartais tokia pat reikšme kaip *idant*, t.y. „kad, damit, чтобы“, kartais „jei, jeigu; nors“ reikšmėmis XVI–XVII a. raštuose buvo vartojamas dar jungtukas *jeib* MK 43,10; 44,1, EE 123,11, BP I 130,13, BB I Moz. 1,9, *ieib* BKc 61,1, MT 70a,18, SG 5,12, DP 514,17, *ieyb* PK 128,11, *jeibeg* MG I 187,17. Dabar šis jungtukas (sudarytas, be abejo, iš *jėi* ir dalelytės *-b(a)*, plg. *jėiba* Kv, KzR) pažįstamas iš vakarų aukštaičių ir Mūšos upyno šnektų¹.

Panašiai kaip *jeib*, t.y. „kad, jog“ reikšme, tada neretai buvo vartojamas ir jungtukas *jeng* SG 1,4, BG 11,15, KIG² 11,4, *ieng* Ech 12,13; 21,21, EE 171,10, MT 71a,6 ..., atsiradęs, tur būt, iš dalelytės *jen* (plg. S. Chilinskio biblijos lytis *ansjen* Mat. 2,21, *jusjen* Mat. 7,11 ir kt.) ir *g(i)*. Šis pastarasis jungtukas dabar, rodos, jau nesutinkamas ne tik literatūrinėje kalboje, bet ir tarmėse. Čia pat pažymėtina, kad B. Viento ir J. Bretkūno raštuose šalia *jeng* vartojamas (tur būt, analogiškai pagal šį sudarytas) ir jungtukas *neng* „negu“ Ech 9,25; 47,11; 57,25, EE 31,9; 96,11, BP I 122,20; 126,7; 133,10; 292,2; II 147,3; 218,6 ...

XVI–XVII a. raštuose randama taip pat skirtingesnių jungtuko *nes* formų, būtent: *nesa* MF 122,9; 140,11, EE 30,1, BP I 130,4, BB I Moz. 4,25, *neša* Ech 7,2, EE 14,10, *nesą* Ech 5,6; 5,18, *nešą* EE 37,5, *nessa* MT 72a,21, *néssą* DP 2,27; 13,13; 467,3 ..., *nesang* MT 157a,17, PK 16,5; 62,11, PP 12,4; 16,9, KN 4,10, SE 1,11, K 7,19, KIG 21,17 (ir *nésang* KIG² 290,21), *nesanga* WP 139, *nesangel* APM 17a,3–4, *nesangi* PK 159,10 ... Tačiau greta šių formų jau bemaž nuo pat pirmųjų lietuvių rašto paminklų pasirodymo randama ir dabartinė: *nes* MG I 157,17, II 249,16; 330,5, EE 167,1, BP I 135,4, BB I Moz. 26,14, DP 58,5, MP 85,12 ..., *neš*² MF 98,3; 105,17, MG I 189,2, EE 116,6 ... Sprendžiant tiek iš formų su galiniu *a*, tiek ir iš formų su prisišliejusiomis dalelytėmis *-ga*, *-gel*, *-g(i)*, galima manyti, kad jungtukas *nes* seniau baigėsis nosiniu balsiu ir kad jis išriedėjęs iš veiksmažodžio *būti* veikiaimosios rūšies esamojo laiko bevardės giminės dalyvio vienaskaitos vardininko lyties, susiliejusios su prieš ją ėjusi neiginiu *ne*³.

Toliau dar minėtini šalia dabartinės literatūrinės kalbos jungtuko bei dalelytės *nors* XVI–XVII a. raštuose užfiksuoti jo variantai *noris* PK 51,3; 53,7, KN 160,15, SE 23,6, PP 26,6 ... (|| *nors* MG II 417,14,

¹ Žr. LKŽ, IV, Vilnius, 1957, p. 335.

² Ar čia iš tikrųjų yra „nosinė“ grafema, iš 1922 m. fotografuotinio leidimo ne visai aišku.

³ Plg. J. Otrębski, Gramatyka..., III, str. 366; kitaip aiškina J. Endzelynas, žr. APH, II, Kaunas, p. 41.

PK 53,6), *norins* SG 138(71),19, BP II 60,5–6, *norint* MF 115,6, MG I 153,18–19, II 497,12, Ech 5,8, BPI 305,11–12, BBI Moz. 9,10, DK 3,5, DP 2,33, PS I 5,12–13, SIG 73,11 ..., *nórintig* DP 74,26; 284,32. Šitokių ir kitokių *nors* variantų mūsų laikais taip pat neretai pasitaiko įvairiose tarmėse bei šnektose.

§ 117. Iš dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje nevartojamų, bet XVI–XVII a. raštuose rečiau ar dažniau sutinkamų dalelyčių (be jau minėtų *noris*, *norins*, *norint*, *norinti*, einančių ne tik jungtukais, bet ir dalelytėmis nežymimuose įvardžiuose beirieveksmiuose), pirmiausia galima paminėti *-ga*, *-ge*, *-gel* ir *-gu*.

Dalelytės *-ga* ir *-gel*, kaip tai matyti ir iš aukščiau pateiktų pavyzdžių (§ 116), yra enklitiškai prisišliejusios tik prie nekaitomų kalbos dalių, o *-ge* ir *-gu* – tiek prie nekaitomųjų, tiek ir prie kaitomųjų, plg. dar: a) *ieige* „jeigu“ BB Dan. 13,54, *kadaisge* BB Jes. Sir. 1,3, *kadange* (taisyta į *kadang*) BB Tob. 2,13, *tadange* BB Pov. 1. rym. 6,12 ..., *ateikige* BB IV Moz. 22,6, *klausikige* BB Jer. 34,4, *masgakige* BB Jer. 4,14, *stowekige* BB Iz. 47,12 ..., b) *kaczeigel* „norsgi“ MT Všn. pr. 12,14;19, 15, *kadangel* MT Všn. pr. 1,12; 14a,16, *kaipagel* MT 263a,11 ..., c) *argu* „arba“ PS I 116,10 (|| *ergu* „t.p.“ 116,31), *argu* „argi“ SE 6,7, *dargu* „ar dar“ ChB Mat. 16,9, *daugigu* „ar daug“ DP 580,33, *ilgaigu* „ar ilgai“ PK 45,20; 47,4; 74,4, *jáugu* „ar jau“ DP 436,35..., *akisgu* „ar akis“ PS I 318,7, *atajeijgu* „ar atėjai“ ChB Mork. 1,24, *busimegu* „ar būsime“ AK 46,4–5, *deragu* „ar dera“ EP 136,17, *essigu* „ar esi“ AK 6,11, *galelungu* „ar galėtų“ MP III 33a,35, *irágu* „ar yra“ BIK 21,10, AK 17,20, *mázasgu* „ar mažas“ DP 572,52, *musungu* „ar mūsų“ BB Joz. 5,13, *patsgu* „ar pats“ EE 208,9, *tugu* „ar tu“ DP 17,4, SE 6,7, EP 3, 16–17, PS I 57,13, *wissiégu* „ar visi“ DP 389,22, *žodisgu* „ar žodis“ MT 17a,2 ... Tačiau priešdėlinėse lytyse dalelytė *gu* ir ypač *g(i)* kartais būna įsispraudusi tarp priešdėlio ir šaknies (sangražinėse priešdėlinėse – po priešdėlio ir sangražinio įvardžio), pvz.: *neguskaitete* „ar neskaitėte“ ChB Luk. 6,3, *pagužistat* „ar pažįstat“ PK 198,21; 199, 5–6, *pagužisti* „ar pažįsti“ PK 235,3; 237,5, *užguses* „ar užsės, atsisės“ KN 106,10 ..., *atgimink* MP 182,15, SE 186,2–3, *isigiwartok* MP 153a,9, *izgieik* MP 131a,22, *iszgipažink* PP 9,27, *negitruk* MP 240,16, *nesigibiiaus* KN 79,27, *nusigibekime* MP 226,8, *pagibudink* MP 180,7, *pagidarik* MKr 55,10, *pagijusk* SE 181,13, *pagiplatink* PK 239,17, *pagižink* SE 4,4–5, *teginesti* MKr 11,24 ... Be to, kartais *g(i)* esti įsispraudusi ir tarp sudėtiniųrieveksmių ar dalelyčių atskirų komponentų, pvz.: *iszgikur* „iš kurgi“ SE 258,31, *togdel* „todėl gi“ K 1,9,

ChB Mat. 23,3, PP 4,10, *togidelei* „t.p.“ MT 10a,6; 21,4, *tegiul* „tegiul gi“ KN 236,10, MKr 76,7 ir pan.

Dalelytės *-ga*, *-ge*, *-gel*, taip kaip ir *-g(i)*, XVI–XVII a. raštuose turėjo pastiprinamąją bei pabrėžiamąją reikšmę, o *-gu* paprastai buvo vartojama kląsimui reikšti. Taip pat pažymėtina, kad ne visos jos vienodai dažnai tuomet buvo vartojamos: dažniausia ano meto raštuose buvo dalelytė *-g(i)*, kiek retesnė *-gu* ir palyginti labai retos *-ga*, *-ge* ir *-gel*, ypač pastarosios dvi (*-ge* būdingesnė tik J. Bretkūno biblijai, o *-gel* – S. Vaišnoro „Žemčiūgai teologiškai“).

Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje, kaip žinoma, plačiau tvartojama dalelytė *gi*. Tuo tarpu *gu* tėra išlikusi tiktai jungtukuose *jeigu*, *negu*, kur ji jau nustojusi savo pirmąsios klausimosios reikšmės „ar?“. Visai nebevartojamos dabartinėje literatūrinėje kalboje taip pat dalelytės *-ga*, *-ge* ir *-gel*, kurios jau XVI–XVII a. buvo siauri dialektizmai, nepaminti net D. Kleino gramatikose.

Šiaip iš kitų, dabartinėje literatūrinėje kalboje nevartojamų, dalelyčių galima dar nurodyti: a) M. Mažvydo, B. Vilento, J. Bretkūno ir ypač M. Daukšos raštuose dažnai pasitaikančią sudėtinę pastiprinamąją *-jag(i)* || *-jeg(i)*, pvz.: *téipaieg* „taip pat“ DK 80,10, DP 31,8; 193,3; 299,22; 481,32; 580,16 ..., *taipaieg* MF 98,4; 99,7; 114,12; 115,2, Ech 5,12; 5,18, *teipaieg* BB I Moz. 1,16; 7,3; 33,7 ..., *téipaieg* DP 119, 51 ..., *taipaiegi* MF 137,8 (|| *téipaia* DK 57,20–21, *teipaiē* DK 7,8), a. pl. f. *taisieg* „tas gi“ DP 35,50, *tasiąg* „tas pat“ DP 263,31, *tasiég* „toks pat“ DP 280,10, *tatieg* „tatai gi“ DP 398,42, *toiag* „tojo“ DP 17,35, i. sg. f. *tokiaieg* „tokia gi“ DP 33,43 ..., b) aukščiau minėtą, ypač S. Chilinskio biblijoje dažnai pasitaikančią, *-jen*, c) B. Vilento, J. Bretkūno, M. Daukšos raštuose ir Volfenbiutelio postilėje kur-nėkur užfiksuotą *pen(t)* „bent“: *pen* WP 152, BB Jon. 14,11, *pæn* EE 197,23, *pent* DP 135,20, *pęnt* DP 270,50; 485,54 ... (|| *ben* DK 144, 20), d) B. Vilento, J. Bretkūno ir kai kuriuose kituose ano meto raštuose retkarčiais sutinkamą *bes* „ar, bene“: *bæs* EE 200,15, BB II Moz. 2,14, MP 212,16 ir kt.¹

¹ Plačiau apie XVI–XVII a. lietuviškų raštų dalelytes žr. E. Hermann, *Litauische Studien*, Berlin, 1926.

VII. XVI–XVII a. LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS SINTAKSĖS BRUOŽAI

§ 118. Savaiame suprantama, kad, nesant istorinės lietuvių kalbos sintaksės, taip pat dar visai mažai teturint specialių šios rūšies tyrinėjimų, neįmanoma bent kiek visapusiškiau charakterizuoti ir XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos sintaksę. Todėl čia, panašiai kaip ir ankstesniuose skyriuose, daugiausia tenkinamasi tiktai atskirų, būdingesnių ano meto lietuvių literatūrinės kalbos sintaksės reiškinių (ypač tų, kurie, mūsų dienų požiūriu, yra jau archainio pobūdžio) iškelimu. Be to, turint galvoje, kad dauguma XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos paminklų buvo vertimai ir dėl to jų sintaksė buvo gerokai originalo paveikta, nemaža vietos čia skiriama taip pat verstinėms konstrukcijoms aprašyti. Pirmiausia šiame skyriuje kalbama apie linksnių, paskui – apie prielinksnių vartojimą, o dar vėliau paliečiami kai kurie sakinio struktūros klausimai.

§ 119. **Vardininko** ir **šauksmininko** vartoseną XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje, apskritai imant, nedaug kuo tesiskyrė nuo dabartinės. Vardininkas tuo metu, kaip ir mūsų laikais, dažniausiai sakinyje eidavo veiksmiu arba sudurtinio tarinio vardine dalimi. Ypač dažnai sudurtinio tarinio vardinei daliai vardininkas buvo vartojamas prie veiksmazodžio *būti*, be to, kartais ir prie *algotis* „vadintis“, *praminti*, *vadinti(s)*, *tapti*, *stoti(s)* „tapti, pasidaryti kuo“, *pastoti* „t.p.“ ir kt. veiksmazodžių, ėjusių sudurtinio tarinio jungtimi, pvz.: a) jr *ghadnas esti* darbinikas algas sau MK 31,12–13, jr szina iag *esme dulkies* MK 62,18, kaczei ik ausiu tame *yklimpęs jra* Ech 8,20, jeme *szywats* (= gyvenimas) *buwa* EE 20,2–3, *nebuket tingy* gier daridami EE 33,11–12, Arnan *buwa bekullens* kwieczius BB I Kroni. 22(21),20 (: Arnan drasch Weizen LB), idánt ilgai *giwas butumbei* DK 74,10–11, kursái *bū wíras pránaszas* DP 189,17–18 (: *ktory był mąż Prorok* VP I 173, 8), nežinay iog *essi warguolis* ir *pawargis* (: *nie wiesz żeś ty lichota y nędznik*) PS I 114,19–21 ..., b) iey pats wienas *algoias gieras* wisadu (: *iešli sam ieden zowie się dobry*) PS I 172,7–8, diewas *algoiasi stebuklingas* szwyntuose sawo (: *bog zowie się dziwny w świętych swoich*) PS I 177,10–12, kuris dažnay raszty *algoiasi diena* wieszpaties (: *ktory często się w piśmie nazywa dzień pański*) PS II 125,23–25, to warda tu *praminsi Jesus* BP I 134,19, iaunikaicza kuri *wadina Saulus* EE 23,7–8, eik ing

vlicze kurę *wadin tiessi* EE 151,4–5, todryn raupuoti patogiejy *wadinasi heretikay* (: przeto trędowaci słusznie się zowią heretycy) PS I 254,21–23 ..., c) tas *pirms raschthinikas stojja*, kurs moki (= moka) æschkoti MG II 332,16–17, tu *tarpiniks* mumus *stoieyse* MG II 390,2, potam kaip *stojjeisi greschnas* MG II 330,2–3, idant iam kas *pikta statunse* BP I 296,10, *sunki* tu *pastosi* MG I 165,9, nu yau *tikras* ir *ischganitingas pastoya* Ech 9,25–26, swietui *tape szinomas* MG II 279,18–19, czesai dienas *piktas tapo* MG II 385,3–4, iu akis *tapa* Kristaus *atwertas* BP II 27,18, apaschtalai taip *dransus tapa* BP II 145,8–9, ikki *didis taps* mana sunus BB I Moz. 38,11 (: biss mein Sohn gross wird LB), tū tu *garbėsnis tampi* DK 150,4 (: tym ty chwalebniejszy zostaniesz LK 134,11), *tapsi graži* łabay (: zostaniesz piękną) PS II 129,15–16 ..., d) swiets *pawirst rusts gailas* MG II 334,9 ... Tačiau, antra vertus, su visais minėtais veiksmoždziais, šalia tarinio, arba predikatyvinio, vardininko, ano meto literatūrinėje kalboje neretai buvo vartojamas ir predikatyvinis įnagininkas (žr. § 134).

§ 120. Kalbant apie predikatyvinį vardininką, skyrium dar reikia nurodyti XVI–XVII a. literatūrinėje kalboje kiek plačiau, negu dabartinėje, vartotas nominativus cum participio konstrukcijas. Šios konstrukcijos tuomet buvo vartojamos su sangražiniais veiksmoždziais, reiškiančiais ne tik sakymą, regėjimą, galvojimą, žinojimą, bet ir norą bei pageidavimą, jausminę būseną ir pan., pvz.: a) *sakos liepiamas* ir *priverstas padaris* PS I 8,18–19, *sakos essus aplaystas* PS I 199,16–17 ..., b) *iey kuris* sau *regisi stowys* EE 106,7–8, kadangi *regimes atpirkti*, ir *ischgelbeti* BP I 429,1, *regieios essus raupuotas* PS I 182,17–18 ..., c) wienok *taresi wiss moką* Ech 46,13, Jr Amnon *deios negališ* BB II Sam. 13,2, *taresi* daugesni *gause* BP I 230,4–5, *kurs* ... *tarisis* diewui tarnawima *daras* BP II 121,5, *tarikis* paties diewa *kalbamas* SE 98,5, *tariasi* gieray *darus* PS I 114,25–26, *tikieiose* dwasse *regy* EE 69, 13–14, *tikiejosi regesęs* szenkla nūg jo EE 209,16–17, ir ką *betikieiose turjs* EE 192,21–22, bet per malone ... *tikimes ischganisemi* MT 208,14, *nesitikiiek* tuien toy bedoy sawa diewa *iszklausomas* ir *pagialbeimas* SE 60,2–3 ..., d) *nessiszina* piktai *darąs szmogus* MG II 446,11–12, po kieno akimis *passiszisti ghrieschnas essas?* Ech 72,13, *ghis* gerrai *szinnosi busens* BP I 257,19, tadda *szinokesi* labai piktai *giwenans* BP I 250,19, *szinokes* diewiep *turrinți* malone BP I 336,23, *szinnokes* smertimi *mirsens* BB I Moz. 20,7 ..., e) tacziau *ghis noris skundziems* BP I 203,4, *iei anis norissi* diewo *milimi* BP I 182,20, *diewas* ... *nenoris apiūkems* BP II 51, 9, *iei norisi szmogus ischklausams* maldoie BP II 101,22, *Povilas norissi*

ischrischamas, ir su Christumi *essas* MT 267a,15–16, *bewelidamas* ing kunorint kito pikto *impuołys essus* (: *woląc* žeby *był* w cokolwiek inszego złego *wpadł*) PS I 158,25–27 ..., f) ir puszczoie kleiodama *iauczessi* negerai *esanti* BP II 224,17, *iautiesi* diewo szodi *milins* BP I 250,22, nesa *gailiosi* anus(ios) *darens* BB I Moz. 6,7, *skundžias* *essus* arti prapulties (: *skarży się być* blisko zguby) PS I 199, 17–18 ..., g) kaku *diewas* kartais *rodasi meldzamas* BP I 280,7, *ne laukis praszomas* *meldziamas* SE 168,16 ir kt.

Kad šitokios predikatyvinės nominativus cum participio konstrukcijos (ypač su veikiamosios rūšies dalyviais) XVI–XVII a. literatūrinėje kalboje kaitaliojosi su predikatyvinėmis akuzatyvinėmis (accusativus cum participio), matyti ir iš toliau (§ 130) pateikiamų pavyzdžių, ir iš 1653 m. D. Kleino gramatikos: „Po sangražinių veiksmažodžių gražiai eina vardininko linksnio dalyvis, kuris gali būti išreikštas galininku su sangražiniu įvardžiu ir greta stovinčiu paprastu veiksmažodžiu, būtent: *sakosi turįs: taresi teisus esąs*, vietoj *sako, sawę turinti, tare, sawę teisu santi; tikisi, wirszu turesęs* vietoj *tiki, sawę wirszu turesenti ...*“¹ Iš šio D. Kleino taiklaus apibendrinimo, kaip tai teisingai yra pažymėjęs J. Marvanas, išryškėja ir predikatyvinių nominativus cum participio konstrukcijų pobūdis bei kilmė, t.y. kad jos esančios predikatyvinių akuzatyvinių konstrukcijų variantai ir išriedėjusios iš pastarųjų².

§ 121. Labai retai, nepalyginti rečiau kaip dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje, ano meto raštuose buvo vartojamas tiesioginio papildinio vardininkas su bendratimi (nominativus cum infinitivo). Sakysim, peržvelgiant XVI a. Rytų Prūsijos lietuviškus spaudinius, juose tepastebėti tik du tokios rūšies pavyzdžiai: *kosznam wirui pareitissi schie keturi daiktai dariti* BP I 180,2, teipo *pareitis mums, wissa teisibe ischpilditi* BP I 138,6; bet šis pastarasis taip pat dar kelia abejonę dėl to, ar jame *wissa teisibe* yra vardininkas, ar galininkas. Šiek tiek daugiau nominativus cum infinitivo konstrukcijų galima rasti XVI–XVII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštuose, bet ir čia jų nelabai gausu – tiktai kur-ne-kur vos vieną kitą galima aptikti, pvz.: tai daro, *kas pridera darit* DK 42,7, *kas vžgul* (= *pridera*) *mokieti?* PK 3,13–14, *szitie sopulei* ne sūku *kęst* DP 214,24 ir kt. Šitokių konstrukcijų retu-

¹ Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 522.

² Žr. И. Марван, О некоторых предикативных функциях литовского причастия, кн.: *Kalbotyra*, IV, Vilnius, 1962, p. 35 (čia plačiau žr. ir apie nominativus cum participio konstrukcijų struktūrą).

mas senoji periodo raštuose daugiausia aiškintinas, tur būt, tuo, kad nominativus cum infinitivo konstrukcijos anuomet, kaip ir dabar, matyt, buvo būdingesnės tik rytų aukštaičių ir kai kurioms žemaičių tarimams¹.

§ 122. Kiek daugiau skirtybių pastebima **kilmininko** vartosenoje. Antai XVI–XVII a. raštuose su veiksmažodžiais *atminti*, *užmiršti* ir pan. (t.y. verba memoriae) buvo vartojamas ne tik galininkas, bet ir kilmininkas, pvz.: *atmenu pirmiujū amsziū MG II 479,2*, *atminkite szodzio BB Joz. 1,13* (: *gedenket an das Wort LB*), *atmink manęs BB I Moz. 40,14* (aber *gedencke meiner LB*), *atmink tawo surinkimo* (: *gedenck an deine Gemeinde*) RPs 74,2, *asch atmanū scenū gadiniū* (: *ich dencke der alten Zeit*) RPs 77,6, ir *pædo uszmirschai* ant lauko BB V Moz. 24,19 (: *und eine Garbe vergessen hast auf dem Acker LP*), *vszmirschk tawo szmoniū ir nammū tewo tawo* (: *vergiss deines Volcks*, und *deines Vaters Hauss*) RPs 45,11, *anis uszmirschcho diewo ischgelbetojo sawo* (: *sie vergassen Gottes jhres Heylandes*) RPs 106,21, *ažumirszk žmoniu tawo, ir namu tewo tawo* (: *a zapomni narodu twego, y domu oyca twego*) PS II 3,22–23, *todrin ažumirszka prigimimo sawo* (: *przeto zapomnial przyrodzenia swego*) PS I 264,27–28 ... || tuos tiktai, *kuriuos atmena* PS I 248,11–12, *grekus musu wysus vszmirsk MK 54,14* ir kt.² Iš pateiktų originalo atitikmenų matyti, kad kilmininkas ne visais šitokiais atvejais atsiradęs dėl kitų kalbų įtakos.

§ 123. Kilmininkas XVI–XVII a. raštuose neretai vartojamas taip pat su veiksmažodžiais, reiškiančiais kieno nors kvietimą, šaukimą ir pan., pvz.: *Eliosiaus tas szaukia* (: *Heliasza ten wola*) PK 161,19, *tasay teypag szaukie musu* (: *tenžeć tež na nas wola*) PK 179,8–9, *nesang tuien musu szauki* (: *bo nas tam wzywasz do siebie*) PK 182, 11–12, *tawęs szaukdamas žadinsiu SIG 231,19*, *tassai Elioschiaus wadin EE 218,7*, o atėjęs namūsn, *suwadina gęncziū ir susiėdū DP 279, 11–12* (: *a przyszedzsy do domu, wzywa przyjaćioły, y sąsiady VP I 286,5–6*), *wadink darbiniku*, ir *ataduok iemus aļu* (: *zawoļay robotników, y odday im zapłate*) PS I 317,16, *žadinkite io, koļay arti ira* (: *wzywayćie go poki blisko iest*) PS I 197,24–25 ...³ Dabar tokiais at-

¹ Plg. J. Jablonskis, *Rinkiniai raštai*, I, Vilnius, 1957, p. 560; Б. А. Ларин, *Об одной славяно-балто-финской изоглоссе*, kn.: LKK, VI, Vilnius, 1963, p. 101 (čia plačiau žr. ir apie nominativus cum infinitivo konstrukciją struktūrą).

² Apie galininko ir kilmininko reikšmės skirtumą tokiais atvejais žr. E. Fraenkel, *Syntax der litauischen Kasus*, Kaunas, 1928, S. 78.

³ Plg. lat. *pasauce dēla, sāuca gudra vīra*, J. Endzelīns, *Latviešu valodas gramatika*, Rīgā, 1951, l. 559.

vejais lietuvių literatūrinėje kalboje paprastai tevertojamas galininkas.

§ 124. Neretai kalbamojo laikotarpio raštuose kilmininkas buvo vartojamas (greta galininko) ir su veiksmažodžiais *saugoti, sergėti, privežėti* ir pan., pvz.: iay *saugosite walios* mano MP 124,5 (: iešli *będziecie strzegli woley* moiey RP 81a,36), iai kas pilnay *saugos žodžiu* mano MP 126a,5–6, stiprey *saugoio* anu *duru sawo* MP 169a,7 (: mocnie *strzegło onych drzwi swoich* RP 115,19), kurie teipaig *sergeia io* pas wartus EE 152,15–16, ir passisede *sergeia io* BP I 389,11, ne užsnus ponas tas, kursay *sergti tawęs* (: nie wzdrzemie ten pan, który *ciebie strzeże*) PK 91,9–10, o *teyses pats serkti* (: a *prawdy sam strzeże*) PK 101,5, *sergiek awiu* mano ChB Jon. 21,16, kurie ... *seargti prisakimu* mano PP 7,26–27, ir todrin, reykie *serget akiu* AK 71,11–12 (: dobrze iest *strzedz oczu* LK 85,10), stirnikus, kurie *priweyzdetu* tos io *eldšios* (: sterniki, którzy *by przyżrzeli tego okrętu*) PS I 275,28–30 ... || *sau-gak mus* schita naktie MK 78,5, *wissus saugok* ir gelbek BP I 238,19, *sergti prisakimus* mana MK 20,15, sargai pas duris *sergeja kalini* EE 163,17–18, esch wel gannjsiu ir *sergesiu tawa awis* BB I Moz. 30,31 ir t.t. Tačiau reikia pasakyti, kad vis dėlto dažniau su minėtais veiksmažodžiais ir ano meto raštuose buvo vartojamas galininkas.

§ 125. Kartais kilmininkas šalia galininko ar prielinksniinių konstrukcijų XVI–XVII a. raštuose vartojamas taip pat su veiksmažodžiais *įsimylėti, išpažinti, juoktis, mokyti, palytėti, pralobinti, vartoti, žinoti* ir kt., pvz.: todelei ir ius turit *Ateiwų mileti* BB V Moz. 10,19 (: darum sollt ihr auch die Fremdlinge lieben LB), Christus, teip didžei *įsimileio to pasáulo* DP 508,41–42 (: Chrystus tak dalece *vmlował świat* VP II 158,22), *kuriū ghrieku* reik tada *ischpaszinti?* Ech 27,3, schita *iokessi brolio* wedanczio murinka (t.y. „juodaodę“) BP I 190, 16–17, nesa kursai tatai girdes, *manens iūksis* BB I Moz. 21,6 (: denn wer es hören wird, der wird mein lachen LB), o wjeschpats *jūkias jo* (: aber der Herr lachet sein) RPs 37,13, *mokik manes* kieliu tawa MK 67,1 (: *naucz że mie* wszech drog twoich, Stang Mžv. 38), ir *paliteia sterblies* ruba iô EE 135,23, *palitêio karsto* DP 334,15 (: *dotknął się mar* VP I 371,16), *palitêio žambo* rubo io DP 368,9 (: *dotknęła się kraiu* szaty iego VP I 422,12–13), *pasilitet* ir *vntro žiedo* gražiausio (: *dotknąc się ... y drugiego kwiatu* wielce piękneho) PS II 130,7–8, *ižmokie pažint tikro diewo* (: *nauczył znać prawdziwego bóga*) PS I 133,14–16, o kiti norėdami *pralobint waikų sawų* DP 420,53 (: a drudzy chcąc *zbogacić dzieci* swoje VP II 45,7–8), iog piktai *wartôie wárdo* diėwo DP 294,

51 (: že žlie *výywa imienia* božego VP I 311,6–7), *wartókime sáwoio*, ant mūsų naudós DP 407,49 (: *używaymy naszego* na nasz pożytek VPM 668,21), reykia ... *żinot skayćiaus* ir *sunkibes* nusideimu (: trzeba ... *wiedzieć liczbę y ciężskość grzechów*) PS I 146,24–26 ir pan.

Iš šių pavyzdžių matyti, kad vienais atvejais (pvz., su veiksmažodžiu *juoktis*) kilmininko vartosena čia galėjo lemti vokiškųjų¹, o kitais (pvz., su veiksmažodžiais *pažinti*, *vartoti* ir, gal būt, *palytėti*, *pralobinti*) – lenkiškųjų originalų įtaka; be to, atskirais atvejais (pvz., su veiksmažodžiais *įsimylėti*, *žinoti*) kilmininkas galėjo atsirasti ir ne kaip mechaniško vertimo padarinys.

§ 126. Nemažai skiriasi nuo dabartinės taip pat XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos **naudininko** vartosena. Beskaitant ano meto raštus, kai kuriuose iš jų greit krinta į akis naudininko vartojimas su sangražiniais veiksmažodžiais, reiškiančiais ko nors stebėjimą, žiūrėjimą ir pan., pvz.: *dabokis* stebiam arba diwnam ... *darbuy* SE 17, 22–23, *dabokites* *liliamus* lauko (: *patrzćie y na lilie* polne) PS I 16, 28–29, ir *įweidžėkis*² pirmieus *sutwerimui* DP 405,44 (: a *przypatrz się* naprzod *stworzeniu* VPM 665,23), *priveizdėkis* tiektaį antrai *processiei* DP 431,19–20 (: *przypatrz się* iedno wtorey *processyey* VPM 704,18), *prisiweyzdet* kitiemus *darbinikamus* (: *przypatrzyc się* drugim *robotnikom*) PS I 329,6–7, negaliu *prisiweyzdet* tiemus *stebuklamus* MP 259,26–27 (: nie mogę *przypatrzyc* tym *dziwom* RP 177,42–43), *prisiweyzdekim* wisi tamuy *sunuy* (: *przypatruymysz się* wszyscy *na syna*) PK 154,27–28, *prisiweyzdekit* *liliams* lauko ChB Mat. 6,28 ... Iš čia pateiktų originalo atitikmenų matyti, kad tokia vartosena daugeliu atvejų galėjo atsirasti dėl lenkų kalbos įtakos. Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje su minėtos rūšies veiksmažodžiais paprastai vartojamas arba kilmininkas, arba prielinksnis *į* su galininku. Tiesa, prie veiksmažodžio *dabotis* „žiūrėtis, kreipti dėmesį į ką“ jau ir XVI a. raštuose kartais randamas kilmininkas (pvz.: *keturiu daiktu* turrim *dabotissi* BP I 128,6–7, kosznas *daboiosi sawa kelio* BP I 418,2 ir *dabókites to* DP 16,34 ir kt.), tačiau jis vis dėlto buvo vartojamas retai: jį dažniau pavaduodavo arba naudininkas, arba, kaip vėliau matysime (§ 143), konstrukcija su prielinksniu *ant*.

¹ Apie vokiečių k. veiksmažodžio *lachen* vartosena su kilmininku plačiau žr. H. Paul, *Deutsche Grammatik*, III, Halle, 1956, S. 364.

² Kor. kl.; turėtų būti: *įweizdėkis*.

§ 127. XVI–XVII a. raštuose naudininkas neretai vartojamas taip pat su afektus reiškiančiais veiksmažodžiais *dyvytis* „stebėtis“, *duksėtis* „viltis, tikėtis“, *džiaugtis*, *juoktis*, *linksmintis*, *stebėtis*, *susimilti* ir pan., pvz.: *diwijos jo mokslų* ChB Mat. 22,33, *diwijos tada netykrumuy* ju ChB Mork. 6,6, ir *diwijos mieliemus zodziamus* ChB Luk. 4,22, *duksėdamas galibei sáwai* DP 162,3–4 (: *vfaiqc silam* swoim VPM 276,35), kurie *duksėdamies teisibei* sawai DP 514,42–43 (: *ktorzy vffaiqc sprawiedliwości* swey VP II 167,8–9), *duxėdamies iszminti* ir *apwezdėimui mûsų* DP 620,43 (: *vfaiqc rozumowi y opatrności* naszey VPM 848,23–24), bataig *tamuy džiaugies* (: *w tym się weselili*) PK 139, 13–14, *pradžiugies* anay miełay *naughienay* MP III 2a,5, *juokias manay beday* KN 33,18¹, *linksminkites diewuy* aukščiausiamuy SIG 260, 15, jo gijentis *tam* didzei *stebeijose* MG II 439,7, *stebeiosi tam kalbesui* EE 18,5, *stiebeiosi iô ischmintiy* ir *iô atsakimams* EE 32,9, *didei tam nussistebeia* SG 26,20–21, idant mes *stebetumbimesi galibey* io MP 82a,11 (: *przytym abychmy się dziwowali* *možności* iego RP 51a,14–15), *stėbeios* teyp didiemus ir tularopiemus *däiktamus* DP 49,29–30 (: *dziwowali się* tak wielkim a rozlicznym *rzeczám* VP I 42,11), ir todrin *stebisi* ... to *durnibey* (: y przeto *dziwuie się* ... *glupstwu* tego) PS II 71,5–7, *zodziamus* ano *stebetis* pradeia SIG 73,1, *stebeios* pułkey *moksluy* jo ChB Mat. 7,28, *sussimilk man* wieschpatie MG II 521,14, *susimilk man nusideiusem* DP 574,53 (Bože *bądź miłościw* mnie *grzesznemu* VP II 234,30–31) ir t.t. Kaip matyti ir iš čia pateiktų pavyzdžių, ypač dažnai naudininkas to meto raštuose buvo vartojamas su veiksmažodžiu *stebėtis*; tokia jo vartosena, galima sakyti, tada buvo visuotinė, norminė. Tačiau pateikti originalo atitikmenys rodo, kad ji dažnai taip pat atsiradusi ne be lenkų kalbos įtakos.

§ 128. Kai kuriuose XVI–XVII a. raštuose naudininkas kartais dar vartojamas su veiksmažodžiais *išmanyti* „suprasti“, *klausyti* „paklusti; dėtis į galvą“, (*pa*)šlovinti „(pa)garbinti“, *viešpatauti*, pvz.: *iszmanidamas tamuy* MP 101,36–37 (: *rozumieicz* temu RP 65,39–40), ir gali *tamui iszmanit* MP 104,10 (: ale *wždy* iednak *rozumiey* RP 67a, 3–4), *iszmanik tamuy*, kad iamuy nieko ne buvo MP 108a,26–27 (: *rozumiey* temu *ižči* iemu nie bylo nic RP 70a,42), wis ką taw Sara sake, *tam klausik* BB I Moz. 21,12 (: alles, was Sarah dir gesagt hat, *dem gehorche* LB), kurie io *klause iszmanimuy* ir *atsakimams* io (: *ktorzy*

¹ Naudininkas čia, giesmėje, galėjo atsirasti kartais ir dėl ritmo bei rimo poreikių (Taypag yr *susieday* | Juokias manay *beday*).

go *sluchali rozumowi y odpowiedziom iego*) EP 23,5–7, *ponas tam wissam paschlowinoya* MG II 439,10–11, *ne palauk szlawint tay giminey tawo* PK 56,7–8, *te paszlawin mumus* *ponas diewas* (: *niech nam blogoslawi pan bog*) PK 33,13–14, *szlawink ir mums ir kitiems ukinikams* MKr 74,9, *teykis szlawint mums biedniemus* KN 61,8–9, *paszlawink tewayniam* tawo KN 174,24, *wisam swietuy wieszpatauia* KN 161,25 ... Tačiau naudininkas čia (išskyrus gal tik atvejį su *viešpatauti*), kaip tai matyti ir iš pateiktų atitikmenų, atsiradęs dėl lenkų kalbos įtakos. Šiaipjau su veiksmoždziais *išmanyti, šlovinti* ano meto raštuose, panašiai kaip ir dabartinėje literatūrinėje kalboje, dažniau vartojamas galininkas (plg.: *bau ischmanote tatai wiss?* EE 195,12–13, *idant ischmanitu kalbesius* BP I 170,5, *idant anus tikrai ischmanitumbim* BP I 327,22, *schlowinam* mes *tawe* MG II 249,3–4, *schlowinket io warda* MG II 288,2, ir *schlowinket ghi* EE 11,13, *ios wiras schlowin yę* EE 169,4 ir kt.), o su veiksmoždziu *klausyti* – ir galininkas, ir kilmininkas (plg.: *diewo szodi klausitumbit* BP I 329,9, *kas manęs klausys, nebus giedintas* EE 175,9, *kas iusu klausa, tassai mane klausa* BP II 50, 25, *szodzio mana wissi szmones turres klausiti* BB I Moz. 41,40 ir kt.).

§ 129. Kalbant apie naudininko vartoseną, skyrium minėtinas kai kuriuose XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos paminkluose randamas vad. dativus absolutus (su dalyviais), pvz.: ir kaip anis *weisdeja ing dangu iem szengenczem* EE 81,7–8, *bilantczem Petru* *tuos szodzus, pūle dwassia schwenta ant wissū* EE 86,9–10, *ateija Jesus patsai, besedintiemus iemus* *uszu stala* BP I 405,7, *ineijusei Mariai* *namūsna* *Elsbetos, ir pasweikinoiusei ghe, teipaieg didi stebuklai ir darbai nussidūst* BP II 266,16–18, *praėjusiam tam metų*, *ateija anis iopi* BB I Moz. 47,18, ir *numire saulei nussileidenczei* BB II Kron. 18,34, *iog tarant neticzomis esme korojemi, bet szinanczem ir perleidenczem diewui* MT 183a,19–21, *per tūlus praievus, kurié tikos mirsztaqczem iam* DP 180,26–27, *kiteyp siuncia siuntinius toli dar jamuy sanciam* ChB Luk. 14,32 ir kt. Daugiausia dalyvinių dativus absolutus konstrukcijų yra J. Bretkūno biblijoje ir postilėje (80 atvejų), žymiai mažiau – M. Daukšos postilėje (18 atv.) ir tik po vieną kitą kai kuriuose kituose ano meto raštuose¹. Ligi šiol dar neaptikta šitokių konstrukcijų M. Maž-

¹ Dalyvinių dativus absolutus konstrukcijų statistiką XVI–XVII a. raštuose žr. V. Ambrazas, *Absoliutinis naudininkas su dalyviu XVI–XVII a.a. lietuvių kalbos paminkluose*, kn.: LTSR MA Darbai, ser. A, 2(5), Vilnius, 1958, p. 149; *Absoliutinis naudininkas XVI–XVII a. lietuvių kalbos paminkluose*, kn.: LKK, V, Vilnius, 1962, p. 52.

vydo raštuose, B. Vilento „Enchiridione“, M. Daukšos ir M. Petkevičiaus katekizmuose, anoniminiame 1605 m. katekizme, XVI–XVII a. Prūsų valdžios įsakymuose bei priesaikose, L. Zengštoko, D. Kleino ir S. Slavočinskio giesmynuose, kėdainiškiuose Lietuvos kalvinių leidiniuose, D. Kleino maldaknygėse ir kt. smulkesniuose ano meto raštuose. Visa tai rodo, kad jos jau XVI–XVII a. buvo lietuvių literatūrinės kalbos sintaksės archaizmai, kurie palaipsniui ėmė užleisti vietą naujesnėms padalyvinėms konstrukcijoms. Remiantis V. Ambrazo kruopščiai atlikta statistine tiek dalyvinių, tiek ir padalyvinių dativus absolutus konstrukcijų analize¹, galima be didesnės abejonės tvirtinti, kad jau ir to meto lietuvių literatūrinės kalbos norma buvo ne dalyvinis, bet padalyvinis absoliutinis naudininkas. Dabar dalyvinis absoliutinis naudininkas (dativus absolutus) nebevartojamas nei literatūrinėje kalboje, nei tarmėse².

§ 130. Iš XVI–XVII a. lietuvių literatūrinei kalbai būdingesnių **galininko** vartojimo atvejų visų pirma galima nurodyti dažniau negu dabar randamas predikatyvinio dvejetainio galininko su linksniuojamąja dalyvio forma konstrukcijas (vad. *accusativus cum participio*). Tokios konstrukcijos tuomet buvo vartojamos su verba *dicendi* ir *sentiendi*, be to, kartais ir su verba *audiendi*, *videndi*, *sciendi* ir pan., pvz.: a) *sake ghiems berneli graszu, gulinti* ant ketu edzu MG I 188,9–11, BG 8,3–5, SG 14,22–23, *Jesu kelusi sakiket* MG II 278,17–18, kurie *sakie ghy giwa santi* EE 67,7–8, *kū sakot yus mane santi?* EE 164,21–22, *ghis sakie, sawe santi* karaliumi szidu EE 215,23–24, *saka ... wissus lobius ischminties* ir *szinojma sanczus apslaptus* MT 27,17–19, *sakidami swieta schi* isch dulxnelu *stoiussi* MT 46,7–8, kuo žmones *sako santi sunu* žmogaus MP III 30a,31–32, klepoio, *sakidami kūną* žmogaus *walganczius* DP 265,30–31, Elžbieta ... *sako praszokusius* dabar *sanczius* ir *ateisęcius daiktus* DP 474,25–26, ir *sako iuos pamirusius* del to badu PS II 88,5–6, kuo *mani asunti sakote?* EP 181,19–20, aniołay *wieszpati sawa, sakie gimusi*, ir *ateiusi* SIG 111,13–15 ..., b) tad nęra ko *abeioti, ghi ... krauię* Christaus *priemussi* MT 156a,6–9, mōkinkem tada *paszinti* ir *dumoti*, man *galę busenti* MT Mld. 1,13–14, kursai tarp iusu *dumo, sawe sluszienti* diewui EE 78,21–22, *iauti tawe* ing žiwata *ateiusi* SIG 101,13, *taridamiesi ghi santi* draugeye EE 32,2, bau *tiki* mana atleidima, *santi* diewa *atleidima?* Ech 31,21–22, *tikeiomes ghi*

¹ Žr. V. Ambrazas, LKK, V, p. 52.

² Plačiau apie dativus absolutus konstrukcijų kilmę, struktūrą, raidą ir sintaksines funkcijas lietuvių kalboje žr. V. Ambrazas, LKK, V, p. 3–131.

atpirksenti Izrael MP 164a,3–4, *tikime ii sunti* tikru diewu PS II 227, 19–20, *galletu numaniti ghi esanti* tikru szmogumi BP I 132,2–3 ..., c) *es-me girdeie ghy bilanti* EE 204,16, *girdim*, *kosznã diena szmones mirsch-tanczias* BP II 6,14–15, *girdi schwenta dwase ischencze nũg diewu tiewo* BP II 124,23, *kurie girdeie Lazari Kristaus isch numirusiu ... prikelta* BP I 351,15–17, *dažnai girdio iã kãlbantį* ape karalistą DP 483,7–8 ..., d) *kuriũ daiktũ prieszasti wiena sancze regiu* Ech 55,14, *tiemus kurie regeia ghy kelusi*, *netikieia* EE 81,18–19, *regeia* ant yũ *lieszuwius perdalitus* EE 83,23, *tad regissi nepaiudinamą gruntą santi?* APM 8a,12–13, *schicze regim, angela neisikellenti* BP I 336,10, *kaip ghi regeiot dangun enti* BP I 413,11, *regėdamas tawe teiãus sanczią* DP 177,16–17 ..., e) *szinom Christu kelusisi* MG II 255,17, BKc 25,3–4, *Kristus szinnosiosi* *didziu daiktu ir darbu delei isch dangaus ant szemes atėjusi*, *ir isch Marios gimusi* BP I 267,25–27 – 268,2, *tikrai szinnom pati diewa liepusi* *appiaustiti bernelius* BP I 130,2, *tikrai szinam, sches szmones buwuses* BP I 152,22, *tu szinnai mane tawe milinti* BP I 410,4–5, *szin nau tawe grasę moterischkę sancę* ant *weido* BB I Moz. 12,11, *tikrai žinome sunu diewa sugrischenti* MT 257a,18–20, *žino ... dawanu brun-gesny sunti ažu wisu swietu* PS I 368,32–369,2 ..., f) *ir kraughi sawa giwinanti gerima santi mokin* MT 26a,22–27,2, *rodžia diewu sunti neregimu* *akims kuno* PS I 95,21–23, *atminkite pona musu Jesu Kristu po prisikelimo sawa absolutie likusi ir pastiprinusi* BP II 54,22–24, *ir suprata, wirą prisch sawe stowintį* BB Joz. 5,13, *kurie mosaischkus istatimus noreia laikamus* MT 208,20–21, *kuriũs diewas nor sanczus apsaugoiemus* MT 216,10–12 ...

Tačiau pažymėtina, kad šitokiose konstrukcijose vietoj dalyvio galininko XVI–XVII a. raštuose kartais randamas jau ir iš jo išriedėjęs padalyvis, plg.: *ghis ne szinnoia aną* (pabr., viršuj *-ię*) *marcze sawa sant* BB I Moz. 38,16, *wienõk sãt diewã, izpažint nẽ wėksiu* DK 176,18, *žinnau ašz mano atpirktoji sant gywã* KIG² 593,18, *regieio Christu sunt grinu* PS I 74,20–21, *jus pasakiau sunt prietelumis* PS I 157, 17–18, *ko sako mane sant zmones?* ChB Mork. 8,27, *ko iszmanote mane sant?* ChB Ap. d. 13,25, *Jesus tada kad regiejo jã werkiant* (tais. iš *bewerkiant*) ChB Jon. 11,33 ir kt. Pastarieji pavyzdžiai rodo tuomet jau prasidėjusį accusativus cum participio konstrukcijų (su linksniuojamąja dalyvio forma)¹ transformacijos procesą lietuvių literatūrinėje

¹ Toliau dėstymo aiškumo bei patogumo sumetimais šios konstrukcijos su dalyviais vadinamos „dalyvinėmis akuzatyvinėmis“, o su padalyviais – „padalyvinėmis akuzatyvinėmis“ konstrukcijomis.

kalboje. Šiuo atžvilgiu išsiskiria tiktai S. Chilinskio Naujojo testamento vertimo rankraštis, kur dar vyrauja akuzatyvinės konstrukcijos su dalyviu, be to, net anksčiau jose buvusios padalyvinės lytys keičiamos dalyvinėmis, pvz.: ir regiejo dwasią szwentą *nuziengiancią* (tais. iš *nuziengiant*) kaypo karweli, ir *uzzengiancią* (tais. iš *uzzengiant*) ant jo Mat. 3,16, mines stebejos, regiedamos nebilus *kalbącius* (tais. iš *bekalbant*) ..., rayszus *waykszczojancius* (tais. iš *waykszczojant*), ir akłus *regincius* (tais. iš *beregint*) Mat. 15,31 ir kt. Tačiau šitoks padalyvių keitimas dalyviais S. Chilinskio Naujojo testamento rankraštyje veikiausiai rodo ne didelį dalyvinių akuzatyvinių konstrukcijų gajumą ano meto literatūrinėje kalboje, bet vertėjo ar vertimo taisytojų norą išlaikyti senesnes tradicijas. Dabar dalyvinės konstrukcijos palyginti jau retai vartojamos, o po sangražinių veiksmožodžių ir visai nesutinkamos¹.

§ 131. XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje, panašiai kaip dabartinėje, dvejetainis galininkas buvo gana dažnai vartojamas ir su verba faciendi, ypač su *daryti* ir *padaryti*, pvz.: jeib welns ... *kaltus mus nepadaritu* MK 78,11, MG II 482,10–11, *paszistama padarik man kieli* kuriu waiksczosiu MG II 479,15–17, *padarijs duschas walnas* MG II 565,7–8, więra tawa *tawe sweika padare* EE 50,14, BP I 253,7, *kurtinius padare girdinczius*, ir *nebilus kalbanczius* EE 113,5–6, tikėiimas táwas *swėiką tawé padāre* DK 152,10, ir *dara mus tikrus kareivius* BIK 22,11 ... Bet greta būdvardžių ar dalyvių galininko šitokiais atvejais kartais randamas ir įnagininkas (žr. § 134).

§ 132. Dvejetainis galininkas kai kuriuose to meto raštuose pasitaiko kartais ir prie veiksmožodžių, reiškiančių „duoti vardą, vadinti“ (verba appellativa), pvz.: ape schi Jana, *kuri wadinam krikschtitoghi* BP II 234,3–4, *wadindamas iuos terp wisu paskučiausius* (: *zowiąc ie miedzy wszytkiemi na ostatecznieyszych*) PS I 299,11–12, ir todrin diewo *žodzius algoia* rasztas *gieydingus* aba łabiaus *gieydziamus* (: y przeto boże *słowa zowie pismo požądlwische*) PS I 354,19–22, Cyrillus *wadina* Chrystaus *nešiotoius tuos*, kurie ... (: Cyrillus S. *nazywa nošićielami* Chrystusa *tych* ktorzy ...) PS II 93,8–9. Tačiau tokie dvejetainio galininko pavyzdžiai yra retas reiškinys.

§ 133. Po neigiamų veiksmožodžių, ypač ano meto Rytų Prūsijos autorių, gana dažnai buvo vartojamas ne tik kilmininkas, bet ir gali-

¹ Plačiau apie lietuvių kalbos akuzatyvines konstrukcijas ir jų kilmę žr. E. Fraenkel, *Syntax der litauischen Kasus*, S. 152–156, И. Марван, *О некоторых предикативных функциях литовского причастия*, кн.: *Kalbotyra*, IV, Vilnius, 1962, p. 33–41.

ninkas, pvz.: *neapleisk* musu, *duschias* ir *kunus* wargusu MG II 568, 13–14, ir *nedeket ranką* ant io BB I Moz. 37,22, nei *siulą* nei kurpių *diršą* (diržą. — J. P.) *neimsi* u BB I Moz. 14,23, tadda *neimk augiwe* su waikais BB V Moz. 22,6, ghis man *ne pasake wardą* sawa BB Teis. 13,6, *nekentcziu wissus falschiwus kellus* RPs 119,104, nesa *neuszmirschtu prisakimus* tawa RPs 119,176 ir kt. Šitoks galininko vartojimas, be abejo, buvo apsprendtas tų autorių tarmės, nes žemaičių ir pietvakarių aukštaičių su neigiamais veiksmažodžiais dar ir dabar pasakomas galininkas¹.

§ 134. Vienas iš būdingiausių **įnagininko** vartosenos atvejų tiek dabartinėje, tiek ir XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje – tai predikatyvinis įnagininko vartojimas su veiksmažodžiais, reiškiančiais buvimą, darymą, tapimą, vadinimą, vertimą ar virtimą kuo nors ir pan., pvz.: a) tada *busit* ius man *swietkais* MG II 303,2, tada *buczio wariu skambanczu* EE 48,11, *ghissai piktų weidmainiu esti buwes* MT 156a,5–6, *būsiu* asz *lūditoiu weikumi* priesz *piktadeias* DP 15,44 (: *bėdę* ia *świadkiem prędkim* przeciw złoczyńcom VP I 13,6–7), *mės buwomė wėrgais* DK 34,10 (: *byli niewolnikami* LK 32,17), *žmogus ira mumus knigomis giwomis* (: *człowiek iest nam księgą żywą*) PS I 18, 16.–17, *anas ira priežastim* wisokios *essibes* (: *on iest przyczyną wszelakiey istności*) PS I 79,12–13, nežino *žmogus* kaip *ilgay bus sweyku* (: *nie wie człowiek iak długo będzie zdrow*) PS I 115,27–28 ..., b) *dara* mus *waikais* schwiesibes MG I 182,8, *dara* ghy *melagiu* EE 71,4, *dáro* ii *tėwainimi* *dağaus* DK 11,17 (: *stawa się ... dziedzicem niebieskim* LK 14,5–7), idąnt mus *žmónes diewáis padaritų* DP 263,11–12 (: *aby nas ludzie bogami poczynił* VP I 264,13), *wiera* tawe *sweyku padare* MP 102a,18, *grązieys* tadu *iz wirszaus daros*, o widuy *biaurieys* (: *pięknymi się tedy z wierzchu czynią, a we wnątrz szpetnymi*) PS I 257,17–19, *kałtays* sawe *patis padarem* SE 231,10, negali nes *padaryt* wiena *płauka baltu* aba *jođu* ChB Mat. 5,36 ..., c) kaip *iau* uszauga, ir *wiru tapa* BP II 237,7, *zōdis kūnu tapęs est* DK 184,18 (: *słowo ciałem się stało* LK 159,31), ir *tąpsime tėwainimis* diėwo DP 230,11–12 (: *y staniemy się dziedzicmi bożymi* VP I 229,16), *runka*, kuri ... *raupuotu tapo* (: *ręka, która ... trędowatą się zstała*) PS I 182,8 ...; *ans mussu tewu staia* MK 68,7 (: *on naszym ojcem został*, Stang Mžv. 38), *bet gijwu stojią* MG II 414,4, *jog wėlinas stoiėsi est* teip *biaurumi* DK 56,8–9 (: *bo się dyabel stał tak szkarady* LK 53,16), ir *stoios* man *moterim* BB

¹ Plg. Lietuvių kalbos gramatika, I, p. 187.

I Moz. 20,12 (: und ist mein Weib worden LB) ...; idant *baukschtais nepastotu* Ech 42,16–17, ir tas szodis *pastoia kunu* EE 20,20, idant ... patsai *nepastoczą papeiktu* EE 40,10, to dieno *pastoia* Herodas ir Pilotas *prieteleis* EE 209,22–23 ..., d) kámug *álgame* diewą *tewu?* DK 49,17 (: czemuż zowiemy boga *oycem?* LK 47,7), ne esmi wértas *bút algótas sunumi* tawú DP 316,8 (: nie iest godzien *być zwan synem* twoim VP I 343,18–19), piktos szakiales *algoiasi wilkays* (: *złe wilkami nazywaią się*) PS II 171,9–10 ...; *Jesumi ghi pramisi* MG I 165,10–11, waikus sawa krikschtidami *wardais pramenam* BP I 133,15 ...; buwa szmogus ..., kuri *wadina Jonu* EE 20,6–7, ir pats *wadinnase mistru* pagelbeijmo BP I 192,13, ir tu berneli *busi wadintas pranaschu* BP II 233,9, žmogus nusideis *wadinasi žwerim*, aba *kieltuwu* (: *człowiek grzeszny nazywa się bestią, albo bydłciem*) PS II 157,5–7 ..., e) ghis *est pawirtes bernelu* MG I 182,2, ir darbas *nieku pawirst* Ech(B) 2,31–32, idant tie akmenis *dūną pawirstų* EE 51,24–25, daiktai tur suputi, ir *dulkemis* alba *szeme pawirsti* BP I 189,26–27, nesa kaip szmogus *pawirst ubagu* BP I 271,16, smutka iusu *pawirs dziauksmu* BP II 131,6, heretikai ... io argumentús *nieku wércze* DP 119,38–39 (: kacyrze ... wywod iego *w niwecz obracaią* VP I 133,21), jus ... prysakima diewo *niekeys werciate* ChB Mork. 7,9 ..., f) *nelaikiketese ischmintingais* patis sawe EE 35,1–2, kurie *laikasi wiresneis* ant wissu kitu BP I 247,5, *rodziames* łabay *didzieys padukieleys* PS II 129,31–32 ir kt.

Kaip matyti iš čia pateiktų pavyzdžių, su veiksmoždžiu *būti* predikatyvinis daiktavardžių įnagininkas ypač dažnai buvo vartojamas tada, kai tas veiksmoždis turėdavo „tapti, pasidaryti kuo nors, pavirsti“ reikšmę, be to, kai predikatyvinis daiktavardžiu būdavo nusakomas nepastovus, nenuolatinis sakinio subjekto būvis. Tačiau reikia pasakyti, kad šios pastarosios tendencijos, gana tiksliai apibendrintos ir 1653 m. D. Kleino gramatikoje¹, ano meto lietuvių literatūrinės kalbos praktikoje nebuvo griežtai paisoma: įvairių raštų autoriai neretai pavarto-davo predikatyvinį įnagininką ir tuomet, kai daiktavardžiu būdavo nusakomas pastovus, nuolatinis sakinio subjekto būvis (plg. aukščiau cituotus K. Sirvydo „Punktų sakymų“ pavyzdžius). Kiek šitokį predikatyvinio įnagininko vartosenos įvairavimą lėmė lenkų kalbos bei len-

¹ „Daiktavardinis veiksmoždis *esmi*, kuris paprastai prieš save ir po savęs turi vardininką, dažnai prisiima ablatyvą, tuo būdu sudarydamas gražų posakį, ypač kada paskesnis vardas yra daiktavardis, reiškiantis pareigas ir pažymintis kokį nors santykį, būtent: *jis yra Karalumi, Sudžia* [teisėju], *uriedniku* [urėdu]; *Moyseszus didžu Praraku* [pranašu] buvo“ (Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 519).

kiškų originalų įtaka, specialiai nepatyrinėjus šio klausimo, sunku ką nors tikra pasakyti. Bet manyti, kad predikatyvinio įnagininko vartojimas pastoviam, nuolatiniam subjekto būviui žymėti XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose visada buvęs apspręstas lenkiškų originalų ar apskritai lenkų kalbos įtakos, žinoma, nieku būdu negalima. Visų pirma todėl, kad predikatyvinis įnagininkas tokiais atvejais XVI a. dar ir lenkų kalboje nebuvo visuotinai įsigalėjęs¹, o antra – ano meto lietuviškuose raštuose randama atvejų, kai predikatyviniu įnagininku yra išverstas lenkiškojo originalo predikatyvinis vardininkas (plg. M. Petkevičiaus 1598 m. katekizmo pavyzdžius: kad *esme sunumis* ir *dukterimis* dieva, ir *tewaynimis* karalistes: *żesmy są synowie y corki boże, a dziedżicy krolewstwa* 17,17–19; *buk* pone mano *gineiu* : *bądż* ty panie ma *obrona* 69,6 ir kt.)².

Dar dažniau, negu su *būti*, predikatyvinis daiktavardžių įnagininkas XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje buvo vartojamas su veiksmažodžiais *tapti*, *stoti(s)* „tapti, pasidaryti kuo“, *pastoti* „t.p.“ ir pan. Dažną predikatyvinio daiktavardžių įnagininko vartojimą su pastarosios rūšies veiksmažodžiais galima būtų aiškinti tuo, kad šie veiksmažodžiai jau savo semantika suponuoja nepastovų, nenuolatinį subjekto būvį (būvį, būdingą subjektui tik nuo tam tikro momento). Tačiau šitokiu būdu jau nebegalima paaiškinti predikatyvinio būdvardžių ir dalyvių vartojimo: predikatyvinis būdvardžių bei dalyvių įnagininkas tiek su veiksmažodžiu *būti*, tiek su *tapti*, *stoti(s)*, *pastoti* ir kt. ano meto literatūrinėje kalboje pasitaiko daug rečiau, negu predikatyvinis daiktavardžių įnagininkas³. Be to, net ir tais atvejais, kai predikatyviniu būdvardžiu ar dalyviu buvo reiškiamas nepastovi, nenuolatinė subjekto ypatybė, dažniau buvo vartojamas ne predikatyvinis įnagininkas, bet vardininkas (žr. § 119). Todėl reikia manyti, kad skirtingas daiktavardžių ir būdvardžių predikatyvinio vartojimo tendencijas, be minėtų veiksmažodžių semantikos, lėmė ir kiti, ligi šiol lingvistų dar kaip reikiant neišaiškinti faktoriai, jų tarpe, galimas daiktas, atskirais

¹ Žr. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, Gramatyka historyczna języka polskiego, Warszawa, 1955, str. 403–404.

² Daugiau pavyzdžių iš M. Petkevičiaus katekizmo žr. E. Fraenkel, Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung..., S. 64.

³ Tas pat pastebima ir senojoje lenkų literatūrinėje kalboje, žr. J. Łoś, Funkcye narzędnika w języku polskim, Kraków, 1904, str. 51.

atvejais – ir lenkų kalbos įtaka¹. Tos skirtingos daiktavardžių ir būvdvardžių predikatyvinio vartojimo tendencijos ypač akivaizdžiai iškylo aikštén tokiuose XVI–XVII a. raštų pavyzdžiuose, kaip: idant męs per tąpate malone, *teisus jr tiewonimis pastotumbime* EE 16,9–11, dušia *ira iszmanunti* ir wisa kayp butu *iszmoniu ira* (: *dusza iest rozumna*, y wszytka *iako rozum* nie iaki) PS I 94,7–9, jey kas *ira klausitoiu* žodžio, a ne *daritoiu*, tas *toligus bus* wiruy (: *ješli kto iest słuchaczem* słowa, a *nieczynicielem* ten *podobny* będzie mężowi) PS I 111,15–17², kur predikatyviniai daiktavardžiai yra išreikšti įnagininku, o predikatyviniai būvdvardžiai ir dalyviai – vardininku.

Su tranzityviniais veiksmažodžiais *daryti*, *padaryti*, ypač tuomet, kai jie reiškė „versti, paversti kuo“, XVI–XVII a. raštuose taip pat buvo vartojamas daiktavardžių ir (rečiau) būvdvardžių predikatyvinis įnagininkas. Tačiau greta įnagininko su tais veiksmažodžiais gana dažnai sutinkamas ir predikatyvinis dvejybinis galininkas (žr. § 131).

Predikatyvinis daiktavardžių įnagininkas ano meto raštuose neretai vartojamas ir su tranzityviniais veiksmažodžiais *algoti*, *praminti*, *vadinti* ir pan. Tačiau prie šių veiksmažodžių, ypač tais atvejais, kai būdavo nurodomas daikto ar asmens pavadinimas, kartais randamas ir vardininkas (§ 119).

Kaip dabartinėje literatūrinėje kalboje, taip ir senojo periodo raštuose predikatyvinis įnagininkas dažnai buvo vartojamas taip pat su veiksmažodžiais *(pa)versti*, *(pa)virsti*. Bet, antra vertus, jau nuo pat pirmųjų rašto paminklų pasirodymo prie šių veiksmažodžių neretai sutinkamas ir prielinksnis *ing* su galininku (žr. § 147).

§ 135. Dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos sintaksės požiūriu archainį atspalvį turi XVI–XVII a. raštuose neretai vartojamas įnagininkas su afektiniais veiksmažodžiais *męgti(s)*, *pa(si)męgti* „patikti, turėti pasitenkinimą; džiaugtis, mėgautis“, pvz.: taip kuns musu *ghrekaish megsta* MG II 452,4–5, SG 45(23),2, KIG² 93,4, KN 153,2, *nessa afferomis* *iei miektumbisi* wienok dūczo MG II 540,5–6, *kureish* diews didei

¹ Lenkų (panašiai kaip ir rusų) kalboje ligi XVI a. vidurio predikatyvinis būvdvardžių įnagininkas buvo labai retas dalykas, žr. Z. Klemensiewicz, T. Lehr-Spławiński, S. Urbańczyk, cit. veik., p. 402–403. Apie tai, kad įnagininkas buvo didelė retenybė ir senuose rusų rašto paminkluose, žr. A. A. Потенбя, Из записок по русской грамматике, I–II, Москва, 1958, стр. 500; Т. П. Ломтев, Очерки по историческому синтаксису русского языка, Москва, 1956, стр. 143.

² Žr. E. Fraenkel, Der prädikative Instrumental im Slavischen und Baltischen und seine syntaktischen Grundlagen, leid.: AfslPh, 40, Berlin, 1926, S. 90, 93.

meksta SG 203,23–24, wjeschpats *mekstasi darbais* sawo (: Herr hat wolgefallen an seinen Wercken) RPs 104,31, kursai diddei *mieksta prisakimais* jo (: der grosse Lust hat zu seinen Geboten) RPs 112,1, gėrkime, *kũ* mes *mėgeme* DP 110,26–27 (: piymi *co się* nam *podoba* VP I 122,24–25), sunuose kurie *manim nemegia* (: w synach ktorzy *mnie newawidzã*) PK 107,23, *megiu* asien łabay *tays*, kurie ... (: *kocham się w tych* ktorzy ...) PK 92,3, ney *megej tomis*, kurios ... ChB Pov. 1. žyd. 10,8, jog *manimi passimega* MG I 169,5–6, *nepassimegst* ponas *stiprumu* szirga Ech 76,12, kurié drin iszmintiés žmogiszkós *pamėgsta* patįs *sawimi* DP 378,5–6 (: ktorzy dla mądrości ludzkiey *podobaią się* sami *sobie* VP II 2,17–18), nesa tu *passimėgai ieis* (: denn du *hattest wolgefallen an ihnen*) RPs 44,4 ir kt. Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje (*pa*)*mėgti* paprastai valdo galininką, o sangražinės šio veiksmazodžio lytys net ir visai nevartojamos: pastarąsias dažniausiai pavaduoja išvestinio veiksmazodžio *mėgautis* lytys.

§ 136. Šiaip iš kitų dabar rečiau pasitaikančių arba ir visiškai nebūdingų įnagininko vartosenos atvejų galima dar nurodyti kai kuriuose XVI–XVII a. raštuose kada-ne-kada vartojamą šį linksnį su *augti*, *atsivėsinti*, *nuilsti*, *patulžti*, *pažvilti*, *peikti*, *prípildyti*, *prípilti*, *stiprintis*, *valdyti* (ir *valdžioti*, *veldėti*), *vartoti* ir kt. veiksmazodžiais bei iš jų padarytais dalyviais, pvz.: bernelis *áugo* ir *stiprinos dwasia* DP 49,18–19 (: *džiečių roslo y zmacniãlo się duchem* VP I 41,18–19), Jėsus *áugo mėtais*, ir *iszminczia* DP 604,11 (: *Jezus rosł laty, mądrościã y laskã* VPM 738, 27–28), sunus *ne auga didžiays* (: synowie *nie rostã wielkimi*) PS I 301,8–9, grudas garstičios *auga dįdziu* (: žiarno gorczyczne *roście wielkiem*) PS I 304,28–29, *manimi atsiwesinket* MG II 451,17, *nũilsau dusaughimu* mana MG II 513,13–14, szitai žmógus *wåndenimis patulžęs* stowėio DP 339,3–4 (: oto człowiek *opuchły* stał przed nim VP I 378,15), *pažwilę wargays* potam graban žengiam KN 77,28–29, idant *peiktumbey namays* MP 216,9 (: *abyś gardził domem* RP 144,44), *peyki kitais lozoriumis* MP 241a,10 (: *gardzisz inemi Łazarzmi* RP 164a,16), *prípilket* kodžius *wandenimi* EE 34,9–10, BP I 172,1, tur kũpkã ran-koie *prípiltã stipru winu* (: hat einen Becher in der Hand und *mit starckem Wein* voll *ingeschenckt*) RPs 75,9, alkanus *prípilde gerays dayktays* SE 280,10–11, tu esi *gausiã meylã pripildita* SlG 77,13, *prypilditi way-siejs* teysibes ChB Pov. 1. filip. 1,11, niekas kitas *iumis ne walda* MP 193,34 (: nikt inszy *wami nie włada* RP 131,36), kuris *waldžios zmone-mis* mano Israelo DP 58,7 (: ktory *będzie rzãdžil lud* moy Izraelski VP I 54,18–19), kurie *iomis waldzioia* DP 520,12 (: ktorzy *ie spra-*

wuįą VP II 174,39), kåntrumę iųsų *weldëssitę dũsziomis sawomis* DP 101,26 (: w ćierpliwości waszey, *osięgniecie dusze wasze* VP I 109,28–29), ir sawo *tũrtáis* ant *prabångų wartõio* DP 269,38–39 (: a *swych maiętności* na zbytki *vżywal* VP I 272,3), kurié gerái *wartõie downomis* io DP 381,42 (: ktorziy dobrze *vżywaią darow* iego VP II 7,23–24), teip wel *wienáis zõdziais wartõio* DP 473,37 (: tak też *iednych słow* oba *vżyli* VP II 109,39–40), nei *ieis wartotumbimę* DP 496,28 (: ani *ich vżywali* VP II 141,19) ...

Kaip matyti iš čia pateiktų kai kurių originalų atitikmenų, lietuviškuose pavyzdžiuose įnagininkas atskirais atvejais (pvz., prie *augti, stiprintis* ir, gal būt, prie *pripilti* bei *pripildyti*) veikiausiai atsiradęs dėl lenkų kalbos įtakos. Tačiau daug kur kitur (pvz., prie *nulsti, patulžti, pažvilti, valdyti, valdžioti, veldėti, vartoti*) jis, galimas daiktas, yra savarankiško lietuvių kalbos sintaksinės sandaros plėtojimosi rezultatas, nes originalų atitikmenys nerodo vergiško sekimo.

§ 137. Retkarčiais XVI–XVII a. raštuose įnagininkas randamas ir prie būdvardžių *nëščia, pilnas, skalsus, sunki, sunkinga* „sunki, nëščia“, pvz.: jra taipaię *nesczia sunumi* EE 157,9, dangus szeme *tawimi pilni* MG II 317,10–11, sutwerimay *iuo pilni* ira PS I 94,2, idant *ja-ways* kluonay butu *pilni* MKr 73,7 (šalia daug dažnesnių atvejų su kilmininku: szadis tawa est *pilns teisibiu* MK 65,10, *pilns dzauxma linxmibes* MG I 158,15–16, norint swiets *pilns welnu* butu MG II 396,6, wandũ *pilnas malones* ir *sziwata* Ech 27,13–14, stoweia tenai indas padetas *pilnas uxussa* EE 218,10–11, klũnai tawa bus *pilni iawu* BP I 352,13, *pilnas* žalčiu ir *giwačiu* PS II 259,2–3 ...), tikrai *skalsus kalbomis* SIG 320,6, *sunki sunumi* diewa SG 2,10–11, matrischkias *waisiu sunkingas* MG II 572,1–2, SG 190,8 ... Tiek būdvardžio *nëščia*, tiek ir *sunki* bei *sunkinga* vartojimas su įnagininku, be abejonės, yra nekũrybiško atitinkamų lenkiškų konstrukcijų vertimo produktas (plg. l. *brzemienna pierwszym synem, ciężarna synem* ir pan.). Tačiau to negalima griežtai tvirtinti dėl įnagininko vartojimo su būdvardžiais *pilnas* ir *skalsus*, nes tokia vartosena, rodos, nebũdinga lenkų kalbai.

§ 138. Kad XVI–XVII a. lietuvių literatũrinės kalbos sistemai buvo labai bũdingas postpozicinių **vietininkų** (aliatyvo, iliatyvo ir ade-syvo) vartojimas, matyti jau iš daugelio morfologijos skyriuje (§§ 93–95) pateiktų pavyzdžių. Be to, postpozicinių vietininkų ir prielinksnių konstrukcijų santykio problema dar bus liečiama tolesnėse šio skyriaus atskaidose (§ 159), kalbant apie prielinksnines konstrukcijas ir sakinio struktūrą. Todėl čia tenkinsimės pasakę keletą žodžių tiktai apie loka-

tyvo vartoseną ir ano meto raštuose kartais pasitaikantį jo kaitaliojimąsi su iliatyvu bei adesyvu.

Lokatyvas XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje, apskritai imant, buvo vartojamas tomis pačiomis reikšmėmis ir ėjo tas pačias sintaksines funkcijas, kaip ir dabar. Skirtumas čia daugiausia tik tas, kad kai kuriomis savo reikšmėmis (pvz., laiko) jis buvo vartojamas daug plačiau, negu dabartinėje literatūrinėje kalboje, be to, kad jo (ryškiau negu bet kurių kitų linksnių) vartosenoje atsispindi lenkų kalbos įtaka.

Laiko lokatyvo vartojimo dažnumą ano meto raštuose rodo tokie pavyzdžiai: a) *roczik wieschpatie schoije dienoije* mus nug greku apsaugotij GA 89,1–2, *kurio dieno diewa sunus szenge peklasna* MG II 281,11–12, *schoie dienoje vschženge ant dangaus* MG II 298,6–7, *schioie dienoie* pagimdziau tawe MG II 506,13, saule *dienoije* neapdegins tawe MG II 531,16–17, nėra mėš *kosznô dienô* daug ghrieschijem Ech 24,4, a podešiney awis stowes *dienoy paskutiney* (: a po prawey owce będą stać w dzień ostateczny) PS I 241,11–12, ir *trecziaie dienaie* buwa swodba BP I 171,5, nūssidawe *anosa dienosa* EE 16,15, buwa *tosū dienosū* Jerusaleye EE 209,12–13, meldiėgu tu szwētūsiaus *tôssė dienôssė* DK 66,14, *trissė dienose* wel pastatái DP 172,22–23 (: w trzech dniach żasię buduiesz VPM 296,7), nes *sziasziose dienose* sutweria wieszpats, dangu PP 8,6–7, *tryse dienose* ją izstatey ChB Mork. 15, 29 ..., b) keturis kartus *kosznūsu metūsu* Ech 8,4, iô gimditoiei eidawa *kosznūsu metūsu* ing Jerusalem EE 31,20–21, bad *metūšę* kârtą ... pryimssi DK 89,18 (: przynaymniey raz w rok ... przystępuy LK 87,28), iżspâustas Wilniue *metūsé* vžgimimo wieszpaties DK tit. p. ..., c) *schitage nakteie*, kuria tureia buti ischdotas MK 26,3–4, saugog mus *schito naktie* MG II 482,5–6, kursai pirm *nakteie* Jesauspi buwa ateijens BP I 394,19, *toygi naktiy, kurioy* tay iam pasakie (: *teyže nocy*, ktorey to iemu powieđział) PS I 134,27–28 ..., d) *walqđóy* mirimo mūšų DK 58,18 (: *czasu śmierci naszey* LK 55,22), sweiku stoios (pasweyka) tarnas *anay walunday* (: ozdrowiał sługa *teyže godžiny*) PS I 235,5–6, kurie *tulose walunday* vnt darbo susikałbeii ne pateykawo (: ktorzy *roźnych godžin* na robotę się zmwowiwszy nie proźnowali) PS I 329, 7–10 ir kt. Iš šių pavyzdžių matyti, kad tuo metu ypač dažnai buvo vartojamas lokatyvas tokių daiktavardžių, kurie žymi apibrėžtą laiko tarpą (*diena, metai, naktis, valanda*), be to, kad juo buvo reiškiamas ne tik tam tikras laiko momentas, kuriuo kas nors atsitinka (*schoie dienoje* vschženge, *schioie dienoie* pagimdziau ...), bet ir ilgesnis laiko

tarpas, kurio metu pakartotinai kas nors vyksta (*trissé dienose* pastatái, *sziasziose dienose* sutweria ...). Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje pirmuoju atveju paprastai vartojamas galininkas arba įnagininkas, o antruoju – galininkas su prielinksniu *per*¹.

Kiek tą laiko lokatyvo vartojimo dažnumą XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje yra lėmusi kitų kalbų įtaka, specialiai nepatyrinėjus šio klausimo, sunku pasakyti. Tačiau tai, kad kitų kalbų, ypač lenkų kalbos, įtaka lokatyvo vartosenai tuo metu vis dėlto buvo nemaža, rodo tokios neretai ano meto raštuose pasitaikančios verstinės konstrukcijos, kaip: jei tu mana *prisakimosu waikszechzpsi* BB I Kar. 6,12 (: *wirst du in meinen Geboten wandeln* LB), idant gi *tame* wisi sekiotu (: *by go w tym* každy nasladował) PK 108,18–19, tiktay tie, kurie gieray ira *tame* iszmokiti (: *iedno ci ktorzy dobrze w cym* nauczeni) PK 203,13–14, *užguli tikrame* ir *giarame* musu *iszmeginime* (: *należy w prawdziwym a w zupełnym* naszym *doświadczeniu*) PK 217,15–16, idant *tame* nieka neabeiotumbim (: *abysmy w tym* nic niewatpili) PK 245, 12–13, kuri *vžguli tami* (: *ktora zależy w tym*) PS I 102,20–21, akies *mirktereimy* iz karalisciu sawo bus izwariti (: *we mgnieniu* oka z krolestw swoich będą wypędzeni) PS I 134,17–19, kokiey mokslay *azusirakina tuose žodžiose* (: *iakie nauki zamykaią się w tych słowiech*) PS II 132,11–12 ir kt.

§ 139. Lokatyvo kaitaliojimas su iliatyvu, t.y. lokatyvo vartojimas vietoj iliatyvo arba atvirksčiai, pasitaiko dažniausiai XVI–XVII a. rytų bei vidurio aukštaičių raštuose, pvz.: o ne tingi *karczemon*, arba *pūtósn* tarnaut piłwuy DP 64, 28–29 (: *a nie lienią się do karczmy*, albo *na biesiady*, służyć brzuchowi VP I 64,9–10), ir âłpsta *namúсна* *tawúсна* DP 66,12–13 (: *y omdlewa do domu twoiego* VP I 66,22), ir nepaklistumbey *namuosna* sawo MP 267a,15, galime wisadu wieszpati sawo *namuosna* duszios musu azulaykit (: *możem pana zachować w domu* duszy naszey) PS II 242,3–5, kad man *ausisna* skamba KN 13,30, impintas gul *runduosna*, immerktas gul *krauiosna* BIK 46,7–8 ..., užžingie *dungosu* BIK 5,3 (|| nužinge *paskundosna* BIK 5,1), mes giwieghi ir passilikke ligei su tais busim westi *debesisa* BP II 524,10 ir pan. Ar šitoks lokatyvo kaitaliojimas su iliatyvu yra atskirų autorių individualaus tų linksnių painiojimo rezultatas, ar gimtosios raštų autorių tarmės atspindys (šiaurės rytiečiuose – apie Biržus, Pandėlį, Pasvalį, o taip

¹ Plačiau žr. A. Laigonaitė, Vietininkų reikšmė ir vartoseną dabartinėje lietuvių kalboje, p. 18–19.

pat pietų – vakarų dzūkuose – apie Merkinę, Varėną, Marcinkonis – lokatyvas dar ir dabar neretai vartojamas iliatyvo reikšme; pastarusiuose dažnai ir iliatyvas vartojamas lokatyvo vietoj), dabar nelengva pasakyti. Galimas daiktas, čia galėjo kiek lemti ir viena, ir antra aplinkybė.

Ano meto raštuose, kaip minėta, kartais lokatyvas kaitaliojasi ne tik su iliatyvu, bet ir su adesyvu arba, tiksliau kalbant, adesyvas vartojamas lokatyvo vietoj, pvz.: netur amszina sziwata *sawimpi* sancza EE 93,14, idánt kaip butų izg náuio per małone *musimp* wżgimtų, ir wissadós *musimp* giwéntų DP 6,18–19 (: aby się iakoby znowu przez łaskę swą w nas narodził, y zawsze w nas mieszkał VPM 9,17–19), tóii małone ne tūiaus *iamimp* paródes DP 53,7 (: ta łaska nie zaraz się w *nim* pokazala VP I 47,9), iészskome pászałpos *pasáulip* DP 115,9 (: szukami pomocy v *świata* VP I 127,2–3), bęť nórint búwo w. *pasáulip* gástumi ir łobumi DP 355,29–30 (: ale acz był panem w *świata* zacnym, y bogatym VP I 403,23), kaip túrime pawáizdą *tamimp* didżturip, kuris ... DP 273,38 (: jako mamy przykład w *tym bogaczu* VP I 277,21–22), *maninp* giweana SE 275,15, kas wałgo kunu mano ... *manimp* giwena (: ... we *mnie* mieszka) PS II 241,30–31. Visa tai rodo, kad lokatyvo ir adesyvo reikšmės skirtumus to meto autoriai ne visada suvokdavo ir todėl tuos linksnius rašto praktikoje kartais painiodavo. Šitoks painiojimas ypač akivaizdus tokiuose pavyzdžiuose, kaip: nórint nē regi dwasios s. *žmógup* atgimdítame DP 255,35–36 (: acz ty nie widzisz ducha ś. w *człowiecze* odrodzonym VP I 262,8–9), kóksai ne wienamę *žmógup* ne bū DP 477,18 (: iaka w *žadnym* *człowiecze* nie byla VP II 115,4), szwiesúmas ir támsumúsia žibina, tatay yra, ir sūnusē tamsumu *žmonese* *bediewiūšemp* ir *neysztikumūšemp* DP 44,53–54 (: a ta šwiatłość y w *ciemnościach* świeci, to iest y w *syniech* *ciemności* w *ludziach* *niezbożnych*, y *niewiernych* VP I 37,36–37), giwena bat ne teip kaip *wiernuosamp* ir *tikruose* MP 139,11–12 ir pan., kuriuose pagrėčiui ta pačia reikšme vartojamas ir lokatyvas, ir adesyvas. Šių linksnių reikšmės skirtumo nesuvokimas bei išblukimas, be abejonės, nemaža prisidėjo ir prie adesyvo nykimo, pastebimo lietuvių literatūrinės kalbos vartosenoje bemaž jau nuo pat pirmųjų rašto paminklų pasirodymo¹.

§ 140. Kalbant apie prielinksnių vartoseną XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje, reikia pasakyti, kad ji taip pat nemažai skyrėsi

¹ Plg. A. Laigonaitė, Pašalio vietininkai..., kn.: Lietuvių kalbos gramatikos klausimai, Vilnius, 1957, p. 27.

nuo dabartinės. Kai kurie prielinksniai tuo metu buvo vartojami daug plačiau ir kiek kitokiomis reikšmėmis, negu mūsų dienų literatūrinėje kalboje, be to, kai kurie jų valdė dar ir kitus linksnius.

Iš plačiau ir kitokiomis reikšmėmis tada vartotų prielinksnių pirmausia galima nurodyti *ant(a)*. Dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje konstrukcijomis su šiuo prielinksniu paprastai žymima: 1) vieta ar daiktas, ant kurių paviršiaus kas nors dedama, darosi ar yra, 2) linkmė, kuria kas nors eina ar vyksta, ir 3) asmuo, kuriam reiškiami tam tikri jausmai (ypač su afektiniais veiksmažodžiais *bartis*, *pykti*, *širsti* ir pan.)¹. Tačiau XVI–XVII a. literatūrinėje kalboje, be šitokių reikšmių, prielinksnis *ant* dar buvo vartojamas laiko, tikslo bei paskirties, palyginimo bei išskyrimo ir kt. reikšmėmis. Ypač dažnai tuomet jį buvo linkstama vartoti laikui ir tikslui bei paskirčiai reikšti, pvz.: a) *ant amsziu amszia* MK 48,16 (plg. len. *na wieki wieków*), mane *ant kosznos dienos* dauningai apweisd Ech 17,10–11, ischeghis *ant treczos hadinas*, ischwida kitus EE 41,3–4, kaip ape tatai *ant pradzos schos kosanies girdeiot* BP II 141,15, bet wel *ant pawásario* regimé DP 585,27 (: ale zaś *na wiosnę* baczymy VPM 996,33–34), nuejo nog jo *ant walandos* ChB Luk. 4,13 ..., b) tatai darikiet *ant atminima* mana MK 26,10–11, daug jra plebonu netinkancziu ir negadnū *ant mokima* Ech(B) 1,20–21, dawe ... ir istrowos *ant kielo* BB I Moz. 45,21 (: gab ... und Zehrung *auf dem Wege* LB), lietuwischkai perguldens est, *ant naudos* lietuwninkams MT Bl. pr. 5,10–11, sawa wylitzias pataise *ant nusuddimo* (: seine Pfeile hat er zugerucht *zu verderben*) RPs 7,14, *ant to* būwo átsiustas DP 29,29–30 (: *na to* był posłan VPM 46,9), Kokuu žoliu reykia *vnt iszpildimo* to prisákimo? AK 69,8–9 (: jakiego lekarstwa vzywać mamy, *ku zachowaniu* tego przykazania? LK 82,4–10), dawe tieg daktarus ir piemenis *vnt statimo* ir *budawoimo* bažnicios (: dał prawi doktory y pasterze *na stawianie y budowanie* kościoła) PS I 205,3–5, dawe wiruy tawa, *ant padeimo*, ne *ant vžtrukima* (: dał małżonkowi twoiemu, *ku pomocy*, nie *ku zawadzie*) PK 236,2–4, kas turi ausis *vnt klausimo*, teklausa (: kto ma vszy *ku sluchaniu*, niechay slucha) EP 39,9–11, priduo k mums duonos *ant walgima* MKr 73,9, duok darbinikus *ant piumes* sawo KN 251,32, surinkite iuos peduosna ir suriszkite *ant sudeginima* SE 38,5–6 ...

Kaip matyti iš pavyzdžių, prielinksnis *ant* laiko reikšme buvo vartojamas ir su apibrėžta laiko tarpą žyminčiais žodžiais (*diena*, *hadyna*,

¹ Plg. Dabartinės lietuvių kalbos žodynas, Vilnius, 1954, p. 17.

valanda ir kt.), ir su tokiais, kuriems nebūdingas toks apibrėžtumas (*amžius, pradžia* ir pan.). Tačiau tiek su pirmosios, tiek ir su pastarosios rūšies žodžiais šis prielinksnis verstiniuose raštuose dažniausiai sutinkamas ten, kur lenkiškuose originaluose yra *na* arba *nad*¹. Todėl galima manyti, kad daugeliu atvejų ano meto lietuvių literatūrinėje kalboje *ant* laiko reikšme imtas vartoti dėl lenkų kalbos įtakos.

Tas pat iš dalies pasakytina ir apie *ant* vartojimą tikslui bei paskirčiai reikšti. Nors E. Frenkelis, solidarizuodamasis su E. Sitigu, ir nėra linkęs šiuo atveju išvelgti didesnę lenkų kalbos įtaką ir mėgina tikslo reikšmę išvesti iš linkmės (krypties) reikšmės², tačiau dabartinės lietuvių kalbos tarmės, rodos, neteikia patikimesnių duomenų lietuviškai tokios vartosenos kilmei įrodyti³. Be to, tas faktas, kad XVI–XVII a. verstiniuose raštuose vis dėlto gana dažnai tikslo bei paskirties reikšme *ant* vartojamas vietoj lenkiškųjų originalų *na*, irgi verčia daug kur čia suponuoti lenkų kalbos įtaką.

§ 141. Neretai XVI–XVII a. literatūrinėje kalboje prielinksnis *ant* buvo vartojamas taip pat palyginimui bei išskirčiai žymėti. Šitokiais atvejais jis paprastai eidavo su aukštesniojo ar aukščiausiojo laipsnio būdvardžiais, pvz.: ne buwa te *ant Joba gijeresnia* MG II 431,16–17, tarnas ne jra *didesnis ant sawa wieschpaties* EE 185,8–9, buwa *wiriausu ant muitiniku* EE 191,3, rászo philosóphai, iog *ant diamento*, ner akmenies *kietésnio* DP 9,21 (: *piszą philozophowie, iż nad diament nie masz kamienia twardszego* VPM 14,10–11), ir turėjo būt *auksztęsnis ant wissų kálnų* DP 458,18 (: *y miała być wyzsza nade wszystkim gory* VPM 764, 29–30), tegul esti *wiresniu vnt žuwu mariu*, ... ir *vnt wisu giwiu* PS I 88,19–22, tawi *unt wisu gieribiu gieresni*, tawi *unt wisu gražibu gražiesni* BIK 56,13–14 ir kt.

Specifinis prielinksnio *ant* vartojimo išskirties reikšme atvejis iškyla aikštėn tokiuose pavyzdžiuose, kaip: kursai *pons ant ponu essi* MG II 391,5–6, BG 41,6–7, budamas *karalum ant karalu* MP 71,32 (: bėdąc *krolem nad krolmi* RP 43a,20–21), ąnsai *karálus qnt karálu wieszpatis qnt wissų wieszpatų* DP 241,29–30 (: *on krol nad krolmi, pan nade wszystkim pany* VPM 403,34–404,2), o biednas *latre ant wisu latru* MP 152a,33 (: a nędzny *lotrze nadewszystkimi lotry* RP 105,56–

¹ Plg. K. Doveika, Prielinksnų vartojimas Mažvydo katekizme, kn.: SLK, p. 258–259.

² Žr. E. Fraenkel, Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen, S. 74–76; Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung..., S. 77.

³ Žr. LKŽ, I, p. 124–126.

105a, 1–2), o *galunui ant wisu galunu* MP 246,30–31 (: a *moczarzowi nad wszemi moczarzmi* RP 168,11–12), yrá *iszmintigēsniū qnt wissū iszmintiguių* to pasaulo ... ir *téwas mûsū ant wissū téwų* DP 177,24–25 (: iest *nameđrszy ze wszytkich mędrcom świata ... y oyciec nasz nade wszytkie oyce* VPM 303,36–37), tás ira didziausiu *piktyby vnt wissu piktybiu* AK 45,10–11, pons *dala* mano ir *ant wisu dalu* KN 13,16, buwo *szwyntas vnt szwyntuiu* PS I 23,7–8 ir kt. Čia (panašiai kaip ir tuose anksčiau minėtuose pavyzdžiuose, kuriuose *ant* eina su būdvardžiu *vyresnis* ar *vyriausias*) išskirties reikšmė dažnai yra susiliejęsi su superlatyvine viršenybės reikšme.

Kad XVI–XVII a. raštuose prielinksnis *ant* tiek palyginimo, tiek ir išskirties bei viršenybės reikšmėmis buvo vartojamas daugiausia nušiziūrėjus į lenkiškuosius originalus, rodo pastaruosiuose tokiais atvejais paprastai sutinkamas atliepinys *nad*.

§ 142. Gana dažnai nagrinėjamojo laikotarpio lietuvių literatūrinėje kalboje prielinksnis *ant* buvo vartojamas taip pat atžvilgio reikšme, ypač su būdvardžiais *biaurus*, *geras*, *mažas*, *smalstus*, *sunkus* ir pan., pvz.: *biauri ant pawizdeimo* PS II 36,22–23, žmónes ... *giéros vnt duszos*, ir *vnt kuno* AK 34,5–6 (: ... *na čiele y na duszy* LK 40,13–16), ghis buwa *maszas ant personas* EE 191,5–6, *vnt medaus labai smalsti*, *vnt akiu nesweyka* (: *na miód bardzo lakoma, na oczy nie zdrowa*) PS I 273,12–14, kurie *stipri ira ant gierima* wina, o wiray *duži ant impi-lima* gierima MP 70a,18–19, tayp esti *sunki ant iszlicziima* SE 188, 32–33, juog ubagas buwa *bagočius ant dušios* SE 142,9, kuriii ne tiek-tai *qnt kûno*, bęť ir *qnt dusziós*, ir *qnt szirdės*, merga būtų DP 439, 23–24 (: coby nie tylko *na čiele*, ale y *na duszy*, y *na vmyśle* panna byla VPM 716,29–30), wertas ira koronnes *sunkios ant dusios* ir *ant kuno* ir *ant sawa turto* UB 151,22–23 ... Kadangi tokiais ir panašiais atvejais prielinksni *ant* neretai atliepia lenkų (ir apskritai slavų) *na*¹, tad galima manyti, kad čia irgi nemaža bus svėrusi lenkiškų originalų įtaka.

§ 143. Dėl lenkiškų originalų ar apskritai lenkų kalbos įtakos prielinksnis *ant* ano meto raštuose rečiau ar dažniau buvo vartojamas dar ir daugeliu kitų atvejų, būtent: a) su atminties veiksmoždžiais, pvz.: *adsimindamas ant gerų savo pradžių* DK 6,2–3 (: *wspominaiąc na dobre początki swoje* LK 9,23–25), *atminkite ant žódžių* manų DP 530,44 (: *pamiętajcie na słowa moie* VPM 906,21), *ant iu wisad atamena* (: *na*

¹ Plg. E. Fraenkel, Syntax der litauischen Postpositionen und Präpositionen, S. 71.

nie zawždy *pamiętaiq*) PK 85,14, *atmisi ant* anu *žolinikiu* MP 170,2 (: *wspomnisz na owy czarowniki* RP 115,51–52), *ant to atminkime* KN 229,8, *atmink ant manes* SE 262,2 ..., b) su veiksmazodžiais, reiškiančiais sakymą bei kalbėjimą, pvz.: *tars tau* bei *ant koszna* MG I 158,7, *anis anto* (= *ant to*) *negaleia yamuy atsakiti* EE 123,6, ką *iiemus ant to klausimo atsąke* DP 366,3 (: *na to pytanie odpowiedział* VPM 601,26) ..., c) su veiksmazodžiais, reiškiančiais žiūrėjimą, stebėjimą bei stebėjimąsi, pvz.: *dabodams ant daugibes* arba *maszibes* *zmoniu* MG II 501,8–9, *dabokitesi ant liliju lauka* EE 119,16–17, *reykia dabotis vnt žwayzdžiu* (: *trzeba patrzyć na gwiazdy*) PS I 277,25–26, *dabokites and warnu* ChB Luk. 12,24, *ant stebuklu tawo stebisi* KN 60,12, *pawizdek ant sutwerima* (: *weyrzysz na swoje stworzenie*) PK 135,6–7, *teyp kad vnt iu weyzedamas* (: *tak iż na nie teraz patrząc*) PS I 55,29–30, *weyžd ant io* *akis kiałdama* SIG 157,10 ..., d) su afektiniais veiksmazodžiais *skusti*, *verkti*, pvz.: *wiriausi kunigeij skunde and jo* ChB Mork. 15,3, *ko skundziate and to zmogaus* ChB Jon. 18,29, *newerket ant manes*, *bet werket paczias ant sawes*, ir *ant waiku yussu* EE 214,16–17, ir *werke ant iu* BB I Moz. 45,15 (: *und weinete über sie* LB), *ne werkit ant manes* SE 260,10 ... (plg. len. *skarżyć na kogo, na co, płakać nad kim, nad czym*), e) su veiksmazodžiais, reiškiančiais vertimą iš vienos kalbos į kitą, pvz.: *isch wokischka* *lieszuwia ant lietuwischka* pilnai ir *wiernai pergulditas* Ech tit. 1., 7–8, *yz tąkiszko ant lietuwiszko pėrgulditas* DK 109,8–9 ... (plg. len. *tłumaczyć na co, przekładać z jednego języka na drugie*), f) su veiksmazodžiais, reiškiančiais skyrimą bei skirstymą į tam tikras dalis, pvz.: *ant daugio daliu daliies* PK 5,24–25, *ant kialu dalu dalijasi?* K 7,22, PP 10,14–15, *kursay ia*, *ant kieaturiu daliu pearskirea* SE 15,13–14, *ant] dwieiu dalu skiriasi* ir ta *ewangelia* SE 128,2 ... (plg. len. *dzielić co na części*) ir kt.

Kalbant apie šitokius *ant* vartojimo atvejus, reikia pažymėti, kad jų apstu ne tik XVI–XVII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, bet ir Rytų Prūsijos teritorijoje pasirodžiusiuose lietuviškuose raštuose, net ir tuose (pvz., B. Vilento, J. Bretkūno ir kt.), kurie buvo verčiami iš vokiškų originalų. Visa tai rodo, kad ir šiame krašte tuo metu buvo stipri lenkų kalbos įtaka. Tačiau, antra vertus, kartais Rytų Prūsijos raštuose prielinksnio *ant* vartosenoje, kaip ir kai kuriais kitais atvejais, galima išvelgti kiek ir vokiečių kalbos poveikio. Pavyzdžiui, tokiuose J. Bretkūno biblijos sakiniuose, kaip: bei *ponas mielai pawijsdeia ant Habel* ir *io affiera* BB I Moz. 4,4, *esch ies ant gerriause ganikla* *wessiu*

BB Ezech. 34,14 ir pan.¹, *ant* su galininku pavartotas, veikiausiai nusižiūrėjus į vokiškų originalų konstrukcijas su *an* ar *auf* (plg. atitinkamus Liuterio biblijos sakinius: Und Herr sahe gnädiglich *an* Habel und *sein* *Opffer*; Ich will sie *auff die beste Weide* führen).

§ 144. Daug mažiau skiriasi nuo dabartinės prielinksnio *apie* vartoseną. Skirtumas čia tik tas, kad kai kuriuose ano meto Rytų Prūsijos raštuose šis prielinksnis retkarčiais valdė kilmininką (pvz.: prascha *apie* padeghima, ir *malones* per chrikschta Ech 56,15–16, giesmes *ape pakutos* SG 94,1, giesmes *ape apteisinimo* SG 99,1)², be to, kad jis gana dažnai buvo vartojamas su veiksmoždziais, reiškiančiais rūpinimąsi bei prašymą (verba curativa et rogativa), pvz.: a) ir *neatbo apie awys* EE 73,23, neľabay teikies *ape tatai* adbot MP 78a,18–19 (: a ma to raczył o to *dbać* RP 49,15–16), neša anas *rupinase apie yus* EE 95,6, ir *apie rubus* kodrilei *rupinates* EE 119,16, ghissai *rupinassi apie giwata* žmogischkaie MT 44,13–14, wisada *ape mus rupinasi* PK 16,8–9, *rupisis apie sawa reykalus* MP 325,14–15, ne žmones rūpinos *ape iį* DP 244,2 (: nie ludźie *starali się o nią* VPM 407,37), įsąke *rupintis ape ártimą sáwą* DP 282,46–47 (: rozkazał się *starć o bliźniego swego* VPM 471,37), *ape sweykata rupinkimes* SE 197,6–7, ir *ape ápwalkałą ko sieloietes?* DP 330,8 (: a o *odzienie* przecz się *troszciećie?* VPM 546,18), *sieloiios ape tulu luobimu* (: *rostargniona była okolo rozmaitey poslugi*) EP 193,5–6, *nesisielokit ape ritikšćią dieną* SE 200,23, *apie ghi nesilwartaukiem* SG 161,3–4, *nesisielawartokite ape dušiu iusu* (: *nie troszćie się o żywot wasz*) PS II 175,19–20 ..., b) idant draugiskai *melstu* diewa *ape wissas priewoles* MG II 501,17–19, *prasząu ape pakūta*, ir *atłaidimą* DK 132,6–7 (: *proszę o pokutę y rozgrzeszenie* LK 122,21), *prasząi* diėwą *apė gerą mirtį* DP 584,9 (: boga *prosisz o dobrą śmierć* VPM 994,27), *prašia* *ape kuną* SE 263,28, *nezinuote* *ape ką praszo* te SE 282,18–19, *praszyk* manę *ape ką* tykt nori ChB Mork. 6,22, kad ghi *praszytu* *ape pauta* ChB Luk. 11,12, *praszete* *ape wirą* kursey buwo razbajniku ChB Ap. d. 3,14 ... (plg. dar: *praschimas* *ape dwase* schwentaje MK 43,1–2).

Kad senuosiuose lietuvių raštuose prielinksnio *apie* vartoseną su veiksmoždziais *melsti* bei *prašyti* lėmė lenkų kalbos įtaka (plg. len. *blagać, prosić o co*), yra konstatavęs jau E. Frenkelis³. Tačiau dėl

¹ Daugiau tokių pavyzdžių žr. A. Bezenberger, *Beiträge...*, S. 244.

² D. Kleino 1653 m. gramatikoje *apie* priskirtas tik prie galininką valdančių prielinksnių, žr. Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 263.

³ Plg. E. Fraenkel, *Syntax der lit. Post. und. Pröp.*, S. 218.

šio prielinksnio vartojimo su veiksmožodžiais, reiškiančiais rūpinimąsi (*atboti, rūpintis, sielotis, sielvartauti*), jis nėra aiškiau išreiškęs savo nuomonės: tenkinosi tiktai nurodęs lenkiškuosius tų veiksmožodžių atitikmenis: *dbać, troskać się, kłopotać się o co* ir t.t.¹ Palyginus atskirus tokius *apie* vartojimo atvejus su lenkiškais originalais, vis dėlto susidaro įspūdis, kad ir su pastaraisiais veiksmožodžiais šis prielinksnis imtas vartoti dėl lenkų kalbos įtakos: lenkiškuose originaluose be maž visuomet jį atliepia prielinksnis *o*, plg. dar: ne miekt *ape mus rupinas* (: nie spi *stara się o nas*) PK 112,13–14, idant *ape ią rupintumbeisi* (: żebyś *o niey pracą miał*) PK 233,25, *ape tawe rupintis* (: *o tobie pracą mieć*) PK 237,21–22, *ne sielokites ape dušiu sawo* (: *nietroszcíe się o żywot wasz*) EP 118,22–23 ir kt.

§ 145. Labai mažai skirtybių pastebima ir prielinksnio *dėl* bei *dėlei* vartosenoje. XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje, panašiai kaip ir dabartinėje, šis prielinksnis, eidamas prielinksniu ar polinksniu, valdė dažniausiai kilmininką ir buvo vartojamas priežasčiai bei tikslui žymėti. Nuo dabartinės jo vartosena skiriasi, rodos, tik tuo, kad kai kuriuose ano meto raštuose jis eina su galininku (pvz.: *delei grieschna szmogų* BzB 244, *del aną naudą* t.p.), be to, kad vienur kitur randamas postpoziciškai pavartotas ne tik *dėlei*, bet ir *dėl*: gimmes *musų del* esti KIG² 34,16, *wargū dėl* néatsikreipti, t.p. 135,5, kittū *žmonū dėl* mel-džiame, t.p. 247,18, *musu grieku dėl* gautas, t.p. 457,6.

§ 146. Apskritai imant, tomis pačiomis reikšmėmis, kaip dabar, XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje buvo vartojamas ir prielinksnis *ik(i)*. Tiktai tuomet dažniau, ypač rytietiškoje ir vidurietiškoje šios kalbos atšakoje, jis valdė naudininką negu kilmininką², pvz.: a) *ik schei paczei dienai* EE 207,8, nūg nu *ik senistei* mana SG 198(103),14, *iki wakarui* telaikosi werksmas MT 185,23–24, sakkys *ik waikū wai-kams* RPs 22,31, ir *ik pábągai* sawa DK 127,20–21, net *ik nutėkėiimuy sawám*, vžwiro DP 52,31, net *ik asztuniómus dešzintimus* ir *ketweriemus mėtamus* DP 52,33–34, te aug ábeie net *ik piųti* DP 82,42, *ikki tukstantei giminei* BB I Kron. 17(16),15, *ik tréczei* ir *kętwirtái giminei* DP 410,7–8, *iki śiay walunday* alkstame PS I 45,30–31, *ik penkiomus dienomus* MP 320,13–14, *iki asztuoniams dešimtims* metu EP 17, 8–10, *iki dieneij* apsireyszkima ChB Luk. 1,80 ..., b) net *ik wirszui gałwós* ner iamimp nieko sweiko DP 153,13–14, nuplâto, net *ik*

¹ Žr. E. Fraenkel, Syntax der lit. Post. und Präp., S. 216.

² Plg. ten pat, p. 235–236.

krasztâmus pasaulo DP 378,32, *iki* koiu *padamus* PS II 122,16, iszkako *iki paćiey dešiney* PS II 243,23–24, kaip siesielis palinkies *ik žiamey* PK 88,22–23, nulidejo ghi *iki patiemus Athenamus* ChB Ap. d. 17,15, *iki kamanams* arklų ChB Jon. apr. 14,20 ..., c) atduok iemus algą, pradeiās nuog paskuciausiu *iki pirmiems* SE 41,34, nekaľbu *iki septinetuy* kartu ChB Mat. 18,22, net uzmokiesi *iki paskuciausiamuy pini-gieluij* ChB Luk. 12,59 ... Kaip matyti iš pavyzdžių, prielinksnis *ik(i)* su naudininku dažniausiai buvo vartojamas tam tikrai laiko ribai, rečiau – vietos ribai ir dar rečiau – tam tikram laipsniui, skaičiui ar eilei, ligi kurio ar kurios kas nors atliekama, žymėti.

A. Becenbergeris (BzB 244) yra pateikęs iš J. Bretkūno biblijos vieną pavyzdį (*ikki wienoliktą mætą* Karaliaus Zedekia BB Jer. 52,5) *iki* galininkiniam valdymui pailiustruoti. Bet E. Frenkelis nurodė, kad šiame pavyzdyje taškai po *a* esą bereikšmiai ir kad dėl dėsningo *-o:-a* atliepimo J. Bretkūno tekste *wienoliktą mætą* galinčios būti ir kilmininko lytys¹. Ne ką daugiau šiuo atveju pasako ir S. Chilinskio biblijos Naujojo testamento rankraštyje mūsų pastebėtas pavyzdys „bet *iki septinias deszymtis* (tais. iš *septinias, septiniu deszymt <u>*) ir *septinis kartus*“ ChB Mat. 18,22, nes tai, rodos, vienintelis toks pavyzdys tame rašto paminkle. Taigi aiškių duomenų, rodančių prielinksnio *ik(i)* galininkinį valdymą, senojo periodo raštuose nerandama.

Taip pat labai mažai teaptinkama ano meto rašto paminkluose pavyzdžių, kur šis prielinksnis valdytų įnagininką. Drauge su E. Frenkeliu² tuo tarpu tegalima nurodyti tik du tokius pavyzdžius (vieną iš M. Mažvydo, kitą – iš M. Daukšos raštų: saugok tu mus *ik beczesu* MG I 176,18–19 ir: bat *ik bė mêtú* apweyždékimes DP 16,31), kuriuose prielinksnių nuo jo valdomo linksnio (įnagininko) skiria dalelytė *be*.

§ 147. Vietoj dabartinio prielinksnio *į* XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje dažniausiai buvo vartojamas jo variantas *ing(i)*. Tiktai B. Vilento raštuose pagrečiui su *ing(i)* retkarčiais pasitaiko ir *į* (grafiškai išreikštas rašmeniu *y*).

Panašiai kaip dabar, tuo metu šis prielinksnis taip pat valdė vien tik galininką³ ir buvo daugiausia vartojamas veiksmo vietai bei krypčiai

¹ Žr. E. Fraenkel, Syntax der lit. Post. und Pröp., S. 240.

² Plg. ten pat, p. 238.

³ Dėl A. Becenbergerio (BzB 245) pateikto iš J. Bretkūno biblijos pavyzdžio (passilika waikelis Jesus *ing Jerusaleme* BB Luk. 2,43) žr. E. Fraenkel, Syntax der litauischen Kasus, S. 220, Syntax der lit. Postp. und Pröp., S. 39.

žymėti, rečiau – būdo, laiko ir kt. reikšmėmis. Tačiau krypties reikšmę tada jis, suprantama, dar žymiai rečiau turėjo, nes tokiu atveju jį dažnai pavaduodavo iliatyvas (žr. § 159).

Būdinga taip pat, kad XVI–XVII a. raštuose prielinksnis *ing(i)* gana dažnai yra randamas prie veiksmažodžių *tikėti* ir *nusitikėti* „pasitikėti“, pvz.: a) *czijkijv ijngi dzewa* thijawa AP 121, *tikiu ingi dwase* schwentage MK 22,5, *ing kq* tu *tiki?* DK 25,12, kuris *tiki ing i?* DP 241,19 (: kto *wierzy weń* VPI 244,12), kadu *ing ii tikime* PS II 82,26, *tikim teypag ing sunu* io PK 110,10 ..., b) *kayp* ir *nusitikeijom ing tawe* GA 89,6, MG II 551,6, kurie *nūsitik ing anas* MG II 463,18–19, tu Israel *nūsitikek ingi pona* MG II 464,2–3, akys *wissu ing tawe nussitik* Ech 37,10, *ing ghi* pagonis *nussitikies* EE 11,15–16, *ing ghi nenussitikei* BP II 90, 9 ... Nėra abejonės, kad šitokios konstrukcijos tuomet imtos vartoti, nusižiūrėjus į lenkiškąsias *wierzyć*, *zawierzyć w kogo*. Bet, greta tokių, ano meto raštuose vis dėlto kartais sutinkamos ir neverstinės, be prielinksnio *ing(i)*, pvz.: *tikiu* greku *atleidima* MK 22,10, *tikiu schwenta chriksczoniszkaie basznicze*, *schwentuui draugiste* MT 97a,7–9, *tikiu szwentuui bęndristę* DP 225,12, *tawimi asch nussitikeiau* BP I 222,15, pagonis ta io *muka* ir *smertimi nussitikies* BP I 422,15–16, Jus mana apaschtalai *manimi nussitikedami* BP II 129,14 ir pan.

Paminėtina dar, kad senojo periodo raštuose prielinksnis *ing(i)* buvo vartojamas su veiksmažodžiais (*pa*)*versti*, (*pa*)*virsti*, pvz.: *smerti ing nieka pawertei* MG II 268,2, kuris *pawerte ūla ing ašzera* wandenu MG II 462,16–17, jū wandęni *warte ing kraughi* (: ihr Wasser in Blut wandelt) RPs 78,45, kuns *pawirs ing szemes dulkes* MG II 413,5, smutkas yusu *pawirs ing dzauksma* EE 76,6–7, BP II 96,11, *į pawirta ing stulpą* druskos BB I Moz. 19,26 (: und ward zur Saltzseule LB), ziame (saule) *pawirs ing tamsibe* ChB Ap.d. 2,20 ... Šitokios prielinksninės konstrukcijos tuomet konkuravo su atitinkamomis predikatyvinio įnagininko konstrukcijomis (žr. § 134)¹.

§ 148. Dėl prielinksnio *iš* (bei *iž*) vartosenos XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje, nesileidžiant į smulkesnę jo semantikos ir sintaksinių funkcijų analizę², pravartu pažymėti tik tai, kad šis prielinksnis tuo metu kiek dažniau, negu dabar, buvo vartojamas priešasčiai reikšti, pvz.: troska *isch didza troskulia* MG II 451,12, karos (= baus)

¹ Būdinga, kad J. Bretkūno biblijos rankraštyje kartais prielinksninės šios rūšies konstrukcijos būdavo keičiamos neprielinksninėmis, pvz., nesa tu essi szeme ir *ing* (išbrauktas) szeme pawirsi BB I Moz. 3,19.

² Plačiau žr. E. Fraenkel, Syntax der lit. Postp. und Präp., S. 86–102.

mane *isch ghrieka* EE 60,15–16, *dziaukes isch tawa ischeghimo* BB V Moz. 33,18 (: *freue dich deines Auszugs* LB), kaip karalius linksmas buwa *isch wino* BB Est. 1,10 (: *da der König gutes Muths war vom Wein* LB), girė tad Jôną daugėusei *ižg triiū dāiktų* DP 20,29 (: chwali tedy Jana naiwięcey *ze trzech rzeczy* VP I 20,2), *ižg tos priežastiės*, rėgėios man reikalinga DP 132,2 (: *z tey przyczyny*, zdało mi się za potrzebą VP I 149,4), *kuris ižg kėrszto*, o *izg nopikantos* ārtimą sāvą pasiutusiu wadina DP 295,5–6 (: *ktory z gniewu a z nienawiści* bliźniego swego szalonym nazywa VP I 311,11–12), ir suiāudinta būwo *ižg tų žōdžiū* io DP 600,10–11 (: y zatwožona była z *tych słow* iego VPM 725,25–26), *gire ii iž wargaus* ir *kunuy sunkaus giwenimo* PS I 44, 24–26, kiti pasipučia *iž rubu* ir *rediklu* (: *drudzy nadymaiā się z szat y stroiow*) PS I 84,30–31, sawo persunoy kinte *sopulus iž riksciu* ir *botagu* (: w swey osobie cierpiał bole *od rozg*, y *biczow*) PS II 214,12–14, kad tatay stoios *iž tawo priežastes* MP 154a,41 (: *iž sie to stało s przyczyny twey* RP 106a,44), su iuo linksmintis *iž susigrižimo* io MP 215a,7–8 (: aby sie spoļu radowali z nim z *nawrocenia* iego RP 144,6–7), žmogaus *isz kerszto* nežuddyk KIG² 231,8, musu burna *isz išgąsciu* wos prakalbeja KIM² 137,22–23, *isz zodziu* tawo busi papeyktas ChB Mat. 12,37 ... Šiaip visais kitais atvejais prielinksnio *iš* vartosena maža kuo tesiskyrė nuo dabartinės.

§ 149. Prielinksnis *nuog(i)* XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje ypač dažnai buvo vartojamas vietoj veikėjo kilmininko (genetivus auctoris), pvz.: testamentas *nogi kieturiu ewangelijstu* paraschitas MK 25,22–24 (plg.: testament *od czterech ewangelistow* napissanij, Stang Mžv. 7), *ischspaustas* Karalauczui *nūg Jona Daubmana* MG I 149, 6–7, idant *nūg yussu* bučiaj suditas EE 13,5–6, dukte mana sunkey *nūgi welna* esti warginama EE 53,20–21, bet *nūg miniku* ischdumoti MT 146a,5–6, idānt padōrei *nūg žmoniū* ne butū pėiktas DP 128,47–48 (: aby sūsznie *od ludzi* nie był ganion VP I 144,38–39), Lutheris bū *nūg biskupo* ordinawōtas DP 204,36–37 (: Luther był *od biskupa* ordinowany VP I 191,13–14), metay piktay *ižgayšinti nuog karalu* (: lata žle strawiōne *od krōlow*) PS I 136, 10–11, ta winičia *nuog pranaszo* aprašita (: ta winica *od proroka* opisana) PS I 332,23–24, žmogus *nuog pona* sunkia liga atłankitas (: cžłowiek *od pana boga* cieższkā chorobā žložony) PK 248,4–5, kurri *nūg wyro* nelitėta KIG² 13,10, gromata bus perskaytyta *nog jusu* ChB Pov. I. kol. 4,16 ... Šitoks prielinksnio *nuog(i)* vartojimas veikėjui reikšti, kaip matyti ir iš čia prie kai kurių pavyzdžiū nurodytų originalų atitikmenų, ano meto literatūrinėje kal-

boje atsiradęs, pažodžiui verčiant atitinkamas lenkiškas konstrukcijas su *od*. Tai, be kita ko, patvirtina ir tas faktas, kad tokių šio prielinksnio vartojimo atvejų daugiau pasitaiko tuometiniuose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštuose, kurie bemaž visi buvo vertimai iš lenkų kalbos. Todėl manyti, kad šitokia *nuog(i)* vartoseną yra lietuviška¹, rodos, nėra tvirto pagrindo.

§ 150. Prielinksnio *pagal(ei)* vartoseną XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje skiriasi nuo dabartinės daugiausia tuo, kad tada jis dažniau valdė kilmininką, negu galininką, pvz.: *pagal io ius patis sawe redisit* MK 9,18, te *gijwen pagal sumnienes* MP 33,5–6, idant *czistas ir pagalei wieros* butu MG II 481,6–7, *weisdek ant tawa stana pagal deschimties prisakimu* Ech 29,12–13, kurie *waiksczos pagal sawa gaiduliū* EE 141,20–21, *pagalei scho isakimo* pono BP I 169,9, *pagalei anu žodzu* MT 5,3 (|| *pagalei abi naturi* MT 36a,4–5), *pagalei szidischkoia texta* APM 13,24, atadūs kiekvienam *pagalėi nūpėlnų* io DP 373, 53, pastate *pagál smágianų sawų* DP 445,3–4, atadūsi kiekvienam *pagalėi padarų* io DP 523,52 (|| *nė darikitė pagál gėidulus* io DP 5,9, pildžia ią *pagalėi izgaleimą sawą* DP 608,4–5), mišet *pagaley iu stono* AK 67,4–5, *pagal statutu* aba *prisakimu sawo* PS I 6,9–10, paskire *pagal sawo noro* PS I 179,12–13, *pagal nuomonios žmoniu* PS II 104, 4–5, wayksciot *pagalay walos* io PK 17,26, *pagal budo* kaibet moka MP 64,3, *pagal paprocio sawo atajo* ChB Luk. 4,16 ... Kilmininkas prie šio prielinksnio ištisai sutinkamas M. Mažvydo, M. Petkevičiaus, K. Sirvydo raštuose, Volfenbiutelio postilėje, be to, jis vyrauja B. Vिलento, M. Daukšos vertimuose, kai kuriuose kėdainiškiuose leidiniuose, S. Chilinskio biblijoje; tiktai J. Bretkūno raštuose tokiu atveju neretai randamas galininkas². Dabar *pagal* su kilmininku dažnai dar vartojamas žemaičių ir pažemaitės aukštaičių, o visur kitur šis prielinksnis paprastai valdo galininką. Galininčinė jo vartoseną yra norminė ir dabartinėje literatūrinėje kalboje.

Prielinksniui *pagal(ei)* savo semantika ir sintaksinėmis funkcijomis yra artimas kai kuriuose ano meto raštuose (K. Sirvydo „Punktuose“, Belarmino katekizme ir S. Slavočinskio giesmyne) randamas prielinksnis *palig*: gime iz ponnos Marios, *palig žodžiu* anyelo PS II 124,18–19, bet *palig vžukietinimo tawo* PS II 169,11–12, testo *palig žodžia* tawa SIG 86,18, westu *palig pagieydima* SIG 261,24, kurs gar-

¹ Žr. E. Fraenkel, *Syntax der lit. Kasus*, S. 96.

² Plg. E. Fraenkel, *Syntax der lit. Postp. und Präp.*, S. 246.

bitu ir didintu aną *palig wertibes* SIG 314,7–8, *palig žodžio tawo* tykrey diasties BIK 36,10, *palig nauio istatimo* BIK 39,22. Pastarasis prielinksnis tuomet, panašiai kaip ir dabar, matyt, buvo plačiau vartojamas rytų Lietuvos tarmėse, nes jis dažniau pasitaiko rytiečių autorių raštuose.

§ 151. Bemaž niekuo nesiskiria nuo šiandieninės taip pat prielinksnio *pas* vartoseną senojo periodo lietuvių literatūrinėje kalboje. Kaip ir dabar, šis prielinksnis tada dažniausiai valdė galininką ir buvo vartojamas asmens ar daikto buvimo vietai bei veiksmo kryptčiai žymėti. Iš ano meto raštų tiktai S. Slavočinskio giesmyne tepastebėtas reguliarsnis *pas* vartojimas su kilmininku: tas bus ligus *pas vpes* medžiuy stowinčiamuy SIG 219,15, anioła tur *pas sawęs* wisokias teysingas SIG 234,9, karunawota *pas sunaus* sedayse SIG 298,1 ...¹ Tiesa, po vieną tokios rūšies pavyzdį aptikta dar 1653 m. „Knygoje nobažnystės“ ir 1674 m. evangelijų leidime (kada *pas upes* buwau Babylona KN 110,23, ir stoisius izg ažupakało *pas koios* io EP 187,11–13), bet tokie atsitiktiniai atvejai gali būti ir korektūros klaidos². Taigi galima sakyti, kad prielinksnio *pas* vartojimas su kilmininku buvo išimtis, o su galininku – to meto literatūrinės kalbos norma.

Kalbant apie šio prielinksnio semantiką, minėtinas daugelyje ano meto raštų pastebimas polinkis konstrukcijomis su juo reikšti ne tik asmens ar daikto buvimo vietą apskritai, bet ir betarpiškai arti, prie pat objekto esančią vietą, kitaip sakant, vartoti jį „prie“ reikšme, pvz.: nekursai siedieya *pas kelie* szebrawodams EE 50,2, guleia *pas duris* iô EE 92,1, tẽn *pas vgni* stowedams stroche buwo Petras PK 160,19–20, idant iamui pririsztas butu akmuo *pas kaklą* MP 62a,20–21, stois *pas eziarą*, kurime wisad est wanduo smirdis MP 255,3–4, dwi eldii stowinti *pas ežieru* EP 99,2–3, du wiru stowejo *pas jas* szwitnose rubose ChB Luk. 24,4 ir kt. Dabartinėje literatūrinėje kalboje tokiais atvejais dažniau jau linkstama vartoti prielinksnį *prie*.

§ 152. Vienas būdingesnių prielinksnio *per* vartosenos atvejų XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje – tai gana dažnas jo (kaip ir prielinksnio *nuog*, žr. § 149) vartojimas veikėjui reikšti, pvz.: dwilika straipscziu weras kriksczianiu, *per apaschtalus* schwentosius sugulditu MK 20,17–19, ischwersta isch d. Mart. Luth. giesmes *per daktara*

¹ Žr. dar J. Lebedys, 1646 metų giesmynas, kn.: S. M. Slavočinskis..., p. 23.

² Kad EP pavyzdyje *koios* vietoj *koias* yra korektūros klaida, tai nekelia nė mažiausios abejonės.

Abrahama Kulwiski MG II 377,9–11, isch wokischka lieszuwia ant lietuwischka pilnai ir wiernai pergulditas, *per Baltramieju Willentha* Ech tit. p., ir tarnas tawo bus *per iūs* graudintas RPs 19,14, tassaig yra wãrdas, kursai ižsenų ámzių, *per prãnaszus* yra apsakítas DP 56, 5–6 (: toć iest imië, ktore z dawna *przez proroki* iest opowiedziane VP I 51,33–34), trumpą turim ižguldima ..., *per Mateusza* parasita PK 106,20–22, nës *per tawe* wadzũtas (= vadovautas), nèbusu iszlojotas KIG² 314,10–11, zokonas nes dotas ira *per Mayziesziu* ChB Jon. 1,17 ... Šitoks prielinksnio *per* vartojimas neretai sutampa tiek su lenkiškų originalų *przez*, tiek su vokiškų *durch* vartosena, plg.: Postylla katolicka mniejsza ... napisana w roku 1579 *przez X. Jakóba Wuyka*¹, wszystko co napisano iest *przez proroki* PS I 359,5 ..., der Psalter Dawids in littawische Sprach anfänglich versetzt *durch Herrn Johan Bretken*, RPs tit. p., gedruckt zu Königsberg in Preussen, *durch Laurentium*, t.p. ir kt. Tačiau pažymėtina, kad ne visada toks prielinksnio *per* vartojimas yra lenkiškų ar vokiškų originalų vergiško vertimo padarinys: ano meto raštuose pasitaiko atvejų, kai *per*, vartojamą veikėjui reikšti, atliepia lenkiškų originalų *od*². Todėl bene teisingiau bus sakyti, kad pradžią šitokiai *per* vartosenai yra davęs kitų kalbų (lenkų, vokiečių, kartais, gal būt, ir lotynų) pavyzdys, o vėliau ji buvusi atskirų autorių ir plačiau apibendrinta. Bet pritarti E. Frenkelio nuomonei, kad čia (panašiai kaip ir analoginiu *nuog* vartojimo atveju) turima reikalo „su savarankišku rutuliojimusi, kurio didelį išplėtimą skatino daugiausia svetimų kalbų pavyzdžiai“ (mit selbständiger Entwicklung, deren grosse Ausbreitung höchstens durch fremde Vorbilder mitbegünstigt worden ist)³, neleidžia, rodos, nei dabartinių lietuvių kalbos tarmių duomenys, nei žymesniųjų XIX–XX a. lietuvių rašytojų kalbos faktai. E. Frenkelio pateikti iš K. Donelaičio, Žemaitės ir Jablonskio raštų pavyzdžiai (daug valgių irgi ragaišių *per tarnus* atnešdino kūmams. – *Don.*, kad būčiau bent *per paukštelį* žinojusi. – *Ž.*, *per tave* aš nieko nematau. – *Jabl.*)⁴, mūsų manymu, čia nieko nesako, nes jie yra visai kito galo: *per* juose vartojamas ne veikėjui, bet tarpininkavimui bei priežasčiai reikšti.

§ 153. Prielinksnis *po* (bei *pa*) kaip dabartinėje, taip ir XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje valdė 4 linksnius: kilmininką, naudininką,

¹ Cit. iš J. Lebedys, Mikalojus Daukša, p. 404.

² Žr. K. Doveika, Prielinksnių vartojimas Mažvydo katekizme, p. 268.

³ E. Fraenkel, Syntax der lit. Postp. und Präp., S. 128.

⁴ Žr. ten pat.

galininką ir įnagininką. Su naudininku tuomet šis prielinksnis ypač dažnai buvo vartojamas laikui reikšti, pvz.: *poschei smertei* dangaus karaliste, dūk Jesau Christe MG II 429,16–18, pirm patapa ir *po audrai* MT Všn. pr. 3,3–4, kurie dabar *po ilgam cziesui* tur nusidūti APM 12a,4, *ponumirimui* kiekviėno ėit sūdas paskutinis DP 2,28–29, ir *po pagimdtmui* mėrgá likos DP 50,5, ir tikos *po trimus dienomus* DP 63,28–29, jr *po mázai wálandai* ... tare DP 159,5–6, *po kietwirtey desziimtey dieney* nūg sawo kielimo AK 28,20–21, *po wakarikšćiey puotay* ne isimiegooi žowau=ia PS II 176,23–24, *po tiems silwartams*, teykis mus priimti PK 140,25–26, *potam szio meata wikiuy*, ir *kialoney žiamisz kay* MKr 9,18–19, *potoms procims ir wargams* musu MP 67,8–9, o *po rituy* iszjodamas iszeme du grasziu SE 192,11–12, atlaydžia griekus *po pakriksztimuy* padaritus BIK 23,9–10, *po anamuy kasniuy*, iejo ing ghi szietonas ChB Jon. 13,27, kocieru atmesk *po pirmamuy ir antramuy gaudenimuy* ChB Pov. 1. Tit. 3,10 ...

Jau daug rečiau, ypač prūsiniėje literatūrinės kalbos atšakoje, *po* su naudininku tada buvo vartojamas vietos bei krypties reikšmėmis: kad nuplatus ira *po wissam swiétuy* AK 32,12–13, *po wissay kalniny szali* Judeos apsakiti buwo EP 180,5–8 ..., wiėną *po dėsiney*, o antrą *po kâirei száli* io DP 172,2–3, stoios *po dešiney* tawo karaliene PS I 230,19–20, *po kayrey* ožiey, a *podešiney* awis stowes PS I 241, 10–11, anas wisada stowi, *po desiney rankay* tawa PK 91,14–15 ... Apskritai, reikia pasakyti, kad prielinksnis *po* su naudininku (tiek laiko, tiek vietos bei krypties reikšmėmis) nepalyginti dažniau pasitaiko to meto rytų bei vidurio aukštaičių raštuose, negu Rytų Prūsijos autorių darbuose. Be to, pažymėtina, kad tarp šio prielinksnio ir *iki* vartosenos pastebima lyg ir tam tikra koreliacija: tų autorių raštuose, kuriems būdingas *iki* vartojimas su naudininku, ir *po* paprastai valdo naudininką. Šitokios koreliacijos reiškinių, rodos, dar ir dabar galima įžvelgti ne tik tarmėse, bet ir literatūrinėje kalboje, nors pastarojoje minėtomis reikšmėmis tie prielinksniai daugiausia vartojami jau su kilmininku.

Kai kuriuose XVI–XVII a. raštuose laikui reikšti prielinksnis *po* buvo vartojamas ne tik su kilmininku ar naudininku, bet ir su galininku bei įnagininku, pvz.: a) ir platinsise *po wissus czesus* MG II 332,13, nes *po wisas dienas* giwenima musu turime šlūžit PK 249,12–13, o *po szesz as dienas*, eme Jesus su sawimi Petra ChB Mat. 17,1, *po tris dienas* kielsios ChB Mat. 27,63 ..., b) *pa schū apsikrikschtijmu* ... pradeia bei kosani sakiti BP I 255,12, *pa tū kasniu* pristoia ghi sathanas BP I 362,23 ... Galininkas šitokiais atvejais kiek dažniau sutinkamas

S. Chilinskio biblijoje, o įnagininkas – J. Bretkūno postilėje. Nors *po* su įnagininku laiko reikšme dar ir dabar kartais pavartojamas rytų aukštaičių tarmėse¹, bet literatūrinei kalbai tokia vartoseną jau neįprasta. Visiškai svetimos, neabejotinai atsiradusios vergiškaai verčiant lenkiškuosius originalus, yra ir temporalinės „*po* + galininkas“ konstrukcijos (plg. cituotą PK pavyzdį su jo lenkišku atitikmeniu: *bo po wszytki dni żywota naszego mamy służyć* PK 248a,12–13)².

Šiaip iš kitų, dabartinei literatūrinei kalbai nebūdingų, bet ano meto raštuose pasitaikančių, prielinksnio *po* vartosenos atvejų galima paminėti dar jo vartojimą tokiose konstrukcijose, kaip: a) *po akim(is)* bei *pokim* „akivaizdoje“, *po weidu* „t.p.“, pvz.: *dzaukitiesi po io akimis* MG II 288,5, *giedoia ... pokim kieturiu szweru* EE 148,1–2, *pole po akimis* BP I 278,10–11, *po akim* ios stowedamas BP I 336,7–8, *po akimi* kúnigo DK 68,17–18, *pokim* priesztarniku tu gatawii stałą PK 51, 7–8, *darbas io pokim* io PS II 29,24 ... (šitokia vartoseną tuomet buvo visuotinė, norminė)³, *duokites kalti po weydu* szwentoio PK 209,26–210,1, *kad eisi po weidu* pona MP 135a,6, *giesmes po weydu* io linksmas *giedoti* SIG 268,1 ..., b) *po paveikslu*, *po priežodžiu*, *po vardu* ir pan., pvz.: o tai teip *po pawëikslu* dūnos DK 98,14–15, *biłoiô iump po priežodžiu* drin tų priežastų DP 98,31–32, *po wardu* apaschtolu buwa pardūdami APM 38a,4–5, *tatái vžrakinas po wardu* garbės DP 430,35, *nes ateijs po wardu* mano ChB Mork. 13,6 ..., c) *po sargybe*, *po valdžia*, *po zokonu* ir pan., pvz.: *mes wisi po sargibe* tawo pasiduome PK 182,23–24, *tát yr po waldžia* ir redimu piemeniés DP 289,41, *esmi, po waldziu* pastatitas EP 28,17–18, *kurie po žokanu* buwa MT 36a,21 ir kt. Nėra abejonės, kad kai kurios iš šitokių konstrukcijų taip pat atsiradusios dėl vergiško lenkiškų originalų sekimo (plg., pvz., len. *pod władzą*, *pod nazwą*, *pod imieniem* ir pan.).

§ 154. Rytietiškoje bei vidurietiškoje XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos atšakose, panašiai kaip *po*, ir prielinksnis *prie(g)* labai dažnai buvo vartojamas su naudininku, pvz.: a) ir *tatái prieg altôriui* DP 139,24, kaip *prieg skómiei* éltkis DP 338,38, *prieg tam tákuy* AK 5,10, *plákimas io prieg stulpuy* AK 93,8, *sedeio žebrowodamas prieg*

¹ Žr. E. Fraenkel, *Syntax der lit. Postp. und Präp.*, S. 157.

² S. Chilinskio biblijoje randama tokios rūšies konstrukcijų, turinčių ir lokalinę reikšmę: *dejo jos po kijas* Jezaus ChB Mat. 15,30, *kaypo wiszta (suręka) wisztelus sawo, po sparnus* ChB Luk. 13,34...

³ Tiktai S. Slavočinskio giesmyne pastebėta tokių konstrukcijų su kilmininku: *po akiu* musu *wieszpaties eykime* SIG 268,8.

kialiu MP 102,23–24, *prieg biedniems kaulalams*, yr oda pridziuwa KN 87,5, stowejo tris wirey *prieg namams* (tais. iš *uz namu*) ChB Ap. d. 11,11 ..., b) *prieg mirimui kiekwiéno* DP 2,20, idant *prieg tam krikosztui* wándenio butu apréiksztas DP 29,11, *prieg pradžiey ir pabaigay* wisokiu darbú AK 13,12–13, *prieg szwentam krikosztimuy* SE 12,19–20, koksay peanas ir girklas duodasi *prieg wečiarey* PP 18,8–9, ligiej bus *prie pabaygey* swieta ChB Mat. 13,49 ..., c) laikik pon mus *prieg szodziui* tawa MG II 391,1, iay stowesi *prieg waley* MP 121a,19, *prieg twirtibey* ir *drutibey* tikieimo reykia szwyntay giwent PS I 44,4–6 ... Iš šių pavyzdžių matyti, kad *prie(g)* su naudininku buvo vartojamas vietas, laiko ir kt. reikšmėmis. Prūsinėje ano meto lietuvių literatūrinės kalbos atšakoje šitokiais atvejais *prie(g)* paprastai valdė kilmininką.

Pažymėtina taip pat, kad kai kuriuose tuometiniuose raštuose prie šio prielinksnio kartais randamas ir vietininkas: *duszu* ..., kuriós buo *prie paskundoy* AK 28,9 (: *dusze święte*, ktore były *w odchlaniach piekielnych* LK 34,4). Bet tokių atvejų yra labai maža – rodos, tik čia pacituotasis¹, todėl iš jų ne ką tegalima ir spręsti – tai gali būti paprasčiausios korektūros klaidos.

§ 155. Prielinksnis *prieš* XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje, panašiai kaip ir dabartinėje, dažniausiai valdė galininką ir buvo vartojamas vietai, laikui, palyginimui ir priešingybei žymėti. Tiktai kur-ne-kur šis prielinksnis randamas prie kilmininko ar naudininko arba vartojamas dabar mums neįprastose konstrukcijose. Iš kilmininkinio valdymo pavyzdžių, be dviejų A. Becenbergerio BzB 245 pateiktų iš J. Bretkūno biblijos (*prisch kampo* ir *aukschtos wæszes* BB Nehem. 3,25, nei *priesch diewo prisakimo* daritumbei BB Tob. 4,6), galima dar nurodyti vieną iš M. Petkevičiaus katekizmo ir vieną (postpoziciškai pavartotą) – iš S. Slavočinskio giesmyno: nieko ne padest musu silos, nes *priesz io* esti labai mažos (: *nic tu nie pomože moc nasza*, bowiem *przeciw iemu* iest mała) PK 61,6–7, minios *zidu priesz* iszeiot SIG 168,10. Naudininkinio valdymo taip pat teaptikta vos trejetas pavyzdžių – vienas iš V. Gaigalaičio paskelbtų Volfenbiutelio postilės tekstų, antras iš J. Morkūno postilės, o trečias iš M. Daukšos postilės: sawą malanę *presch* ing sawe *tikintemus* ira parades WP 241, kas deios *priesz szwen-*

¹ E. Frenkelis savo „Syntax der lit. Postp. und Präp.“, Sp. 32, be šio pavyzdžio, iš 1605 m. katekizmo yra dar nurodęs *prieg stulpy* ir *prieg krikosztie*, bet pirmasis čia pakliuvo dėl J. Bystronio leidime įsibrovusios klaidos (originale – *prieg stulpy*), o antrasis – dėl to, kad autorius vienaskaitos naudininko lytį *krikosztie* palaikė vietininku.

tam iioghimu io MP 151,7 (: *co się dzyało przy świętym w iechaniu iego* RP 104,37), kurisg tū wienu *priesz kiekwienám nusiminimui nopgintŭs?* DP 229,26–27 (: *ktożby się tym samym naprzeciw každy rospaczzey nie obronił?* VP I 228,10–11). Sprendžiant iš šio pastarojo M. Daukšos pavyzdžio atitikmens Vujeko postilėje, galima manyti, kad čia, kaip ir kitur, *prieš* prie naudininko atsiradęs dėl lenkiškųjų originalų įtakos¹.

Iš dabar neįprastų bei neįprastų konstrukcijų su prielinksniu *prieš* galima nurodyti tokias, kaip: *vredas tiewu prisch sunus* MP 35,8–9 (plg. lot. *parentum erga liberos*, Stang Mžv. 23), *jag prisch tawe asch prastaiu* MK 65,8 (plg. len. *zem przeciw tobie występował*, Stang Mžv. 37), *kurie priesch mus sughrieschy* Ech 24,7, *prietelischkai elgentisi prisch panna Maria* BP I 336,11, *kas nusidęst priesz tą prissákimą?* DK 77,17–18 (plg. *ktož grzeszy przeciw temu przykazaniu* LK 74,13), *kurié priesz sawé mŭsza* DP 231,33–34 (: *prawie przeciwne* VP I 230,15), *paklusnumas priesch wiriausibe* MT 219,15, *parode* tu diewas meylŭ *priesz mus* (: *pokazal tę bog miłość przeciwko nam*) PS I 58,30–32, *meyle* io *priesz žmones* (: *miłość iego przeciw ludziom*) PS II 203,14–15, *giarą užtiesa darba padare priesz mane* SE 245,23–24 ir kt. Nors daugelis šitokių konstrukcijų, kaip matyti ir iš čia pateiktų kai kurių originalų atitikmenų, nėra visai vergiški vertimai, tačiau prielinksnis *prieš* jose kartais vis dėlto gali būti atsiradęs ir dėl originalo teksto įtakos.

§ 156. Dėl prielinksnio *pro* vartosenos, kuri, apskritai imant, irgi mažai kuo tesiskyrė nuo dabartinės, pravartu pažymėti tik tai, kad šis prielinksnis kai kuriuose ano meto raštuose (M. Mažvydo, S. Vaišnoro, D. Kleino ir ypač S. Chilinskio) kartais būdavo pavartojamas dabar jam nebūdingomis „dėl“, „iš“ ir „už“ reikšmėmis, pvz.: a) bei dangui wieta dūtu, *pro sawa malone* MG I 221,18–20, nevoksi swetima lobia, siratoms tu dūk *pro diewa* MG II 411,9–10, todelei esch ius mana tikrai milimus klausitoius *pro diewa* meldziu BP II 216,3, bus iszklausiti *pro daugumą* (apačioje išbr. *del didziuma*) *zodziu sawo* ChB Mat. 6,7, ir rekie (viršuj prir. *szukterejo*) *pro baijme* ChB Mat. 14,26, o *pro baijme jo*, sargibe isigando ľabey ChB Mat. 28,4 ..., b) *pro anksta* pagatawissu mane tawęspi, irgi lauksiu MG II 511,1–3, c) kursai teip ir uschwis *pro mus* meldczesi MT 189a,7–8, kuris kente *pro manę* KIG² 210,8. Ar šitokia *pro* vartosena čia yra slavizmas (plg. rusų: не *pro* тебѣ яма копана; всяк *pro* себѣ, а господь *pro* всех ir pan.)², ar šio prielinksnio savarankiško reikšmės plėtojimosi rezultatas, nelengva pasakyti³.

¹ Plg. E. Fraenkel, *Syntax der lit. Postp. und Präp.*, S. 268.

² В. Даль, *Толковый словарь*, III, Москва, 1955, стр. 466.

³ Plg. E. Fraenkel, *cit. veik.*, p. 138.

§ 157. Su dabartine vartosena daugeliu atvejų sutampa taip pat prielinksnių *su, sulig, tarp(terp), ties* ir kt. vartojimas XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje. Todėl apie juos čia ir nebus plačiau kalbama¹. Gal būt, ne pro šalį bus paminėti tik tai, kad J. Bretkūno ir S. Chilinskio raštuose prielinksnis *ties* kartais valdė galininką, pvz.: ir *ties altorą* pono pasodinti BB V Moz. 26,4, waijkszczodamas *ties marias* Galileos ChB Mork. 1,16, stowejo *ties ezerą* Gennesareth ChB Luk. 5,1, bet but prieteliszku *ties wisus* ChB Pov. 1. Tim. 2,24 ... Dabar šitokio valdymo pavyzdžių nerandama nei literatūrinėje kalboje, nei tarmėse. Tiktai S. Daukanto raštuose E. Frenkelis yra aptikęs keletą atvejų, kur *ties* vartojamas su galininku².

§ 158. Kiek daugiau skirtybių, atsiradusių dažniausiai dėl vergiško atitinkamų originalo konstrukcijų vertimo, pastebima prielinksnio *už(u)* bei *ažu* vartosenoje. Ne kuo kitu, bet, tur būt, tiktai lenkiškų originalų ar apskritai lenkų kalbos įtaka galima paaiškinti ano meto raštams labai būdingą šio prielinksnio vartojimą su veiksmazodžiais *laikyti* „für etw. halten“, *turėti* „t.p.“, *paskaityti* „palaikyti kuo“ ir pan. (plg. len. *mieć, policzyć, poczytać, uważać za kogo, za co*)³, pvz.: a) *laikik vsz schwentus* ir *teisus* MG II 410,9, ir *vsz wertus* anus *laikitumbim* Ech 12,19–20, tatau *vsch tiesa laikau* Ech 57,5–6, *laikiem* jo gywata *vsz neprotinga* EE 157,23–24, bey todrilei *vszunieka* ghy laikieme EE 223, 4–5, tokie žodczei *usch* bobu prigerusiuiu *kalbas* tur buti *laikitas* MT 267,19–21 ..., b) ia maksła sweikiegi *tur vsz ioka* MK 77,4, kas nê nôri *turét* bażniczios *vż mótiną* DK 40,19–20 (: kto niechce *mieć* kościoła *za matkę* LK 38,21), argu tai *turi vż niekániekês*, ir *vż sekmes?* DP 11,41 (: czyli to *za plotki y za baśni maią?* VPM 18,5–6), wieni tiekai ij *vż pránasza* turi DP 467,6–7 (: jedni go tylko *za proroka maią* VP II 100,16–17), *tur* sau *vż* ne koki *paniekinimu* sawes (: *maią* sobie *za z niewagę* iakaś) PS II 183,11–12, *turek* mani *vż iżkalbetu* (: *miey mię za wymowionego*) EP 95,8–9, kurius farizeuszay *uż* bijaurius, *szunis tureja* SE 152,28–29, *uz pikt* tey *turejo* jemus labeij ChB Mork. 10,14, *turiu* sawe *uz laymingą* ChB Ap. d. 26,2, *neturekite* ghi *uz neprieteli*

¹ Plačiau žr. E. Fraenkel, Syntax der lit. Postp. und Präp., S. 203–207, 220–222, 244–245, 253–263, 279–280.

² Žr. ten pat, p. 280.

³ Rytų Prūsijos raštuose *už* prie *laikyti* galėjo atsirasti ir dėl vokiškųjų originalų *halten für (etwas)* įtakos.

ChB Pov. I. tes. 3,15 ..., c) ir *vž gieras paskaititi* (: y za *dobre policzeni*) PK 167,6, *už waykus sawo*, tewaynius dangaus karalistes *paskayta* SE 99,25, *tey paskayciau sau uz iszkada* ChB Pov. I. fil. 3,7 ...

Retkarčiais XVI–XVII a. raštuose prielinksnis *už(u)* ar *ažu* dar randamas prie veiksmažodžių *aprintki* „išrinkti“, *išrinkti*; *duoti*, *nuduoti* „įduoti“, *priduoti*; *imti*, *priimti*; *padėti* „imti“, *palikti*, *pastatyti* „paskirti“, *pažinti*, *pripažinti*, *regėtis*, *rūpintis*, *tikėti*, *žinoti* ir pan., pvz.: kodryn ... noreio *aprintk saw ažu messiašiu* (: czemu ... chcieli sobie *obrac za messiasza*) PS I 71,6–8, mus sau *vsz sunus ischrinka* MK 69,1 (: nas sobie *za syny wybral*, Stang Mžv. 38), tatai *dūmi iūmus vž žėklą* DP 41,20 (: to wam *daię na znak* VPM 64,31–32), ilgi plaukey *doti ira ieij uz dėgala* ChB I Pov. I. kor. 11,15, *daznay už auksą nuduosti* skaystwari SE 142,25–26, roiu *y priduota vžu mote* Jiewa KN 262,25, *Jane imki vsz matina sawa* MG II 447,4–5, *zodžiey pona musu imti vž fundamentą* iš ewangelios MP 194,6–7, *duona liepęs est imt užu kuna sawo* KN 257,19, *schitą mana darba ijr prakaita vsz gier preimtumbet* MK 39,14–16, mus *prieme vž sunus* (: nas *wziął za syny*) PK 11,5, ir *dermę vž kową priimti* KIM² 127,10, *žodžiey io, ira cžionay vž pradžių padeti* MP 168,23 (: *słowa iego są tu na początku* założone RP 114,8), *kurij mumus vsz testamenta palika* MK 25,13–14 (: *ktorą nam za testament zostawił*, Stang Mžv. 7), *kūną sawą vž pėną* ir *krauią sawą vž gėrimą ... paliko* DP 263,17–18 (: *ciało swe za pokarm, y krew są za napoy ... zostawić* raczył VP I 264,19–20), *nė tiektai vž teisinikūs pastatitais ėsmė* DP 3,42–43 (: *nie tylko za sprawiedliwe poczytani bywamy* VPM 5,3–4), *paszink mus vsch waikus sawa* MG II 494,8–9, *Josephą pažistu, vž apžiedūtinį mână* DP 565,19–20 (: *Jozepha znam za oblubienca mego* VPM 961,12), *pripažink mus už sunus ... ir vž tikrus žiwata amžina tewaynius* MKr 56,19–21, *regėios man vž rėikalingą* DP 535,31–32 (: *zdało mi się za potrzebną* VP II 193,17), *rupinsiusė vsz ghreka* mana MG II 471,6, *tėw’s rupinasi vž waikus* KIG² 407,2, *kurio ne nori tikiet ažu tikru diėwu* (: *ktorego niechcą mieć za prawego boga*) PS I 30,22–23, *turim tatai žinot vžu tikra* (: *mamy to zapewne wiedzic*) PK 212,11–12 ... *Kaip matyti iš čia* prie kai kurių pavyzdžių pateiktų originalo atitikmenų, prielinksnis *už(u)*, *ažu* šitokiose konstrukcijose taip pat ne vienu atveju yra atsiradęs, pažodžiui verčiant atitinkamas lenkiškų originalų konstrukcijas.

§ 159. Baigiant apie prielinksnių vartoseną, reikia dar trumpai paliesti linksninių ir prielinksninių konstrukcijų santykį XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje.

Apskritai imant, prielinksninių konstrukcijų tuo metu buvo vartojama kiek mažiau, negu dabartinėje literatūrinėje kalboje. Tai ir suprantama: kai kurios prielinksninės konstrukcijos, ypač su *ī*, *pas*, *prie*, tada dažnai dar būdavo reiškiamos linksniais (aliatyvu, iliatyvu ar adesyvu). Tačiau, antra vertus, bemaž jau nuo pat pirmųjų lietuvių rašto paminklų pasirodymo pastebimas polinkis tam tikrus linksnius (ypač postpozicinius vietininkus) keisti prielinksninėmis konstrukcijomis. Antai, M. Mažvydo raštuose vietoj laukiamų iliatyvo lyčių randamas *ing(i)* su galininku tokiuose pavyzdžiuose, kaip: *newed mus ingi pagundimą* MK 23,15 (plg. nijevijaski mvsu *szalanv* AP 121), *ing* peklas *vgni* weikiaus gal istumti MK 10,6, *nūsiunte* angela ... *ing szeme* gali-leiska MG I 164,3–5, *lawonus* kitus *ing wandeni* mete MG II 427, 12–13 ir kt. Taip pat ir vietoj galimų aliatyvo ar adesyvo lyčių jo raštuose kur-ne-kur sutinkamos jau prielinksninės konstrukcijos su *pas*, *prieg*, pvz.: ketwirta tares est latrui, *pas deschine* nūkrizawotamui MG II 447,11–12 (plg. sedi *deschineip* macies ir maiestota deiwischkaia MT 26,7–8), diena ir nakti *preg sawes* mani laikikiet MK 9,5, *prieg tawęs* tu mus turek MG II 260,2, *prieg ijo* mana schirdi glausu MG II 342,1–2 (plg. jeib *duschas* musu *tawęsp* priesiglaustu MG II 260,5–6) ...

Dar didesnis polinkis tokiomis atvejais įsivesti prielinksnines konstrukcijas matyti B. Vilento ir J. Bretkūno raštuose. Pastaruosiuose ypač dažnai *ing(i)* su galininku pavaduoja vietos bei krypties iliatyvą, pvz.: druska *ing nasrus* deti Ech 57,13–14, eiket *ing miesteli* EE 9,20, ghissai yeia *ingi laiwa* EE 37,14, ir *ing vgni* jmestas EE 105,5–6, jey grudas kwieczia *ingi szeme* pultu EE 174,4, eiket ir ius *ing winicze* BP I 229, 14, tapa pakeltas *ingi dangu* BP II 116,20, eija *ing ritus* BB I Moz. 11,2, keliauiant *ing Assijria* BB I Moz. 25,18, nueija Abramus *ing Egiptą* BB I Moz. 12,10, ir ateija [ischkaka] *ing wieną wietą* BB I Moz. 28,11, nuszengsu *ingi dūbę* BB I Moz. 37,35, indek kosznam io pinnigus wirschun *ing* io *maischa* BB I Moz. 44,1 ... Tiesa, J. Bretkūno biblijos rankraštyje prielinksninės *ing(i)* su galininku konstrukcijos kartais net taisomos: atstatomi iliatyvai bei aliatyvai, pvz.: a) įmeskime ghi *ing dūbe* (išbr. *ing* ir prirašyta *-na*) BB I Moz. 37,20, ir nueija *ing pietus* (išbr. *ing* ir prir. *-na*) BB I Moz. 12,9, ir nussitrauke *ingi ritus* (išbr. *ingi* ir prir. *-na*) BB I Moz. 13,11, ieib eitų *ing szemę* (išbr. *ing* ir prir. *-na*) BB I Moz. 11,31 ..., b) weisdek ... *ing schaurę*, *ing pietus*, *ing ritus* (išbr. visur *ing* ir tais. *į schauręsp*, *pietupi*, *ritupi*) BB I Moz. 13,14, ir patiese sawa budeleį szętra, schitaip kaip (viršuj prir. *iog*) iem Bethel *ing wakarą* (išbr. *ing* ir prir. *-p*) BB I Moz. 12,8. Bet šitokie taisymai

biblijos rankraštyje yra nereguliarūs ir atsiradę, tur būt, dėl kurio nors korektoriaus subjektyvaus požiūrio į prielinksnes konstrukcijas¹ ar jo noro, kad biblijos vertimas šiuo atžvilgiu per daug nesiskirtų nuo ankstyvesnių raštų. Būdinga taip pat, kad panašių taisyčių pasitaiko ir S. Chilinskio naujojo testamento rankraštyje, pvz.: ir ataję *namosna* (tais. iš *ing namus*) ChB Mat. 2,11, bekite *kitan* (tais. iš *ing kita*) ChB Mat. 10,23, izdodamas est *raḳosna* (tais. iš *ing rankas*) grieszniku ChB Mork. 14,41.

Gana dažnos prielinksninės *ing(i)* su galininku konstrukcijos vietoj iliatyvų ir M. Daukšos raštuose, ypač jo postilėje, pvz.: nužegę *ing prągarus* (pršt.: *ing peklás*) DK 23,15, nueio wel ... *ing žemę* Júdos, *ing miestą* Dówido DP 37,36–39, ir ieie *ing námús* DP 58,15, bus yszmesti *ing izwidurinés tamsíbes* DP 73,30–31, nêis heretikas ... *ing Indiią* DP 246,42–43, kuris wêda *ing ámžinq giwâtą* DP 270,4, o teip butúmbei įmestas *ing kaléijmą* DP 296,27–28, nuëio *ing száli tólimą* DP 381,4, kurių wardái yrá įrasziti *ing knġgas giwátos* DP 542a, 10–11 ... Tačiau prielinksninės konstrukcijos su *pas, prie* vietoj aliatyvų ir adesyvų M. Daukšos raštuose palyginti retas dalykas.

Daugiau ar mažiau prielinksninių „*ing(i)* + galininkas“ konstrukcijų randama taip pat ir kituose XVI–XVII a. raštuose, jų tarpe net ir rytų aukštaičių tarmių atstovų parašytuose (nors pastaruosiuose dėl suprantamų priežasčių – dėl to, kad rytų aukštaičių tarmėse tuomet, panašiai kaip ir dabar, dar buvo plačiai vartojamas iliatyvas, – šitokių konstrukcijų rečiau bepasitaiko), pvz.: ir *ing ažera* siera degantij *amszinnon vgnin* su wissais welnais nustums MT 238a,19–20, ir ischwedei mus *ing atwesi* MT 266,13, ir eys ... teysus *ing giwenimu* vmžinu PS I 7,13–16, bet iūo tiesiagiey braukia *ing pragaru, dungun* PS I 258,12–14, tays plauk *ing tewiksčiu* sawo PS 280,9–10, *ing dungu* diewop weržiasi PS II 39,12–13, teykis *ing knigas* paraszit KN 224,27, idant ghie *ing Warschawa* ... atwesti ... butu, 1639 m. įs. PVG 58b,44–45, kad *ing darželi* ateia SIG 135,1, lekčiau nuoširdžiey toli *ing girias* giliausias SIG 242,22, eit *ing pažiemes tumsion kalinen* BIK 29,9 ...

¹ Plg. D. Kleino 1653 m. gramatikoje randamą pastabą: „Prie vardų, reiškiančių „į vietą“, lietuviai prideda arba neatskiriamuosius prielinksnius, pvz.: *miestana, miestan’, miestop, bažnyčiona, bažnyčion’*, daugisk.: *miestump, bažnyčiosna*, arba atskiriamuosius prielinksnius, pvz.: *eimi ing Karalauczu; kelauju ing Kauna; atėjau ing pilli*. Tačiau gražiau būna, kai jungiami su neskiriamaisiais prielinksniais“ (Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, p. 520).

Visa tai rodo, kad ano meto lietuvių literatūrinėje kalboje, nors ir nevienodu intensyvumu atskirose jos atšakose, vyko kai kurių linksninių konstrukcijų nykimo ir prielinksninių įsigalėjimo procesas. Intensyvesnis šis procesas buvo prūsinėje literatūrinės kalbos atšakoje, o ne taip intensyvus – vidurietiškoje ir ypač rytietiškoje atšakoje. Tai, reikia manyti, daugiausia lėmė nevienodas jo intensyvumo laipsnis atskirose tarmėse. Prie prielinksninių konstrukcijų įsigalėjimo, galimas daiktas, yra kiek prisidėjusi ir kitų kalbų įtaka, bet šitokia prielaida privalo dar specialių tyrinėjimų. O kad tam tikrais atvejais linksninių ar prielinksninių konstrukcijų pasirinkimui galėjo turėti reikšmės stilistiniai sumetimai, tai, rodos, patvirtina ir kai kurie anksčiau cituoti pavyzdžiai iš K. Sirvydo „Punktų sakymų“, Belarmino katekizmo ir S. Vaišnoro „Žemčiūgos teologiškos“ (PS I 250,12–14; BIK 29,9; MT 238a,19–20), kuriuose šalia *ing* su galininku konstrukcijų randamos iliatyvinės lytys veikiausiai pavartotos tiktai norint išvengti monotoniškumo, tų pačių prielinksninių konstrukcijų kartojimosi.

§ 160. Bendrais bruožais apžvelgus linksnių bei prielinksnių vartoseną XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje, toliau bus kalbama apie būdingesnius įvardžių, būdvardžių, veiksmažodinių formų (dalyvių bei padalyvių, supino ir kt.), jungtukų vartojimo atvejus, žodžių tvarką sakinyje ir kai kuriuos sakinio struktūros dalykus.

Vienas iš būdingesnių įvardžių vartosenos atvejų – tai gana dažnas parodomojo įvardžio *an(a)s,-a* vartojimas vietoj asmeninio *jis, ji*, pvz.: jag *ans* mussu tewu staia MK 68,7 (plg.: iz *on* naszym ojcem zostal, Stang Mžv. 38), norint *anis* piln tur iawū ir gerimu MG II 510, 3–4, ir mokinket wissus pagonis chrikschtidami *anus* wardan MG II 588,1–3, bet iey *ghie* nūg musu geistu idant *aniems* ... szegnone dūtumbim Ech 46,3–5, warda usch *anus* tiewainischkai aptureia EE 18,23–24, ir *anis* (viršuj įrašyta *ie*) bus wienas kunas BB I Moz. 2,24, todelei *anna* (pabr., viršuj: *ghi*) nusiiūke sawopi, bilodama BB I Moz. 18,12, pałaiminti rōmus, nes *ānis* pawils žemę DK 104,13–14 (plg.: błogosławieni ćiszy: bo *oni* ośięgną ziemię LK 103,4–7), tawáis tiessa būwo, iog *iūs* padarėi ąnt pawėiksło, ir priliginimo tawo: bataig *anis* iżbiaurine tawą pawėiksłą DP 15,52 (plg.: ale *oni* poszpečili on twoy obraz VP I 13,17), iuog *anas* mus sutwere (: iz nas *on* stworzył) PK 16,6, iog *anos* sudiia (: że *one* sądzą) PS I 21,9 ... Kaip matyti ir iš čia nurodytų kai kurių pavyzdžių, *an(a)s,-a* to meto raštuose asmeninio įvardžio reikšme buvo vartojamas (kartais net tame pačiame sakinyje) pakaitomis su *jis, ji*. M. Mažvydo, B. Vilento, J. Bretkūno, M. Daukšos, S. Slavočinskio

raštuose, panašiai kaip ir dabartinėse žemaičių tarmėse, pasitaiko ne tik tokia reikšmė vartojamų *an(a)s,-a* vardininkų, bet ir kitų linksnių formų. Tuo tarpu K. Sirvydo raštuose, 1605 m. anoniminiame katekizme, J. Jaknavičiaus evangelijose, kaip ir mūsų dienų rytų aukštaičiuose, kalbamąja reikšmė paprastai tevirtojami tik šio įvardžio vardininkai¹.

§ 161. Kitas, ypač prūsinei ano meto lietuvių literatūrinės kalbos atšakai būdingas, įvardžių vartosenos atvejis – tai savybinių įvardžių *mano, tavo* vartojimas tuomet, kai jais reiškiamą priklausomybę sakinio subjektui arba, kitaip sakant, kai tie įvardžiai vartojami refleksyvine reikšme, pvz.: a) szinau sukiaus grekus *mana* MK 65,5 (plg.: znam ja cieżkie grzechy *moje*, Stang Mžv. 37), jeib liauczas piktibiu *mana* MK 67,2 (plg.: żebych przestał złości *moich*, Stang Mžv. 38), asch žengiu tewopi *mana* MG II 297,3, asch giwata sawa guldauszu awis *mana* BP II 63,23, *mana* worrijschtę esch padeiaus debesisna BB I Moz. 9,13 (: *meinen* Bogen hab ich gesetzt in die Wolcken LB), asch tawe teisu regeiaus po *mana* akim BB I Moz. 7,1, asch *mana* tokiu waikischku darbu, noriu MT Všn. pr. 24,11 – 12 ..., b) mus tarnus *tawa* stiprink MG II 284,16 – 17, skaudeghime gimdisi waikus *tawa* Ech 52,12, apsiauk kurpemis *tawa* EE 163,23 – 24, regi krisla akije brolio *tawo* BP II 245,11, ant pilwa *tawa* waikschrzosi, ir szemę walgisi BB I Moz. 3,14 (: auf *deinen* Bauch solt du gehen und Erden essen LB), kriksztikis ir numazgok nusideiimus *tawo* (: chrzći się y obmy grzechy *twoie*) PS I 237,15 – 17, vszmirschk *tawo* szmoniū, ir nammū tewo *tawo* (: vergiss *deines* Volcks, und *deines* Vaters Hausz) RPs 45,11, palik tēn dowana *tawo* priesz ałtoriu ChB Mat. 5,24, miłek artima *tawo* ChB Mat. 5,43² ... Tokia pat reikšmė, tiktai kiek rečiau, Rytų Prūsijos raštuose buvo vartojamas tada ir įvardis *jūsų*, pvz.: kalbeket su schirdimis *iussu*, patalusu *iussu* MG II 509,13 – 14, yus wirai giwenket su moterimis *yussu* protingai Ech 42,4 – 5, ir kŭpket *yusu* kuna EE 9,13 – 14, nussimasgodinkite koias *iusu* BB I Moz. 19,2 (: lasset *eure* Füsse waschen LB), numirsite griekŭssu *iussu* MT 172a,15 ...

Šitokiai savybinių įvardžių (*mano* ir *tavo*) vartosenai XVI – XVII a. lietuviškuose raštuose palyginti nemaža dėmesio skyrė A. Becenberge-

¹ Plg. A. Valeckienė, Lietuvių kalbos įvardžiai ir jų reikšmės, kn.: LKK, VI, Vilnius, 1963, p. 34.

² Įdomu, kad S. Chilinskio Naujojo testamento vertimo rankraštyje tokiais atvejais pavartotas įprastinis *sawo* neretai taisomas (gal norint nenutolti nuo originalo ar ankstesnės prūsinių rašytinės tradicijos?) į *tawo*, žr. ChB Mat. 7,4; Mat. 7,5; Luk. 16,6 ir kt.

ris¹. Remdamasis įvairiais argumentais, jis mėgino įrodyti, kad tokia vartoseną buvusi „taisyklinga“ (richtig), lietuviška, ne vokiečių kalbos įtakos padarinys, be to, kad tuo metu lietuvių kalboje dar nebuvo pasi-
baigęs sangražinio įvardžio laisvo vartojimo plėtojimas („dass im 16.u.17. Jahrh. die Entwicklung des freien Gebrauchen des Reflexiv-
pronomens noch nicht abgeschlossen war“²). Tačiau A. Becenbergerio argumentai šiems teiginiams pagrįsti, kaip vėliau matysime, nėra pa-
kankamai tvirti, ir todėl dėl šių teiginių teisingumo kyla nemaža abe-
jonių.

Antai, norėdamas įrodyti, kad įvardžių *mano*, *tavo* vartoseną reflek-
syvine reikšme buvusi „visiškai taisyklinga“ (völlig richtig), A. Becen-
bergeris rėmėsi 1625 m. J. Rėzos psalmynu, kuriame, panašiai kaip ir
jo prototipe – J. Bretkūno psalmių vertime, neretai pasitaiko tokios
vartosenos atvejų, ir maždaug šitaip samprotavo: jeigu tokie J. Bretkūno
vertime randami atvejai būtų buvę klaidingi, tai J. Rėza ir jo psalmyno
korektoriai juos būtų taisę; bet kadangi tokių taisyčių nėra, vadinasi,
tie vartosenos atvejai būtų pripažinti taisyklingais. Ir tikrai tuomet
šitokius atvejus būtų galima laikyti klaidingais, jeigu kas įrodytų J. Bret-
kūną, J. Rėzą ir jo pagalbininkus kaip reikiant nemokėjus savo meto
lietuvių kalbos; bet tokių įrodinėjimų, tur būt, niekas nedrįsęs imtis³.

Toliau, stengdamasis pagrįsti teiginį, kad šitokia įvardžių *mano*,
tavo vartoseną buvusi lietuviška, atsiradusi ne dėl vokiečių kalbos įta-
kos, A. Becenbergeris akcentavo didelį jos išplitimą ir atkreipė dėmesį
į vieną D. Kleino 1653 m. gramatikos atvejį (tu *tawa* warda paraszei
GL 147), kur *tawa* pavartotas refleksyvine reikšme. Kadangi šioje
gramatikoje duota sangražinio įvardžio vartojimo taisyklė buvusi tokia,
kaip ir XIX a. lietuvių kalbos gramatikose (in den heutigen Gramma-
tiken), tai minėtą atvejį A. Becenbergeris laikė D. Kleino nepastebėtu
nukrypimu, rodančiu, kad ta taisyklė turėjusi išimčių, kurios net ne-
buvusios jaučiamos kaip netaisyklingumai⁴.

Pagaliau, norėdamas dar labiau sutvirtinti savo argumentus dėl
įvardžių *mano*, *tavo* vartosenos refleksyvine reikšme lietuviškumo, A. Be-
cenbergeris iškėlė jau anksčiau minėtą (tik kiek kitaip suformuluotą)
prielaidą, kad tokia vartoseną buvusi būdinga ir XVI–XVII a. lietuvių
liaudies kalbai arba, kitaip tariant, kad tuo metu ir liaudies kalboje

¹ Žr. A. Bezenberger, Beiträge..., S. 254–257.

² Ten pat, p. 255.

³ Žr. ten pat.

⁴ Žr. ten pat.

dar nebuvo pasibaigęs sangražinio įvardžio laisvo vartojimo išigalėjimas. Mat, jeigu vokiečių kalba jau tada būtų padariusi tokią žymią įtaką lietuvių kalbai, jog ši pastaroji net būtų linkusi atsisakyti nuo sangražinio įvardžio laisvo vartojimo, tai toks vartojimas ilgainiui būtų visiškai išnykęs ir netapęs taisykle¹.

Dėl visų šių A. Becenbergerio teiginių bei samprotavimų, nesileidžiant į detalesnę jų analizę (tai, žinoma, jau yra specialios studijos uždavinys), galima štai ką pasakyti. Formuluodamas tokius teiginius, autorius teatsižvelgė tik į Rytų Prūsijos (ypač J. Bretkūno ir J. Rėzos) raštų kalbos faktus, bet visai išleido iš akių tuo metu Lietuvoje pasirodžiusių rašto paminklų duomenis. Todėl kai kurie iš jo teiginių (pvz., teiginys dėl įvardžių *mano*, *tavo* refleksyvinės vartosenos didelio išplitimo ir kt.) yra netikslūs, per daug apibendrinti. Be to, daugelis jo argumentų bei samprotavimų taip pat neišlaiko griežtesnės kritikos. Pavyzdžiui, vienu iš argumentų, tariamai patvirtinančių *mano*, *tavo* refleksyvinės vartosenos lietuviškumą, A. Becenbergeris laikė atsitiktinai (veikiausiai dėl paprasčiausio neapsižiūrėjimo, nes gramatikos gale pridėtame klaidų atitaisyje *tawa* ištaisyta į *mana*) į D. Kleino gramatiką patekusį atvejį ir juo grindė savo plačius samprotavimus. Nelabai įtikinami yra ir A. Becenbergerio samprotavimai dėl kalbamųjų įvardžių refleksyvinės vartosenos „visiško taisyklingumo“, paremti J. Bretkūno ir J. Rėzos psalmynų lyginimu. Šie samprotavimai nelabai įtikinami visų pirma todėl, kad tiek J. Bretkūno psalmių vertimo rankraštyje, tiek ir J. Rėzos psalmyne retkarčiais vis dėlto pasitaiko atvejų, kai refleksyvine reikšme pavartotas *mano* yra taisyomas į *savo* [pvz.: ikkolei rupinsiuos duschioie *mana* (pabr., pršt. prir.: *sawa*) ir ankschcziosius schirdija *mana* (viršuj prir. *sawa*) BBPs 13,3; po *mana* (pabr., pršt. prir.: *sawa*) akim BBPs 16,8, plg.: po akkimis *sawo* RPs 16,8 ir kt.]. Antra, nors J. Bretkūnas, J. Rėza ir jo pagalbininkai, be abejo, neblogai mokėję lietuvių kalbą, bet, mums rodosi, negalima ignoruoti ir juos įvairiais kanalais veikusios vokiečių kalbos įtakos, kuriai ypač palankią dirvą tuomet sudarė lietuviškų raštų autorių naudojimas vokiškais originalais. Suprantama, daug silpniau ta įtaka galėjo reikštis ano meto Rytų Prūsijos lietuvių liaudies kalboje, todėl čia neišnyko nei laisvas sangražinio įvardžio vartojimas, nei daugelis kitų savitų lietuvių kalbos reiškinių (ligi tol, kol tame krašte egzistavo ši kalba).

¹ Žr. A. Bezenberger, *Beiträge...*, S. 255–256.

Taigi iš viso to, kas čia pasakyta, išryškėja, kad minėtieji A. Becenbergerio teiginiai mažų mažiausia yra abejotini ir kad daugiau pagrindo yra manyti refleksyvinę įvardžių *mano, tavo, jūsų* vartoseną atsiradus prūsinėje lietuvių literatūrinės kalbos atšakoje dėl vokiečių kalbos įtakos. Tokią nuomonę, be kita ko, remia dar ir tas faktas, kad anuo metu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje pasirodžiusiuose lietuviškuose raštuose [išskyrus S. Chilinskio bibliją, kuri, kaip manoma, taip pat versta iš germaniško (olandiško) originalo]¹ įvardžių *mano, tavo, jūsų* refleksyvinio vartojimo atvejų sutinkame palyginti rečiau. Galimas daiktas, kad prie tokio vartojimo atvejų čia, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštuose, bus prisidėjusi ir lenkiškųjų originalų įtaka, nes ano meto lenkiškuose raštuose refleksyvinę tų įvardžių vartoseną taip pat gana dažnas reiškiny (plg. tokius M. Petkevičiaus katekizmo ir jo lenkiškojo originalo pavyzdžius: per *tawa* žodžius ... duok *sawa* paszlawinimą: przez *twe* słowa ... day nam *swe* przeżegnanie PK 24,8–10, iszkialkite *iusu* tospi, rankas wietospi szwentospi: podnieście *wasze* ku temu, ręce mieyscu naświęszemu PK 97,15–16 ir kt.). Tačiau galutinai ką spręsti apie šitokios vartosenos lietuviškumą ar nelietuviškumą tebus galima, tik tai nuodugnai ją ištyrus tiek įvairių epochų rašto paminkluose, tiek ir dabartinėse lietuvių kalbos tarmėse.

§ 162. Kalbant apie įvardžių vartoseną, reikia dar užsiminti ir apie įvardinįrieveiksmį *kiek*, randamą dažniausiai ano meto raštų aplinkybiniuose žodžių junginiuose, pvz.: tu iem *kiek daikti* gali passimęgti MG I 157,7–8, SG 5,26 (|| *kiek daikts* dūst chwola BKc 15,12), pregtam platesnia maxla *kiek dienas* laukiet MK 12,11 (|| *gan kiek diena* tur sawa wargā EE 120,6–7), yuck *kiek dienos* sedeiau pas yus EE 200,25–26, tatai *kiek dienos* pritirame MT Všn. pr. 23,14, nesa *kiekdienos* tawęsp schaukiu RPs 86,3, *kiekdienós* buváu iusimp DP 154,32, ąnsái wálge ir gēre apstú *kiekdienós* DP 270,45–46, nórint *kiek metúse* szwęcžeme DP 190,18, idant *kiek mirksnije* akies lauktumbime schlowingoia ateima MT 256a,11–13, *kiek nedelias* baszniczian waikscziati prisaki MK 11,13, tawe *kiek rita* chwolijem SG 83(42),7, kurie *kiek sabbatos* skaitomi buwa EE 68,17, tawe *kiek wakara* meldzem SG

¹ Žr. J. Otrębski, Dlaczego przerwano druk kalwińskiej Biblii w przekładzie Chylińskiego, kn.: Biblia litewska Chylińskiego, II, Poznań, 1958, str. XXXIV; I. Zawadzka i S. F. Kolbuszewski, Podstawa przekładu „Biblii“ Chylińskiego, kn.: Sprawozdania Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 1959, Nr. 3, str. 158–159.

83(42),8 ... Iš pavyzdžių matyti, kad tokiuose žodžių junginiuose (atliepiančiuose len. *co dzień, co rok*; r. что день, ночь; č. *co den* ir t.t.)¹ prievieksmis *kiek* reiškė „kas, kiekvienas“. Dabartinei lietuvių literatūrinei kalbai šitokia vartoseną visai nebūdinga; ji težinoma tik iš senesnių raštų ir tautosakos².

§ 163. Skyrium minėtinas kai kuriuose senojo periodo raštuose neretai pasitaikantis perifrastinis aukštesniojo laipsnio būdvardžių bei prievieksmių vartojimas su *tol(i)* „daug“, pvz.: a) bat *toli báišesne* bus tói vgnis DP 8,30–31 (: ale *daleko strasznieyszy* bėdžie ten ogieñ VPM 12,33), atėiimas jo, est *toli brągėsnis* DP 31,47 (: przysćcie iego, iest *daleko zacnieysze* VPM 49,32), jr *tóli gerėsnis* bū anie žydai DP 456,18 (: y owszem *bacznieyszy* byli oni żydźi VP II 84,39), kaipóg *toli mažėsnė* bus daľále DP 580,43–44 (: iakož *daleko mnieysza* bėdžie częstka VPM 989,5–6), *toli* bū *saldėsnis* ių giėsmes DP 229,11–12 (: *daleko wdźięcznieysze* byly ich śpiewania VP I 227,35), didis ira dayktas, kaip *tol didėsnis* be mieras bus tapt sunum (: iest rzecz wielka, iako *daleko wiėksza* bez miary bėdžie stać się synem) PS I 103,19–22, regiedamas, wisus tos žiamies dayktus, kaip *tol letesnius* ažu sawi (: vpatruiać wszystkie to žiėmskie rzeczy, iako *daleko podleysze* nad się) PS I 90,19–22, *tol pigesne* ira prieyga (: *daleko lacnieyszy* iest przystėp) PS I 45,9–10, *toli stebuklingesnis* ira ažu wisus (: *daleko dźiwnieyszy* iest nade wszystkie) PS I 180,17–18, *toli sunkiasnes* korones ChB Pov. l. žyd. 10,29 ..., b) *toli daugesnė* būssimė sweikáis DP 370,5 (: *daleko wiėcey* bėdžie my zdrowymi VP I 425,20), kas yra *toli wargiásn* ir *rupestigiásn* DP 482,35 (: co iest *daleko trudnieysza* y *niebezpiecznieysza* VP II 121,24–25), tadág *toli báišeus* koróti bus tie DP 98,29 (: tedyć *daleko srodzey* karani ći bėdą VPM 165,26), *toli didžėus* ne búkite wėrgáis penįgú DP 331,20 (: *daleko wiėcey*, nie bądźcie niewolnikami piėniėdzy VP I 366,30–31), tai *toli patógeus* túrime darít DP 111,5 (: to *daleko sluszniey* czynić mamy VP I 123,18–19), tei pakilaemis *toli didczaus* prasinesch MT 26,20, *toli daugiaus* ... tai turi but wartota (: *daleko wiėcey* ... to być ma w uwážaniu) PK 241,15–17, akis wieszpaties *tol labiaus* žibuncios ira (: oczy pańskie *daleko są iaśnieysze*) PS I 19,24–26, *tol žimiaus* kuo buwo, aprašie (: *daleko wyraźniey*, czym byli opisał) PS I 83,5–6, kaip *toli labiaus* ius mažatikiey? (: iakož *daleko wiėcey* was małowiėrni?) EP 120,8–9, *toli apstingiaus* nusidziaugem ChB II Pov. l. kor. 7,13 ...

¹ Žr. E. Fraenkel, *Syntax der lit. Kasus*, S. 32.

² Žr. LKŽ, V, Vilnius, 1959, p. 743.

Daugiausia šitokios vartosenos pavyzdžių randama M. Daukšos „Postilėje“ (apie 130), mažiau – K. Sirvydo „Punktuose sakymų“ (apie 30), S. Chilinskio Naujajame testamente (apie 25) ir po vieną kitą S. Vaišnoro „Žemčiūgoje teologiškoje“, J. Jaknavičiaus evangelijose ir M. Petkevičiaus katekizme. Rytų Prūsijos raštuose, išskyrus ką tik minėtą S. Vaišnoro darbą, tokių pavyzdžių, rodos, visai nebepasitaiko. Pastaruosiuose kartais tikrai randamas *toli* „daug, labai; visai“ reikšmėmis prie nelyginamojo laipsnio būdvardžių, pažymimojo įvardžio *kitas* ir iš šio kilusio prievoksmio *kitaip*: tą dieva sthana turim czestije laikiti, ir *toli didziu* ir *kaschtawnu* budu aną pagirti Ech 47,3–5, musu vredas *toly kitas* nu jra Ech 9,24–25, ketwirtasis budas jra *toli kittas* MT 19a,9, tie žodczei, nūg iu nanioiemi, *tolie kitaip* issimanos MT Všn. pr. 22,3–5.

Tiek anksčiau nurodyti lenkiški atitikmenys, tiek ir kalbamųjų konstrukcijų retumas Rytų Prūsijos raštuose (jos neminimos ir D. Kleino gramatikose) duoda pagrindo manyti, kad perifrastinis aukštesniojo laipsnio būdvardžių bei prievoksmių vartojimas su *tol(i)* yra atsiradęs XVI–XVII a. raštuose dėl lenkiškųjų originalų ar apskritai lenkų kalbos įtakos.

§ 164. Iš būdvardžių skirtingesnės vartosenos atvejų galima dar paminėti ano meto raštuose kartais pasitaikantį aukštesniojo laipsnio vartojimą aukščiausiojo vietoj (t. y. superlatyvine reikšme), pvz.: kas ira *didesnis* dangaus karalistoia? BB Mat. 18,1 (: wer ist doch *der Grösstest* im Himmelreich? LB), neprasti szmones buwa, bet *wissu geresniehi* BP I 350,7–8, *wissu didesnis* ir indiwniausis daikts ira BP I 71, 7–8, thie sanarei kuno ... ira *wissų reikmeningesni* BB I Kor. 12,22 (: die Glieder des Leibes ... sind *die Nöhtigsten* LB), kursai *wissų* geriausis ir *mandagesnis* ira BB II Kar. 10,3 (: welcher *der beste* und *geschickteste* sei LB), ir buwa *wissu schlowingesnis* tarp triūdeschimtu BB I Kron. 12(11),25 (: und war *der Herrlichste* unter dreissigen LB) ir kt.¹ Kaip matyti iš pavyzdžių, aukštesniojo laipsnio būdvardžių vartojimas aukščiausiojo vietoj būdingas ypač J. Bretkūno raštams, kur prie aukštesniojo laipsnio lyčių neretai randamas ir sustiprinamasis įvardis *visų*. Šitokios vartosenos atvejų sutinkama dar ir dabar ne tik tarmėse, bet ir atskiruose grožinės literatūros kūriniuose².

¹ Plačiau žr. A. Bezenberger, Beiträge..., S. 237.

² Žr. A. Valeckienė, Dabartinės lietuvių literatūrinės kalbos būdvardžių laipsniai ir jų reikšmės, kn.: LKK, IV, Vilnius, 1961, p. 52–53.

§ 165. Dalyvių (tiek veikiamosios, tiek neveikiamosios rūšies) vartoseną XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje, apskritai imant, daug kuo nesiskiria nuo dabartinės. Su veiksmažodžiais *būti*, *tapti* ir pan. veikiamosios ir neveikiamosios rūšies dalyviai, kaip matėme (§ 119), eidavo sudurtinio tarinio vardine dalimi, su sangražiniais veiksmažodžiais sudarydavo vadinamąsias nominativus cum participio (veikiamieji dalyviai – dar ir accusativus cum participio) konstrukcijas (§§ 120,130–1), be to, eidavo pažyminiais¹, laiko, būdo, priežasties ir kt. aplinkybėmis.

Prie dabar visai neįprastų, archainio pobūdžio dalyvių vartosenos atvejų, be kai kurių jau anksčiau minėtųjų (pvz., dalyvių vartojimo dative absolutus konstrukcijose), dar reikia priskirti M. Daukšos ir 1605 m. anoniminiame katekizmuose, S. Vaišnoro „Žemčiūgoje teologiškoje“ ir K. Sirvydo „Punktuose sakymų“ retkarčiais sutinkamą veiksmažodžio *būti* veikiamosios rūšies esamojo laiko dalyvį, einantį sudurtinio tarinio vardine dalimi arba sudurtinės jungties komponentu, pvz.: a) kas tikrai *est essa* MT 7a,8, ir kas isch tos prijmima *butu essą* (t.y. „būtų buvę“) MT 150a,2, ar ne didis persiweisdeimas *butu essąs* APM 14a,19–20, o kad būtų teip nenusidėjęs, kokiū *butų ẽssąs*? DK 56, 11–13, e kad būtų ne nusideis kokias *butų essus*? AK 45,20–21, kas numano ape sawi kaupt *butu essus* kuo (: kto rozumie o sobie iakoby był czym) PS I 119,18–19, ne tikiedamas ape ii iey *butu essus* tikray ir poteysey sakramenty altoriaus (: nie wierząc o nim iesliby był iście y prawdziwie w sakramencie ołtarza) PS I 205,22–24, iey tokiuo *butu essus* (: iesliby takim był) PS II 127,8–9 ..., b) kuruiu mokitaiu ans isch diewa likima taipoieg *est essąs* MT Bl. pr. 5,11–13, kad tawa žokanas *nebutu essąs* mana palinxminojmu, tad prapulczo warge mana MT 183,21–183a,2–4, kaupt *butume* iau *essu* kiełys (: iakobysmy też iuz powstali) PS II 252,15–16.

§ 166. Nematyti didesnių skirtybių ir XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos pusdalyvių bei padalyvių vartosenoje. Tiesa, S. Chilinskio biblijos vertime, veikiausiai dėl vertėjo nepakankamo lietuvių kalbos mokėjimo ir lenkų kalbos įtakos, dažnai susiduriama su esamojo laiko padalyviais, vartojamais pusdalyvių vietoj, pvz.: ir kalbejo wieszpats Mayżeszausp, ir Aaronop, *tarant jump* ChB III Moz. 11,1, kalbekit waykump Izraelaus, *tarant* ChB III Moz. 11,2, nupoles tada

¹ Plačiau apie atributyvinių esamojo laiko neveikiamosios rūšies dalyvių vartojimą XVI–XVII a. raštuose žr. V. Ambrazas, Dėl esamojo laiko neveikiamųjų dalyvių vartojimo, kn.: LKK, IV, p. 93–110.

kojump jo ans bendratarnis, prasze ghi *kalbant* ChB Mat. 18,29, ir kad atajo Jeruzalen, cielas miestas sujudo, *kalbant* ChB Mat. 21,10, ir pakiele balsas (sawo) *kalbant* ChB Luk. 17,13 ir t.t. Tačiau Naujojo testamento rankraštyje padalyvinės lytys neretai tokiais atvejais jau taisomos, keičiamos pusdalyvinėmis: bet Jonas gine to jam labey *kalbedams* (tais. iš *kalbant*) ChB Mat. 3,14, atweres nasrus sawo, mokie jos *kalbedams* (tais. iš *kalbant*) ChB Mat. 5,2, lubija nes melstis bazniciose *stowedami* (tais. iš *bestowint*) ChB Mat. 6,5 ... Šitokių pavyzdžių, kai padalyviu reiškiamo iš sakinio veiksnio kylanti aplinkybė, kada-nkada pasitaiko M. Petkevičiaus katekizme¹ ir kt. ano meto raštuose.

§ 167. Iš kitų verbum infinitum lyčių vartosenos atvejų reikia dar paminėti daug dažnesnį negu dabar siekinio (supino) vartojimą po slankos veiksmoždžių tikslo bei siekimo aplinkybėms reikšti. Supinas mūsų dienomis, kaip žinoma, kiek plačiau vartojamas tik kai kuriose rytų Lietuvos tarmėse, o literatūrinėje kalboje jis yra labai retas reiškiny. Tuo tarpu XVI–XVII a. supinas, matyt, dar buvo vartojamas ir kitose tarmėse, nes jis randamas bemaž visuose to meto raštuose, pvz.: *nvagi thi athajis svdzijthv* AP 121, *isch tē ateis suditu* MK 22,3, o kada *grischi suditu* MG II 494,6–7, wakarą, kada tu eisi *gultu* Ech 36,10, ir eia wissi *passiraschidintu* EE 16,19–20, ischeia isch rita *samditu* darbiniku EE 40,23–24, ischeia seieges *ssetu* sieklas sawa EE 45,3, ateiau grieschnusius pakutospi *wadintu* BP I 6,14, eikem mes thenai *weisdetu* SG 26,15, anis ateiti *szwalgytu* RPs 41,7, ką tu weiki éidamas *gūltū?* DK 67,18–19, inėiei ing tã pasauli *giwēntu* su žmonemis DK 164,10–11, bet ko iszėiot *regētū?* DP 17,13, ir atėiome *kloniotus* iam DP 57,47–48, iissái atėio *gīditū* sergancziū DP 243,6, nuėio aliėieus *pirktū* DP 570,26, atays tyesos *daritu* AK 16,10, ko iszeiote girion *regietu* PS I 32,11, manęs vžutroskinti, susieiot *bayktu* PK 45,21–22, tegul ne grįžta *imtu* rubo sawo EP 140,3–4, eyk *dirbtu* ChB Mat. 21,28 ...

Kartais ano meto raštuose supinas randamas ir ne po slankos veiksmoždžių, pvz.: ne turėio kur gālwą sáwą *priglāustū* DP 534,50, ne turedamas kur szakni sawo giliaus *leystu* ir *iremtu* PS 343,17–19, a kad netureio anis izg kur *ažumokietu*, atleyde abiem EP 188,13–15, a netur ką *walgitu* SE 167,5, bet sunus zmogaus neturi kame galwa *prijglāustu* ChB Luk. 9,58 ir kt. Šitokie pavyzdžiai, suprantama, taip pat

¹ Žr. E. Fraenkel, Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung..., S. 103.

rodo didelį supino vartosenos gajumą XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje, nors atskirais atvejais (pvz., poterių formulėse) jis ir iš tradicijos galėjo būti įsivestas vėlesniųjų raštų autorių.

Tačiau, antra vertus, reikia pažymėti, kad šalia supino jau kone nuo pat pirmųjų lietuvių rašto paminklų retkarčiais pastebimas ir infinityvo vartojimas tam pačiam reikalui, pvz.: ko yus ischeiote ing girę *regeti*? EE 14,3, nūsiunte tarnus sawa, sweczū ant swodbas *wadinti* EE 127,16–18, bet kōgi iszēiote *regēt*? DP 17,15, isz ten ateys *sudit* giwu ir mirusiu K 6,7 (|| isz ten ateys *suditu* giwu ir mirušiu K 6,24–25) ir pan. Šie pastarieji pavyzdžiai, žinoma, liudija jau tuomet prasidėjusį infinityvo vartosenos įsigalėjimą minėtais atvejais.

§ 168. Tiek XVI–XVII a., tiek ir vėlesnei lietuvių literatūrinei kalbai būdingas dalykas – tai gana dažnas konstrukcijų, sudarytų iš veiksmažodžių ir veiksmažodinių daiktavardžių, vartojimas tais atvejais, kai liaudies kalboje paprastai tenkinamasi tiktai veiksmažodžiu, pvz.: *ne liudiki* prysch artima tawa neteisaus *liudima* MK 19,14–15 (plg. *niemow swiadcztwa* fałszywého przeciw blizniemu twemu, Stang Mžv. 12), ir *darau sussimilima* ingi tuxtanti giminiu Ech 16,1–2, kuris iau ne búwo nusidėdączyū, nes iau *gailėiimą dāre* DP 315,24 (: katory iuž nie był grzecznym, bo iuž *pokutowal* VP I 342,21), didi deiwu alba stabu *garbinaghima dara* alba *laika*, 1578 m. įs. SLS 63,1, kur norint *wesiu* asz *giwenima* SIG 311,1 (plg. dar: *wessim sziwata* schwentąghi MG II 261,8–9, *wesket* jau schwenta *sziwata* SG 15(8),13, kad galetumbime *west* tychą ir spakayna *zywata* ChB Pov. I. Tim. 2,2), *padarik skayczyą* (t.y. „ataskaitą“) iž apweyzdeimo tawo MP 278,21 (: *vczyń liczbę* z włodarstwa twoiego RP 190a,25), ir t.t. Ano meto raštuose neretai pasitaiko tokios rūšies konstrukcijų ir su kitokiais (neveiksmažodiniais) daiktavardžiais, pvz.: *vž* szitą, ir kitūs gėradārimus ... *dekā, dārau* DK 180,15–16 (plg.: za te y za inne wszytkie dobrodzieystwa ... *dzięki czynię* LK 156,31–33), ir kad *dekās padāre* DP 123,32–33 (: a gdy *dzięki vczyńil* VP I 137,2), eme duona, ir *padares dekas* łaūzie (: wziął chleb, a *vczyniwszy dzięki* łaamał) PK 215,11–12, *dekas* tau *darome* MKr 66,12, *darikite gayly*, nes prisiartino dungaus karaliste (: *czyńcie pokutę*: abowiem przybliżyło się krolestwo niebieskie) PS II 141,26–28, ne įeis ... nei tas kuris *dāro mela* DP 573,42–43 (: nie wyidzie ... ani ten co *czyni kłamstwo* VPM 974,7–8), asz sunkum troszkume *wedu dienas* manas (: ia w srogim pragnieniu *wiodę* nędzny *moy wiek*) PK 65,2–3, tarpu žmoniu bediewiu *wedu* mano *dienas* KN 101,21 ...

Daugelis šitokių konstrukcijų, kaip tai matyti ir iš čia pateiktų kai kurių originalų atitikmenų, tuometiniuose raštuose yra atsiradusios dėl kitų kalbų įtakos. Bet jų gajumą, panašiai kaip ir vėlesniais laikais¹, galėjo kiek lemti taip pat raštų autorių noras tiksliau nusakyti tam tikras sąvokas.

§ 169. Iš XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos sakinio struktūros visų pirma krinta į akis kiek kitokia negu dabar kai kurių jungtukų vartoseną. Vieni ano meto raštuose randami jungtukai (pvz.: *ba*, *bo* „nes“, *in* „ir“, *jeng* „kad, jog“, *neng* „negu“ ...) dabartinėje literatūrinėje kalboje visiškai nevartojami, kiti (pvz.: *idant* „kad“, *jeib* „kad; jei; nors“ ...) tikrai labai retais atvejais tepasitaiko atskiruose šios kalbos stiliuose, pagaliau dar kiti (pvz.: *kad* „kada; jei“) dabar jau atlieka kiek skirtingesnes sintaksines funkcijas.

§ 170. Jungtukai *ba* ar *bo* kai kuriuose ano meto raštuose (M. Mažvydo, B. Vilento, J. Telegos ir kt.) šalia *nes(a)*, *nesang* retkarčiais buvo vartojami priežasties santykiui reikšti, pvz.: a) *ba* bila raschtas MK 31,10–11, *ba* nenaprasnai kalawygi nescha MK 32,7, *ba* silwartingus mus lingsmin MG II 368,5–6, jau vszmirsk mana silpnibe, *ba* inpulau asch ing biauribes MG II 356,5–6 ..., b) bet kunigu ira vredas szmanes makiti *bo* ant to wisy ira apskyrty MK 11,19–20, *bo* tatai iums est nesupaszitku MK 31,5–6, *bo* ant szemes sudza essi MG II 347,6–7, *bo* nieka ant sawes neszinau EE 13,7–8, *bo* iey tatay padarisi, tadą szaryas deganczias ant *iô* galwos surinksi EE 35,11–13, *bo* pons isz meyles amžinaymi gano KN 14,2 ... Dabar šitie jungtukai literatūrinėje kalboje nevartojami; jie būdingi tikrai pietų ir rytų Lietuvos tarmėms.

§ 171. Labai retas, tik iš B. Vilento ir J. Bretkūno raštų težinomas, yra ir kopuliatyvinis jungtukas *in*: iog taip nûdemai szmones vsztrukdet *in* vreda yussu niemasz prieg yû neparodet Ech (B)2,5–6, Micholas *in* angelai iô kowese su smaku EE 181,19–20, ir smaks kowesi *in* angelai iô EE 181,20–21, dziauketesi *in* linksminkitesi EE 188,21–22, wargûsu *in* silwartusu padest BG 20,14–15. Dabar šitoks jungtukas nesutinkamas nei literatūrinėje kalboje, nei tarmėse.

§ 172. Hipotaktinis jungtukas *jeng* terandamas tik prūsinėje XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos atšakoje (M. Mažvydo, B. Vilento, J. Bretkūno, S. Vaišnoro, L. Zengštoko, D. Kleino ir kt. raštuose). Čia jis dažniausiai vartojamas tikslo bei išėities aplinkybių (a), rečiau –

¹ Plačiau apie tokias konstrukcijas dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje žr. L. Dambrauskas, Apie kai kuriuos naujadarus, kn.: GK, III–IV, 1934, p. 37–39.

papildinio (b) šalutiniams sakiniams jungti, pvz.: a) schiczonai *ieng* schwentas ir pagarbintas chriksta sacramentas nebutu apgedintas ..., tur ghis prieg priemtoia chriksta passilikti MF 120,14–17 – 121,1–2, idant mes tau priegto kudikia wernai ir ischanitingai (= ischganitingai) sluszitumbim, *ieng* per tą pati, ir per mus wissus, tawa diewischskas wardas iũ didzaus butu schwenstas, ir tawa karalista praplatinta butu MF 126,12–18, parodik pannos czistos waisu: *jeng* stebetų wissas swietas MG I 152,6–7, bet idant iem padetumbim, *ieng* ghys sawa lobi palaikiti galetu Ech 15,3, a diewas kantruma jr palinxsminima tedũd yumus, *ieng* yus sandaro butumbit tarp sawes EE 10,22–24, tas atait schwiesibesp, *ieng* regimi butu iõ darbai EE 87,14–15, BP II 147,8 ..., b) turim mes ghi vsch tatai schlowinti, iem dekawoti, ir praschiti, *ieng* tassai kudikis iem ing io wissokę meilæ paleczawotas butu MF 112,6–10, geide *ieng* butu pasotintas trupuczeis EE 92,2–3, a diewas gal padariti, *ieng* wissokia malone tarpu yũssu bagota butu EE 173,14–15...

Įdomu, kad šis jungtukas (kaip tai yra pažymėjęs ir D. Kleinas savo 1653 m. gramatikoje) neretai randamas ir prie būsimojo laiko šalutiniame sakinyje, pvz.: dievs liep *ieng* wandu *bus* chrikstas MF 131,7–8, wesk mus su tawimi, *jeng* dangui mes budami, tawe *garbinsim* MG I 167,5–7, garbink tiewa tawa ir motina tawa, *ieng* ilgai *giwësi* ant szemes MG II 583,18–19, Ech 12,12–13 ... Dabar šitokia vartoseną rodosi jau visai neįprasta, archainė.

§ 173. Tiktai Rytų Prūsijos (B. Vilento, J. Bretkūno) raštuose pasitaiko komparatyvinis jungtukas *neng*. Jis čia paprastai atstoja kitų ano meto raštų jungtuką *neg(u)*, t.y. vartojamas lyginamuosiuose posakiuose arba laiko aplinkybės sakiniuose (drauge su *pirm*), pvz.: a) musu vredas toly kitas nu jra *neng* po popiesziskeis buwa Ech 9,24–25, ir ima su sawimi septinias kitas dwasias, piktesnias, *neng* ghi pati EE 56,15–16, a szmones numileia daugiau tamsibe, *neng* schwiesibe BP I 122,20, ir stow paskucziausi daiktai ano szmogaus piktesni, *neng* pirmi BP I 292,2 ..., b) pramintas nũg angela, *pirm neng* sziwate prassideia EE 28,9–10, *pirm neng* Abrahamas buwa, esch esmi EE 61,21, *pirm neng* gaidys du kartu giedos, vssigisi manę EE 204,4–5 ...

§ 174. Ypač plačiai, bemaž visuotinai, visose XVI–XVII a. literatūrinės kalbos atšakose buvo vartojamas jungtukas *idant* (bei jo tarminis variantas *adunt*). Šis jungtukas tuomet buvo pagrindinė priemonė tikslo šalutiniams sakiniams jungti, pvz.: jaunikaiczius graudink schitogi budu *idant* butu trezwy MK 37,15–16, dawe mums kuna *idant* walgitumbim MG II 373,7–8, prasche ghy, *idant* masz atstumtu nũg

kraschta EE 99,15–16, Herodas labai kitrei elgesi, *idant* Kristu nuszwawintu BP I 108,25, stębdamas tūtu kartú priesz dwasiâ szwęta, *idant* sawęs nę pažeistų DK 123,23, ir todrinag apkūpkimę kú geręsęi gálime ... szirdis ir kūnus mūsų: *idant* ąnsái dađuięiis vkinikas nieko musimp pasmirdussio, nięko dargaus nięko tąmsaus, nięko akimus sawo ne werto ne pamatitu DP 33,13–16, kurieys azudraude, *adunt* pykto łyntkumes o giara daritume PS I 6,10–12, teykis mus waldit ir apweyzdet galibe ir meyle tawa, *idant* poginklu tawa giwent galetumbim PK 32,15–18, iszeio seieias, *idant* setu sekle sawa SE 44,6–7 ... Daug rečiau šis jungtukas tada buvo vartojamas priežasties bei eksplikatyvine reikšme¹. Dabar *idant* turi archainį-knyginį atspalvį ir vartojamas retkarčiais tiktai grožinės literatūros kūriniuose, vaizduojančiuose praeities laikus, arba atskirų senosios kartos atstovų šnekamojoje kalboje. Šiaip visur kitur jį pavaduoja jungtukas *kad*.

§ 175. Gana dažnai, ypač prūsinėje ano meto lietuvių literatūrinės kalbos atšakoje, vartojamas ir jungtukas *jeib*. Šiuo jungtuku tada buvo jungiami tikslo, sąlygos ir (labai retai) nuolaidos aplinkybių šalutiniai sakiniai, pvz.: a) lingksmink tu mus sijlwartusu, *jeib* smertes nebiatumbim MK 48,6–7, apsiwilka kunu szmogischku, *jeib* kuna kunu ischwadūtu MG I 178,6–7, mus tarnus tawa stiprink: *jeib* welns mus nesugautu MG II 284,16–17, tada atwere ghis yū ischminti, *ieib* ghie ischmanitu raschta EE 70,5–6, tas mielai kencz ..., *ieib* tiktai paskui ischgitu BP II 26,23, iszdawey del musu žiwata, *ieyb* imtumbim iszganima PK 128,11–12 ..., b) *jeibeg* nori su szekeleis gedoti, gali ant balsa MG I 187,17–18, *ieib* Christus ne keles, swiets butu prapules MG II 256, 8–9, *jeib* pons diews mums nepagelbas, kerschient nepretelems: ... jau butumbim praszuwe MG II 337,3–8, SG 203,8–12, nes *ieib* diewas nenoreiens ir pagonu ischganiti amszinai, ne butu iemus szinne dawens BP I 157,24, nesa *ieib* nebutumbim meschkoie, iau du kartu butumbim sugrišę BB I Moz. 43,10, kurii *ieib* ne įdawusis kalbosna su welinu: niekad butų sawę ir mūsų ne pražudzius DP 514,17–18 ..., c) *ieib* kakeisgi darbais sawa gieraiseis *ieib* ir gierausis nenupelnusi bet atradussi ira WP 144... Tačiau pažymėtina, kad tikslo aplinkybės šalutiniams sakiniams jungti, net ir tuometiniuose Rytų Prūsijos raštuose, dažniau buvo vartojamas *idant*, o ne *jeib* (pvz., M. Mažvydo katekizme, E. Hermano apskaičiavimu², *idant* pavartotas 41 kartą, o *jeib* tik 22

¹ Žr. E. Hermann, Über die Entwicklung der litauischen Konjunktionalsätze, Jena, 1912, S. 60.

² Žr. ten pat, p. 64.

kartus; B. Viento „Enchiridione“ *idant* – 107 kartus, o *jeib* tik 3 kartus). Taip pat ir sąlygos sakiniai tuomet dažniau buvo jungiami jungtuku *jei* (pvz., M. Mažvydo katekizme tokiuose sakiniuose *jei* pavartotas 28 kartus, o *jeib* – nė karto, B. Viento „Enchiridione“ *jei* bei *jeigi* – 24 kartus, o *jeib* – nė karto, J. Bretkūno biblijos I Mozės knygoje *jei* – 32 kartus, o *jeib* – tik 2 kartus). Dar rečiau *jeib* buvo vartojamas šalutiniuose nuolaidos aplinkybės sakiniuose, t.y. koncesyvine reikšme (šia reikšme tepastebėti tik 3 atvejai Volfenbiutelio postilėje)¹. Taigi jungtukas *jeib* jau ir XVI–XVII a. raštuose nebuvo labai gajus. Dabar jis daugiau težinomas tiktai iš kai kurių vakarų aukštaičių šnektų ir tautosakos rinkinių², o kartais kaip dialektizmas pasitaiko dar ir atskiruose grožinės literatūros kūriniuose.

§ 176. Jungtukas *kad* XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje buvo daug rečiau vartojamas, negu vėlesniais laikais (kai kuriuose ano meto raštuose, pvz., M. Mažvydo, jo dar visai nerandama). Be to, šis jungtukas tuomet kiek dažniau buvo vartojamas tik laiko ir sąlygos šalutiniams sakiniams jungti, pvz.: a) *kad* tu tą masza catechisma busi ischmokines, tadaı imk didesni Ech 4,2, juck nu artimesnis jra musu ischganimas neig tadaı *kad* tikieıome EE 9,5–7, ir nüssidawe *kad* ghıs vsz stala sedeja namûsa EE 181,6–7, *kad* suiûd wandû, tadda dıde ischkada nusidûst BP I 201,9, ką tasái žada dıewui, *kad* tâmpa krikszczonimi DK 10,19, kazg dâbar bus, *kad* po akim téwo ... gırs DP 21,5–6, ana *kad* atays, bars swıetu iz sudo PS I 21,13–15, teysesniu tumpa per priedu didesnes teysıbes aba mılistos *kad* sakramentus szwyntus pııma PS I 25,22–26 ..., b) ir kaip ghıe nebus tingıneıs tame, *kad* tu pats mıegısi ir tyli Ech 9,21–22, *kad* mane paszıntumbıte, tadâ ir tıewa mana paszıntumbıte EE 159,14–15, nes *kad* butu anıeıu tapıs ne žmogum del musu, ne gaıetume skaytıt tu knıgu PS I 18,30–31 – 19,2–3, *kad* dıêwas perlâydzia vnt mûsu sunkıbes, ku turıme daryt? AK 46,16–18 ... Retkarčiais *kad* randamas taip pat kauzaliniuose bei eksplikatyviniuose sakiniuose, pvz.: a) dawę mumus paweyksıu grınıbes, *kad* budamas wıeszpatım ir tewayniu wıso, ne tureıo kur gaıwos prıgılaust PS I 67,11–16 ..., b) teyp dıewas numıleıo swıetu, *kad* wıenatıııı sunu sawo iam dawę PS I 59,12–15 ... Tačıau tikslo aplinkybės šalutiniams sakiniams jungti šis jungtukas tuomet dar visai nebuvo vartojamas: čıa jį atstodavo *idant* arba (rečıau) *jeib*³.

¹ Žr. E. Hermann, Über die Entwicklung..., S. 14.

² Žr. LKŽ, IV, Vilnius, 1957, p. 335.

³ Plačıau apie *kad* vartosenâ ano meto raštuose žr. E. Hermann, Über die Entwicklung..., S. 70–72.

§ 177. Neretai ano meto raštuose buvo vartojamas ir jungtukas *net(a)* „kol; bet; nors, kad ir“. Juo buvo jungiami laiko ir (rečiau) nuolaidos aplinkybės sakiniai, be to, ypač J. Bretkūno darbuose, jis gana dažnai pasitaiko priešpriešinėse (adversatyvinėse) konstrukcijose, pvz.: a) patvirtinta est io schirdis, nei passikrutins, *net* ischwis neprieteliu sawa prapūlima MG II 460,13–15, nepraeis ta gimine *net* wiss tatai stosisi EE 12,13–14, ghisai netur smerties regieti *net*a pirma ischwis Christu EE 47,15–17, iog ne praszoks ta gimine, *net* wisa tai issipildis PS I 1,17–18, ir neweykiaus mus križius spaudžia, *nete* hadina nuo diewa uzzimeta ateyti SE 106,17–18, prekaukite *net* perwazosiu ChB Luk. 19,13 ..., b) newienas negal tū szenklū dariti, kurius tu darai, *net* diewas su yū butu EE 89,17–18, tu neischeisi ischtenai, *net* vszmokesi pastarąghi iūdiki EE 102,11–12, mes szmones sawe patis negalim gelbeti, *net* butu mumus wissiems amszinai su kunu ir dusche prapulti BP II 224,5 ..., c) asch ne esmi kits koksai nepaszistams, *net* tas pats Kristus iusu ponas BP II 37,20, regim schwenta dwase isch niekur kitur neatencze *net* tiktai nūg diewo BP II 124,16, kurie nei baszniczos kunigais buwa, nei swietischkais ponais, *net* prasti tiktai ukinikai bei szmones BP II 211,12, o tu iam wales ne dūk, *net* ponawok ant io BB I Moz. 4,7, ghis ne bus tiewonimi tawa, *net* kursai isch tawa kuno rassis, tas bus tiewonis tawa BB I Moz. 15,4 ...¹

§ 178. Jungtukų funkcijas XVI–XVII a. raštuose kartais eidavo ir tam tikri prieveksmiai bei dalelytės: *kuomet* (ar *kuo metu*), *bau* ir kt.

Prieveksmis *kuomet* (ar *kuo metu*) „kai“ reikšme B. Vilento ir K. Sirvydo raštuose kada-ne-kada būdavo pavartojamas laiko aplinkybės šalutiniams sakiniams jungti, pvz.: padauksinsiu skaudeghimus tawa, *kūmetu* nesczia busi Ech 52,11–12, tami szese, *kūmetu* buwa tenai daug szmoniu ... EE 103,7, tay nor tunkiey daro kunigay, bet ipaciey dabar priesz welikas, *kuo metu* wisi katholikai ... rupinasi PS II 160,23–26 ...

Jungtukų funkcijas kai kuriuose ano meto raštuose retkarčiais eidavo dar dalelytė *bau* „ar“ ir liepiamosios nuosakos vienaskaitos 2 asmens forma *būk* „ar“, pvz.: a) klausem ..., *bau* ne prissiwalitu ir stakatu kakiu daiktu ant ischlaikima, 1578 m. įs. SLS 61, sakik man wiernas chrikszonie, *bau* tikrai tiki Ech 67,4–5, biloia tarnai, *bau* nori, idant eitumbim, ir ischrawetumbim? EE 39,13–15,

¹ Daugiau šios rūšies (c) pavyzdžių žr. A. Leskien, Litauische Partikeln und Konjunktionen, leid.: IF, XIV, Strassburg, 1903, S. 111–112.

weisdesim, *bau* ateis Elioschus nūymtu iô EE 218,14–15, tadda ischwi-site *bau* neatwersiu asch iumus langus dangaus BP I 352,18 ..., b) ir atmeskem tais wissus mellus, ir blusnijma, *buk* szidu *buk* kitu pagonu BP I 6,26, *būk* piktas, *buk* gêras, wissadôs tâwas esmi DK 136,14–15, jei kas (*buk* mâžas *buk* didis) notgims izg wândenes ir izg dwâsios s. ne gal jeit ing karalîstę diewo DP 227,53–55, (nusizeimas) irâ dârimas priesz wálu, ir prisakimu diéwo, *būk* tey destis szyrdziu, *buk* žodzium, *būk* darbú AK 75,17–19 ... Iš pavyzdžių matyti, kad *bau* dažniausiai buvo vartojama netiesioginio klausimo šalutiniuose sakiniuose, o *būk*–*būk* – disjunktyvinėse konstrukcijose (čia ji veikiausiai atsi-radusi, verčiant lenkiškų originalų *bądz* – *bądz*).

§ 179. Iš dabartinėje literatūrinėje kalboje nevartojamų, bet XVI–XVII a. raštuose rečiau ar dažniau pasitaikančių nelietuviškos (slaviškos) kilmės jungtukų galima nurodyti tokius: *aba*, *abo* „arba“, *alba* „t.p.“, *abavem* „nes“, *ale* „bet“, *chačiai* (ir *čač*, *kač*, *kačiai*, *kačiab*, *kačiaib*, *kačiaiba*, *kačiaig*, *kačiaigi*, *kačiaigel*) „nors“, *da* „ir“, *liš* „tik, bet, sondern“, *lišiai* „t.p.“.

Sujungiamieji jungtukai *aba*, *abo* (iš len. arba bltr. *abo*) ir *alba* (iš len. *alba*) atskiruose ano meto raštuose (kartais pakaitomis viename ir tame pačiame rašto paminkle) buvo vartojami vietoj *arba* disjunktyviniuose sakiniuose bei konstrukcijose, o taip pat sinoniminėms bei perifrastinėms sakinio dalims jungti, pvz.: a) ministras ape ią, *abagi* ant kozonies gała mokslus duost, *abagi* teypag ape ią wisą kozoni daro PK 206,17–20, kur mana pamoksluos, du *aba* tris susieys, asien terp iu busiu PK 148,22–23, nuteriotumey, per netiki *abo* per kitu nusideimu didy PS I 207,18–21 ...; popietu turi psalmus ant to *alba* kita tona giedoti MG II 286,5–6, pilasy po du, *alba* po trys wyedrus EE 34, 8–9 ..., b) *izganitoias*, *aba* *izgibeltoias* AK 10,2–3, kiêldawo stału *aba* puotu daridawo didy PS I 227,6–7, gidžia sopuli *aba* gielimu duntu PS I 304,2–3, per daug wargu, *abo* priespaudu PS II 30,21–22 ...; zakans *alba* deschintis dewa prisakimu MK 17,11, kû cziesu, *alba* kû metu ateija BP I 7,2 ... Bet pažymėtina, kad jungtukas *aba(abo)* buvo būdingesnis tik rytų ir kai kuriems vidurio aukštaičių autoriams (K. Sirvydui, M. Petkevičiui ir kt.), o *alba* – Rytų Prūsijos rašytojams (M. Mažvydui, B. Vilentui, J. Bretkūnui, S. Vaišnoriui ir kt.).

Prijungiamasis jungtukas *abavem* (iš s. len. *abowiem*) randamas tik M. Mažvydo katekizme; čia jis 3 kartus pavartotas kauzaline reikšme: dewa *abavem* tarnas esti tau ant giera MK 32,5–6, tarnas *abavem* dewa esti MK 32,8, del ta *abavem* ir muitus dostat MK 32,15–16.

Adversatyviniams santykiams reikšti kai kuriuose ano meto raštuose (M. Mažvydo, J. Bretkūno ir kt.) greta *bet*, *betaig(i)*, *betaiga* ... buvo vartojamas kartais dar jungtukas *ale* (iš len. ar bltr. *ale*), pvz.: maksła schito tewai iusu trakszdawa tureti, *ale* to negaleia ne wenu budu gauti MK 8,6–7, ne mumus pone ne mumus, *ale* wardui tawa būki garba MG II 463,3–4, *alle* schite ischmintingi toli tureia keliauti BP I 155,19, ghis buwa mokintinis Jezaus *alle* slaptomis BP I 394,11, ir ischeis ger dare ant prikelimo giwatos, *alle* kurie piktai bus dare, ant prikelimo sudo BP II 65,18 ...

Jungtukas *chačiai* (iš bltr. *chačaj*, *chačej* arba len. *chociaj*, *chociej*) ar aukščiau minėti jo variantai įvairiuose to meto raštuose neretai buvo vartojamas nuolaidos (koncesyviniams) santykiams reikšti, pvz.: meile niekada nepalauia, *chaczei* ir prarakistas pasiliaus EE 49,1, *chatzei* pulkai priesch mannę keltusi, wienok schirdis mana nessibijos RPs 27,3, *kać* iuos kunigay papirko ... wienok tat issisłowiio PK 166,19–22, netikies taipaieg ghie, *kaczei* kuris ischnūmirusu keltusi EE 93,4–5, nesa tatai ir kosznas *kaczei* wissu prascziausis numana BP I 132,5, *kaczei* wienu szodziu tiktai kalbama ira, buket mielaschirdingi BP II 249,15, iż pradziós gērú kelú laidzes *kacziéb* paskui to ant mažós wáłandêles ... wźklístų DK 5,10–12, wienok *kacieygi* teyp łabay necistas ..., ne teykieys manę nuog sawęs attremt PK 62,21–23 ... Tačiau, šalia šitokių skolintinių jungtukų, tam pačiam reikalui buvo vartojami ir lietuviški *nors*, *norint*, *norins* ... (žr. § 116).

Sujungiamasis jungtukas *da* (iš sl. *da*) randamas, rodos, tik J. Bretkūno raštuose, pvz.: pamesket toki pikta giwenima, *da* weskites moteres BP I 179,20, didi *da* smarkus suiudinimai juriu BP I 198,7, piktai *da* griekosu giwenansis kaczei praschosi, nebus ischklausitas BP II 102,23, ir ghis walge *da* giere ir passikielens nueija BB I Moz. 25,34 ...¹

Taip pat gana reti ano meto raštuose ir jungtukai *liš* (iš bltr. *lišb*) bei *lišiai* (iš bltr. *lišaj*). Adversatyviniams santykiams reikšti šie žodeliai ėjo, rodos, tiktai Volfenbiutelio postilėje, J. Bretkūno raštuose ir S. Chilinskio biblijoje, pvz.: attaija tada nei welaus nei neweikiaus *lischei* ant, ta czesa kaip bua iam attaiti WP 139, nebus praszuditas, *lisch* amszinai ischganitas BP I 328,22, ne, *lisch* mes per naktį ant uliczos passiliksim BB I Moz. 19,2, bet nebus dotas ieij zianklas, *lisz* zianklas Jonasza pra-

¹ Daugiau pavyzdžių žr. A. Bezenberger, Beiträge..., S. 263–264; A. Leskien, Litauische Partikeln..., S. 94–95.

naszo ChB Mat. 12,39 ... Kiek dažniau čia suminėtuose ir kai kuriuose kituose senojo periodo raštuose *liš* buvo vartojamas kaip dalelytė.

§ 180. XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos sakinio struktūra kiek skiriasi nuo dabartinės ne tiktai kai kuriais kitokiais jungtukais bei kitokiomis jų funkcijomis, bet ir tam tikromis žodžių tvarkos ypatybėmis. Iš šios pastarosios rūšies ypatybių ypač krinta į akis įvairiuose ano meto raštuose dažnai pasitaikantis pažyminio nukėlimas po pažymimojo žodžio, pvz.: *cziastawaki tewa ir matina tawa* MK 19,5, tau dosiu *ractus dangaus karalistes* MK 28,20, kaip placzei (a)pschwietz saule *miela* MG I 178,2–3, ir atanaughinsi weida *zemes* MG II 310, 9–10, yus wirai giwenket su moterimis *yussu* protingai Ech 42,4–5, idant ischrischczia dirsza kurpiu *io* EE 15,23, tada siunte ghis du pasiuntiniu *sawa* BP I 1,7, o rūpinimo ape kûną nê darikîtê pagál gêidulus *io* DP 5,9, dâbar notêio mêtas *mânas* DP 68,6–7, dwasingas izguldimas priezodzio *wieszpaties* PS I 340,13–14, vздеio vnt io skraysti *szarloto* PS II 166,5–6, ey niekad ne iszsemta wersme meyles *dides* PK 146,2–3, psolme *simtame dwiem desitame ir aszmame* SE 30,18, o anis iszeję iejo gardan *kiauliu* ChB Mat. 8,32, atajo jusump kielu *teijsibes* ChB Mat. 21,32 ... Eiliuotuose raštuose (giesmėse, panegyrikose, epitafijose ir kt.) šitoks pažyminio vartojimas po pažymimojo žodžio neretai yra atsiradęs dėl ritmo bei rimo reikalavimų, bet prozos tekstuose – dažniausiai dėl lenkiškų originalų įtakos¹.

§ 181. Iš būdingesnių kai kuriems senojo periodo lietuviškiems raštams sakinių tipų galima nurodyti J. Bretkūno biblijos vertime dažnai pasitaikančius beasmenius infinityvinius sakinius, pvz.: *Mumus wis-siems mirti* BB II Moz. 12,33 (: Wir sind alle des Todes LB), *Jei kas su pekumi gul, tam smertimi mirti* BB III Moz. 20,15 (: Wenn Jemand beim Vieh liegt, der soll des Todes sterben LB), *Tau schicze nejeiti, bet apiakti* BB II Sam. 5,6 (: Du wirst nicht hier hinein kommen, sondern Blinde ... werden LB), *Tadda iam sestissi* ant mana kreslo ir *karaliumi buti* usz mane BB I Kar. 1,35 (: So soll er sitzen auf meinem Stuhl, und König sein für mich LB), *Bei tau bus muschti* namus Ahab BB II Kar. 9,7 (: Und du sollst das Haus Ahabs ... schlagen LB), ir isch kerscho wissogalinczoio *iem bus gierti* BB Hiob. 21,20 (: und vom Grimm des Allmächtigen wird er trinken LB) ir pan. Iš šitokio tipo sakinių dabar rodosi neįprasti tik du pastarieji, kuriuose prie bendraties yra dar pri-

¹ Plg. E. Fraenkel, Sprachliche, besonders syntaktische Untersuchung..., S. 134.

sišliejusios veiksmožodžio *būti* būsimąjo laiko trečiojo asmens formos, turinčios modalinį reikiamybės atspalvį. Tuo tarpu panašių į visus kitus suminėtus beasmenius infinityvinius sakinius randama ir dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje (ypač jos beletristiniame stiliuje)¹.

§ 182. Baigiant šią būdingesnių XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos sintaksinės sandaros reiškinių apžvalgą, pravartu dar pasakyti keletą bendro pobūdžio pastabų apie to meto literatūrinės kalbos sakinio struktūrą apskritai.

Visų pirma reikia pažymėti, kad XVI–XVII a. lietuvių literatūrinė kalba sakinio struktūros atžvilgiu gerokai skyrėsi nuo tuometinės liaudies šnekamosios kalbos (tarmių). Tiesa, nesant išlikusių rišlesnių ano meto buitinių dialoginio pobūdžio tekstų, sunku ką nors konkrečiai spręsti apie tokios rūšies skirtynes. Bet, remiantis dabartinių tarmių duomenimis ir retrospektiškai žvelgiant į ano meto raštus, galima, rodos, be didesnės abejonės tvirtinti, kad tuose raštuose, ypač verstiniuose prozos tekstuose, dažnai randami sudėtingi (kartais ir neaiškūs, netaisyklingai sukonstruoti) prijungiamieji bei sujungiamieji sakiniai, ilgi polisindentiniai periodai, sakiniai su neįprasta žodžių tvarka ir daugybe nelietuviškų konstrukcijų nebuvo būdingi tuometinei liaudies šnekamajai kalbai.

Antra vertus, kai kuriomis iš čia suminėtu ypatybių (pvz., verstinėmis konstrukcijomis ir kt.), be to, dar ir tam tikrų sintaksinių ryšių senumu XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos sakinio struktūra, kaip matėme, skiriasi ir nuo dabartinės literatūrinės kalbos sakinio struktūros.

Šitokią senojo periodo lietuvių literatūrinės kalbos sakinio struktūrą lėmė įvairūs faktoriai, iš kurių bene svarbiausieji buvo tokie: 1) daugelio ano meto lietuviškų raštų verstinis pobūdis, 2) nevienoda tų raštų paskirtis bei stilistinė prigimtis ir 3) tam tikra rašytinė tradicija. Iš šių faktorių ypač didelę įtaką sakinio struktūrai, kaip ir apskritai visai sintaksinei sandarai (o taip pat, žinoma, leksikai ir frazeologijai), turėjo pirmasis. Mat, didžioji tuometinių raštų dauguma, kaip jau ne kartą minėta, buvo religiniai vertimai, kuriuose, siekiant neiškreipti religinių dogmų, buvo stengiamasi kiek galint geriau išlaikyti originalo sakinio konstrukciją. Dėl to net ir geriausių senojo periodo lietuvių kalbos mokėtojų (pvz., M. Daukšos) vertimuose apstu ne tik linksnių bei prielinksnių nelietuviško vartojimo atvejų, bet ir originalo pavyzdžių

¹ Žr. J. Balkevičius, Dabartinės lietuvių kalbos sintaksė, Vilnius, 1963, p. 143–144.

vergiškai sekant sukonstruotų ištisų sakinių. Daug mažiau tokių sakinių randama negausiuose originaliuose ano meto raštuose (pvz., M. Mažvydo katekizmo eiliuotoje prakalboje, K. Sirvydo pamoksluose ir kt.), kurių ir visa sintaksinė sandara yra grynesnė, lietuviškesnė, artimesnė liaudies šnekamajai kalbai.

Nemažą įtaką sakinio struktūrai turėjo taip pat ir nevienoda ano meto raštų paskirtis bei jų stilistinė prigimtis. Sakysim, eiliuotuose tekstuose, kurie buvo skiriami giedoti ar deklamuoti ir kuriuose buvo stengiamasi prisilaikyti tam tikrų ritmikos bei melodikos reikalavimų, paprastai vyrauja trumpesni (dažniau parataktiniai) sakiniai, be to, čia daugiau anakoliutinių konstrukcijų, neįprastos žodžių tvarkos atvejų ir t.t. Tuo tarpu prozos tekstams, ypač verstiniams, kurių nesaistė minėti reikalavimai ir kurie buvo skirti visokioms biblinėms dogmoms ar valdžios įsakymams aiškinti, būdingesni yra ilgi hipotaktiniai arba parataktiniai-hipotaktiniai sakiniai, sujungti įvairiareikšmiai (kartais monotoniškai besikartojančiais) jungtukais ir sukonstruoti, labiau prisilaikant atitinkamų sintaksinių originalo modelių.

Savaime suprantama, kad vėlesniųjų, ypač verstinių, raštų sakinio struktūrą veikė dar ir ankstesnioji rašytinė tradicija, nes vėlesnieji autoriai sintaksės srityje taip pat dažnai nusižiūrėdavo į savo pirmtakus. Dėl to kai kurios sintaksinės konstrukcijos, pirmųjų lietuviškų raštų autorių pažodžiui išverstos iš kitų kalbų (pvz.: *schwęskiese wardas tawa* MK 23,7, plg. len. *święcz się įjmię twe*, Stang Mžv. 177; *tikiu ing diewą téwq wissagálintį* DK 23,2, plg. len. *wierzę w boga oyca wszechmogącego* LK 22,22–25 ir kt.), vėliau kaip sustingusios formulės bažnytinėje literatūroje buvo kartojamos ištisus šimtmečius.

Be čia suminėtų faktorių, atskirų ano meto raštų sakinio struktūra, be abejonės, priklausė ir nuo tų raštų autorių lietuvių kalbos mokėjimo lygio, nuo jų individualių literatūrinių sugebėjimų ir t.t. Tačiau apie šiuos subjektyvaus pobūdžio faktorius čia nebus plačiau kalbama, nes tai yra jau daugiau literatūros istorijos bei literatūrinės stilistikos, o ne literatūrinės kalbos istorijos uždavinys.

VIII. XVI–XVII a. LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS LEKSIKA IR FRAZELOGIJA

§ 183. Dabar, kol dar nėra nei istorinio lietuvių kalbos žodyno, nei apibendrinamųjų lietuvių istorinės leksikologijos tyrinėjimų, nei žymesniųjų XVI–XVII a. lietuvių rašytojų (J. Bretkūno, M. Daukšos, K. Sirvydo ir kt.) kalbos žodynų, be galo sunku pateikti bent kiek detalesnę ir išsamesnę ano meto lietuvių literatūrinės kalbos leksikos bei frazeologijos charakteristiką. Dėl tų pačių priežasčių dar sunkiau nušviesti atskirų to meto lietuvių literatūrinės kalbos leksikos sluoksnių bei darybinių-semantinių žodžių grupių kitimą. Todėl šiame skyriuje, remiantis turima medžiaga¹ ir ligšioliniais lietuvių leksikologijos bei leksikografijos darbais (ypač E. Frenkelio etimologiniu žodynu, akademinio Lietuvių kalbos žodynu, Pr. Skardžiaus „Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen“ ir kt.), bus mėginama tiksliai bendrais bruožais apibūdinti XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos leksiką kilmės atžvilgiu, išskirti būdingesnes tematines leksikos grupes, išryškinti atskirų leksikos sluoksnių raidos tendencijas ir iškelti aikštėn to meto raštuose pasitaikančius idiominio pobūdžio frazeologizmus (nesileidžiant į platesnę jų struktūros ir semantikos analizę).

§ 184. Kilmės atžvilgiu XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos leksikoje galima išskirti du pagrindinius sluoksnius: a) lietuviškąją ir b) skolintinę. Koks buvo šių dviejų leksikos sluoksnių kiekybinis santykis, apytikriai galima spręsti iš atskirų to meto raštų lietuviškų žodžių ir skolinių² statistikos. Antai M. Mažvydo 1547 m. katekizme iš ≈ 960 žodžių (neskaitant fonetinių bei morfologinių to paties žodžio variantų) skolinių yra ≈ 190 , t.y. apie 19,5%. M. Daukšos 1595 m. katekizme iš ≈ 1610 žodžių skolinių yra ≈ 220 , t.y. apie 13%. M. Petkevičiaus 1598 m. katekizme, J. Kruopo apskaičiavimu³, iš 2311 žodžių lietuviškų yra

¹ Šiam skyriui, be paties autoriaus sukauptos medžiagos, panaudota dar J. Kruopo sudaryto M. Petkevičiaus katekizmo žodyno (1951), K. Pakalkos sudaryto „*Dictionarium trium linguarum*“ (I ir III leid.) lietuviškų žodžių indekso (1964) ir VVU Lietuvių kalbos katedros diplomantų surinkta medžiaga M. Mažvydo, B. Vilento, J. Bretkūno ir M. Daukšos raštų žodynams.

² Skoliniais čia mūsų laikomi žodžiai, turintieji nelietuvišką kamieną.

³ Žr. И. Р. Круопас, *Лексика сочинений М. Петкевичуса* (автор. канд. дисс.), Вильнюс, 1950, стр. 9,15.

1841, o skolinių – 468, t.y. apie 20%. K. Sirvydo žodyno I (?) leidime, K. Pakalkos apskaičiavimu¹, maždaug iš 6000 žodžių skolinių (drauge su hibridais) yra $\approx$ 810, t.y. apie 13,5%, o III–IV leidimuose atitinkamai – 10 000:1150, t.y. apie 11,5%. Taigi atskiruose ano meto raštuose lietuviškų žodžių ir skolinių santykis yra nevienodas. Pareinamai nuo autorių lietuvių kalbos mokėjimo, jų požiūrio į nelietuviškos kilmės žodžius ir kt. aplinkybių skolinių sluoksnis atskiruose XVI–XVII a. raštuose sudaro nuo 10% iki 25% visos tų raštų leksikos.

§ 185. Jau iš pateiktų statistinių duomenų matyti, kad didžiausią senojo periodo literatūrinės kalbos leksikos dalį sudarė lietuviškoji leksika. Kilmės atžvilgiu (šiauresne prasme) joje galima išskirti taip pat du sluoksnius: a) liaudinę lietuviškąją leksiką, t.y. lietuviškus žodžius, kurie ano meto autorių buvo paimti iš liaudies šnekamosios kalbos (įvairių tarmių), ir b) knyginę lietuviškąją leksiką, t.y. tuos žodžius, kurie to meto autorių įvairiomis lietuvių kalbos (arba tik iš dalies lietuvių kalbos) žodžių darybos priemonėmis buvo individualiai susikurti (įvairius naujadarus).

Nesunku suprasti, kad lietuvių literatūrinės kalbos istorijai įdomūs ir svarbūs abu šie sluoksniai: pirmasis dėl to, kad eina literatūrinės kalbos leksikos pamatu, o antrasis – todėl, kad sudaro vieną iš specifinių literatūrinės kalbos leksikos elementų. Tačiau dėl liaudinės lietuviškosios leksikos gausumo bei įvairumo ano meto raštuose neįmanoma nespecialiame leksikologijos tyrinėjime nei jos plačiau atskleisti, nei visapusiškiau charakterizuoti. Todėl toliau čia, norint sudaryti bent šiokių tokių vaizdą apie liaudinę lietuviškąją leksiką XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje, bus tenkinamasi tiktai stambesnių bei ryškesnių (semantiškai labiau apibrėžtų) tos leksikos tematinų grupių išskyrimu (nepretenduoju pateikti visus kurios nors grupės žodžius) ir trumpomis pastabomis dėl atskirų žodžių reikšmės bei vartosenos. Žinoma, ne vienu atveju kokio nors žodžio priskyrimas prie liaudinės lietuviškosios leksikos yra sąlyginis, nes, retrospektyviai sprendžiant, kartais liaudinių žodžių gali būti palaikytas ir geriau sudarytas to ar kito ano meto autoriaus naujadaras.

§ 186. Vieną iš semantiškai apibrėžtų, nors ir nelabai gausią, XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos liaudinės lietuviškosios leksikos tematinę grupę sudaro giminystės terminai bei giminystės santykius

¹ Žг. К. Пакалка, Первый литовский словарь (автор. канд. дисс.), Вильнюс, 1964, стр. 11, 13.

žymintieji žodžiai, pvz.: *anyta* „vyro motina“ BB Tob. 10,13, MT 223,9¹, *augyvė* „motina“ MG II 410,15, BB I Moz. 32,11, *avynas* „dėdė“ MT 223,10, *brolėčia* „brolio duktė“ D¹ 177, *brolėnas* „brolio sūnus“ D¹ 177, *brolis* „tų pačių tėvų sūnus kitiems vaikams“ EE 92,23, *brosė* „teta (Mume)“ BB II Moz. 6,20, *dėdė* „tėvo ar motinos brolis“ 1589 m. įs. PVG 1,15, SE 27,27, *dėdėnas* „tėvo ar motinos brolio sūnus“ D¹ 198, *dieveris* „vyro brolis“ BB Tob. 14,14, D¹ 29, *duktė* „moteriškos lyties vaikas tėvams“ MK 8,16, *gentainis* „giminaitis“ BP I 57,4, *gentis* „giminė“ MF 114,2, *gimdytojai* „tėvai“ MF 114,15–16, *gimdyvė* „motina, gimdytoja“ MG I 179,9–10, DP 539,29, *giminė* „gentis“ MK 20,12–13, *giminietė* „giminaitė“ SE 274,6, *intė* „brolienė“ D³ 22, *išsūnis* „išsūnytas vaikas, išsūnis“ D³ 366, *laigonas* „žmonos brolis, svainis“ D¹ 164, *marti* „sūnaus žmona jo tėvams“ Ech 47,16, *moša* „vyro sesuo“ D³ 429, ChB Mat. 10,35, *motė* „žmona“ MG I 164,8, DK 102,2, *motina* „gimdytoja“ MK 19,5, *nepuotis* „anūkas“ MK 38,9–10, BB I Moz. 21,23, SG 214,2 (ir *neptis* „t.p.“ BB Hiob. 18,19, *neptė* „anūkė“ BB I Moz. 36,14), *padermė* „giminė, gentis“ DP 65,39, *patėvis* „ne pirmas tėvas pirmojo vyro vaikams“ D¹ 104, *pati* „žmona“ D³ 163, *podukrė* „netikra dukra“ D³ 286, *posūnis* „netikras sūnus“ D³ 286, *pusiabrolis* „pusbrolis“ D³ 319, *seserėčia* „sesers duktė“ D¹ 165, *seserėnas* „sesers sūnus“ MP 183,23, D¹ 165, *sesuo* „tų pačių tėvų duktė kitiems jų vaikams“ MK 8,4, *sūnus* „vyriškos lyties vaikas tėvams“ MK 8,16, *svainė* „žmonos ar vyro sesuo“ BB V Moz. 25,7, *svainis* „žmonos brolis“ BB V Moz. 25,7, *šeimyna* „šeima“ MK 8,15, *šešuras* „vyro tėvas“ BB Tob. 10,13, DP 505,46, D¹ 177, *tetulėnas* „tetos sūnus“ D³ 35, *tėvas* „gimdytojas“ AP 121, MK 8,10, *uošvė* „žmonos motina“ BB V Moz. 27,20, DP 334,39, D¹ 14, *uošvis* „žmonos tėvas“ EE 201,14, DP 157,41, *vaikas* „tėvams sūnus ar duktė“ MK 57,20, *žentas* „dukters vyras“ BB I Moz. 19,12, D¹ 215, *žmona* „pati, ištekėjusi moteris (niewiasta)“ DK 134,13, D¹ 97.

Daugelis šitos grupės žodžių, kaip žinoma, yra seni veldiniai, savo kilmę siekiantieji ne tik bendrosios baltų prokalbės epochą, bet net tolimuosius indoeuropiečių prokalbės laikus (plg. *brolis* < *broterēlis*, lat. *brālis*, spr. *brāti*, *brote*, s. sl. *bratrō*, *bratō*, got. *broþar*, skr. *bhrāt̥ar*, lot. *frāter*, s. air. *brāthir*, gr. *φράτηρ*, toch. A *pracar*, toch. B *procer*, arm. *elbair*; *motė*, *motina*, lat. *māte*, spr. *mūti*, *muti*, s.r. *mati*, skr. *mā-*

¹ Čia ir toliau dažniausiai nurodomas chronologiniu atžvilgiu seniausias šaltinis.

tár, av. *mātar*, lot. *māter*, s. air. *māthir*, gr. dor. $\mu\acute{\alpha}\tau\epsilon\rho$, toch. A *mācar*, toch. B *mācer*, arm. *mayr* ir kt.)¹. Be to, reikia pažymėti, kad kai kurie šios grupės žodžiai, sprendžiant iš jų vartojimo retumo, jau tuo metu buvo siauri dialektizmai bei archaizmai. Pvz., *avynas* teaptiktas tiktai 1600 m. S. Vaišnoro „Žemčiūgoje teologiškoje“, kur jis, be kita ko, pavartotas vieną kartą kaip *dėdės* sinonimas: ... nei nepotis tenejmie sawa *dedes alba awjna* MT 223,10–11. Dabar šis žodis nebevartojamas, rodos, nei literatūrinėje kalboje, nei tarmėse². Tas pat iš dalies pasakytina ir apie žodžius *brosė*, *intė*, *laigonas*, *nepuotis*, kurie teužfiksuoti tiktai viename kitame ano meto rašto paminkle (*intė* ir *laigonas* – K. Sirvydo žodyne, o *nepuotis* – M. Mažvydo, J. Bretkūno, S. Vaišnoro ir L. Zengštoko raštuose).

Pažymėtina taip pat, kad XVI–XVII a. religiniuose raštuose kai kurie iš šios grupės žodžių dažnai buvo vartojami ir biblinėmis reikšmėmis: *tėvas* – „dievo“, *sūnus* – vad. „dievo sūnaus“, *broliai*, *seserys* – „krikščionių, vieno tikėjimo žmonių“ ir pan. (plg.: Bvkite mielaschirdingi, kaip *Tewas* iusu mielaschirdingas ira BP II 244,5, O Pane *Sunau*, wienatigis Jesu Christe MG II 249,8–10, *Brlei seseris* imkiet mani ir skaitikiet MK 8,4 ir kt.).

§ 187. Semantiniu atžvilgiu artimą ką tik suminėtajai, bet jau gausenę liaudinės lietuviškosios leksikos grupę sudaro žodžiai, žymintieji su žmonių socialine būkle bei socialiniais santykiais (klasiniais, turto bei nuosavybės, šeimos, bendravimo ir pan.) susijusias sąvokas, pvz.: a) *baudžiava* „lažas (Fron)“³ BB II Moz. 1,14, *belaisvis* „nelaisvas žmogus, vergas“ D³ 222, *bernas* „samdinys, tarnas“ MK 20,4, „vaikas“ BB I Moz. 44,22, *didžiūnas* „didikas, galiūnas“ PS I 9,17; 143,10, *didžturtis* „turtuolis (bogacz)“ DP 55,51, SE 175,27 (ir *didžiaturis* „t.p.“ PS I 26,26), *elgeta* „neturtėlis (žebak)“ DK 159,19, *galiūnas* „daug galis, didžturtis“ PS II 94,17, *įnamys* „kampininkas“ SE 85,10, *kaimynas* „pavaldinys (poddany)“ PK 120,11–12, DK 83,11; 129,21, *kalinys* „kalintis žmogus“ EE 141,1, AK 88,20, *laukinykas* „valstietis (Bauer)“ BB Teis. 5,7, *merga* „samdinė“ MK 20,4–5, „mergina“ BB IV Moz. 30,4, DP 38,28, *mezliava* „tokia duoklė (Schatzung)“ BB II Kar. 23, 33, *našlaitis* „tėvo ar tėvų netekęs vaikas“ PS II 183,6, *nuominykas* „nuo-

¹ Žr. А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, Москва–Ленинград, 1938, стр. 391–392; E. F r a e n k e l, Litauisches etymologisches Wörterbuch, Göttingen, 1955–1964.

² Žr. LKŽ, I, p. 427.

³ Skliausteliuose čia ir toliau nurodomi originalo atitikmenys.

motojas“ EE 170,5, DP 476,17, *rudulis* „vargšas, skurdžius (Arme, nędzny)“ BB Sir. 13,24, PK 77,15, DP 332,42, *sambaręs* „tokia rinkliava, mezliava“ BB II Kar. 23,35, *samdinykas* „samdiny“ MK 36,14 (ir *samdiny* „t.p.“ D¹ 91), *samdytojas* „kas samdo“ D¹ 91, *talokas* „merga (Dirne)“ BB II Kar. 5,2, *tarnaitę* „samdinę“ DP 563,5 (ir *tarneitę* „t.p.“ MK 36,13), *tarnas* „samdiny“ MK 36,13, *tarnauti* „būti tarnu“ BB Teis. 10,13, *ūkinykas* „kas turi ūkį“ MK 17,4, *užvaizdas* „prievažidas, prižiūrętojas“ EE 106,23, *vagis* „kas vagia“ PS I 28,2, *vargeta* „vargšas, varguolis (nędznica)“ DP 20,4 (ir *varguolis* „t.p.“ PK 64,20–21), *veldamas* „pavaldiny (poddany)“ MK 32,11–12, DP 4,10; 85,43; 484, 44; 497,14, *vergas* „beteisis žmogus“ BP I 9,14, *vergti* „būti vergu“ BB I Sam. 4,9, *viešpatis* „valdovas, ponas“ MK 11,11, „šeimininkas“ MK 36,15, „dievas“ MK 51,7 ..., b) *elgetauti* „išmaldos prašyti“ DP 105,50, *elgetavimas* „išmaldos prašymas“ D³ 540, *elgtis* „elgetauti (žebrač)“ PS I 358,10–11; II 103,16, *grynas* „neturtingas (ubogi)“ DP 4,11, PS I 56,22, *grynumas* „neturtingumas (ubostwo)“ DP 4,10, *jungas* „priespauda“ MG II 262,4, DP 394,22, *laisvę* „nebuvimas apribojimų (wolność, libertas)“ D³ 429, SIG 120,2, *lębauti* „puotauti, ūžti“ BP I 24,10, KIG² 554,9, *luomas* „stonas (stan)“ DP 39,11, SE 23,7, *mezliava* „tokia duoklę“ BP I 55,7, *nuoma* „atlyginimas už nuomojimą“ MG II 389,5–6, DP 280,33, *priespauda* „teisių ir laisvių suvaržymas“ DK 57,2, DP 6,8, SE 240,2, *tarnauti* „būti tarnu“ MK 50,6, *vargas* „vargimas, vargingas gyvenimas“ MK 54,21 (ir *vargsmas* „t.p.“ MG II 561,9), *vargti* „vargą kęsti“ MG II 391,7 ..., c) *alga* „atlyginimas“ MK 76,21, *balva* „dovana, kyšis“ BB II Moz. 23,8, DP 247,13, *iždas* „turtas, lęšų visuma (skarb)“ PK 154,24, PS I 39,8, *laidavimas* „garantavimas“ MP 281a,37, *laiduoti* „garantuoti (ręczyć)“ DP 36,8, *lobis* „turtas“ MK 16,22, *lobus* „turtingas“ DP 278,12, *mokestis* „užmokestis, atlyginimas (zapłata)“ DP 108,37, *nauda* „grobis (Beute)“ BB I Sam. 14,30, *paveldęti* „įgyti, gauti palikimą“ BB I Moz. 15,8, PS I 6,27, *pelnas* „nauda (pożytek)“ DP 271,5, KN 32,10, *pralobti* „praturtęti“ BB I Moz. 26, 13, *skelęti* „būti skolingam“ MK 32,12, DK 36,2, *skola* „paskolintas dalykas (Schuld, dług)“ BB I Sam. 22,2, PK 87,14, *turtas* „lobis“ EE 167,9, *uždarbis* „kas uždirtbta“ ChB Pov. I kor. 3,8, *vagystę* „vogtas daiktas“ PS I 28,3, *veržti* „savintis (brač)“ DP 270,32, *vogti* „savintis svetimą daiktą“ MK 19,12 ..., d) *jaunikis* „vedlys“ BP I 174,9, *kraitis* „nuotakos turtas“ MT 225,19, *moterystę* „vedybinis gyvenimas“ DP 68,45, *naminykas* „namiškis“ DP 229,55, SE 85,34, *našlę* „mirusio vyro žmona“ MK 38,8, *pagamas* „palikuonis“ BB I Moz. 10,32 (ir

palikuonis „t.p.“ BB Hiob. 18,19, DP 51,32), *piršti* „kalbinti ką vesti ar tekėti (freien)“ BB IV Moz. 36,8, *sužieduoti* „sužadėti“ PS I 217,10, *sužieduotinis,-ė* „sužadėtinis,-ė (oblubieniec,-ca)“ PS I 216,22–23; II 125,10, *svečias* „iš svetur atvykęs į šeimą žmogus“ MK 48,5, *tekėti* „eiti už vyro“ DP 50,45, *tevainis* „tėvonis, įpėdinis, paveldėtojas (dzie-dźic)“ Ech 61,7, PK 17,19, DK 11,17 (ir *tėvonis* „t.p.“ Ech 27,21, *tėvuonis* „t.p.“ DP 77,40), *užkurti* „vesti, imti pačią“ BB V Moz. 25,7, *vesti* „imti pačią“ DP 50,45, *vienturtis* „vienas sūnus šeimoje“ EE 121,12 (ir *vienaturtis* „t.p.“ EP 121,10), *viešėti* „būti svečiuose, viešėtis“ SE 18,17, *viešnia* „svečias moteris“ PS I 143,13 ..., e) *bendras* „bendrininkas, dalyvis (uczestnik)“ DP 326,7–8, *bendrystė* „bendravimas (obcowanie)“ DK 41,5, *dalinykas* „dalyvis, bendrininkas (uczestnik)“ DP 31,36, *draugas* „bičiulis“ MG I 189,4, DP 387,17, *draugauti* „bendrauti, bičiuliauti“ BB Jer. 2,25, *draugė* „būrys“ EE 124,13, *draugystė* „bendravimas“ MK 22,8, MG II 586,14, *liaudis* „minia, žmonės (lud)“ DP 22,22, *minia* „žmonių būrys (rzesza)“ DK 132,5, *pagalba* „pagelbėjimas, padėjimas“ MK 47,4, *sandara* „sutarimas“ EE 122,8, DP 3,16 (ir *sandaras* „t.p.“ GA 91,13), *tauta* „toks visuomenės vienetas, giminė“ DK 40,14, „kraštas, šalis (Land)“ BB II Moz. 12,25 ir kt.

Iš šios grupės žodžių dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje nevartojami, rodos, tik *balva*, *pagamas*, *rudulis*, *sambarės*, *talokas* ir *skelelti*. Labai retai (paprastai tik Lietuvos istorijos veikaluose) tepasitaiko taip pat istorizmai *baudžiava*, *mezliava*, *užvaizdas*, *veldamas* ir pan. Archainį atspalvį dabar turi ir kur-ne-kur tarmėse dar išlikę žodžiai *tėvainis* (*tėvainis* „patėvis“ – Židikai), *tėvonis* (*tėvonis* „tėvo įpėdinis“ – Kupiškis); archainės yra taip pat ir atskiros kai kurių žodžių reikšmės (pvz., „neturtingo, vargingo“ reikšmė žodyje *grynas*, „vaiko“ – žodyje *bernas*, „elgetauti“ – žodyje *elgtis*, „pavaldinio“ – žodyje *kaimynas*, „grobio“ – žodyje *nauda*, „vesti“ – žodyje *užkurti* ir kt.).

Tarybiniais metais, pakitus socialinei santvarkai ir įsitvirtinus naujiems socialistiniams visuomenės santykiams, į pasyviają vartoseną perėjo tokie šios grupės žodžiai, kaip *didžiūnas*, *elgeta*, *elgetauti*, *įnamys*, *samdininkas*, *tarnaitė*, *viešpats* ir kt. Be to, tarybinio laikotarpiu gero-kai pakito ir kai kurių šios grupės žodžių semantinė struktūra (pvz., *liaudis*, be senovinės platesnės reikšmės „žmonės“, imtas vartoti ir siauresne „darbo žmonių“ reikšme, taip pat perkeltine „socialistinės šalies gyventojų“ reikšme; *bernas* nustotas plačiau vartoti „samdinio“, *merga* – „samdinės“ reikšmėmis ir t.t.).

§ 188. Kita ryškiai išsiskirianti ir labai gausi liaudinės lietuviškosios leksikos grupė – tai įvairių žmogaus kūno dalių, žmogaus organų bei jų gaminamų produktų pavadinimai: *akis* „regėjimo organas“ MK 8,8, *alkūnė* „rankos kaulų sąnara“ DP 219,10, (ir *elkūnas* „t.p.“ BB Hiob. 31,22), *antakis* „žandas, veidas (Backe, Antlitz)“ BB I Kar. 22,24, *antkaktis* „galvos priekis“ BB III Moz. 13,41, *ašara* „akių liaukų skystis“ MG II 513,16, *atodūsis* „atsidusimas, atsikvėpimas“ MKr 33,8, *ausis* „girdėjimo organas“ MK 8,9, *ažupentis* „užkulnis“ D³ 193, *bamba* „pilvo duobelė“ D¹ 120, *barzda* „smakro plaukai; smakras (Bart)“ BB III Moz. 13,30, D³ 22, *blakstienas* „akių voko plaukas“ MG II 527,5, *blauzda* „tokia kojos dalis, staibis“ EE 220,6, *bruvis* „antakis“ D³ 22, *burna* „tokia galvos dalis, nasrai (paszczeķa)“ PK 67,25, *dantis* „toks kramtomasis organas“ MG II 401,14, *dešinė* „dešinioji ranka“ MK 79,3, *dvėsti* „kvėpti“ MG II 588,17, Ech 59,12, BP I 406,23, *galva* „tokia kūno dalis“ GA 91,8, *gerklė* „burna (gęba)“ PK 89,17–18, *grobai* „žarnos?“ DP 163,21, *gysla* „sausgyslė“ BP I 188,26, *gomurys* „nasrai (paszczeķa)“ DK 144,15, *gymis* „veidas“ BB I Moz. 4,6, „išvaizda“ DP 145,20, *gurklys* „pasmakrė“ MG II 512,1, *inkstas* „toks organas“ MG II 516,14, *ikrai* „blauzdos“ BB V Moz. 28,35, *iščios* „viduriai (moters)“ MK 60,1, *jekanos* „kepenys (Leber)“ BB III Moz. 3,10 (ir *jaknos* „t.p.“ D¹ 190), *kairė* „kairioji ranka“ PS 39, 31–32, *kaklas* „galvą su liemeniu jungianti kūno dalis“ EE 183,4, *kakta* „tokia veido dalis“ Ech 59,20, *kaukolė* „numirėlio galvos kiaušas“ EE 215,4, *kaulas* „skeleto dalis“ MG II 466,2–3, *kelis* „kojos kaulų sąnara, kelienis“ EE 120,13, *kepanos* „kepenys, jeknos (Leber)“ BB III Moz. 3,10 (ir *kepenos* „t.p.“ BB II Moz. 29,13), *kiaušas* „galvos smegenų dengiamieji kaulai, kaukolė“ D¹16, *kirkšnis* „vieta tarp šlaunies ir apat. pilvo dalies“ D¹ 54, *klasčius* „viršugalvis (Scheitel)“ BB V Moz. 28,35, *koja* „toks organas, kuriuo einama“ GA 91,8, *kraujas* „toks organizmo skystis“ MK 25,11, *kreklas* „krūtis“ MG II 427,5–6, DP 118,14, *kremzlė* „toks stangrus organizmo audinys (cartilago)“ D¹ 12, *krumplys* „pirštų sąnario viršutinė dalis“ D¹ 56, *krūtinė* „prieikinė liemens dalis (pectus)“ D³ 293, *krūtys* „krūtinė“ EE 111,9, BP II 225,5, DP 43,22 ir „moters krūtinė“ MG I 193,3, BP I 292,6, D¹ 14, *kulnas* „užpakalinė pėdos dalis“ D³ 124 (ir *kulnis* BB I Moz. 3,15, D⁴ 87), *kulšis* „šlaunis“ BB I Moz. 24,9, *kumštis* „sugniaužta plaštaka“ EE 42,24, *kūnas* „žmogaus organizmas“ MK 22,12, *kupra* „atsikišusi nugaros dalis“ D¹ 33, ChB Pov. I. rym. 11,10, *liemuo* „motinos viduriai, iščios (macica, matrix, uterus muliebris)“ D³ 157, *liežuvis* „toks burnos

organas“ MG II 291,5, *lūpa* „burnos kraštas“ MG II 502,7, *melmuo* „dubens kaulas“ D³ 137, *mižalai* „šlapimas (Harn)“ BB II Kar. 18,27, *momuo* „viršugalvis“ MG 517,13, D¹ 14, *nagai* „pirštai“ BP I 120, 22, *nasrai* „burna, lūpos“ MK 49,4, DP 1,33, *nykštys* „toks pirštas (Dau-
men)“ BB III Moz. 14,14, *nosis* „uoslės organas“ MG II 463,14, *nugara* „pečiai (dorsum)“ D¹ 40, *nugarkaulis* „stuburas“ D³ 281, *oda* „skūra“ MG II 435,9, *padas* „kojos pėdos apačia“ MG II 436,7, *pagurklė* „pasmakrė“ D³ 78, *pakala* „nugara, pečiai (Schultern)“ BB Neh. 9,29, *pakaklys* „pakaklė, smakras (mentum)“ D¹ 126, *pakaušis* „galvos užpakalinė dalis, sprandas“ BB II Kar. 17,14, D¹ 183, *papai* „krū-
tys (Brüsten)“ BB Hiob. 3,12, *pažandė* „vieta po žandu“ D³ 278, *pažastė* „pažastis (axilla)“ D¹ 118 (ir *pažastis* D³ 280), *petis* (-ys?) „to-
kia nugaros dalis“ MG I 169,17, *pilvas* „virškinimo organai, viduriai“ BP I 66,3, *pirštas* „tokia rankos galūnė“ MK 47,11, *plaštaka* „delnas“ EE 44,16, *plaukas* „tokia plona išauga ant odos“ MK 34,18, *pleiskana* „odos atplaišėlė“ D³ 159, *plikė* „plika galva“ BB III Moz. 13,42, *ranka* „tokia žmogaus galūnė“ MK 73,5, *raukšla* „raukšlė, odos nelygumas“ PK 192,25 (ir *raukšlas* „t.p.“ BP I 145,23, *raukšlė* „t.p.“ D¹ 170), *rieš-
kučios* „toks delnų suglaudimas“ PS I 314,12–13 (ir *rieškučia* „sauja“ BB I Kar. 17,12), *rietas* „šlaunis“ BB V Moz. 28,57, DP 581,26, *są-
narys* „kaulų sandūra“ Ech 17,5, *sauja* „sulenktas delnas“ BP I 144,5, *seilė* „burnos liaukų skystis“ BB Hiob. 7,19, D¹ 168, *skilvys* „pilvas, skrandis (Bauch)“ BB IV Moz. 25,8, *slėpsna* „tokia pilvo sritis (hy-
pochondrion)“ EE 189,3, D³ 408, *smagenos* „dantų smegenys, dėsnos (gingiva)“ D¹ 28 (ir *smagenys* D³ 415), *smilkinys* „tokia galvos vieta“ D¹ 167, *snarglys* „nosies gleivės“ D³ 411, *sprandas* „užpakalinė kaklo dalis“ MG II 442,9, *staibis* „blauzda“ MG I 241,18, Ech 38,9, *stemplė* „ryklė, gerklė (garden, krtan)“ D³ 133, *strėnos* „apatinė nugaros dalis“ EE 129,8, *stuomuo* „liemuo“ EP 119,15–16, *subinė* „užpakalis“ BB I Sam. 6,4, *širdis* „kraujo varomasis organas“ BP I 189,16, *šlaunis* „viršutinė kojos dalis (femur)“ D³ 454, *šonkaulis* „šono kaulas“ Ech 52,18, BB I Moz. 2,21, *tulžis* „toks kepenų skystis“ MG II 443,10, *vei-
das* „priekinė galvos dalis“ BB I Moz. 4,5, *viduriai* „iščios (wnętrzności)“ DK 159,10 [ir „skrandis (żołądek)“ PS I 304,3, *vyzdys* „akies lėlytė“ BB V Moz. 32,10, *vokas* „akies uždangalas“ BB Sal. k. 4,25, D¹ 137, *žandas* „šoninė veido dalis“ MG II 508,11, D¹17, *žarnos* „viduriai (je-
lito)“ D¹ 46.

Nemaža šios grupės žodžių taip pat yra labai seni: panašiai kaip ir giminystės terminai, siekia tolimus ikirašytinės epochos (bendrosios

baltų ar indoeuropiečių prokalbės) laikus. Dabar iš šios grupės žodžių nei literatūrinėje kalboje, nei tarmėse nevartojami tikrai *klasčius* ir *kreklas*, kurie jau ir tuo metu, tur būt, buvo archainio pobūdžio dialektizmai, nes pirmasis užfiksuotas tik J. Bretkūno biblijoje, o antrasis – M. Daukšos ir kai kurių Rytų Prūsijos autorių (M. Mažvydo, J. Bretkūno ir L. Zengštoko) raštuose, be to, tik kada-ne-kada šalia dažnesnės *krūties*. Retai kur dabar tarmėse tebevartojamas ir žodis *ikrai*¹.

Vienas kitas šios grupės žodis ano meto lietuvių literatūrinėje kalboje būdavo vartojamas ir ne tokiomis reikšmėmis, kaip dabartinėje. Pvz., *kaklas*, kaip dar ir dabar kai kuriose tarmėse², be aukščiau nurodytos reikšmės, kartais turėdavo taip pat „gerklės“ ir „galvos“ bei „gyvybės“ reikšmę: a) ... negal waiksczoti, nei schaukti *kaklu* sawa MG II 463,16, ... wissu *kaklu* schauk, bilodami BP I 353,12, ... mana *kaklas* uszkimmo (: mein *Halss* ist *heisch*) RPs 69,4, Girtukles welitu, kad *kakla* pilditu SIG 121,2, Judošius pile *kaklan* kodelu SIG 132,15 ..., b) ... *káklą* ir giwátą sáwą padés DP 4,13 (: *gardlo* y żywot swoy położy VPM 5,31–32), ... iisai *káklą* sawą padéio vž iį DP 490,21 (: on *gardlo* swe położył za niego VP II 130,38), Kartays kalinis vnt *kaklo pasadintas* kaliney, izbega (: Pod czas więzien na *gardlo* posadzony wćieć może) PS I 10,7 ... Kaip matyti iš čia pateiktų pavyzdžių, šio žodžio metaforinės „galvos“ bei „gyvybės“ reikšmės iškyla aikštėn dažniausiai frazeologiniuose junginiuose (*padėti kaklą, pasodinti ant kaklo* ir pan.), be to, yra atsiradusios veikiausiai dėl originalo teksto įtakos.

Žodis *krūtys* XVI–XVII a. raštuose buvo vartojamas ne tik „moters krūtinės, mamma“, bet, panašiai kaip ir kai kur dabar tarmėse³, dar ir platesne „krūtinės apskritai, pectus“ reikšme, pvz.: Muitinikas ... musche *krutisna* sawa bilodams EE 111,9, Schissai sunus ... *krutis* sawa musch BP II 225,5 gužėio ant *krutų* io DP 412,41 (: odpoczywał ... na *piersiach* iego VP II 33,14–15), O ans połes and *kruciu* Jesaus ... ChB Jon. 13,25 ir kt.

Žodis *nasrai* (paprastai daugiskaitinė lytis) to meto raštuose buvo vartojamas ne tik „gyvulio snukio“, bet ir „burnos“ bei „lūpų“ reikšme (plg.: teiktumbeis pryimt offiérą szirdés, ir *nasrų* manų DK 146,20 = raczył przyiąć tę ofiarę serca y *vst* moich LK 132,1, asch atwæršiu *Nas-*

¹ Žr. LKŽ, IV, p. 32.

² Žr. ten pat, V, p. 92.

³ Žr. ten pat, VI, Vilnius, 1962, p. 739.

rus mano = ich wil meinen *Mund* auffthun RPs 78,2, *nesirado nasrouse* io wilus = nie nalazła się zdrada w *wściech* iego PS I 49,7–8, *tos zmones artynas manesp nasreys* (tais. iš *łupomis*) sawo ChB Mat. 15,8 ir kt.).

Dėl kitų kalbų (dažniausiai lenkų kalbos) įtakos žodis *galva* atskiruose ano meto raštuose kartais būdavo pavartojamas „knygos skirsnio“ reikšme (plg.: Euangelyaie paraschit, ira S. Matheiuipj. tapagaliausiągi *Galwagi* MK 24,9 = w Euangeliej napissano v swiętego macieia wostatecznym *capit.*, Stang Mžv. 6), *liežuvis* – „kalbos“ reikšme (plg.: dėkawodami iam *liežuwiu* müssų DK 77,14 = dėkuiac mu *ięzykiem* naszym LK 74,4–7), *sąnarys* – „bendruomenės nario“ reikšme (plg.: Tame skaitime pamatissime, kaip mokitinius sawus *sąnarius* DP 198,28 = W tym czytaniu obaczywamy, iako vcznie swoje, *czlonki* swe VPM 336,35).

§ 189. Labai stambi ir semantiškai apibrėžta yra taip pat liaudinės lietuviškosios leksikos grupė, apimanti įvairių gyvūnų pavadinimus. Joje galima išskirti dar smulkesnes grupes, reiškiančias naminių gyvulių (a), laukinių gyvulių (b), paukščių (c), vabzdžių (d), žuvų (e), roplių (f) ir kitų gyvūnų (g) pavadinimus, pvz.: a) *arklys* „toks naminis gyvulys“ BP I 8,24, DP 65,44, *ašva* „kumelė“ D¹ 54 (ir *ašviena* „t.p.“ ChB 418,12, *ešva* „t.p.“ BB Sir. 33,6), *avinas* „avių patinas, baronas“ MG II 462,8, DP 263,38, *avis* „avelė“ MG II 433,11 (ir *avelė* „t.p.“ BP I 418,6), *bandykštis* „galvijas“ MG II 439,19–20, *eržilas* „kumelys“ BB Sir. 33,6, D¹ 27, *galvijas* „gyvulys“ EE 115,18, *jautis* „bulius, veršis“ MK 31,11, *kalė* „šuns patelė“ D³ 369, *karvė* „toks naminis gyvulys“ BB I Moz. 15,9, D¹ 65, *keltuva* „galvijai“ MG II 433,10, *kiaulė* „toks naminis gyvulys“ Ech 4,1, BP II 223,8, *kuinas* „toks menkas arklys“ DP 16,16, *kumelė* „arklio patelė“ D¹ 54, *kumelys* „eržilas“ BB I Moz. 49,11, *meitėlis* „kastruotas kuilys (wieprz)“ DP 614,47, PS I 354,30, *ožka* „ožio patelė“ BB I Moz. 15,9, *ožys* „ožkos patinas“ D¹ 62, *paršas* „kiaulė (Schwein)“ BB III Moz. 11,7, *pekus* „galvijas“ MG I 193,9, PK 5,3, *šuo* „toks naminis gyvulys“ MG II 291,6, PK 209,6, *tekis* „nekastruotas jautis“ BB I Moz. 32,15, *telias* „veršis“ ChB Luk. 15,23, *veršis* „jautis“ MG II 292,8, *žirgas* „gražus, puikus arklys“ BB V Moz. 17,16, DP 3,51 ..., b) *audenė* „kiaunė? (Marder)“ BB Iz. 34,14, *bebrus* „bebras, toks graužikas“ D³ 19, *briedis* „toks elnių šeimos gyvulys“ BB V Moz. 14,5, D¹ 73, *elnis* „elnias“ DP 19,8, SIG 235,20 (ir *elenis* „briedis (Hirsch)“ BB V Moz. 12,15), *ežys* „toks spygliuotas gyvulėlis“ BB III Moz. 11,30, D¹ 47, *kiaunė* „toks brangiakailis žvėrelis“ D¹ 68,

kiškis „zuikis“ BB III Moz. 11,6, D¹ 207, *kurmis* „toks žemrausis gyvuliukas“ BB III Moz. 11,30, D¹ 64, *lapė* „toks plėšrus gyvulys“ BB Teis. 15,4, *lūšis* „pantera? pard (pardus)“ PS I 294,22; II 158,21, *pelė* „toks mažas graužikas (Maus)“ BB III Moz. 11,29, *stirna* „laukinė ožka“ BB V Moz. 12,15, *stumbras* „bizonas (Auerochs)“ BB V Moz. 14,5, *šarmuo* „toks plėšrus žvėrelis (Wiesel)“ BB III Moz. 11,29, *šernas* „laukinė kiaulė“ MP III 15,53, MT 216a,9, *šeškus* „šeškas, toks plėšrus žvėrelis“ D¹ 180, *tauras* „laukinis galvijas“ MP III 21,43, *ūdra* „toks vandens žvėrelis (lutra)“ D³ 495 (ir *ūdras* „t.p.“ D¹ 199), *vilkas* „toks plėšrūnas“ MG II 335,8, SE 39,5, *voverė* „toks medžiais laipiojantis žvėrelis“ D¹ 193, *žebenkštis* „toks kailinis žvėrelis (Wiesel)“ BB III Moz. 11,29, D¹ 70, *žiurkė* „toks pelių giminės graužikas“ D³ 434, *žvėris* „laukinis gyvulys plėšrūnas“ MG II 289,3 ..., c) *antis* „toks vandens paukštis“ D¹ 50, *apuokas* „į pelėdą panašus paukštis (Uhu)“ BB V Moz. 14,16, D¹ 153, *arelis* „erelis“ PS I 298,10–11 (ir *erelis* „t.p.“ MG II 353,3, EE 138,11), *balandis* „karvelis“ BB I Moz. 15,9, *baublys* „dūkas, rėkllys (Rohrdommel)“ BB III Moz. 11,18, *blezdinga* „kregždė (Schwalbe)“ BB V Moz. 14,18, *dagilis* „toks paukštelis giesmininkas“ D¹ 16, *gaidys* „vištų patinas“ MK 11,5, *garnys* „toks balų paukštis“ D¹ 16, *gegužė* „gegutė“ BB III Moz. 11,16, D¹ 41, *genys* „medžius kalantis paukštis“ D¹ 28, *gervė* „toks balų paukštis (grus)“ D³ 552, *griežė* „griežlė“ D³ 31, *gulbis* „gulbė“ BB V Moz. 14,17, D¹ 69, *yvas* „apuokas“ MG II 473,3, *jerubė* „toks tetervinų giminės paukštis (attagen)“ D¹ 44, *karvelis* „balandis“ MG I 234,12, DP 611,35, *kėkštas* „toks margas paukštis (garrulus)“ BB V Moz. 14,18, D¹ 171, *keršulis* „laukinis karvelis (palumbes)“ D¹ 40, *kielė* „toks ilgauodegis paukštelis (motacilla)“ D¹ 123, *kregždė* „blezdinga“ BB V Moz. 14,18, *kryklė* „laukinė antis (cyranka, queredula)“ D³ 39, *kukutis* „kukutis, tūtlys (Wiedehopf, upupa)“ BB III Moz. 11,19, D¹ 27, *kuosa* „tokia varna, kiaukė“ D¹ 52, *kurklelis* „toks balandis (Turteltaube)“ EE 47,9–10, BB I Moz. 15,9, *lakštingala* „toks paukštelis giesmininkas (luscinia)“ D¹ 169, *lingė* „peslys (Weihe, kania, milvus)“ BB III Moz. 11,14, DP 410,39, D¹ 51, *meleta* „toks genių šeimos paukštis (picus)“ D³ 551, *naktikovas* „naktinis kranklys (strix, nycitorax)“ D¹ 168, *naras* „toks narūnas paukštis“ BB V Moz. 14,13, D¹ 98, *paukštis* „skraidantis plunksnuotas gyvūnas“ MG II 473,5, *pelėda* „toks nakties paukštis“ BB V Moz. 14,15, *pempė* „toks balų paukštis (czajka)“ D¹ 17, *peslys* „toks vanagas (Sperber, milvus)“ BB III Moz. 11,13, DP 410,39, D¹ 51, *piepala* „putpelė“ BP I 414,19, D¹ 144,

purplelis „toks karvelis (turtur)“ D¹ 165, EP 162,7, *sniegana* „toks strazdas (kwiczoł, turdus minor)¹“ D³ 146, *strazdas* „toks paukštelis giesmininkas (turdus)“ D¹ 26, *šarka* „toks varnų giminės paukštis“ D¹ 173, *šikšnisparnis* „šikšnosparnis (Fledermaus)“ BB III Moz. 11,18, *tetirvinas* „toks didelis miško paukštis“ D¹ 15 (ir *tetervinas* D³ 35), *tūtlys* „kukutis (Wiedehopf)“ BB III Moz. 11,19, *vānagas* „toks plėšrus paukštis“ BB III Moz. 11,13, D¹ 33, *varnas* „kranklys“ MG II 427,11, *varnėnas* „šnekutis, špokas“ D³ 437, *vieversys* „vyturys“ D¹ 30, *višta* „toks naminis paukštis“ BP I 296,5, *žąsinas* „žąsies patinas“ D³ 67, *žąsis* „toks vandens paukštis“ BP I 89,22, *žugara* „garnys (ardea)“ D¹ 16, *žuvėdra* „toks žuvis gaudantis paukštis (Fischaar)“ BB III Moz. 11,13, *žvirblis* „toks paukštelis“ D¹ 196, ChB Luk. 12,6 ..., d) *bitė* „medų nešantis vabzdys“ PS I 313,13 (ir *bitis* „t.p.“ BB V Moz. 1,44), *bitinas* „bičių motinėlė“ D³ 369, *blakutė* „blakė (cimex)“ D¹ 13, *blusa* „toks parazitinis vabzdys“ BB I Sam. 24,15, DP 11,19, *erkė* „t.p.“ D³ 106, *kamanė* „laukinė bitė, samanė“ PS I 316,13, *kandis* „toks drabužius kajojantis vabaliukas“ BP II 397,19, KN 207,11, *kurklys* „skorpionas (scorpio)“ D¹ 93, PS I 381,18 – 19, *musė(-ia?)* „toks dvisparnis vabaliukas“ ChB Mat. 23,24, *peteliškė* „drugelis? (ognik)“ D³ 258, *skėrys* „toks augalų kenkėjas (szarancza)“ PS I 313,10, *skrudėlė* „skruzdė“ D¹ 83 (ir *skruzdėlė* BB Sal. k. 6,6, D⁴ 120), *sparva* „tokia musė, gyls“ D³ 80, *svirplys* „toks čirškiantis vabzdys (grillus)“ D¹ 177, *uodas* „toks kraugerys vabzdelis“ D¹ 59, *utėlė* „toks parazitinis vabalėlis“ BB II Moz. 8,16, *vabalas* „vabzdys“ RPs 105,34, *vapsa* „tokia didelė širšė“ BB Joz. 24,12, *voras* „tinklą audžiantis vabzdys“ MP III 29,44, *žio-gas* „ožiukas, šoklys“ BB IV Moz. 13,34, DP 620,13 ..., e) *ešerys* „tokia spygliuotais pelėkais žuvis“ D¹ 113, *karšis* „tokia plokščia žuvis, palšis“ D³ 28, *lydeka* „lydys“ D¹ 164, *pugžlys* „tokia žuvelė dygiais pelėkais“ D³ 86, *šapalas* „tokia upių žuvis“ D³ 86, *ungurys* „gyvatės pavidalo žuvis“ D¹ 191, *upėtakis* „tokia marga žuvis (trutta)“ D³ 369, *vėgėlė* „tokia plėšri žuvis (lacertus fluvialis)“ D¹ 80, *žuvis* „toks vandens gyvūnas“ MG II 427,13 ..., f) *anginas* „gyvatė“ MG I 196,11, *angis* „t.p.“ MG II 401,9, *dėlė* „siurbėlė (hirudo)“ D³ 215, *driežas* „toks roplys“ BB III Moz. 11,30, DP 529,41, *gyvatė* „angis“ D¹ 33, *kurklys* „toks šliužas, chameleonas (Molch)“ BB III Moz. 11,30, *žaltys* „toks gyva-

¹ Čia tur būt, autorius (K. Sirvydas) netiksliai yra nurodęs lenkiškus ir lotyniškus sniegenos pavadinimus: *strazdas* (Turdus minor ar Turdus pilaris L) lietuvių, rodos, nevadinamas *sniegana*.

tės pavidalo šliaužikas“ EE 82,1, BB I Moz. 3,2 ..., g) *kirmėlė* „kirminas“ BP I 112,20, BB I Moz. 1,24 (ir *kirmis* „t.p.“ BB I Moz. 1,24), *rupūžė* „toks varliagyvis“ BB III Moz. 11,29, *varlė* „t.p.“ BB II Moz. 8,2, *vėžys* „toks vandens gyvūnas (Krebs)“ BB II Pov. 1. Tim. 2,17 ...

Didžioji šios grupės žodžių dalis, panašiai kaip giminystės terminai ar žmogaus kūno dalių pavadinimai, taip pat yra žilos senovės palikai. Kai kurie jų, pvz., *ašva* (*ešva*), *žugara*, sprendžiant iš jų vartojimo retumo, jau ir XVI–XVII a. galėjo būti archaizmai. Tai ypač pasakytina apie *žugarą*, kuris „garnio (Ardea)“ reikšme teaptiktas tik K. Sirvydo žodyno I (II?) leidime. Dabartinės literatūrinės kalbos požiūriu, archainį bei tarminį atspalvį turi taip pat žodžiai *bandykštis*, *keltuva*, *pekus*, kurie (ypač du paskutiniai) anuo metu buvo dar gana dažnai vartojami įvairiuose raštuose, o dabar težinomi tiktai iš atskirų šnektų: *bandykštis* – iš Akmenės, Barstyčių, Betygalos apylinkių¹, *keltuva* – iš Adutiškio, Apso, Tverėčiaus, Daugų, Varėnos ir kt. rytų bei pietų Lietuvos vietų², o *pekus* – vien iš Zietelos (Baltarusijos TSR) šnektos³.

Semantiniu atžvilgiu bemaž visi ano meto literatūrinės kalbos paminkluose užfiksuoti gyvūnų pavadinimai išliko nepakitę ir ligi mūsų dienų. Tiktai *lūšis* ir *kurklys* K. Sirvydo raštuose buvo vartojami nedabartinėmis reikšmėmis: *lūšim* buvo vadinama „pantera“ (plg. jey gal atmaynit Murinas odu sawo, aba *lūšis* margibes sawo: ješli može odmienić Murzyn skorę swoię, abo *Pard* pstroćiny swoię PS I 294,20–23), o *kurkliu* – „skorpionas“ (plg. *kurklis* turi apipenus vodegay: niedźwiadek ma iad w ogonie PS I 381,18–20; *niedźwiadzek*, scorpis et scorio, nepa, *kurklis* D¹ 93). Bet šitokios tų žodžių reikšmės buvo, tur būt, K. Sirvydo individualios vartosenos padaras ir jo raštuose atsirado dėl to, kad autorius nežinojo kitų lietuviškų atitikmenų minėtiems gyvūnams (t.y. panterai ir skorpionui) pavadinti. Tuometinėje liaudies kalboje (tarmėse), panašiai kaip ir dabar, *lūšimi* veikiausiai buvo vadinamas tik „plėšrus kačių šeimos gyvulys (Lynx)“, o *kurkliu* – „toks svirplių šeimos vabzdys; turklys, parplys (Gryllotalpa)“.

Religiniuose ano meto raštuose vienas kitas naminių gyvulių pavadinimas buvo vartojamas ir perkeltinėmis biblinėmis reikšmėmis (pvz.,

¹ Žr. LKŽ, I, p. 521.

² Žr. ten pat, V, p. 551.

³ Žr. LKŽK, P. Aruma a, Litauische mundartliche Texte aus der Wilnaer Gegend, Dorpat, 1930, S. 53.

avelė, avis – „dievo ar dvasininko globojamasis, tikintysis“, *avinas, avinėlis* – „dievo sūnus, Kristus“, plg.: Jei to trumpa maksla makiti vsztruksit | *Aweles* iusu amszinai praszudisit MK 12,3–4, Mana *awis* klausa mana balso BP II 127, 15, Jog asch esmi *Awins* Diewa: Kurs neschu ghriekus swieta MG II 371,4–5, Ischganimas testow tam, kurs ant Sosta sœd, musu Diewui ir *Awinelui* EE 187,17).

§ 190. Stamboka ir semantiškai apibrėžta yra taip pat liaudinės lietuviškosios leksikos grupė, žyminti įvairių augalų pavadinimus. Iš šios grupės žodžių XVI–XVII a. raštuose, ypač K. Sirvydo žodyne, daugiausia randama medžių ir krūmų (a), kiek mažiau – įvairių žolių bei gėlių (b), dar mažiau – javų (c), uogų bei uogienojų (d), grybų (e) ir kitų augalų (f) pavadinimų, pvz.: a) *aliksniis* „alksnis“ D¹ 113, *apvynys* „apynys“ D³ 30, *qžuolas* „toks kietas medis“ BB I Moz. 35,8, *beržas* „toks medis (betula)“ D³ 23, *blindė* „toks gluosnių šeimos medis, blindis“ D¹ 193, *eglē* „toks spygliuotas medis“ BB I Moz. 6,14, *epušė* „drebulė“ D¹ 115, *erškėtis* „toks dygliuotas krūmas“ MG II 443,5, EE 104,22, *ėglis* „kadagys“ KN 199,11, *gluosnis* „toks medis (Weide, wierzba)“ BB III Moz. 23,30, PK 98,4 (ir *gluoksnis* MP 96,4), *ieva* „toks medis (iwa, ilex)“¹ D¹ 48, *kadagys* „ėglis (Wacholder)“ BB I Kar. 19,4, *karklas* „toks gluosnių šeimos krūmas“ D³ 90, *klevas* „toks medis karpytais lapais (acer)“ D¹ 56, *krūmas* „toks į medį panašus augalas“ BB I Moz. 22,13, *lazdynas* „lazdų krūmas, riešutmedis“ D³ 152, *liepa* „toks medis medingais žiedais“ D¹ 73, *medis* „toks daugiametis augalas“ MG II 424,8, *obelis* „toks vaismedis? (oliwa)“ PK 186,15, D¹ 43, *pušis* „toks spygliuotas medis (Föhre)“ BB II Moz. 26,26, *putinas* „toks krūmas baltais žiedais (kalina)“ D¹ 50, *skroblus* „toks medis, skroblas“ D¹ 38, *šermukšnis* „toks medis raudonomis uogomis (sorbus)“ D³ 85, *uosis* „toks kietas medis (fraxinus)“ D¹ 47, *vinkšna* „toks guobinių šeimos medis (ulmus)“ D³ 475, *žilvitis* „toks gluosnių šeimos medis (salix)“ D¹ 193 ..., b) *dagys* „tokia piktžolė aštriais dygliais“ Ech 52,20, BB I Moz. 3,18, *dilgynė* „dilgė, dilgelė“ MP 182a,37, PS I 100,6, *dirsas* „tokia rugiuose auganti piktžolė, dirsė“ D³ 124 (ir *dirsė* „t.p.“ BP I 211,22), *drignė* „toks nuodingas augalas (szalej)“ D³ 432, *garšvas* „toks augalas, garšva? (giersz, apium)“ D¹ 34, *gėlė* „žibuoklė (podlaszczka, viola)“ D³ 309, *kietis* „tokia žolė“ MP 337,10, D³ 26, *meldai* „tokie vandens augalai (Rohr)“ BB II Moz. 2,3, *nendré* „toks vandens augalas“ EE 14,4, *oškabarzdis* „asiūklis (koziabroda)“

¹ Čia, tur būt, netiksliai nurodyti *ievos* atitikmenys lenkų ir lotynų kalbose.

D¹ 62, *papartis* „toks sporinis augalas (filix)“ D³ 284, *rūgštyne* „tokia žolė su rūgščiais lapais“ D¹ 163 (ir *rūškynė* „t.p.“ D¹ 57), *smilga* „tokia varpinių šeimos žolė (festuca)“ D¹ 61, *švendrė* „nendrė (Schilf)“ BB II Moz. 2,3, *usnė* „tokia dygi piktžolė“ WP 147 (ir *usnia* Ech 52,20, *usnis* BPI 248,24), *varnalėša* „toks augalas (łopian, lappa)“ MP 329,13, D¹ 73, *viržis* „toks pušynų žolynas, viržė (wrzos)“ D¹ 197, *vištakojė* „tokia žolė, šventagaršvė? (dzięgel, angelica)“ D³ 58, *žliugė* „tokia žolė (ślaz, malva)“ D¹ 168, *žolė* „toks plono stiebelio augalas“ MK 62,19 ..., c) *aguona* „aguonos grūdas (głowica, capitellum)“ D¹ 35, *atuoriečiai* „vasarojus, vasariniai kviečiai (jarka, jara pszenica)“ D³ 85, *aviža* „toks pašarinis javas“ D¹ 117, *javas* „duoninis ar pašarinis augalas ar grūdas“ MK 55,4, *laisis* „toks ankštinis augalas, lęšis (lens)“ D⁴ 293, *linas* „toks pluoštinis augalas“ EE 167,23, UB 148,36, *miežis* „toks varpinis javas“ EE 58,23, BP I 305,16, *pupa* „toks ankštinis augalas (Bohne)“ BB II Sam. 17,28, *rugys* „toks varpinis duoninis javas“ BB II Moz. 9,32, D³ 559, *vasarojas* „ankštiniai javai? (jarzyna, legumen)“ D¹ 44, *žirnis* „toks ankštinis javas“ D¹ 39 ..., d) *avietė* „toks krūminis augalas ar jo uoga (malina)“ D¹ 76, *serbenta* „toks vaiskrūmis ar jo uoga“ D³ 330, *uoga* „toks augalo vaisius“ EE 104,23, BB I Moz. 40,11, *žemuogė* „toks žolinis augalas ar jo uoga“ D¹ 138 ..., e) *pintis* „toks ant medžių kamienų augantis grybas“ MT 61a,10 (err.), *ruduokė* „rudmėsė, toks grybas“ D¹ 154, *umėdė* „toks grybas (bedłka)“ D³ 10, *žėklis* „pintis“ MT 61a,10 (err.) ..., f) *ropė* „tokia daržovė“ D¹ 161, *samanos* „tokie sporiniai drėgnų vietų augalai (muscus)“ D¹ 78, *tirkšlys* „amalas, toks parazitinis augalas (jemioła)“ D¹ 47, *viralas* „daržovė“ BB II Kar. 4,38, ChB Mork. 4,32, KIG² 428,11 ...

Bemaž visi šios grupės žodžiai, kurių dauguma taip pat yra seni veldiniai, tomis pačiomis pagrindinėmis reikšmėmis siauriau ar plačiau vartojami ir mūsų dienų literatūrinėje kalboje. Iš čia suminėtų augalų pavadinimų dabar nebevartojami, rodos, tiktai *vištakojė*, *tirkšlys* ir *žėklis* (nekalbant apie fonetinį dialektizmą ar dėl spaudos klaidos atsiradusią lytį *laisis*, kurios vietoj vartojamas *lęšis*)¹. Bet rytų bei šiaurės Lietuvos tarmėse (apie Dusetas, Linkmenis, Pakruojį, Tauragnus, Vaškus ...) pasitaiko pirmojo žodžio variantas *vištakojis*, turintis „šliaužiančiojo vėdryno (*Ranunculus repens*)“, „paprastosios garšvos (*Aegopo-*

¹ Plačiau apie *laisį* žr. K. Morkūnas, Dėl senųjų raštų formos *laisis*, kn.: LTSR MA Darbai, ser. A, 2(9), 1960, p. 153–155.

dium podagraria)“ ar „šventagaršvės (Angelica)“ reikšmes. Kas kita *tirkšlys*: minėtajai reikšme jis težinomas tik iš ankstesniųjų žodynų (K. Sirvydo, rankraštinių Kurzmano ir vad. Krauzės)¹.

§ 191. Labai stambią ir semantiniu atžvilgiu ryškią liaudinės lietuviškosios leksikos grupę sudaro taip pat įvairių negyvosios gamtos kūnų bei reiškinių pavadinimai. Šioje grupėje galima dar išskirti 2 stambesnes ir 3 smulkesnes grupeles, būtent: atmosferos reiškinį (a), žemės paviršiaus daiktų bei reiškinių (b), metalų bei mineralų (c), dangaus kūnų (d) ir šiaip visokių medžiagų, cheminių reiškinių ar procesų pavadinimus (e). Pvz.: a) *atadrėgis* „atodrėkis, atlydys“ D¹ 109 (ir *atvilgis* t.p.), *audra* „vėtra“ Ech 60,18, BP I 7,9, DP 78,37, *brėkšti* „aušti, švisti“ BB Hiob. 3,9, *dargana* „blogas oras“ DP 219b,29, *debesis* „susitelkę garai ore“ MG I 172,3, *dignas*² „drignius, šviesus ratas apie mėnulį“ D³ 113, *garas* „rūkas“ BP I 200,25, *giedra* „gražus, saulėtas oras“ MG II 559,11, *giedrėti* „eiti giedryn“ KLG² 435, 24, *kaitra* „didelis karštis“ BG 16,1, *karštis* „kaitra, karštumas“ BP I 230,10, *kruša* „ledų krituliai (Hagel)“ BB II Moz. 10,5, *lankas* „vaivorykštė“ BB I Moz. 9,14, *lašas* „skysčio rutuliukas“ EE 198,14, *lašėjimas* „lašų kritimas, varvėjimas“ D¹ 51, *lašėti* „lašams kristi, varvėti“ MG II 288,15, *lijunda* „lijundra (žlod)“ D³ 547, *lyti* „lietui kristi“ MG I 172,3, *lytus* „lietus“ MG I 241, 11 (ir *lietus* DP 72,46), *liūtis* „smarkus lietus“ D¹ 95, *miglė* „migla, rūkas“ BB I Moz. 2,6, *oras* „atmosfera“ MG II 303,10, *perkūnas* „griaustinis“ MG II 554,9, *perkūnija* „audra su griaustiniu“ MP 206a,6, MT 243a,18, *pusnis* „sniego krūva“ D³ 522, *rasa* „tokia drėgmė“ PK 24,15, *rasoti* „rasai kristi“ MG I 171,18, *rūkas* „garas, migla (para)“ PS I 271,3, *saulėtekis* „rytų vėjas (Ostwind)“ BB Hiob. 38,24, *sniegas* „tokie krituliai“ MG II 289,14, *snigti* „sniegui kristi“ D³ 413, *šalna* „nedidelis pašalimas“ BB II Moz. 16,14, D¹ 83, *šaltis* „šaltumas“ EE 43,11, *šerkšnas* „šarma“ D¹ 174, *šilima* „šiluma, šiltumas“ D¹ 14, *tvankas* „tvankumas“ SE 159,30, *ūkana* „migla“ BB V Moz. 4,11, PS I 198,25, *ūkas* „ūkana“ D³ 168, *varrykštė* „vaivorykštė“ BB I Moz. 9,16 (ir *vorrykštė* „t.p.“ BB I Moz. 9,14), *vėjas* „tokia oro srovė“ MK 58,13, *vėti* „pūsti“ ChB Mat. 7,25; 7,27, Jon. 6,18, *vėtra* „audra“ MG II 580,10, BP I 200,9, *viesulas* „audros sūkurys“ BB II Kar. 2,1, MP 104,4, *žaibas* „tokia atmosferinė kibirkštis“ BP I 399,2 (ir *žiebas* „t.p.“ MG II 554,9), *žaibuoti* „žybčioti, žaibui rodytis“ D³ 19, *žlėja* „prieblanda“ PK 93,8 ...

¹ Žr. LKŽK.

² Čia, tur būt, korektūros klaida: turėtų būti *drignas*.

b) *akmuo* „kietos uolienos gabalas“ MG II 245,8, *dauba* „klonis, slėnis“ EE 160,17, *dulkė* „toks smulkus krislelis“ MG II 413,5, *dumblas* „purvas“ DP 579,18, *duobė* „dauba, duburys“ BB I Moz. 37,24, *eketė* „sietuva, valksna (toń)“ DK 144,19, *ežeras* „toks vandens telkinys“ MG II 462,17, *gruodas* „sušalęs purvas“ D¹ 39, *išlynas* „šlynas, toks molis“ BB I Moz. 11,3 (ir *šlynas* „t.p.“), *ižas* „ledo lytys“ D¹ 62, *kalnas* „toks žemės paviršiaus pakilimas“ MG II 289,17, *kaukaras* „viršukalnė“ BB IV Moz. 23,9 (ir *kaukara* „t.p.“ KIG² 515,2), *klanas* „dumblas, purvas (kał, coenum)“ D¹ 50, *kriaušas* „skardis“ D³ 404, *kūlis* „akmuo“ WP 117, *ledas* „sušalęs vanduo“ D¹ 73, *lyguma* „lygi žemės paviršiaus vieta (Ebene)“ BB V Moz. 3,10, *liūnas* „klampynė“ D³ 448, KN 116,30, *loma* „klonis, slėnis (padół)“ DP 30,31, *marios* „jūra“ MK 74,22, *molis* „toks žemės sluoksnis“ BB I Moz. 11,3, *pakalnė* „kalno apačia“ EE 160,18 (ir *pakalnis* „t.p.“ DP 29,41), *pamarys* „jūros pakraštys“ D¹ 132, *patvynis* „potvynis“ SE 103,19 (ir *potvynis* D¹ 137), *paunksnis* „pavėsis“ SE 130,12, *paversmė* „šaltinis, versmė“ PK 66,19 (ir *paversmis* ChB Mork. 5,29), *pavėšė* „pavėnis“ PK 91,16 (ir *pavėsis* BB I Moz. 19,8), *purvas* „purvynas“ MG II 418,2, *raistas* „klampynė“ D¹ 50, *rėva* „griovys?“ KIG² 515,3, *sala* „vandens apsuptas žemės plotas“ DP 522,51, *santakas* „dviejų upių sutekėjimas“ D³ 535, *smiltys* „smulkus smėlis“ DP 7,44, *srovė* „tėkmė“ DP 449,2 (ir *strovė* „t.p.“ BB I Moz. 2,10), *šešėlis* „toks tamsus siluetas“ D¹ 14, *šešuolėtis* „šešėlis“ MT 98,11 (ir *šešuolis* MG II 265,12, MT mld. 1,10), *titnagas* „toks akmuo“ BB Sal. k. 20,17, *tvanas* „potvynis“ MG II 330,11, *unksna* „šešėlis (umbra)“ PS I 311,6, D³ 34 (ir *unksnė* BB I Moz. 19,8, D¹ 14), *uola* „akmens kalnas“ MG II 462,16, *upė* „tekantis vandens latakas“ BB I Moz. 2,10 (ir *upis* „t.p.“ MG II 457,14), *vanduo* „toks skystis“ MK 24,5, *verpetas* „sūkurys“ D¹ 194, *žemė* „dirva, žemės paviršius“ BB I Moz. 1,11, *žiezdras* „žvirgždas“ BB Hiob. 6,3, DP 527,25, *žvirgždas* „žvyras“ D¹ 120 (ir *žvirždas* „t.p.“ PS I 380,9) ..., c) *auksas* „toks brangus metalas“ MK 34,19, *druska* „toks mineralinis sūrus junginys“ Ech 57,13, EE 192,1, *geležis* „toks metalas“ BB I Moz. 4,22 (ir *gelžis* „t.p.“ EE 164,4), *plienas* „toks iš geležies ir anglies suldytas metalas“ D¹ 174, *sidabras* „toks brangus metalas“ MG II 289,11, *skaistavaris* „žalvaris“ D¹ 79, *švinas* „toks minkštas metalas (ołów)“ D¹ 113, *varis* „toks rausvas metalas“ EE 48,11 (ir *varias* D¹ 79) ..., d) *mėnuo* „mėnulis“ MG I 176,14, *saulė* „toks šviečiantis ir šildantis dangaus kūnas“ MG I 158,16, *žemė* „tokia planeta“ MK 9,25, *žvaigždė* „žvaigždė“ MG I 176,15 (ir *žvaigždė* BB I Moz. 26,4) ..., e) *anglis* „nebaigusi degti

medžiaga“ EE 202,8–9, PK 90,17, *degti* „liepsnoti“ MK 28,8, *gintaras* „suakmenėję sakai“ PS I 183,15 (ir *gentaras* „brangakmenis, Tūrkis“ BB Sal. g. g. 5,14), *liepsna* „ugnies liežuviai“ MG II 317,16, *rūdys* „metalas ir dujų reakcijos produktai“ BP II 222,13, *rūkti* „eiti dūmams“ BP II 142,21, *sakai* „derva“ D¹ 170, *spindulys* „toks šviesos ruoželis“ MG II 318,17, *suodis* „nesudegusio kuro dalelė“ PS I 229,29, *šviesa* „šviesumas“ MG I 176,15, *ugnis* „įkaitusios degančio daikto dujos“ MK 28,8, *žarija* „deganti anglis“ EE 35,12, *žiezirba* „kibirškštis“ D¹ 48 ir kt.

Iš šios grupės žodžių prie archaizmų ne tik dabartinės, bet ir XVI–XVII a. literatūrinės kalbos požiūriu priskirtinas veiksmažodis *vėti*, kuris težinomas tik iš S. Chilinskio biblijos¹. Dabar literatūrinėje kalboje nevartojami taip pat *lijunda* ir *varrykštė* (*vorrykštė*); pirmasis, be K. Sirvydo žodyno, užfiksuotas dar D. Sutkevičiaus, G. Neselmano, F. Kuršaičio žodynuose (pastarajame laužtiniuose skliaustuose, t.y. kaip autoriui gerai nežinomas žodis), o antrojo abu variantai – tik J. Bretkūno biblijoje. Taigi šiuos žodžius, ypač nereduplikacinius vavyrųkštės pavadinimus, irgi galima laikyti ano meto archaizmais ar siaurais dialektizmais.

§ 192. Palyginti nemažą liaudinės lietuviškosios leksikos grupę sudaro taip pat visokių buitinio gyvenimo daiktų bei įrankių pavadinimai plačiąja prasme, t.y. žodžiai, žymintieji: žemės ūkio padargus bei įnagius ir jų dalis (a), susisiekimo priemonės bei jų dalis (b), pakinktus bei jų dalis (c), virtuvės rakandus (d), baldus (e), audimo, siuvimo, verpimo ir kitokių namų darbų įrankius (f), šiaip įvairius namų apyvokos daiktus bei įnagius (g). Pvz.: a) *akėčios* „toks žemės purenimo padargas“ D³ 22, *arklas* „toks arimo padargas, žagrė“ D¹ 124, *dalgė* „toks piovimas įrankis, dalgis“ D¹ 61 (ir *dalgis* „t.p.“ BB I Sam. 13,20), *grėblys* „toks grėbimo įrankis“ D¹ 38, *kaponė* „kauptukas, kastuvas (motyka, ligo, rutrum)“ D³ 180, *keltuvė* „spragilo kotas“ D³ 58, *kultuvas* „spragilas“ D³ 27, *padargas* „žemės darbo ar namų ūkio įrankis“ MP III 15a,29, *padarynė* „padargas, įnagis“ MT 38,14, *piautuvas* „toks javų piovimas įrankis“ BB V Moz. 16,9, *spragilas* „toks javų kūlimo įrankis, kultuvas“ D³ 27, *šakės* „toks įrankis mėšlui vežti ar javams krauti“ BB I Sam. 13,21, *vėtyklė* „toks javų vėtimo įrankis“ BB Luk. 3,17, *žagrė* „arklas“ D³ 151, *žambis* „arklas“ SIG 128,2, *žuobris* „žagrė“ DP 38, 45, D³ 151 ..., b) *ašis* „tokia vežimo dalis“ BB I Kar. 7,33, *balgnas* „ant

¹ Jo nežinojo nei K. Būga, žr. RR, III, p. 717.

arklio dedama sėdynė (Sattel)“ BB III Moz. 15,9, *gražulas* „vežimo rodiklis“ D³ 57, *jungas* „toks pakinktas jaučiams (Joch)“ BB I Sam. 6,7, *ratai* „vežimas“ D¹ 59, *ratalankis* „rato lankas, ratlankis“ D¹ 101, *rogutės* „tokia važiavimo sniegu priemonė (sanie)“ D³ 379, *skrita* „ratlankis“ BB I Kar. 7,33, *stebulė* „tokia vežimo rato dalis“ BB I Kar. 7,33, D¹ 120, *stipinas* „rato spindulys“ BB I Kar. 7,33, *važis* „rogutės“ D¹ 162, *vežimas* „tokia važiavimo priemonė, ratai“ BB I Moz. 41,43 ..., c) *apnasris* „arklio pamautas“ MG II 467,10, *balnas* „tokia ant arklio dedama sėdynė“ BP II 343,14, D¹ 44, *kamanos* „odinis apinasris su žaslais“ MG II 467,10, BB II Kar. 19,28, *pasaga* „toks balno diržas (popraž, cingula)“ D³ 327, *pavalkai* „tokie pakinktai (chomato)“ D¹ 11, *vadelės* „vadžios, tokios virvės ar šikšnos arkliui valdyti (leje)“ D¹ 71 (ir *vadžios* „stryczek, funiculus“ D³ 426) ..., d) *duonkubilis* „duonkepė“ MP 123a,44, *grūstuvė* „piesta (Mörser)“ BB Sal. k. 27,22, *indas* „toks dėklas, rykas“ EE 53,6, *lentyna* „lenta ar rakandas indams sudėti“ D¹ 73, *ližė* „tokia lenta duonai šauti į krosnį“ D³ 156, *milžtuvė* „melžimo indas (Melkfass)“ BB Hiob. 21,24, *pagaikštis* „žarsteklis, pagalyš žarijoms žarstyti (rutabulum)“ D³ 123, *peilis* „toks piovimo įrankis“ BP I 128,18, *piesta* „toks medinis indas grūdams grūsti“ D¹ 175 (ir *piestas* „t.p.“ BB Sal. k. 27,22), *praustuvas* „praustuvė (Handfass)“ BB II Moz. 30,18 (ir *praustuvė* „t.p.“ BB II Moz. 31,9, DP 255,22), *puodas* „indas valgiui virti“ MG II 506,18, *rykas* „indas“ BB I Moz. 24, 53 („įrankis“ BB I Moz. 27,3), *samtis* „kaušas viralui semti“ D¹ 190, *stungis* „toks peilis (kozik)“ D³ 123, *šaukštas* „kaušelis maistui semti“ BB IV Moz. 7,14, D¹ 75, *šluota* „šlavimo įnagis“ EE 56,14, *trintuvė* „tarka“ D³ 442 ..., e) *krėslas* „kėdė“ BB I Sam. 1,9, *lova* „baldas gulėti“ PK 251,19, *stalas* „toks baldas“ MK 76,6, *suolas* „baldas sėdėti“ EE 192,15 ..., f) *adata* „toks siuvimo įrankis“ BP I 25,22, *brauktuvė* „toks maišymo įrankis (kopystka, lingula)“ D³ 120, *girnos* „tokia malimo priemonė“ EE 183,3, *graižtas* „piūklas (Säge)“ BB I Kron. 21 (20),3 (ir *gražtas* „grėžimo įrankis“ D¹ 177), *kaltas* „įrankis skylėms kalti“ D¹ 21, *kaplys* „kauptukas, kapstas (motyka, ligo)“ D¹ 83, *kirvis* „toks kapojimo bei tašymo įrankis“ BP II 240,19, *kūjis* „toks kalimo įrankis“ PS I 337,13, *kultuvė* „toks muštuvas, kūjelis (kijan, kijanka, malleus ferreus)“ D¹ 54, *lopeta* „kastuvas“ BB II Moz. 27,3, *mintuvai* „linų mynimo prietaisas“ D³ 34, *piūklas* „toks piovimo įrankis (Säge)“ BB II Sam. 12,31, *prievartė* „tokia verpimo ratelio lentelė“ EE 168,11, *rėtis* „grūdų ar miltų sijojimo įrankis“ D³ 85, *riestuvas* „staklių velenas“ BB I Sam. 17,7, *sietas* „sijojimo priemonė“

D¹ 161, *skietas* „toks staklių prietaisas (plocha krošienna)“ D³ 299, *skliutas* „toks kirvis (topor, ascia)“ D³ 444, *staklės* „toks audimo prietaisas, stovai“ BB I Sam. 17,7, *šaudyklė* „šeiva (Weberspule)“ BB Hiob. 7,6, *šeiva* „ritė siūlams susukti“ BB Hiob. 7,6, D¹ 10, *varpstė* „tokia verpimo ratelio dalis (Spindel, wrzeciono, fusus)“ EE 168,12, BB Sal. k. 31,19, D¹ 197 (ir *varpstis* „Rocken, pręselica, pedamentum“ BB Sal. k. 31,9, D¹ 142), *virbalas* „virbas (Zacke)“ BB II Sam. 12,31, *vytuvai* „prietaisas siūlams vyti“ D³ 114, *žirklės* „kirpimo įrankis“ D¹ 99, *žnyplės* „gnybtuvai (Schnäutzen)“ BB II Kron. 4,21 ..., g) *aruodas* „užtvaras ar dėžė grūdams pilti“ BP II 241,28, *aukšlys* „toks žievės ar odos maišelis“ D³ 100, *ėdžios* „prietaisas pašarui sudėti tvarte“ MK 74,4–5, *gembė* „pakabas, vašas (Kreuel)“ BB IV Moz. 4,14, *karklės* „kopėčios“ D¹ 25, *kopėčios* „tokia lipimo priemonė“ BB I Moz. 28, 12, DP 532,32, *lopišys* „tokia kūdikio sūpuoklė, lopšys“ BP I 60,13 (ir *lopšys* „t.p.“ D¹ 59), *lovys* „tokia iš medžio išduobta padarynė gyvuliams šerti, prakartas“ BB I Moz. 24,20, D¹ 60, *pantis* „virvė gyvuliams pančioti“ D¹ 120, *pelėkautai* „spąstai pelėms gaudyti“ PS I 295,28, *pintinė* „toks pintas krepšys“ EE 43,22, MP 124a,45, *raktas* „užraktas“ MK 28,20, *reikmenė* „reikmuo, reikalingas daiktas“ EE 51,4, *replės* „toks įrankis vinims traukyti“ D¹ 55, *skiltuvas* „grandis (kolce w lancuchu, ogniwo)“ D³ 111, *spąstai* „paspendžiami žabangai, pinklės“ PS I 295,28, *šepetys* „drabužių ar batų valymo įrankis“ D¹ 178, *šlitys* „kopėčios (Leiter)“ BB I Moz. 28,12, *šukos* „šukavimo įrankis“ D¹ 40, *virvė* „toks pluoštinis raištis“ MG II 506,4, *žalga* „kartis“ D³ 450, *žvakė* „toks šviesulys“ MG II 371,10–11 ir kt.

Kai kurie iš šios grupės žodžių, pvz., *grūstuvė, jungas, piesta, skiltuvas, žambis, žuobris* ir pan., ilgainiui, nustojus vartoti jais žymimus daiktus, tapo istorizmais ir dabartinėje literatūrinėje kalboje jau labai retai bepasitaiko. Kiti vėl, pvz., *aukšlys, karklės, rykas, stungis, šlitys* ..., dabar turi archainį bei dialektinį atspalvį ir literatūrinėje kalboje taip pat plačiau nevartojami. Be to, tiktai iš K. Sirvydo žodyno težinomos ir žodžių *brauktuvė, kultuvė, skiltuvas* minėtos reikšmės.

§ 193. Stamboka yra taip pat XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos liaudinės lietuviškosios leksikos grupė, apimanti žodžius, kurie reiškia įvairius žemės ūkio ir namų apyvokos darbus, tokio darbo procesus bei rezultatus, pvz.: *akėti* „akėčiomis parenti dirvą“ D¹ 195, *arimas* „žemės dirbimas arklų“ D¹ 115, *arti* „žemę dirbti arklų“ MK 10,26, *austi* „audeklą daryti“ BB II Moz. 35,35, D¹ 180, *balnoti* „dėti balną“

D³ 403, *baltinti* „daryti baltą“ D³ 15, *dagas* „piūtis (Ernte)“ BB Hiob. 18,16, *daguoti* „piauti, imti derlių (ernten)“ BB III Moz. 23,10, *darbas* „žmogaus veikimo vaisius“ MK 12,14, *darymas* „dirbimas“ D³ 44, *daryti* „dirbti, veikti“ MK 26,10, *dažymas* „dažais tepimas, spalvinimas“ D³ 60, *dažyti* „dažais tepti, spalvinti“ D¹ 31, *drožimas* „su peiliu ar kuo kitu piaustymas (dłubanie, sculptura)“ D³ 46, *drožti* „su peiliu ar kuo kitu piaustyti, lyginti“ D¹ 176, *galąsti* „aštrinti“ D¹ 116, *ganyti* „gyvulius prižiūrėti“ MG II 533,12–13, *genėti* „skaboti šakas“ PS II 170,31, *gydymas* „gaivinimas, ligos slopinimas“ MF 134,6, D¹ 71, *gydyti* „gaivinti, daryti sveiką“ MG II 428,1, *grėbti* „imti į krūvą šieną ar šiaudus“ D¹ 38, *kalti* „kuo nors mušti, plakti“ D¹ 62, *kapoti* „kirsti, smulkinti, skaldyti“ D³ 402, *kasti* „rausti žemę“ D¹ 60, *kirpyti* „kirpti, rėžti žirklėmis“ BB I Moz. 31,19 (ir *kirpti* „t.p.“ D¹ 176), *krauti* „dėti į krūvą“ D³ 120, *kūlimas* „grūdų daužymas iš varpų“ D¹ 81, *kulti* „daužyti grūdus iš varpų“ MK 31,11, Ech 40,1, *kuopti* „valyti, švarinti“ EE 9,13–14, „derlių imti“ DP 297,23, *laukinykystė* „žemdirbystė (Ackerwerk)“ BB II Kron. 26,10, *lopyti* „adyti“ EE 145,18, *malti* „trinti į miltus“ EE 142,19, *mazgojimas* „valymas vandeniui, plovimas“ MK 33,14, *mazgoti* „valyti, plauti vandeniui“ MG II 320,12, *mezgti* „daryti mezginį“ EE 216,5, *melžti* „traukti pieną“ D¹ 25, *minkyti* „minkštą masę maigyti“ BB I Moz. 18,6, *piauti* „kirsti žolę ar javus“ EE 119,11, „skersti“ BP I 418,5, *plauti* „skalauti“ EE 99,14, *prausti* „maudyti, plauti“ D¹ 51, *ravėti* „rauti piktžoles“ EE 39,15, *semti* „imti kuo skystį“ BB I Moz. 24,11, *sėti* „sėklą berti“ EE 118,17, BB I Moz. 26,12, *sijoti* „su sietu valyti“ BP I 364,5, *siūti* „siūlu jungti“ EE 216,4, *skaldyti* „skelti, smulkinti ką nors“ D¹ 178, *skobti* „skinti“ SIG 125,1, *svidinti* „blizginti“ D³ 157, *šluostyti* „valyti su kuo“ D¹ 163, *šluoti* „valyti su šluota“ D¹ 186, *šveisti* „valyti, trinti“ D¹ 131, *šveitimas* „valymas, trynimas“ D³ 28, *tašyti* „kapoti (hauen)“ BB I Kar. 5,6, *trėšimas* „trąšų pylimas“ D¹ 90, *trėšti* „trąšas berti“ D¹ 36, *vagoti* „vagas daryti“ D³ 22, *velėti* „skalbti su kultuve“ D¹ 122, *verpimas* „siūlų darymas“ D³ 114, *verpti* „siūlus daryti“ D¹ 142, *vėtyti* „javus valyti“ D³ 477 ir kt.

Bemaž visi čia suminėti šios grupės žodžiai (išskyrus tik *dagą* ir *dagyti*) savo pagrindinėmis reikšmėmis plačiai vartojami ir dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje. Gal kiek retesnis tėra tiktai veiksmažodis *svidinti*, kurį „blizginti, poliruoti“ reikšme dabar dažniau atstoja tarptautinis *poliruoti*.

§ 194. Semantiškai apibrėžtą ir taip pat didoką liaudinės lietuviškosios leksikos grupę sudaro kuo nors besiverčiančių ar atliekančių

koki nors darbą ar veiksmą asmenų pavadinimai, pvz.: *artojas* „kas aria“ DP 211,18, *audėjas,-a* „kas audžia“ BB I Kron. 12(11),25, *avinukas* „avių piemuo“ BB I Moz. 4,2, *bičius* „bitininkas“ D³ 7, *burtinykas* „būrėjas“ BB I Moz. 41,8, *dailidė* „stalius“ BP I 123,23, D¹ 14, *darbinykas* „kas dirba“ MK 31,12, *daržinykas* „daržo prižiūrėtojas“ DP 603,34, *davėjas* „kas duoda“ PS I 86,15–16, *dirbėjas* „kas dirba“ Ech 45,5, *drožėjas* „kas drožia (drožyciel, caelator, sculptor)“ D¹ 26, *eikvotojas* „prižiūrėtojas? (szafarz)“ DP 305,34, *gaivintojas* „kas gaivina“ KN 6,9, *gelbėtojis* „kas gelbsti“ GA 91,20, *gydytojas* „kas gydo“ DK 141,22, PK 31,27, PS I 101,8, *giedotojas* „kas gieda“ MG II 291,10, *irklininkas* „kas irkluoja, irkluoatojas“ D¹ 160, *išvaduotojas* „kas išvaduoja“ KN 139,6, *juokadarys* „kas juokus daro“ D³ 17, *kailinykas* „kailių dirbėjas, kailius (kušnierz)“ D¹ 68, *kalvis* „kas kalviauja“ BB I Sam. 13,19, *keliautojas* „kas keliauja“ D¹ 122, *kepėjas* „kas kepa“ BB I Moz. 40,1, *kirpėjas* „kas kerpa (Scherer, postrzygacz)“ BB I Sam. 25,11, D¹ 135, *klausytojas* „kas klauso“ MK 30,16, *kurpinykas* „kurpius, kurpių dirbėjas“ D¹ 177, *kurstytojas* „kas kursto“ PS I 28,31, *kvieslys* „kvietėjas“ D³ 527, *linksmintojas* „kas linksmina“ MK 47,2, *lopytojas* „kas lopo“ D³ 285, *maištinykas* „maišto kėlėjas“ EE 210,18, MT 220,2, *malūnykė* „malėja (Müllerin)“ BB Sal. p. 12,4, *mąstytojas* „kas mąsto“ D³ 20, *medijys* „medžiotojas“ BB I Moz. 10,9, *medžiotojas* „kas medžioja“ D¹ 74, SlG 264,15, *mylėtojas* „kas myli“ MK 57,2, *mokinyks* „kas mokosi“ D¹ 258, *mokytinis* „t.p.“ D¹ 69, *mokytojas* „kas moko“ MK 30,22, *odinykas* „kailiadirbys (corrarius)“ D³ 66, *oškinykas* „oškų piemuo (caprarius)“ D³ 126, *padėjęjas* „kas padeda“ MP 193,9–10, *pardavėjas* „kas parduoda“ DP 577,19, *paukštinykas* „paukščių gaudytojas (Vogler)“ BB Sal. k. 6,5, *penėtojas* „kas peni, maitina“ D³ 97, *piemuo* „gyvulių ganytojas“ MK 74,1, *piovėjas* „kas piauna, šienautojas“ EE 39,18, *pirkėjas* „kas perka“ DP 577,19, *prekiautojas* „kas prekiauja“ D³ 422, *prekijas* „pirklys“ Ech 6,14, DK 131,7, D¹ 68, *puodžiedys* „puodų dirbėjas“ MG II 506,18, *puodžius* „puodžiedys“ EE 207, 13, *ramintoja* „kuri ramina“ KN 225,2, *raštinykas* „rašytojas?“ MG II 332,16, BP I 356,11, *ravėtoja* „kuri ravi“ D¹ 122, *rišėjas* „kas riša pėdus“ RPs 129,7, *rūdakasys* „rūdos kasėjas“ D³ 133, *sargas* „sergėtojas, saugotojas“ MK 79,19, *sėjėjas* „kas sėja“ EE 45,3 (ir *sėjėjis* BP I 207, 22), *sielinykas* „sielių plukdytojas (ratarius)“ D³ 445, *siuvėjas* „kas siuva“ D¹ 63, *skalbėja* „kuri skalbia“ EE 46,18, *skundėjas* „kas skundžia“ ChB Jon. 8,10, *šlavėjas* „kas šluoja“ D³ 114, *tarpinykas* „tarpininkaujtojas“ MG II 390,2, D¹ 134, *vadas* „kas vadovauja, vadovas“ EE 153,19,

vaidinykas „maištininkas“ PS I 13,23, *valdytojas* „kas valdo, valdovas“ BP I 420,24, *valdonas* „t.p.“ MT 41,15, *vamzdinykas* „vamzdžiu grojantis“ DP 368,14, *vartinykas* „durų, vartų saugotojas (Torhüter, odzwierny, ostiarius)“ BB II Kar. 7,11, D¹ 109, *verpėja* „kuri verpia“ D¹ 142, *žaidėjas* „muzikantas“ MG II 291,11, *žmogėdis* „žmogėdra“ D³ 397, *žudytojas* „kas žudo“ BB II Kar. 14,6, *žuklijas* „žvejys“ EE 145,12, *žuvinykas* „t.p.“ DP 378,36, *žvejys* „t.p.“ BP I 212,3 ir kt.

Dėl šios grupės žodžių galima pasakyti tą pat, ką ir dėl daugelio kitų, būtent, kad didžiuma jų tomis pačiomis reikšmėmis, kaip XVI–XVII a., vartojami ir dabartinėje literatūrinėje kalboje. Tiktai *bičius*, *medijas*, *prekijas* ir iš dalies *žuklijas* ilgainiui yra užleidę vietą kitiems žodžiams, virtę archaizmais (*žuklijas* iš dalies dėl to, kad šis žodis kada-nekada dar ir dabar pavartojamas ne tik atskirose šnektose, bet ir literatūrinėje kalboje – jos beletristiniame stiliuje)¹.

§ 195. Su asmenų, atliekančių kokį nors darbą ar veiksmą, pavadinimais glaudžiai semantiškai susiję taip pat žodžiai, kurie vienaip ar kitaip (dažniausiai pejoratyviškai) charakterizuoja bei apibūdina asmenis, pvz.: *ataivis* „atėjūnas“ EE 176,4 (ir *ateivis* „t.p.“ EE 66,17), *atėjūnas* „ateivis“ ChB Mat. 25,38, *baisinykas* „baisus žmogus, baisūnas“ MP III 36a,9, SIG 311,24, *bemoteris* „kas neturi moters, nevedęs (bežeńsky)“ DP 49,36, *čiabuvis* „vietinis gyventojas“ BB II Kar. 22,16, *didžiavyris* „didvyris, karžygis“ D³ 20, *dykaduonis* „kas dykaduoniauja, tinginys“ SE 162,5, *galvžudys* „žmogžudys“ ChB Ap. d. 28,4, *girtuoklė* „girtuoklis“ DP 32,49 (ir *girtūklė* „t.p.“ MK 29,14, *girtuoklis* „t.p.“ PS II 88,5), *išgama* „išsigimėlis, nedoras žmogus (wyrodek)“ DP 573,29, *kekšė* „ištvirkusi moteris, paleistuvė“ BP I 179,7, DP 505,45, *kekšinykas* „ištvirkėlis, paleistuvis“ EE 54,22, BP I 179,8, *kerštinykas* „priešininkas, priešas“ MG II 518,10, MP 260a,9, *klaužada* „kas klauso, klusnus žmogus“ ChB Pov. I. rym. 16,19, *lepūnas* „kas šaiposi, šaipūnas (Spötter)“ BB I Moz. 21,9, „ištvirkėlis, paleistuvis (rozpustnik)“ PS I 26,28, *ligonis* „sergantis žmogus“ MK 76,15, D³ 30, *melagis* „kas meluoja“ EE 61,13, *nebylys* „netekęs kalbos žmogus“ DP 117,29, *neklaužada* „kas neklauso“ DP 264,16, SE 149,12, *nenuovoka* „kas neturi nuovokos“ ChB II Pov. I. kor. 12,11 (išn.), *neteisykykas* „šmeižikas, skundikas (calumniator)“ MK 29,21, *nevidonas* „piktadarys“ KIG² 56,12, *nežadžia* „nebylys žmogus“ DP 117,32, PS II 54,11, *padauža* „bastūnas (tuļajacy)“ DP 109,31, SE 148,7, *padūkėlis* „kas dūksta, pašėlėlis?“

¹ Žr. LKŽK.

BB II Kar. 9,11, *paklaidūnas* „paklydėlis, pamišėlis (oblėdny)“ DP 44,22, MT 95a,15, *paklaigėlis* „pamišėlis?“ MT 54,6, *palaidūnas* „pasileidėlis (nierządnik)“ DP 69,7, *paleistuvė* „pasileidėlė“ PS II 88,15–16, *pataikūnas* „tinginiautojas, dykūnas (próznujący)“ DP 96,23; 233,28 (ir *pateikūnas* SE 46,14), *pavargėlis* „kas pavargęs, vargšas (nędzny)“ DK 144,18, *priesakis* „priešas, nedraugas (neprzyjacieli)“ DK 122,13, DP 8,26, *priešas* „priešininkas, nedraugas“ MP 78,12, *priešinykas* „priešas, neprietelius“ DK 34,3, MT Všn. pr. 4,12, *prieštarnykas* „priešininkas (przeciwnik)“ PK 41,5; 47,7, *smarkinykas* „žiauruolis, tironas (Tyrrann, okrutnik)“ BB Hiob. 6,23, DP 3,7, *sukėčius* „apgavikas“ D¹ 78, *svetimmoteris* „kas svetimoteriauja, svetimoteriautojas“ DP 15,44; 32, 49, *tautenykai* „žemės, krašto žmonės (Landsvolk)“ BB II Kron. 23,20 (ir *tautinykai* „t.p.“ BB II Kron. 23,13), *tinginys* „kas tingi dirbti“ Ech 11,21–22, *utėlius* „kas turi utėlių“ D¹ 191, *veidmainys* (-is?) „kas veidmainiauja“ MG I 162,14 ir kt.

Šios grupės žodžiai *neteisinykas*, *nežadžia*, *priesakis*, *prieštarnykas*, *tautenykai* dabar jau yra archainiai ir nevertinami, rodos, nei literatūrinėje kalboje, nei tarmėse¹. Be to, *priesakis*, sprendžiant iš jo retos vartosenos (užfiksuotas tik M. Daukšos raštuose pagrečiu su *priešinyku*), jau ir tuo metu galėjo turėti archainį atspalvį (žinoma, jeigu jis nebuvo M. Daukšos naujadaras).

§ 196. Nemaža ir semantiškai apibrėžta yra taip pat liaudinės lietuviškosios leksikos grupė, apimanti audinių, drabužių ir jų dalių (a), papuošalų (b), avalynės (c) ir patalynės (d) pavadinimus, pvz.: a) *apatinė* „po apačia pasivelkamas drabužis“ PS II 177,5, *apdas* „apdaras, drabužis (odzień)“ DP 286,26; 423,35, *apykaklė* (ar *apikaklė*) „drabužio dalis apie kaklą“ BB Sal. k. 25,12, D¹ 102, *apsagas* „prijuoštė“ BB I Moz. 3,7, *apvalkalas* „drabužis, apdaras (odzień)“ DP 29,32 (ir *apvalkas* „t.p.“ EE 168,16, SIG 232,2), *ašutinė* „toks storas, šiurkštus drabužis (włosienica)“ DP 575,4, D¹ 195, *ataudai* „siūlai, kuriais ataudžiama“ BB III Moz. 13,48, *audeklas* „audinys, audimas“ D³ 1, *dangalas* „drabužis“ PS I 44,26, *drabužis* „apdaras, drapana“ BP II 91,15, *drapana* „drabužis“ BB I Moz. 27,15, MP 203,27, *drobė* „toks linų audeklas“ BP I 24,15, *gelumbė* „toks vilnonis audeklas“ MG II 476,7, *juosta* „toks diržas susijuosti“ EE 168,21, PK 88,13, *kailiniai* „toks iš kailių pasiūtas apsiaustas“ D¹ 62, SE 205,16, *kelinė* „kelnės“ D¹ 32, *kepurė* „toks galvos apdangalas“ BB II Moz. 28,4, *marškiniai* „balti-

¹ Žr. LKŽK.

niai“ BB Teis. 14,12, *metmenys* „siūlai, kuriais apmetama“ BB III Moz. 13,51, *pirštinė* „toks rankų apmovas“ D¹ 154, *priejuostuvė* „priejuostė“ D³ 60, *rankovė* „tokia drabužio dalis“ D¹ 154, *rudinė* „milinė“ D³ 427, *skara* „skepeta“ D¹13, SE 19,32, *skepeta* „audeklo gabalas“ BP I 394,22–23, „skara (chustka)“ DP 139,36, *skraistė* „apsiaustas (Mantel, płaszcz)“ BB I Moz. 24,65, D³ 95 (ir *skreistė* „t.p.“ EE 163,25, DP 4,6), *trinytis* „iš trinityčio audeklo pasiūtas drabužis“ BP II 104,25 ..., b) *aprankė* „apyrankė, rankos papuošalas“ BB I Moz. 24,30, *ausikaras* „toks ausų papuošalas, auskaras“ D³ 198 (ir *auskara* „t.p.“ BB I Moz. 34,4, *auskaris* „t.p.“ SlG 328,25), *sagtis* „segtukas“ D¹ 141 *žiedas* „ant pirštų maunamas papuošalas“ BB Est. 3,10 ..., c) *apivaras* „tokia kepurės juostelė, raištelis (binda w czapki)“ D³ 16, *aulas* „viršutinė bato dalis (cholewa)“ D¹ 11, *autakojis* „autas, toks skuduras kojoms apvynioti“ D³ 226, *autuvas* „batas (trzewik)“ DK 149,7, *kurpė* „batas“ EE 15,23, BB I Moz. 14,23, *vyža* „toks iš karnų nupintas autuvas“ D³ 143 ..., d) *paklodė* „paklotė, marška pasikloti“ DK 166,3 (ir *paklotė* „t.p.“ MG II 513,15), *patalas* „guolis“ MG I 176,7, PK 154,19, *priegalvis* „pagalvė (wezglowie, culcita)“ D¹ 191, ChB Mork. 4,38, *užvalkalas* „priegalvio ar patalo užvalkas“ D³ 46 ir kt.

Tokių šios grupės žodžių, kurie būtų visiškai nežinomi nei iš dabartinės literatūrinės kalbos, nei iš tarmių, XVI–XVII a. raštuose nepastebėta. Bet vienas kitas iš jų vis dėlto žymi dabar jau nevartojamus daiktus, pvz.: *apivaras*, *ašutinė*, *trinytis*, *vyža*, todėl, be abejonės, laikytini istorizmais. Semantiniu atžvilgiu iš čia suminėtų istorizmų išsiskiria tiktai *apivaras*, kuris K. Sirvydo žodyne pavartotas „kepurės juostelės“, o ne įprastine „vyžų ar naginių virvelės“ reikšme.

§ 197. Kiek mažesnę, negu „aprangos“, liaudinės lietuviškosios leksikos grupę sudaro žodžiai, žymintieji maisto produktus bei valgius (a), gėrimus bei skysčius (b) ir pašarus bei édalus (c), pvz.: a) *apypenai* „nuodingas valgis, nuodai (trucizna)“ DP 34,18, MP 372,18 (ir *apypenas* „nuodas“ BP I 75,17), *dešra* „toks mėsos gaminyš“ D¹ 54, *druska* „toks sūrus produktas (Salz)“ BB III Moz. 2,13, *duona* „toks iš miltų kepamas valgis“ AP 121, MK 23,11, *édesys* „valgis“ DK 89,9, DP 592,44, *gardumynas* „skanėstas“ DP 103,49–50, SE 147,7, *kiauliena* „kiaulės mėsa“ D³ 478, *kuiniena* „kuino mėsa“ D³ 436, *kumpis* „šlaurties mėsa“ D¹ 179, *lašiniai* „gyvulio riebalų sluoksnis bei tų riebalų produktas“ D¹ 169, *medus* „bičių gaminamas saldus produktas“ EE 69,23, MP 168a,5, *miltai* „sumalti grūdai“ BP I 314,18, *miltienė* „miltų košė“ D³ 99, *nuodai* „kenksmingas valgis ar gėrimas“ MG II 401,9,

SE 105,3, *nuopenos* „t.p.“ SE 105,3, *padažas* „garstyčių padažalas (musztarda)“ D³ 183, *paplotis* „tokia bandelė, blynas“ APM 24a,7, *pautienė* „kiaušinienė“ D¹ 45, *pienas* „toks liaukų išskiriamas skystis“ MG I 191,12, DP 592,43, *plonė* „paplotis (Aschenkuchen)“ BB IV Moz. 11,8, *ragaišis* „toks pyragas (Kuchen)“ BB III Moz. 7,12, *skanėstas* „skanus valgis, skanumynas“ SE 141,27, KN 233,20, *sriuba* „toks viralas (Brühe)“ BB Teis. 6,19, „mutinys? viralas? (farmuszka)“ D³ 60, *sūris* „toks pieno produktas“ D¹ 164, *sviestas* „t.p.“ EE 156,5, BB I Moz. 18,8, *taukai* „riebalai“ BB V Moz. 32,14, *valgymas* „valgis, maistas“ MG II 267,2, EE 46,22, *valgis* „valgymas“ BP I 316,8; BB I Moz. 31,54 ...

b) *degtinė* „toks svaiginamasis gėrimas“ D³ 1, *gira* „toks rūgštokas gėrimas“ D¹ 69, *išrūgos* „rūgusio pieno skystimas, parūgos“ D¹ 164, *išsukos* „pasukos“ D¹ 77, *sula* „tokios geriamos medžių sultys“ D¹ 79, *sultys* „vaisių ar uogų skystis“ D¹ 171, *sunka* „išsunktos sultys“ D³ 6 ...

c) *ėdalas* „gyvulių maistas“ D³ 274, *ėdra* „ėdalas“ BP II 400,7, KIG² 197,12, *pašaras* „gyvulių ėdalas“ MG I 241,14, EE 168,3, *penas* „maistas“ DK 160,14, PK 35,16, *penukšlas* „penas, maistas“ MK 76,15, DP 196,8 ...

Bemaž visi suminėtieji šios grupės žodžiai (išskyrus, tur būt, tik *apypenus* ir *plonę*) siauriau ar plačiau vartojami ir dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje. Tačiau vienas kitas iš jų dabar vartojamas jau kitokiomis reikšmėmis (pvz., *ėdesys*, *padažas*) arba turi tarminį atspalvį (pvz., *ėdra*, *pautienė*, *penukšlas*).

§ 198. Palyginti ne visai maža yra ir liaudinės lietuviškosios leksikos grupė, kurią sudaro žodžiai, žymintieji pastatų bei jų dalių pavadinimus (a) ir įvairias statybines medžiagas bei jų atliekas (b), pvz.: a) *asla* „molinis trobos grendymas“ PS II 67,15, ChB Mat. 3,12 (ir *aslas* „t.p.“ BB IV Moz. 5,17), *aukšinis*¹ „dūminės pirkios langelis dūmams išeiti (dymnik)“ D³ 114, *butas* „namas, trobesys“ BB Ez. 11,3, BG 91,9, *dangtis* „stogas“ BG 101,21, *daržinė* „arklidė (stajnia)“ PK 153, 21, *durys* „sienos anga įeiti ar išeiti“ MG II 445,2, *grindys* „asla (Boden)“ BB I Kar. 6,15, *jauja* „kluonas (Tenne)“ BB II Kar. 6,27, *kalėjimas* „kalinių laikymo namai“ BB I Moz. 39,22, *klėtis* „svirnas (spichlerz, spizarnia)“ PK 46,19, PS I 48,5, *kluonas* „trobesys javams, klojimas“ EE 39,20–21, DP 55,44, *krosnis* „pirties akmenų krūsnis“ D³ 94, *langas* „tokia įstiklinta sienos anga“ EE 43,21, *lipynės* „laiptai“ BP I 273,23, *lubos* „tokia kambario viršutinė danga“ D³ 425, *namai*

¹ Čia, gal būt, yra korektūros klaida: turėtų būti *aukštinis*.

„gyvenamieji trobesiai“ EE 22,8 (ir „gyvenamoji vieta“ MG II 414,14, „namų žmonės, šeima“ MK 38,10), *pakopa* „laiptas (Stufe, Treppe)“ BB I Kar. 10,20; II Kron. 9,11, *pamatas* „fundamentas“ MG II 526,16, PS II 151,24–25, *pašiūrė* „tokia pristatyta pastogė“ BB I Sam. 9,22, *peludė* „tokia vieta klojime pelams (plewnik)“ D³ 299, *pirkia* „kepykla (piekarnia, pistrinum)“ D³ 291, *pirtis* „maudymosi trobesys“ MP 62,23, *priemenė* „prieškambaris, prieangis (przedsionek, vestibulum)“ D³ 349 (ir *priesienis* „t.p.“ BB Jer. 19,14, D¹ 142), *prievartė* „tokia tarp tvarto durų šulų įdedama lenta“ KIG² 338,11, *rieklės* „balkonas, viškos (Böden)“ BB I Moz. 6,16, *rūsysis* „patalpa po namu kam nors laikyti“ D³ 155, KN 208,3, *sąspara* „trobesio rąstų sankarta“ EE 176,7, D¹ 38, *sąvirstas* „kengė, durų vyris (Angel)“ BB I Kar. 7,50, *siena* „tokia pastato dalis“ BP I 424,4, *slenksnis* „toks rąstas ar lenta durų apačioje (Schwelle)“ BB Teis. 19,27 (ir *slenkstis* „t.p.“ PK 92,7), *spyna* „užraktas (Schlösser)“ BB Neh. 3,3, *stogas* „namo dangtis“ MG II 473,5, *svirnas* „klėtis“ BB I Moz. 41,56, *troba* „gyvenamasis namas, pirkia“ EE 163,20, RPs 75,20, *turėklos* „atramos (Lehnen)“ BB I Kar. 10,19, *užkaištis* „durų skląstis (Riegel)“ BB IV Moz. 4,31 (ir *užkištuvė* „t.p.“ BB Sal. k. 18,19, *užsklanda* „t.p.“ BB II Moz. 26,26)..., b) *lenta* „tokia medžio išpiova“ BP I 424,3, *plokštė* „skarda (Blech)“ BB IV Moz. 16,39, *rąstas* „sija (Balken)“ BB Esr. 5,8, *sija* „toks jungiamasis rąstas, balkis“ D³ 6, *skiedra* „skiedra“ MG II 436,7, *vinis* „toks metalinis stiebelis kam nors sukalti (Nägel)“ EE 72,5–6 ...

Iš čia pateiktų pavyzdžių matyti, kad vienas kitas šios grupės žodis dabartinėje literatūrinėje kalboje jau yra tapęs istorizmu (pvz., *aukštiniš*), be to, kai kurie žodžiai anuomet buvo vartojami kitokiomis reikšmėmis (pvz., *dangtis*, panašiai kaip ir dabar rytų aukštaičių bei dzūkų tarmėse, buvo kartais vartojamas „stogo“ reikšme, *krosnis* – siauresnė „pirties akmenų, krūsnies“ reikšme; pažymėtina taip pat, kad bažnytiniam ano meto literatūrinės kalbos stiliuje žodis *rąstas* dažniausiai buvo vartojamas perkeltine „didelio krislo“ reikšme, plg. Klaidune, ischmesk pirm *rąsta* isch akies tawa EE 98,8, o *slenkstis* – dėl lenkiško originalo įtakos – kartais ir „namo“ reikšme, plg. gražiey pabudawotus atłankisim *slanksci*us: rządnie pobudawane nawiedzimy *progi* PK 92,6–7; neįprasta „kepyklos“ reikšmė K. Sirvydo žodyne suteikta taip pat žodžiui *pirkia*, o „viškų (Böden)“ reikšmė J. Bretkūno biblijoje – žodžiui *rieklės*, kurios dabartinėse tarmėse paprastai žymi tam tikras kartis).

§ 199. Ne mažesnė už ką tik suminėtasias yra ir liaudinės lietuviškosios leksikos grupė, žyminti įvairias laiko sąvokas, tokias kaip: *amžias(-is)* „ilgas laikas, amžinybė“ MK 48,16, „žmogaus gyvenimo laikas“ DP 493,43, *amžinas* „begalinis“ MK 22,15, *amžinybė* „amžinumas“ SIG 178,12, *anksti* „nevelai, prieš nustatytą laiką“ EE 67,6, DP 94,5 (ir *ankstie* „t.p.“ MG II 479,13), *aušra* „dienos švitimo laikas“ MG 277,2, *balandis* „trečias ar ketvirtas metų mėnuo“ GA 92,18, *darbyme-tė* „metas, kai daugiausia darbo“ PS I 17,3–4, *diena* „metas nuo ryto ligi vakaro“ MK 9,5, *gaidgystė* „gaidžių giedojimo metas (anksti rytą)“ KIG² 183,17 (ir *gaidžiagystė* „gaidžių giedojimas“ D³ 143), *gegužė* „ketvirtas ar penktas metų mėnuo“ BP II 337,6, *gruodis* „dvylik-tas metų mėnuo (december)“ D³ 77, *karvelio mėnuo* „balandžio mėnuo (aprilis)“ D¹ 69 (ir *karvelių mėnesis* „t.p.“ 1639 įs. PVG 57), *kirmėlių mėnuo*¹ „birželio mėn. (junius)“ D¹ 18, D³ 41, *kovas* „antras ar trečias metų mėnuo“ GA 81,17, *laikas* „metas“ MKr 4,28, *lapakritis* „vienuo-liktas metų mėnuo (november)“ D³ 154 (ir *lapokritos mėnuo* „t.p.“ D¹ 73), *liepos mėnuo* „septintas metų mėnuo (julius)“ D¹ 73, *mėnesis* „dvylik-toji metų dalis“ MK 1,9 (ir *mėnas* „t.p.“ BB I Kron. 14(13),14, *mėnuo* „t.p.“ D¹ 18), *metai* „dvylikos mėnesių laiko tarpas“ MK 1,10, *metas* „laikas“ DP 15,5, *naktis* „laikas nuo vakaro iki ryto“ MK 9,5, *pavaka-rys* „laikas į vakarą“ BB I Moz. 24,62, *pavasaris* „toks metų laikas prieš vasarą“ D¹ 194, *piūmenies mėnesis* „rugpiūčio mėn. (augustus)“ 1641 įs. PVG 58, D¹ 165, *pusiaunaktis* „vidurnaktis“ ChB Luk. 13,29, *pusis* „vasaris (februarius)“ D¹ 75, *rytas* „dienos pradžios laikas“ MG II 342,7, *rytmetys* „rytas, ryto metas“ KIG² 163,8 (ir *ryto metas* MG II 342,7, ChB Jon. 21,4), *ruduo* „toks metų laikas, einantis po vasaros“ BP II 136,11, *rugiapiūtis* „rugių piovimo laikas (žniwa)“ DP 297,23, *saulėleidis* „saulės leidimosi laikas“ MKr 36,27, *saulėtekis* „saulės te-kėjimo laikas“ MKr 36,27, *sausis* „dvyliktas ar pirmas metų mėnuo“ MK 1,9, „styczeń, januaris“ D¹ 176, *sėmenies mėnesis* „gegužės ar birželio mėnuo“ BP II 337,15, *senovė* „seni laikai“ BP I 380,7–8, SE 133,21, *siekis* „gruodžio ar sausio mėnuo“ 1578 įs. SLS 65, *spalių mėnuo* „dešimtas metų mėnuo (october)“ D¹ 120, *valanda* „šešiasde-šimties minučių laiko tarpas“ EE 100,12, DP 15,32, „laikas (Zeit)“ BB V Moz. 1,46, *vakaras* „dienos pabaigos laikas“ MG II 455,1, *va-sara* „šilčiausias metų laikas“ MG II 466,7, „metai“ DK 3,5, DP 66,37, *vasaris* „pirmas ar antras metų mėnuo“ GL 61, *vidudienis* „vidurdienis“

¹ Šitas pavadinimas atsirado, tur būt, ne be lenkų *czerwiec* įtakos.

D³ 322, *viržių mėnuo* „rugsėjo mėn. (september)“ D¹ 197, D³ 487, *žiedų mėnuo* „balandžio mėn. (aprilis)“ D¹ 69, D³ 146, *žiema* „šalčiausias metų laikas“ EE 137,17 ir kt.

Iš šios grupės žodžių ypač išsiskiria mėnesių pavadinimai, kurių daugelis tuo metu dar buvo nevienareikšmiai, be to, tvirčiau nenusistoję literatūrinės kalbos vartosenoje. Pvz., *balandis*, kaip matyti iš XVI–XVII a. ir vėlesnių šaltinių, tada dar galėjo reikšti ir „aprilį“, ir „kovą“, *gegužė* – ir „mojų“, ir „aprilį“, *gruodis* – ir „decembrį“, ir „lapkritį“, *sausis* – ir „januarijų“, ir „gruodį“, *vasaris* – ir „februarijų“, ir „sausį“ ir t.t.¹. Antra vertus, ne vienas mėnuo atskirų ano meto autorių (kartais net ir to paties autoriaus atskiruose raštuose) buvo skirtingai vadinamas. Pvz., „aprilis“ (gal „kovas“?) M. Mažvydo vadinamas *balandžiu*, K. Sirvydo – *karvelio mėnesiu*, *žiedų mėnesiu*, o 1639 m. įsakymo vertėjo – *karvelių menesiu* (daugiskaitinė lytis!); „februarijus“ D. Kleino 1653 m. gramatikoje vadinamas *vasariu*, o K. Sirvydo žodyne – *pusiu*; „novembris“ K. Sirvydo žodyno pirmajame (ar antrajame) leidime vadinamas *lapokritos mėnesiu*, o trečiajame – jau *lapkričiu* ir t.t.². Šitokių skirtingų pavadinimų atsirado, tur būt, daugiausia dėl įvairių tarmių įtakos ano meto raštų autoriams: atskirose tarmėse bei šnektose, kaip vėlesniais laikais, taip ir XVI–XVII a. mėnesiai, matyt, dar nevienodai buvo vadinami.

Šiaip daugelio kitų kalbamosios grupės žodžių nei pagrindinės reikšmės, nei vartoseną nepakito ir ligi mūsų laikų. Nebevartojama dabar, rodos, tiksliai *vasara* „metų“ reikšme, būdinga M. Daukšai, M. Petkevičiui ir kai kuriems kitiems ano meto autoriams (plg.: kiekvienam krikščioni, kurios norint *wásaros* privažus ęst mókšlas DK 3,5: každemu chrzešćijanowi w ktorychkolwiek *lećiech* iest potrzebna nauka LK 8,16–18, kas átait, arba priaugá *wássarump* iszmingungump DK 72,8 : kto przyidzie do *lat* rozumnych LK 68,27 ir 30, idant ney *wasarump* neprieiemsiemus ... ne butu duota : zeby ani w *lećiech* nie doroslych ... dawane nie byly PK 228,17–20, *Wassaros* kaupt dumay mano taip nueia KN 86,26, o *wasaras* waysingas ir linksmas sugražink MKr 42,4–5 ir kt.). Iš čia pateiktų lietuviškų pavyzdžių ir jų originalų palyginimo matyti, kad tokia reikšmė galėjusi atsirasti dėl neapdairaus lenkiškų tekstų vertimo, t.y. pavartojus ne tą lietuvišką atitikmenį, kuris reikalingas (mat, lenkų *lato* reiškia ir „vasarą“, ir „metus“). Šitokią

¹ Plg. Pr. Skardžius, Mėnesių pavadinimai lietuvių kalboje, kn.: Aph, I, Kaunas, 1930, p. 109.

² Plg. ten pat, p. 109–110.

prielaidą remia dar ir tai, kad *vasara* „metų“ reikšme paprastai terandama tik atskiruose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštuose, be to, kad didžiojo žodyno kartotekoje nėra užfiksuoto to žodžio „metų“ reikšme iš liaudies kalbos.

§ 200. Didelę liaudinės lietuviškosios leksikos grupę sudaro taip pat žodžiai, žymintieji judėjimą bei su judėjimu susijusias sąvokas, pvz.: *artintis* „eiti artyn“ EE 199,24, *ateiga* „atėjimas“ PS I 127,22, *bastytis* „trankytis, klajoti“ ChB Mat. 12,43, *bėgti* „greitai eiti, lėkti“ MG II 279,11, *eiti* „keliauti, vykti“ MK 24,10, *ėjimas* „keliavimas“ EE 32,3, *gabenti* „vesti, lydėti (prowadzić, ducere)“ D¹ 140 (ir *atgabenti* „atvežti ar atnešti“ BB I Moz. 46,7), *grįžti* „eiti atgal“ BP I 111,14, *gukštinėti* „bastytis, klajoti (tulać się)“ PK 87,16, *iškakti* „išvykti“ BB I Moz. 12,14, DP 485,15, *jojimas* „vykimas sėdint ant arklio (equitatus)“ D¹ 44, *joti* „raitam vykti“ EE 115,15, *keliauti* „vykti kur“ EE 158,6, *kopti* „lipti“ BB I Moz. 41,3, *krutėti* „judėti“ Ech 53,16, *krutinti* „judinti“ BB I Moz. 41,44, *lekioti* „skrajoti“ BB I Moz. 8,7, *lėkti* „skristi“ EE 158,14, *linguoti* „siūbuoti“ BB I Moz. 1,2, *liulėti* „krutėti, judėti“ BB I Moz. 1,20, *nokti* „vyti (jagen)“ BB Joz. 2,5; II Kar. 5,21, *plesnoti* „plasnoti, skraidyti“ BP II 138,12, *pranokti* „pralenkti einant“ MG II 255,10, *rėplioti* „ropoti, šliaužioti“ BB I Moz. 7,14, *sekti* „eiti paskui“ MG I 223,7, *siūbuoti* „linguoti, krutėti“ BB I Moz. 1,2, PS I 43,22, *skristi* „sparnais lėkti“ D¹ 70, *skubintis* „skubėti“ BB I Moz. 19,22, *sverdėti* „siūbuoti, svyruoti (chwiać się)“ PS I 44,2, SIG 236,5, *tekėti* „eiti, keliauti, bėgti“ MG II 251,5, BP I 401,26, DK 167,21, „bėgti vandeniui ar šiaip skysčiui“ BB I Moz. 2,11, *vaikščioti* „eiti, keliauti“ MK 11,13, *varvėti* „lašėti“ BB I Sam. 14,26, *vežti* „perkelti ką vežimu“ BB I Moz. 45,27, *viskinti* „judinti (ruszyć)“ DP 542,51, *voliotis* „raičiotis ant žemės“ ChB Mork. 9,20, *zylioti* „bėgioti nuo karščio ar sparvų, gyliuoti“ D³ 80, *žengimas* „keliavimas“ MK 55,18, *žengti* „eiti, keliauti“ GA 91,7, *žvyluoti* „siūbuoti, linguoti“ EE 14,4; 180,21 ir kt.

Kaip matyti jau ir iš čia pateiktų pavyzdžių, dauguma šios grupės žodžių XVI–XVII a. literatūrinėje kalboje buvo vartojami tokiomis pačiomis reikšmėmis, kaip ir dabar. Tiktai *nokti*, panašiai kaip ir dabar dar kai kuriose tarmėse, buvo vartojamas „vyti, ginti“ reikšme, o *tekėti* ano meto raštuose dažnai buvo vartojamas platesne „bėgti, eiti“ reikšme (ne tik kalbant apie vandenį ar šiaip koki skystį, bet ir apie žmogų), plg.: Ing Galilea *tekeket* (: In Galilæam *pergite*) MG II 251,5; Kodelei sziniump *taka* szmones? BP I 192,18; O Laban girdedams ape Jakubą sawa sesseres Sunų, *tekeia* ghis priesch ghį BB I Moz. 29,13 (: ...

lieff er jhm entgegen LB); Pažink manę nęwertą, kuris tawęsp *tęku* (pršt.: *begu*) DK 136,21 (: ... ktorý się do ciebie *wciekam* LK 125,3); Tobiošius ... kuris ... ałkanas *tekieio* (:Tobiasz ... który ... *biegl*) PS II 177,27–29, pahonai ižg Persyos *tekini tėka* DP 35,15 (:ludzie poganscy z Persyey *bieżq* VPM 55,9) ir kt.

§ 201. Taip pat stambi yra liaudinės lietuviškosios leksikos grupė, apimanti žodžius, kurie reiškia kalbėjimą, vadinimą bei su kalbėjimu ar vadinimu susijusias sąvokas, pvz.: *algoti* „vadinti (nazywać, zwać)“ DK 49,17, PS I 20,20, *apkalba* „apkalbėjimas“ KN 94,27 (ir *apkalbis* „t.p.“ DP 31,25), *apsakyti* „paskelbti, pranešti“ EE 109,23, *apžadas* „pasižadėjimas, įžadas (šlub)“ DK 131,4, *atsakymas* „pranešimas į klausimą“ MF 127,9, *atsakyti* „duoti atsakymą į klausimą“ MK 10,25, *balsas* „žmogaus garsas“ MK 11,8, *barnis* „piktas kalbėjimas, vaidas“ EE 9,12, PS I 42,16–17, *barti* „piktai kalbėti, vainoti“ MG I 162,18, *byla* „kalba, šneka“ BP II 76,3, DP 169,12, *byloti* „kalbėti“ MK 10,21, DK 5,2, *bliauti* „rėkti“ BP II 224,19, KIG² 48,14, *kalba* „šneka“ BB I Moz. 11,1, *kalbesys* „pašnekesys, pokalbis“ MF 127,15–16, EE 25,11, *kalbėti* „šnekėti“ MF 95,4, DP 132,2, *kaulyti* „niurzgėti (murren)“ BB III Kron. 26,19; „plepėti (šwiegotić)“ PS I 82,13, *kaulytis* „derėtis, lygtis“ SG 139,12, *klausimas* „toks kreipimasis žodžiu“ MF 127,9, *klausti* „kreiptis su klausimu“ MK 10,21, *klegėti* „garsiai kalbėti“ MT 31a,26, *kuštėti* „tyliai kalbėti“ BBPs 41,8, MP 340a,2, *kviesti* „prašyti ateiti“ BB I Moz. 31,54, DP 274,26, *liepti* „įsakyti“ MG I 226,11, *melsti* „prašyti, maldauti“ MK 58,12, *minėti* „sakyti“ MF 127,12, *murmėti* „niurnėti, neaiškiai kalbėti“ BB IV Moz. 11,1, DK 86,19–20, PS I 317,20, *pasisakymas* „pasakymas, prisipažinimas“ PS I 245,6, *pasisakyti* „pasakyti (nuodėmes), prisipažinti“ PS I 207,4–5, *piktžodžiauti* „piktais žodžiais kalbėti (złorzeczyć)“ DP 271,10, *prašymas* „maldavimas, kreipimasis“ MK 17,16, *prašyti* „maldauti, kreiptis“ MK 11,15, *priežodis* „palyginimas (przypowieść)“ PS I 228,14, EP 34,7, *rėksmas* „rėkimas, šauksmas“ ChB I Pov. I. Tim. 6,20, *rėkti* „šaukti, garsiai kalbėti“ MG II 466,3, *rūgoti* „niurzgėti (murren)“ BB II Kron. 16,10, *ruzgėti* „murmėti“ DK 86,19 (pršt.), BP II 216,17, *sakyti* „kalbėti“ MK 9,9, *sankalbis* „susikalbėjimas, sąmokslas“ KN 51,15; 52,9 (ir *sankalba* „susitarimas, sutartis (contractus)“ D³ 119, *sąkalbis* „t.p.“ D³ 457), *skelbti* „garsinti, skleisti“ MK 77,10, *šauksmas* „šaukimas, klyksmas“ MG II 350,7, PS I 42,17, *šaukti* „rėkti, klykti“ MG II 340,11, *taryti* „tarti, sakyti“ MK 48,13, *tylėti* „nekalbėti“ MG I 158,6, *vadinti* „vardą duoti“ MK 17,16, *vardas* „pavadinimas“ MK 50,8, *žadas* „kalba, galėjimas kalbėti“

BP I 42,6, *žodis* „toks kalbos ar kalbos teksto vienetas“ MK 1,3, DK 30,8, „kalba, šneka“ Ech 31,10, DK 76,6, „mokslas“ MK 8,14 ir kt.

Prie dabartinėje literatūrinėje kalboje plačiau nevartojamų šios grupės žodžių priskirtini, tur būt, tik *apkalbis* ir *sankalbis*. Pirmasis težinomas iš senųjų bei senesniųjų raštų, o antrasis – dar ir iš atskirų tarmių (užfiksuotas iš Ėriškių, Surviliškio)¹. Be to, vienas kitas šios grupės žodis dabartinėje literatūrinėje kalboje visai nevartojamas (pvz., *algoti*) arba nevartojamas nurodytomis reikšmėmis (pvz., *kaulytis* nevartojamas „derėtis, lygtis“ reikšme, *priežodis* – „palyginimo“ reikšme).

§ 202. Tur būt, ne mažesnė už ką tik suminėtąsias yra taip pat liaudinės lietuviškosios leksikos grupė, kurią sudaro žodžiai, žymintieji su regėjimu bei regėjimo pojūčiais susijusias sąvokas, pvz.: *aiškiai* „ryškiai, matomai“ DP 71,36 (ir *yškiai* „t.p.“ EE 79,13, DP 19,20), *aiškus* „ryškus, ryškiai matomas (jawnų)“ DP 2,18, D¹ 45 (ir *yškus* „t.p.“ BP I 243,20, MT 7,8), *akylas* „pastabus (oczywisty)“ DP 593,6–7, *aklas* „neregys, žabalas“ EE 97,24, DP 19,2, *aklatis* „aklumas, aklystė (šlepta)“ DK 159,22, SE 129,34, *aklybė* „apakimas (zaślepienie)“ PK 120,2, *aklysta* „aklybė“ MG II 452,5, *aklystė* „t.p.“ DK 142,21, *aklumas* „t.p.“ DP 485,12, *apjakinti* „apakinti, padaryti aklą“ MPr 136,17, DP 61,2, *apjakti* „apakti, apžlįbti“ SE 45,22, *apsulpti* „aptemti akims“ BB I Sam. 4,15, *apžilpti* „apraibti, aptemti akims“ SIG 227,4, *apželbti* „apžlįbti, apakti“ EE 66,13, *baltas* „sniego spalvos“ MG II 303,14, *bėras* „tamsiai rudos spalvos (gniady)“ D¹ 36, *geltonas* „geltonos spalvos“ BB IV Moz. 4,6, *išvysti* „pamatyti“ MF 96,13, PS I 317,8, *įvaizdumas* „ryškumas, aiškumas“ MT 145,22–23, *įvaizdus* „aiškiai, ryškiai matomas“ APM 26a,21, *įvaizdžiai* „aiškiai, ryškiai“ MT 145a,10, *juodas* „tamsios spalvos“ BB Est. 1,6, *margas* „raibas, įvairiaspalvis“ BB I Moz. 30,32, *mėlynas* „dangiškos spalvos“ PK 244,6, *palšas* „šviesiai pilkas“ D³ 301, *pažvelgti* „pažiūrėti“ MF 117,17, *pilkas* „pilkos spalvos“ D¹ 132, *rainas* „ruožais margas“ BB I Moz. 31,10, *raiškiai* „aiškiai, ryškiai“ PS I 118,8 (ir *rėiszkie* „t.p.“ DK 4,18, *reyszkie* SE 15,16), *raiškus* „aiškus, ryškus (jawnų)“ PS I 142,15, *raudonas* „kraujo spalvos“ MF 134,3, *regėti* „matyti“ MK 8,8, *rudas* „rusvos spalvos“ BB I Moz. 25,25, D¹ 73, *stebėti* „žiūrėti“ MG I 152,7, *šviesus* „netamsus“ MG II 303,9, *tamsus* „nešviesus“ BB I Moz. 1,2, *vaizdas* „reginys, paveikslas“ AK 49,14, PS I 78,4, *vaizdus* „aiškus, gerai matomas“ SE 92,11, *veizdėti* „stebėti, žiūrėti“ MK 8,12, DK 15,3, *vyzius* „regėjimas“ DK 175,21,

¹ Žr. LKŽ, I, p. 190, taip pat LKŽK.

DP 335,50, SIG 207,3, *žabalas* „aklas“ PS I 81,25–26, *žilas* „pilkos, balsvos spalvos“ MG II 330,1, *žiūrėti* „stebėti (kucken)“ BB II Kar. 9,30, *žvalgyti* „stebėti, žiūrėti“ EE 78,13–14, DP 32,41–42 ...

Tokių šios grupės žodžių, kurie nebūtų vartojami dabartinėje literatūrinėje kalboje, ano meto raštuose labai mažai tepastebėta, būtent, tik *aklysta* ir *vyzius*. Pirmasis iš jų dabar dar žinomas iš dzūkų šnektų¹, o antrasis nurodyta forma ir reikšme neužfiksuotas nė iš vienos tarmės (didžiojo Lietuvių kalbos žodyno kartotekoje tėra užrašytas iš Kvėdaros ir Tauragės Naumiesčio apylinkių tik *vyzis* „akies obuolio“ reikšme). Pažymėtina taip pat, kad veiksmožodis *veizdėti*, kuris dabartinėje literatūrinėje kalboje retai kada bepasitaiko ir laikomas dialektizmu (žemaitybe)², XVI–XVII a. buvo vartojamas visų lietuviškų raštų autorių, kitaip sakant, buvo bendratautinis žodis.

§ 203. Toliau minėtina didoka liaudinės lietuviškosios leksikos grupė, į kurią įeina žodžiai, žymintieji su mąstymu susijusias sąvokas, pvz.: *atminimas* „prisiminimas, atminas“ MK 26,11, „atmintis (pamiėč)“ DK 108,16–17, *atminti* „prisiminti“ MK 10,22, *atmintis* „atsiminimas, atsiminimo galia (Gedächtnis, pamiėč)“ BB Joz. 4,7, PS I 87, 10–11, *dingoti* „manyti, tarti“ SIG 257,7, *dingščia* „manymas, nuomonė“ MT 102a,9; 113a,2, *išmanymas* „supratimas“ Ech 6,4, *išmanyti* „suprasti“ MF 95,25 (pršt.), EE 49,20–21, *išmingingas* „protingas, turis daug išminties“ MK 37,14, DP 66,25, *išmintis* „gudrybė, protingumas (mądrość, rozum)“ MK 50,18, DK 27,8, *išmonė* „išmanymas, protas (wyrozumienie)“ DP 469,28 (ir *išmonia* „sąžinė (sumnienie)“ PS I 20, 15–16), *mąstymas* „galvojimas, svarstymas (rozmyślanie)“ PS I 188,10, *mąstis* „mintis (myśl)“ D³ 184, *mąstyti* „galvoti, svarstyti (rozmyślać)“ DP 298,27, PS I 188,22, *mintis* „protas, mąstymas“ AK 56,22, *miršti* „neatsiminti“ MK 50,5, *mįslis* „mįslė (Rätsel)“ BB Teis. 14,12 (ir *mįslė* „t.p.“ BB Teis. 14,13), *neišmintis* „neturėjimas išminties, kvailumas“ RPs 38,6, *numanyti* „suprasti (rozumieć)“ PS I 208,31, *nuomonė* „numanymas, protas“ MT 2,18; 64a,3–4 (ir *nuomonis* „išmingingumas, protingumas (roztropność)“ DK 103,15), *nuovoka* „sumanumas, įžvalgumas (roztropność)“ DP 440,43, PS I 46,11, *nuvokti* „suvokti, suprasti (rozumieć)“ PS I 271,12, *pramonė* „prasimanymas“ SE 3,22, *protas* „protavimo galia“ MF 124,9, DP 3,3, *protingas* „išmingingas“ EE 143,4, *sąmonia* „išmintis, sumanumas (przemysł, consilium)“ D³ 353, *suprasti*

¹ Žr. LKŽ, I, p. 63.

² Žr. Dabartinės lietuvių kalbos žodynas, p. 926.

„suvokti“ MG I 233,2, *suvokimas* „supratimas“ MT 2,5, *svarstymas* „nagrinėjimas, ieškojimas sprendimo (uważanie)“ PS I 188,10, *žinoti* „turėti žinių“ MK 10,24 ...

Permetus akimis šiuos pavyzdžius, nesunku pastebėti, kad kone visi čia suminėtieji žodžiai tokiais pat reikšmėmis vartojami ir dabartinėje lietuvių literatūrinėje kalboje. Dabar plačiau nebevertinama tiktai *mąstis* (nors grožinės literatūros stiliuje jis kada-nekada vis dėlto pasitaiko) ir *dingsčia*, kurios vietoj kiek kitokiomis (dažniausiai „progos“, „priežasties“ ar „preteksto“) reikšmėmis vartojamas kito kamiengalio žodis *dingstis*.

§ 204. Ypač didelę liaudinės lietuviškosios leksikos grupę sudaro žodžiai, reiškiantieji su vidine žmogaus būseną (emocijomis, jausmais, troškimais ir pan.) susijusias sąvokas, pvz.: *abejojimas* „dvejojimas, svyravimas“ MPr 138,12, PS I 16,11, *abejonė* „abejojimas“ D³ 471, *abėjoti* „dvejoti, svyruoti“ MF 115,4–5, DP 18,3, *aimanas* „bėda, nelaimė“ PS II 88,7, *aimanuoti* „dejuoti“ D³ 13, *aisiai* „graudžiai, gailiai (rzewnie)“ D³ 395, *aisus* „graudus, gailus (rzewny)“ D³ 395, *apjuoka* „išjuokimas“ MF 120,19, *apmauda* „apmaudas, maudulys“ SIG 225,19 (ir *apmaudas* „rūpestis, sielvartas“ DK 122,16 pršt.), *apmauduoti* „rūpintis, sielotis (frasować się)“ DK 122,23–24, *apsivilti* „apsirikti, klysti (mylić się)“ DP 277,44–45, *atakė* „kerštas (pomsta)“ DP 160,28, MT 147a,4 (ir *atakia* „t.p.“ DP 7,29, *atakis* „t.p.“ BBPs 8,3), *atakingas* „kerštingas (mściwy)“ DP 362,21, *atakioti* „keršyti (mścić)“ DP 362,15, *bailauti* „būkštauti, baimintis“ DP 3,22, *baimė* „bijojimas“ MG II 354,18, *baisėtis* „baimintis, bijoti“ GA 86,2, *baisybė* „baimė (strach)“ PS I 15,28, SIG 158,1, *baisumas* „baimė?“ MK 32,19, *baisus* „baugus, baimę kelias“ MG II 430,8, DP 8,29, *biaurus* „šlykštus“ MK 29,14, *biaurumas* „nedora, ištvirkavimas (wszetecezeństwo)“ DP 10,22, *bijoti* „jausti baimę“ MK 48,7, *bodėtis* „biaurėtis (brzydzić się)“ DP 102,32, SE 43,3, *bučiuoti* „lūpų suglaudimu reikšti meilės ar nusizeminimo jausmus“ MG II 507,3, EE 169,21, *būgti* „bijoti“ KLG² 419,13, *buklysta* „klasta, vylius“ MG II 349,6 (ir *buklystė* „t.p.“ MG II 258,8, EE 125,14), *buklumas* „klastingumas, išdavystė (zdrada)“ DP 61,39, *buklus* „klastingas (chytry)“ DP 254,43, SG 173,16, *deja* „bėda (biada)“ DK 143,10, DP 272,22, *dejuoti* „aimanuoti, skųstis (narzekać)“ DP 272,23, *dūksė* „viltis (nadzieja)“ PK 46,21 (ir *dūksis* „t.p.“ PK 53,9, KN 260,11), *dūksėjimas* „vylimasis (ufność)“ DP 16,39, *duksėti(s)* „turėti viltį, viltis (ufać)“ DK 176,22, DP 16,27–28, PS II 43,18, KN 194,28, *džiaugsmas* „smaugumas, malonumas“ MK 8,14, PK 55,2, *džiaugtis* „turėti džiaugsmą,

malonumą“ MG I 181,3, DP 211,7, *džiūgauti* „labai džiaugtis“ PS II 97,11, *gaigoti* „burnoti, šmeižti“ SE 242,18, *gailauti* „siautėti, niršti (bestwić się)“ D³ 10, *gailė* „gailėstis, atgaila (žal)“ PS II 106,31, *gailėjimas* „gailėsyst“ DP 485,43, BIK 22,6, *gailėsyst* „gailėstis, pasigailėjimas“ MK 62,4, *gailėti(s)* „jausti gailėstį, gailėstauti“ MK 51,22, *galvokartas* „niekinimas, šmeižimas (zelżywość)“ DP 114,46; 170,8, *gėda* „sarmata“ MK 29,24, DP 40,41, *gėdėtis* „jausti gėdą, sarmatytis“ DP 264,14, *gėdinti* „sarmatyti, išjuokti“ BP II 87,20, DP 217,29, *gedulas* „gedulingas“ DP 335,32, KN 32,19, *geidimas* „troškimas, noras“ MG II 392,11, DP 2,7, *geidulys* „geidimas, troškimas“ MF 116,17, DK 126,8, *geisti* „norėti, trokšti“ MK 20,2, PS I 37,28, *gėrėtis* „žavėtis (kochać się)“ DP 4,35, PS I 253,3–4, *gėrybė* „gerumas, malonumas“ MK 50,5, „dorybė (cnota)“ AK 85,8–9, *gėris* „malonumas (rozkosz)“ DP 14,49, *giežti(s)* „niršti, pagiežą jausti“ MF 102,18, MT 144,16, *godas* „didelis noras, godumas“ BP II 221,26, DP 19,40, *godėjimas* „godumas, troškimas (łakomstwo)“ DP 330,22, *godėti* „būti godžiam, trokšti“ DP 331,32, *įkiršti* „įniršti (ergrimmern)“ BB IV Moz. 11,1, *įnarsinti* „įrūstinti“ MT 183,6, *įrūstinti* „įpykinti (gniewać się)“ MK 52,5, *jausti* „justi, turėti jausmą“ MK 31,3, PK 9,3, *išgąstis* „išsigandimas“ MF 127,11–12, *ižūlumas* „neteisingumas (neprawość)“ DK 137, 9, DP 122,8, *juokas* „šaipymasis“ MK 77,4, *juoktis* „šaipytis“ MG II 506,5, *kančia* „kentėjimas, skausmas“ MG I 229,13, *kentėjimas* „kančia“ MG I 229,17, *kentėti* „kęsti, jausti skausmą“ MK 21,12, *keršyti* „kerštą daryti“ MG II 337,5, *kerštas* „keršijimas“ MG I 216,6, DP 8,36, *kerštauti* „grasinti kerštu“ MK 20,11, *kęsti* „jausti skausmą, kentėti“ MG I 157,13, DK 34,21, *klykauti* „iš džiaugsmo šūkauti“ DP 2,47, *krykštauti* „džiūgauti“ BBPs 47,2, *krūpauti* „būkštauti, nuogaštauti (lękać się)“ DP 448,6, D³ 20, *kuvėtis* „gėdytis, drovėtis (wstydzic się)“ PS II 47,4; 103,12, *labas* „geras, mielas“ EE 27,1, DP 407,12, *laimė* „pasitenkinimo, gerovės būvis“ MG II 386,14, PK 94,23, *laimus* „laimingas (szczęśliwy)“ DK 157,11, D¹ 178, *linksmas* „džiugus“ MK 74,4, *linksmybė* „linksmumas“ MK 74,8–9, *linksminti* „daryti linksmą, džiuginti“ MK 47,5, *liūdėti* „būti liūdnam, sielvartauti“ D³ 411, *malonė* „malonumas, geradarybė“ MK 20,8, DP 49,19, *maloniai* „su malonumu“ MK 8,14, *malonus* „mielas, meilus“ MK 65,13, *mėgti* „patikti“ MG I 241,18, *meilauti* „pamėgti“ PS I 253,3, *meilė* „mylėjimo jausmas“ MF 99,21, PK 146,3, *meilingas* „meilus, malonus“ DP 10,38, *meilus* „meilingas, mielas“ D¹ 80, *mielai* „su meile“ MK 66,22, *mylėti* „jausti meilę“ MK 8,17, *narsa* „pyktis, rūstybė“ MKr 42,3 (ir *narsas* „t.p.“

MK 12,6, KN 11,11), *narštas* „aistringumas, karštumas, ūmumas (zapalczywość)“ PS I 259,22–23; 260,10, *neapkanta* „neapykanta“ MG II 469,6, *neganda* „nelaimė“ KN 172,22 (ir *negandas* „rūpestis (klopot)“ DP 74,35, „nelaimė (Unfall)“ BB I Moz. 19,19), *nerimastis* „nerimas“ DP 197,10, PS I 153,10, *nerimti* „ilgėtis, nerimauti (tęsknić)“ PS I 198,28, *noras* „geidimas, valia (wola)“ MK 66,6, *norėti* „geisti, trokšti“ MK 9,2, *nuoboda* „nuobodulus“ EE 156,1, *nuogąstis* „išgąstis, baimė“ EE 64,21, *paduksis* „viltis (nadzieja)“ DK 22,7; 103,12, DP 4,25, MP 71,43–44, BIK 25,15–16, *pagieža* „giežimas, neapykanta“ SE 12,2, *pajautimas* „pojūtis (zmysł)“ DK 108,10, DP 26,12, *palaima* „laimė, sėkmė“ MK 10,2, MG II 429,15, DK 175,7, *pasiilgti* „imti ilgėtis“ BB I Moz. 31,30, *pavydas* „toks abejojimo bei kartelio jausmas (zazdrość)“ DK 91,11, KN 22,28, *pavydėjimas* „pavydo jautimas, pavydas“ AK 75,8, *pykti* „jausti apmaudą, pyktį“ D¹ 65, *piktumas* „pyktis (złość)“ PS I 219,7–8, *rauda* „raudojimas“ KIG² 547,3, *raudoti* „garsiai verkti“ MG II 437,18, MP 267,26, *rūpestis* „rūpinimasis“ MK 38,3, PK 229,18, *rūpinti* „turėti rūpestį“ MG I 159,2, *rūstauti* „būti rūščiam, pykti (gniewać się)“ PS II 139,29–30, *rūstybė* „rūstumas, pyktis (gniew, ira)“ MK 35,11, *rūstus* „žiaurus“ MK 28,13, *sarmata* „gėda“ PS II 33, 28, *siela* „sąžinė (sumnienie)“ DK 111,6, *sieloti(s)* „liūdėti, graužtis (frasować się)“ PK 59,14, DP 125,36, *sielvartas* „susikrimtimas, liūdesys (smutek)“ MK 48,6, DK 122,16, *sielvartauti* „abejoti (wątpić)“ MK 65,9, „liūdėti, sielvartą turėti (frasować się)“ PK 60,16, *smurtas* „pavojus (niebezpieczeństwo)“ DP 209,7; 400,28, *stebėtis* „būti nustebusiam“ MK 72,7, *tvardymas* „santūrumas, valdymasis (wstrzymieźliwość)“ DK 103,18, *tvardytis* „valdytis, susilaikyti (wstrzymać się)“ DP 33,31, *vaitoti* „dejuoti, raudoti“ BB I Moz. 23,2, *valia* „noras, pasiryžimas“ MK 9,2, DP 12,12, *verkti* „ašaras lieti“ MK 66,15, *viltis* „vylimasis (nadzieja)“ AK 15,2–3, BIK 25,24 (ir inf. *viltis* „tikėtis“ PS I 40,4) ir kt.

Šioje didelėje leksikos grupėje yra nemažas pluoštas ir tokių žodžių, kurie dabartinėje literatūrinėje kalboje arba visiškai nevartojami, arba nevartojami tikrai tam tikromis, XVI–XVII a. raštuose vartotomis, reikšmėmis. Prie pirmosios rūšies žodžių, t.y. leksinių archaizmų, priskirtini: *aisus*, *aisiai*, *atakė*, *atakia*, *atakioti*, *atakingas*, *dūksė*, *dūksis*, *dūksėti*, *gailė*, *galvokartas*, *kuvėtis*, *paduksis* ..., o prie antrosios, t.y. prie semantinių archaizmų, – *apsivilti* „pasitikėti“, *bodėtis* „biaurėtis“, *deja* „bėda“, *gaigoti* „burnoti, šmeižti“, *įnarsinti* „įrūstinti“, *ižūlumas* „neteisingumas“, *narsa*, *narsas* „pyktis, rūstybė“, *smurtas* „pavojus“ ir kt. Bet pažymėtina, kad vienas kitas iš čia suminėtų tiek leksinių,

tiek semantinių archaizmų ir ligi mūsų laikų yra išlikę atskirose tar-
mėse (pvz., *gailė* „gailėsčio“ reikšme vartojamas rytų aukštaičių bei
dzūkų; iš šių tarmių – Linkmenų, Merkinės apylinkių – yra užfik-
suotas taip pat *narsas* „pykčio, įnirtimo“ reikšme)¹.

§ 205. Iš specialių gyvenimo sričių terminų didžiausia yra liaudinės
lietuviškosios leksikos grupė, kurią sudaro žodžiai, žymintieji įvairias
su medicina susijusias sąvokas (ligų pavadinimai, ligos ar gydymo
procesus reiškiantieji žodžiai ir pan.), pvz.: *alpti* „silpti, netekti sąmonės
(mdleć)“ DK 162,21–22, SIG 151,22, *atkratas* „atkritimas, ligos
pasikartojimas“ DP 358,32, *diegyls* „toks diegiamas skausmas, die-
gimas (kłóć)“ PS I 107,7, D¹ 59, *drugys* „karštinė, tokia liga“ MG II
427,4, PS I 107,5–6, *dusulys* „dusinantis kosulys“ PS I 107,7, D¹ 21,
gaivinti „daryti gajų, sveiką“ MG II 345,12–13, *gelta* „geltligė“ BP I
112,24, *gydymas* „siekimas pašalinti ligą“ MF 134,6, D¹ 71, *gydyti*
„ligą šalinti“ MG II 428,1, D¹ 71 (ir *atgydyti* „atgaivinti“ EE 111,23,
išgydyti „visiškai ligą pašalinti“ MK 60,4), *gydytojas* „kas gydo (Artzt)“
BB II Kron. 16,12, *gumbas* „votis, guzas (Drüse, wrzód)“ BB III Moz.
13,20, PS II 141,5, *gumbė* „maras“ MG II 427,2, BP I 75,18, *karščiai*
„karštinė, šiltinė“ MG II 427,4, *karštinė* „karštligė, šiltinė (gorączka)“
PS I 107,5, EP 132,19, *kosėti* „spazmiškai iškvėpti orą sergant kvėpa-
vimo organų ligomis (kaszlać)“ D¹ 52, *kosulingas* „kas dažnai kosti“
D³ 99, *kosulys* „kosėjimas“ D¹ 52, KIG² 446,21, *kraujo plūdimas* „krau-
joplūdis“ EE 135,21, DK 152,11–12 (ir *kraujplūdis* „t.p.“ DK 152,
pršt.), *liaukos* „epideminė liga (łozna choroba, epidemia)“ D³ 157,
liga „sveikatos sutrikimas, nesveikata“ MK 55,7, PK 242,11, *ligotas*
„ligos apimtas“ DK 151,13, *maras* „tokia užkrečiama liga, pestis“ MK
55,5, DP 301,39, *negalė* „negalavimas, nesveikata (niemoc)“ PS I 107,3,
niežai „tokia odos liga“ BP I 112,15, *niežėti* „jausti niežulį“ D¹ 177,
pagilbti „pagyti, pasveikti“ BP I 412,6, DP 369,54, *pašinas* „rakštis“
D¹ 163, *puknė* „raupas, spuogas, pūslė (Blatter)“ BB II Moz. 9,9 *pūliai*
„pūliniai“ BB III Moz. 13,2, *pūliuoti* „pūliams bėgti“ BB Hiob. 7,5, *rakštis*
„pašinas“ PS I 153,13–14, SIG 158,1, *raupai* „tokia užkrečiama liga,
variola“ BP I 189,10–11, PS I 237,6–7, *rauplės* „raupai“ BP I 188,2,
raupsai „tokia užkrečiama liga, lepra“ BP I 187,22 (ir *raupsas* „t.p.“
EE 35,22, DP 76,8), *raupsuotas* „raupsais sergantis“ EE 35,18, *raupuot-
tas* „raupais išbertas“ EE 13,22, *rėmuo* „toks ryklėj atsirandęs kartė-
lis (zgaga)“ D³ 542, *sirgti* „būti nesveikam“ MK 57,21, D¹ 12, *skaudėti*

¹ Žr. LKŽ, III, p. 23, LKŽK.

„sopėti“ BP I 189,2, *skaudulys* „sopulys“ BB I Moz. 4,23, *sopėjimas* „skaudėjimas, skausmas“ EE 76,10, *sopulys* „skausmas“ BB I Moz. 6,6, PK 161,23, *sutvarstyti* „aprašioti žaizdas“ DK 143,20, *svaigti* „suktis galvai, kvaišti“ PS I 372,11, *sveikas* „neligotas“ MK 77,4, *sveikata* „sveika organizmo būklė“ MK 9,10, *sveikinti* „gydyti“ MK 57,23 (ir *pasveikinti* „pagydyti“ EE 36,7, DK 137,5), *šašas* „tokia žaizdos plutelė“ BB III Moz. 13,2, *šašti* „šašais aptekti“ D³ 132, *šašuotas* „šašais aptekęs“ D¹ 65, *tinti* „nuo ligos tvinkti“ D¹ 152, *vaistas* „gydomoji priemonė“ DK 76,15, DP 370,24, *vaistyti* „gydyti“ DP 178,30–31, *votis* „skaudė, pūlinys“ MK 55,7, D¹ 197, *žaizda* „sužeista vieta“ MF 130,4, DK 143,20 ir kt.

Iš šios grupės žodžių dabar, rodos, nei literatūrinėje kalboje, nei tarmėse visiškai nebevertojamas tiktai *gumbė* „maras“. Turint galvoje tai, kad žodis *gumbė* užfiksuotas tik M. Mažvydo ir J. Bretkūno raštuose, galima manyti jį buvus archaizmą jau ir XVI–XVII a. Prie dabartinėje literatūrinėje kalboje plačiau nevertojamų, bet dar žinomų iš atskirų tarmių, priskirtini tokie kalbamosios grupės žodžiai, kaip *atkratas* (Skriaudžiai, Veiveriai), *sveikinti* (Molėtai, Lazūnai), *vaistyti* (Priekulė, Klaipėda).

§ 206. Daug mažesnes liaudinės lietuviškosios leksikos grupes sudaro žodžiai, reiškiantieji administracinio bei valstybinio gyvenimo (a), karo bei kariavimo technikos (b), teisės (c), jūrininkystės, medžioklės bei žvejybos (d), muzikos (e), kultūros (f) sąvokas, pvz.: a) *įsakymas* „valdovo ar viršininko paliepimas“ Ech 7,24–25, DP 5,47, *sostas* „valdžia“ MG I 169,20, DP 3,5, „valdovo, karaliaus buveinė“ MG II 263, 9, EE 22,11, *valdymas* „valdžia“ MG II 270,8, *valdyti* „tvarkyti“ MK 30,12, *valdžia* „teisė ar galia pajungti savo valiai (valdza)“ DP 201,13, *valsčius* „toks administracinis vienetas“ 1578 įs. SLS 56, UB 17,25, *veldėti* „valdyti“ MG II 317,8, MT 199,11, *vyresnybė* „valdžia“ MP III 21,43, PS I 222,3, *vyriausybė* „valdžia, vyresnybė“ Ech 40,17, EE 36,11 ..., b) *antkelis* „kojos šarvas (Beinharnisch)“ BB I Sam. 17,6, *ginklas* „gynimosi priemonė“ MG II 266,6–7, AK 50,12, *grumtis* „kovoti“ EE 198,13, BB I Moz. 32,24, *ietis* „toks ginklas, ragotinė (włócznia)“ DP 145,23, D³ 76, *kalavijas* „toks kardas“ BP I 114,6, PK 60,12 (ir *kalavijis* „t.p.“ MK 32,7), *karas* „ginkluota kova“ MP 108a,34, KIG² 229,16, *kareivis* „karys“ DP 73,25, PS I 140,9, *karias* „karas“ MG II 384,3, DP 534,23, „kariuomenė“ MF 103,6, MT 214a,17–18, *kariauti* „kovoti“ MK 57,3, PK 141,17, DP 85,52, *karinykas* „karys (Kriegsmann)“ BB IV Moz. 31,48, *karionė* „kova“ MF 107,4, DP 553, 33,

karžygė „narsus karys“ MG II 262,19, MT 229,21 (ir *karžygys* „šarvuotas karys, Geharnischte“ BB II Kron. 28,14), *kauti(s)* „kovoti, grumtis“ MK 58,16, PS I 109,6, *kilpinis* „šaunamasis lankas“ MG II 517,2, DP 580,17, *kova* „mūšis“ MK 55,3, DP 107,28, *kuokas* „toks primityvus ginklas, vėzdas? (kręgle)“ D³ 129, *maištas* „sukilimas“ MG II 384,3, PS I 13,19, *pilis* „tvirtovė (Festung)“ BB IV Moz. 13,20, *raitinykas* „kavaleristas, raitelis“ BB II Moz. 14,9, PS I 13,14, *sargyba* „apsauga“ MK 59,6, *strėla* „strėlė“ MK 54,19, PK 79,16, *šaudyklė* „strėlė“ PS I 13,13, *šaudyti* „dažnai šauti“ D¹ 176, *šūvis* „šovinyš?“ MG II 517,4–5, *vėzdas* „toks ginklas, kuokas (kij)“ DP 154,2 ..., c) *byla* „teismo procesas“ MG II 520,5, „teisė (prawo)“ DP 199,9, *bylinėjimas* „bylų kėlimas“ PS II 185,24, *bylinėti* „bylą turėti, teistis“ BP I 323,15, PS I 3,12, *įstatymas* „toks privalomas teisės aktas“ MK 18,6, PK 191,7, *kaltas* „nusikaltęs“ MK 23,14, *kaltė* „nusikaltimas“ MF 105,13, *kaltybė* „kaltė, nusikaltimas“ MK 52,1, MG II 320,7–8, *kaltinti* „laikyti kaltu“ MK 30,8, DP 243,12, *kreivas* „neteisingas (falszywy)“ AK 64,3, *lyginti* „teisti“ BB Jon. 5,27, *lygus* „teismas“ BP II 241,23, *siekimas* „priesaika“ AK 64,2, *siekti* „prisiekdinėti“ AK 63,14, *teisė* „teisybė, tiesa“ PK 101,5, „kieno nors suteikta, laisvė ką nors daryti“ MP 65a,24, *teisybė* „teisingumas“ MK 36,4, DK 104,18, *teisinti* „nekaltu, teisiu laikyti“ BB I Moz. 44,16, *teisti* „bylą svarstyti? (odprawiać co)“ D³ 250, *teisus* „teisingas“ MK 29,15, PK 74,19, *tiesa* „teisybė“ MG II 372,7, DK 5,6, „teismas“ AK 92,4, PS I 14,12–13, D³ 396 ..., d) *aldija* „toks laivelis (łódź)“ DP 78,26 (ir *eldija* „okrėt“ PS I 256,26, ChB Mat. 14,24), *irklas* „tokia yrimosi priemonė (rudel)“ D¹ 160, *irtis* „plaukti, irkluoti“ EE 99,17, PS I 276,6, *krytė* „graibštas (Hamen)“ BB Sal. p. 9,12, *luotas* „tokia valtis“ DP 79,9, D³ 8, *medijas* „medžiotojas (Jäger)“ BB I Moz. 25,27, *medžiojimas* „medžioklė (Jagd)“ BB I Moz. 27,30, *medžioklė* „medžiojimas“ BB I Moz. 27,30 (ir *medžionė* „t.p.“ D¹ 84), *medžioti* „būti medžioklėje“ BB III Moz. 17,13, *meškerė* „toks žvejojimo įrankis“ SE 161,25 (ir *meškeris* „t.p.“ BB Hiob 40(41),21), *meškeriojimas* „gaudymas žuvų meškere“ D³ 473, *meškerioti* „žuvis gaudyti meškere“ D³ 473, *plaukimas* „yrimasis vandeniui“ ChB Ap. d. 27,10, *plaukti* „irtis, stumtis vandeniui“ ChB Ap. d. 27,2, *prieplauka* „uostas“ D³ 328, *tinklas* „toks mežginys žvejoti“ EE 99,18, *valksmas* „tinklo užvilkimas“ EE 99,19, *valtis* „toks laivelis“ BP I 201,11, *varža* „bučius (Fischreuse)“ BB Hiob. 40(41), 26, *vilktnis* „toks žuvų tinklas, velkė“ DP 526a,2–3, *žūklauti* „žvejoti“ MP 258a,11–12,

žuklavimas „žvejojimas“ DP 379,10, *žūklė* „žvejyba“ D³ 157, *žūti* „žvejoti“ D³ 156, *žuvauti* „žvejoti“ D³ 156, *žuvavimas* „žvejojimas“ PS I 370,24–25, *žvejoti* „žuvauti“ BP I 408,12 ..., e) *gaida* „nata“ MG II 291,10–11, *giedoti* „giesmę traukti“ MK 9,3, *giesmė* „religinio turinio giedamas dalykas“ MK 9,3, *kankalas* „skambalas (Schelle)“ BB II Sam. 6,5, *kanklės* „toks styginis muzikos instrumentas“ BB Ps. (prd.), KN 120,10 (ir *kankliai* „t.p.“ PS II 57,31–32, D³ 38, SIG 101,6), *skambėti* „aidėti“ BG II 369,5, *skambinti* „groti“ MG I 200,5, *tūtuoklė* „tokia dūdelė“ BB Ps. (prd.), *vamzdis* „švilpynė? (Pfeife)“ BB I Sam. 10,5, RPs 150,4, *varpas* „toks skambalas“ D¹ 30, *varpinti* „skambinti varpu“ D³ 59, *žaislas* „muzikos instrumentas“ RPs 33,3, *žaišti* „groti“ BB Teis. 5,3 ..., f) *mokėti* „sugebėti ką veikti“ MK 8,16, *mokymas* „mokslo skleidimas“ MK 35,12–13, *mokinti* „mokyti“ MK 11,18 (ir *mokyti* „t.p.“ MK 11,14), *moksas* „kokių nors žinių visuma“ MK 1,3, DK 3,7, DP 24,54, *padavimas* „pasakojimas, legenda (podanie)“ APM 38a,3, DP 588,17, *parašas* „pavardės pasirašymas“ EE 134,13, MP 374,18, „užrašas, raštas“ EE 107,7, DP 305,21, *pasaka* „toks fantastinis kūrinys (Fabel)“ BB I Kar. 9,7, *plunksna* „grifelis“ RPs 45,2, *rašyti* „grafiškaiai reikšti mintis“ MK 13,2, D¹ 123 (ir *aprašyti* MK 24,15, *įrašyti* D³ 319, *surašyti* PS I 17,27, *užrašyti* ChB Luk. 10,20), *raštas* „tokia grafinių ženklų sistema“ MK 1,4, „parašytas tekstas, veikalas“ MG II 265,17, DK 113,9–10, DP 1,28, *skaitymas* „rašto supratimas“ MK 1,3–4, *skaityti* „raštą suprasti“ MK 8,4, D¹ 19, „skaičiuoti“ BB I Moz. 13,16 ir kt.

Tokie čia suminėti grupių žodžiai, kaip *karias*, *lyginti*, *lygus*, dabar jau yra archaizmai ne tik literatūrinės kalbos, bet ir tarmių atžvilgiu. Iš jų ypač dideliu senumu pasižymi teisės terminai *lyginti* „teisiti“ ir *lygus* „teismas“, kurie, K. Būgos nuomone, siekia dar baltų prokalbės laikus¹. Kadangi šiedu pastarieji žodžiai teufiksuoti tik J. Bretkūno raštuose po kartą kitą, tad reikia manyti, kad jie jau ir XVI–XVII a. buvo archaizmai², jeigu, veikiau, ne prūsiški žodžiai³. Kas kita, žinoma, *karias*: tiek „karo“, tiek „kariuomenės“ reikšme jis tada buvo dar gana plačiai vartojamas daugelio autorių.

¹ Žr. K. Būga, RR, I, p. 111.

² Plačiau apie *lygų* žr. L. Kašėtaitė, Iš teismo pavadinimų lietuvių kalboje istorijos, kn.: Kalbotyra, IX, Vilnius, 1963, p. 117–118.

³ Žr. V. Falkenhahn, Der Übersetzer..., p. 204; V. Žulys, Keleto retų žodžių istorija, leid.: Baltistica, I (2), Vilnius, 1966, p. 154–155.

Dabartinės literatūrinės kalbos požiūriu archainį atspalvį turi taip pat žodžiai *aldija* (*eldija*), *karionė*, *karžygė*, *veldėti*, *žūti* ir kt., nors kai kurie iš jų (pvz., *aldija* ar *eldija*, *žūti*) dar gana plačiai vartojami atskirose tarmėse. Prie semantinių archaizmų priskirtini, tur būt, ir žodžiai *byla* „kaltė“, *šaudyklė* „strėlė“, *teisė* „tiesa, teisybė“, o ypač *tiesa* „teismas“ (ši reikšmė, kaip rodo lat. *tiesa* „teismas“, *tiesāt* „teišti“, paveldėta iš žilos senovės)¹. Pagaliau vienas kitas suminėtas kariavimo priemonės pavadinimas, pvz., *antkelis*, *kilpinis*, *kuokas*, *vėzdas*, dabar jau yra tapę istorizmu.

§ 207. Palyginti nedidelės yra taip pat liaudinės lietuviškosios leksikos grupės, kurias sudaro žodžiai, žymintieji įvairias su filosofija (a), morale bei etika (b), menu bei estetika (e) susijusias sąvokas, pvz.: a) *buitis* „gyvenimas, buvimas, būtis (żywot, obecność)“ PK 32,14, PS I 41,20, „pajėga (siła)“ DP 7,23, *būklė* „buvimas, gyvenimas“ KN 153, 22; 153,22; SE 22,7, *būmenė* „ateitis (potomność, posteritas)“ D³ 336 (ir *būmenia* „buvimas, egzistavimas“ MT 239a,17, *būmenis* „t.p.“ DP 44,20), *būti* „egzistuoti“ MK 53,12, Ech 53,3, *būtybė* „esybė, substancija“ Ech 75,5, BB I Moz. 7,4, *būtis* „buvimas, egzistencija“ MG II 288,16, SIG 201,18, *buvimas* „egzistavimas“ MG II 576,11, DP 44,50, *būvis* „buvimas, būtis“ KIG² 495,7, *esybė* „buvimas, egzistavimas (istność)“ DK 148,6, PS I 78,30, „būtybė“ MT 6,6, *gyvata* „gyvenimas“ MF 98,6, DP 14,47, KN 79,21, *gyvenimas* „egzistavimas, būvis“ MK 18,7, *gyventi* „egzistuoti“ MK 19,6, DK 156,8, *likimas* „lėmimas, lemtis“ ChB Pov. I. kol. 1,25, KIG² 248,5, *prieštaravimas* „ginčas, kontraversija“ PS I 306,13–14, *priežastis* „tai, dėl ko kas įvyksta“ MF 128, 1–2, PK 45,4 ..., b) *dora* „gerumas, pasigailėjimas?“ APM 1,7, *doras* „geras, teisingas“ MG II 384,5, *draugala* „meilužė, paleistuvė (nałożnica, cudzołożnica, adultera, pellex)“ DP 33,30, D³ 37, „draugė, žaidimo bendrininkė (Gespieler)“ BB Teis. 11,37, *draugalauti* „svetimoteriauti, paleistuvauti“ PS I 147,29–30, „draugauti, bendrauti“ DP 95,37, *draugalavimas* „svetimoteriavimas, paleistuvavimas“ DP 33,30, BIK 19,9–10, *drausti* „stengtis neleisti, grėsti, išpėti“ MF 96,11, MG II 331,6, *elgtis* „daryti, veikti“ MF 119,7, „apsieiti (obchodzić)“ DP 31,25, *gamta* „dorybė (cnota)“ DK 67,10, DP 271,6, *gerybė* „gerumas, malonumas“ MK 36,4, „dorybė“ PS I 76,19, D¹ 15, *keikti* „plūs-

¹ Plačiau apie šią *tiesos* reikšmę žr. K. Būga, RR, I, p. 111; L. Kašėtai-tė, Iš teismo pavadinimų lietuvių kalboje istorijos, p. 118.

ti“ MG II 435,14, DP 191,35, *kekšauti* „paleistuvauti“ EE 105,23, BP I 182,8, *kekšė* „paleistuvė (Hure)“ BB III Moz. 21,14, *kekšybė* „paleistuvybė“ EE 54,17 (ir *kekšystė* „t.p.“ WP 150, BP I 175,9, *kekšysta* „t.p.“ BP I 179,3), *klasta* „apgaulė“ KIG² 3,13, *mandagus* „energingas, mitrus, žvalus (dzielnys, strenuus, fortis)“ D¹ 28, *melas* „neteisybė, melagystė“ MG II 280,2, D¹ 52, *nedora* „nedorumas, nedorybė“ MT 237, 13, *nekaltybė* „dorumas, skaistumas“ MG II 268,3, D¹ 97, *paklusnumas* „ko nors klausymas“ DP 15,53, *paklusnus* „ko nors klausąs“ MF 132,7, *skaistumas* „dorumas, nekaltybė“ EE 112,2, *skaistus* „doras, nekaltas“ MG I 185,13–14, *švankumas* „grožybė (ozdoba)“ DP 412,9, *šveistybė* „skaistybė, nekaltybė“ D³ 44, SIG 308,11, *vylius* „klasta, apgaulė“ EE 73,6, DP 290,32, MT 225,10 ..., c) *dailė* „padaras, kūrinys (dzieło)“ DK 136,9, „menas, sugebėjimas (sztuka)“ DP 165,23, „amatas (rzemiešlo)“ PS I 89,17, *dailumas* „gražumas“ DP 396,28, *dailus* „gražus, puikus“ DP 96,28, D³ 438, *graikštintis* „gražintis, puoštis“ MK 35,3, *graikštumas* „gražumas, puošnumas“ MK 34,17, Ech 57,20, EE 222, 24–25, *graikštus* „gražus, dailus“ EE 168,23, BB I Moz. 39,6, *gražiai* „dailiai“ GA 91,12, *gražybė* „gražumas, puikybė“ BB I Moz. 2,1, *gražumas* „puikumas, grožis“ MG II 258,5, DP 169,51, *gražus* „dailus“ MK 73,4, DK 57,18 ...

Iš čia suminėtų žodžių dabartinėje literatūrinėje kalboje nevartojami, rodos, šie: *būmenė* (ir *būmenia*, *būmenis*), *draugala*, *draugalauti*, *draugalavimas* ir *šveistybė*. Žodis *būmenė* ir jo variantai retkarčiais tepasitaiko tiktai J. Bretkūno, S. Vaišnoro ir M. Daukšos raštuose, todėl galima manyti juos buvusius archaizmus jau ir XVI–XVII a. Tas pat pasakytina ir apie *šveistybę*, kuri teaptinkama tik K. Sirvydo žodyne ir S. Slavovčinskio giesmyne (vėliau užfiksuota dar D. Sutkevičiaus ir F. Kuršaičio žodynuose). Bet *draugala* ir jos vediniai tuo metu buvo kiek dažniau vartojami, ypač rytiečių raštuose, todėl juos galima laikyti archaizmais tiktai dabartinės literatūrinės kalbos požiūriu. Pažymėtina dar, kad žodžiai *dailė*, *mandagus* dabar vartojami jau kitomis reikšmėmis (*dailė* – siauresne „meno“ reikšme, o *mandagus* – „pasižyminčio geru elgesiu“ reikšme).

§ 208. Pagaliau minėtina dar viena ne visai maža liaudinės lietuviškosios leksikos grupė, kurią sudaro žodžiai, reiškiantieji įvairias su religija bei mitologija susijusias sąvokas, pvz.: *aitvaras* „turtus nešanti mitologinė būtybė“ MK 10,5, BP II 101,11 (ir *eitvaras* „t.p.“ WP 150), *alkas* „toks senovės lietuvių šventu laikytas miškelis, gojus“ WP 151, DK 77,2 (ir *elkas* „t.p.“ AK 62,17), *deivė* „dievaitė“ MK 9,20, BP II 101,11,

dievas „tokia mitologinė būtybė“ MK 10,3, *dvasas* „dvasia (duch)“ PS I 91, 13; 259,26, D¹ 27 (ir *dvasė* „t.p.“ MG II 234,11, *dvasia* „t.p.“ DP 15,54), *kaukas* „tokia dvasia“ MK 9,19, DK 77,2, *kerėjimas* „kerų skleidimas (urzekanie, fascinatio)“ D³ 462 *laukasargas* „pasėlių dievas ar deivė“ MK 9,19, *malda* „toks meldimosi tekstas“ MK 17,16, *medeinė* „miškų deivė“ DK 77,2, *milžinas* „didelio ūgio mitologinis žmogus“ BB I Moz. 6,4, *nuodėmė* „nusidėjimas“ DK 13,18–19, DP 28,42, PS I 130,25 (ir *nuodžia* „t.p.“ DP 5,2), *nusidėjimas* „nuodėmė“ DK 56,3 (pršt.), *nusidėti* „nusikalsti“ BB II Kar. 17,21, DK 55,13, PS II 114,13, *pamokslas* „religinio turinio pamokymas“ DK 14,8–9, *perkūnas* „toks griausmo dievas“ MK 5,17, *pragaras* „tariamoji kančių vieta, pekla“ DP 7,41, PS I 130,27, *prakeikimas* „pasmerkimas keiksmu“ BB I Moz. 27,13, *prakeikti* „pasmerkti keiksmu“ BB I Moz. 5,29, *pranašas* „tariamasis dievų valios skelbėjas“ BB II Kar. 17,13, PS I 3,24, *pranašauti* „pranašystę skelbti“ DK 35,8, PS I 3,27, *ragana* „burtininkė, kerėtoja“ BP II 234,16, *stabas* „dievu laikomas koks daiktas“ DP 89,40, *stambeldys* „stabų garbintojas“ DP 89,40, *stebuklas* „toks tariamas antgamtinis reiškinys“ MG I 191,7–8, „nustebimas, nuostabus dalykas (dziw)“ DK 161,10, *šventas* „tobulas, tariamąją dievo malonę turintis“ MK 28,12, *šventumas* „šventų ypatybių turėjimas, šventybė“ MG II 293,3, *veliuoka* „velnias (czart)“ DP 30,8, ChB Mat. 14,26 (prir.), *velnias* „tokia mitologinė būtybė, piktoji dvasia“ MK 47,14, PK 20,2 (ir *velinas* „t.p.“ DP 4,4), *velniuva* „velniai“ MK 9,20 (ir *velinuva* „t.p.“ DP 71,3), *žemėpatis* „gyvulių dievas“ MK 9,19, *žemyna* „žemės deivė“ DK 76,21, AK 62,15–16, *žyniavimas* „burtininkavimas“ DP 483,31, *žynys* „burtininkas“ BB I Moz. 41,8, RPs 58,6 ir kt.

Savaime suprantama, kad nemaža dalis šios grupės žodžių, ypač tie, kurie žymi senovės lietuvių stambeldiškos religijos sąvokas (pvz.: *alkas*, *deivė*, *kaukas*, *laukasargas*, *medeinė*, *žemėpatis*, *žemyna* ...), dabar yra istorizmai ir retai kada bepavartojami literatūrinėje kalboje. Kiti vėl (pvz., *dvasas*, *veliuoka*), sprendžiant iš jų vartojimo retumo (*dvasas* težinomas iš K. Sirvydo raštų ir J. Jaknavičiaus evangelijų, o *veliuoka* – tik iš M. Daukšos postilės ir S. Chilinskio biblijos), jau XVI–XVII a. buvo archaizmai bei siauri dialektizmai.

§ 209. Čia, keliolikoje stambesnių bei semantiniu atžvilgiu labiau apibrėžtų tematinių grupių, buvo iškelta aikštėn tikrai nedidelė dalis (gal koks penktadalis ar šeštadalis) XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos liaudinės lietuviškosios leksikos. Tačiau jau ir iš tose grupėse pateiktų pavyzdžių išryškėja mažų mažiausia bent du reikšmingi daly-

kai. Viena, kad to meto lietuvių liaudies kalboje buvo labai daug žodžių, jų tarpe ir sinonimų, ne tik konkrečioms daiktams bei reiškiniams, bet ir abstrakčioms sąvokoms žymėti, o antra – kad ano meto lietuviškų raštų autoriai gana plačiai naudojosi turtinga liaudine lietuviškąja leksika. Prie tokių autorių, kurie savo raštuose ypač dažnai operavo lietuviškais liaudies kalbos žodžiais bei liaudine lietuviškąja sinonimika, priklauso J. Bretkūnas, M. Daukša, K. Sirvydas ir kai kurie kiti. Štai, sakysim, J. Bretkūno raštuose sąvoka „kalbėti“ išreikšta tokiais sinoniminiais veiksmažodžiais: *byloti* BP I 28,8, *kalbėti* BP I 36,5, BB I Moz. 3,1, *murmėti* BP I 357,2–3, *ruzgėti* BP I 230,6; II 216,17, *sakyti* BP I 8,6; „rūstybės“ sąvoka – sinonimais *narsas* BP I 37,16, *rūstybė* BP I 73,26, *rūstumas* BP I 75,24, *piktenybė* BB I Moz. 6,5; K. Sirvydo raštuose sąvoka „žibėti“ išreikšta sinoniminiais veiksmažodžiais *blizgėti* D³ 19, *svidėti* D¹ 74, *tvaskėti* PS II 203,14, *žerėti* PS II 215,24, *žibėti* PS II 203,14, „prašyti“ – *kaulyti* PS I 82,13, *melsti* PS I 378,19–20, *prašyti* PS I 34,9, D¹ 140, *zaunyti* PS I 82,13, „greit“ – sinonimais *greitai* D¹ 140, *skubiai* PS I 330,30, *smarkiai* D¹ 41, *ūmai* PS II 61,14, *veikiai* PS I 331,22; M. Daukšos raštuose „vargšo“ sąvoka išreikšta sinonimais *bėdulis* DP 357,15, *pavargėlis* DK 144,18, DP 3,26, *rudulis* DP 332, 42, *vargeta* DP 20,4, „mirties“ sąvoka – sinonimais *giltinė* DP 99,5, *martuvė* DP 184,8, *mirimas* DP 3,45, *mirtis* DP 130,13 ir t.t.¹ Šitokių sinonimų gausumas minėtų autorių raštuose aiškiausiai rodo, kad tie autoriai sąmoningai ieškojo liaudies kalboje spalvingų leksinių priemonių, kad liaudies kalba buvo svarbiausias jų raštų leksikos turtinimo šaltinis.

§ 210. Be liaudinės lietuviškosios leksikos, tam tikrą XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos leksikos sluoksnį sudaro dar knyginė lietuviškoji leksika, arba, kitaip sakant, įvairūs ano meto lietuviškų raštų autorių sukurti naujadarai². Tačiau tokių naujadarų, kurie būtų sukurti vien tik iš lietuvių kalbos medžiagos ir vien tik lietuvių kalbos žodžių darybos priemonėmis, tuo metu palyginti maža tepasirodė. Todėl prie knyginės lietuviškosios leksikos toliau mes čia sąlygiškai priskirsime ir tuos naujadarus, kurių daug tada buvo kuriamasi kitų kalbų (dažniausiai lenkų, rečiau vokiečių ar lotynų) žodžių darybinės struktūros pa-

¹ Plačiau apie sinonimiką M. Daukšos raštuose žr. J. K r u o p a s, Leksiniai paralelizmai Daukšos katekizmo kalboje, kn.: LKK, III, p. 223–254, J. L e b e d y s, Mikalojus Daukša, p. 310–314.

² „Naujadarų“ terminas čia vartojamas ne „naujo žodžio, neologizmo“, bet „naujai sudaryto žodžio“ reikšme.

vyzdžiu, t.y. vertinių tipo naujadarus¹. Pastarosios rūšies naujadarai tikrai sąlygiškai tegali būti priskirti prie knyginės lietuviškosios leksikos dėl to, kad iš esmės jie yra savotiški hibridai: sudaryti iš lietuvių kalbos medžiagos (lietuviškų šaknų ir afiksų), bet nusižiūrėjus į nelietuviškų žodžių darybinę struktūrą bei reikšmę.

Naujadarų, ypač naujadarų-vertinių, daugiau ar mažiau galima rasti visų XVI–XVII a. autorių raštuose. Bet iš Rytų Prūsijos autorių daugiausia naujų žodžių yra kūrėsis S. Vaišnoras, o iš Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės – K. Sirvydas. Mat, pirmajam, vertusiam į lietuvių kalbą teologinį traktatą, labai stigo lietuviškų atitikmenų abstrakčioms religinėms sąvokoms reikšti, o antrasis buvo didelis ano meto naujadarų kalvis: kalbos gryninimo ir kitais sumetimais sąmoningai darėsi daug naujų žodžių, ypač specialių terminų (kartais net tokioms sąvokoms žymėti, kurios turėjo pavadinimų liaudies kalboje).

Dabar, praslinkus 3–4 šimtmečiams, žinoma, ne visada lengva nuspręsti, ar koks nors XVI–XVII a. raštuose pavartotas žodis buvo tuomet naujai sudarytas, ar paimtas iš liaudies kalbos (tarmių). Todėl atskirų žodžių, ypač tų, kurie savo darybine struktūra panašūs į analogiškus liaudinius darinius, priskyrimas prie naujadarų ne vienu atveju yra hipotetinis.

Toliau čia, priskirdami kurį nors žodį prie senojo periodo literatūrinės kalbos naujadarų, daugiausia remsimės didžiojo Lietuvių kalbos žodyno kartoteka (LKŽK): naujadaru laikysime dažniausiai tą žodį, kuris, šios kartotekos duomenimis, nevartojamas dabartinėje liaudies kalboje (tarmėse), be to, kuris skiriasi nuo XVI–XVII a. literatūrinės kalbos liaudinių žodžių savo neįprasta daryba ar reikšme. Visus įtariamus naujadarus, panašiai kaip aukščiau liaudinius žodžius, apžvelgsime, suskirstę juos į tam tikras tematinės grupes.

§ 211. Vieną iš didžiausių XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose randamų naujadarų grupių dėl visai suprantamų priežasčių (dėl bažnytinio-knyginio stiliaus vyravimo ano meto literatūrinės kalbos sistemoje) sudaro įvairūs religiniai terminai ar šiaip su religija susijusias sąvokas žymintieji žodžiai pvz.: *atpuolenis* „atskalūnas (Abtrünnig)“ RPs 66,7; 68,7, *atskilumas* „atskala, sekta (odszczepieństwo)“ DP 205;34, *balvondailis* „stabų dirbėjas“ MT 59a,3, *balvonagarbis* „stabų garbintojas

¹ Dėl tų pat priežasčių prie knyginės lietuviškosios leksikos bus priskiriami ir naujai sudaryti hibridiniai sudurtiniai žodžiai (tokie, kurių vienas katras komponentas yra nelietuviškos kilmės, pvz.: *miestavaldis*, *vynmedis* ir pan.).

(bałwochwalca)“ PS II 187,28–29, *balvonmeldis* „stabų garbintojas“ MT 198,17 (ir *balvonmeldiškas* MT 198a,12, *balvonmeldysta* MT 104,12–13, *balvonmeldimas* MT 100,6–7), *bendravieris* „bendratikis“ SE 235,23, *deivilas* „dievaitis, stabas“ MT 188,9, *deivylystė* „dievaičių garbinimas, stabmeldystė“ MT 212a,15 (ir *dievilysta* „t.p.“ MT Všn. pr. 18,9, APM 35a,21), *didšventis* „labai šventas“ MT Všn. pr. 2,12, *dievabaimis* „dievobaimingas, pamaldus (pobožny)“ DP 387,18 (ir *dievobaimis* „t.p.“ DP 320,32), *dievagarbingas* „pamaldus, dievotas“ SIG 189,9, *dievameilis* „pamaldus (pobožny)“ DP 116,30, *dievystyklėlis* „dievo vystyklėlis (pieluska)“ DP 426,6, *dievmeilumas* „pamaldumas (pobožność)“ DK 104,7, *dievobaimė* „pamaldumas (pobožność, pietas)“ DP 387,19, D¹ 124, *dievogarba* „dievo meldimas, pamaldos (naboženstwo)“ D³ 185, *dievogarbingai* „pamaldžiai (nabožnie)“ D³ 185, *dievogarbis* „pamaldus (nabožny)“ D¹ 85, *dievogimdyvė* „dievo motina (bogarodzica)“ DP 505,49, D³ 20, *dievomąstybė* „mąstymas apie dievą (bogomyślność, contemplatio)“ D³ 20, *dievomeldis* „kas pamaldus (bogomodlca)“ D³ 20, *dievtarnystė* „tarnavimas dievui“ MT 104a,11, *gailius* „atgaila (pokuta)“ PS I 159,13; 131,30, *greitatikybė* „greitas i tikėjimas (lekkowierność)“ D³ 151, *greitatikis* „kas greit i tiki (lekkowierny)“ D³ 151, *ikūninimas* „padarymas žmogumi (wcielenie)“ DP 1,34–35, *įsikūnyti* „tapti žmogum“ BP I 71,23, *juodaknygis* „burtininkas (czarnoksiężnik)“ DP 59,36 (ir *juodknygystė* „burtininkystė, raganystė“ MP 274a,25), *juodžynys,-ė* „burtininkas, žynys“ MT 268,9–10, APM 36,19–20 (ir *juodžynysta* „burtas“ APM 27,23, *juodžyniškas* „burtininkiškas, magiškas“ MT 132,16; 160,10), *maldybė* „pamaldumas (naboženstwo)“ PS I 201,7, II 72,13–14, BIK 31,17, *melstuvė* „maldykla (modlitewnia)“ D³ 178, *naujakrikštis* „neseniai apkrikštytas (nowochrzczeniec)“ DP 51,23, *nedievgarbis* „bedievis“ MT 211a,9, *nedievgarbysta* „bedievystė“ MT 104,5 (ir *nedievgarbystė* „t.p.“ APM 1a,3), *nemirybė* „nemirtingumas (niešmirtelność)“ PS I 292,26, *nudievpulis (nudievpulis?)* „netikįs dievą, atkritėlis“ MT 103a,2, *paskanda* „pragaras (piekla)“ AK 16,5, PS I 162,17, *pirmamžinavimas* „amžinas buvimas (przedwieczeństwo)“ DP 43,36, *pirmamžinumas* „amžinumas (przedwieczność)“ DP 130,32; 248,35, *prausta* „skaistykla“ AK 34, 20–21 (ir „prausimas, obmycie“ PS II 190,15), *sąmžinas* „per amžius esantis“ MT 8a,15, *sakymas* „pamokslas (kazanie)“ DP 2,1, *sakytis* „išpažinti, atlikti išpažintį (spowiađać się)“ DK 124,7, *šventametė* „metinė šventė, iškilmės (uroczystość)“ D³ 461, *šventametinis* „iškilmingas (uroczysty)“ D³ 461, *šventapirkimas* „prekyba vad. šventais daik-

tais (šviętokupstwo, simonia)“ D³ 430, *šventapirkis* „prekiautojas vad. šventais daiktais (šviętokupiec, simoniacus)“ D³ 430, *šventystė* „sakramentas“ K 3,22, *šventkrautimas* „?“ MT 160,17, *šventprakystė* „prekyba vad. šventais daiktais (šviętokupstwo)“ DP 307,8, *šventvagis* „vad. šventų daiktų vogėjas (šviętokradzca)“ DP 200,4, *šventvagystė* „vad. šventų daiktų vogimas (šviętokradztwo)“ DP 307,8, *tikė* „tikyba (wiera)“ PS I 251,29, SIG 191,9 (ir *tikybė* „t.p.“ PS I 43,21, SE 228,9), *tridievis* „trijų dievų garbintojas (trójbożanin)“ DP 254,13; 444,17, *trivienas* „triasmenis“ KIM² 65,21, *trivienybė* „trejybė, triasmeniškumas“ MG II 285,11–12, MT 7,6–7, SG 70,20, KIM² 65,16–17, *tvaras* „tvarinys, sutvertas daiktas“ ChB Ap. d. 11,6, *velniašlavis (-ys?)* „velnio garbintojas“ MT 103a,3, *vienavietė* „vienuolynas (klasztor)“ D³ 105, *visagalybė* „visagališkumas“ BP I 197,3, MT 24,9, PS I 62,3, D¹ 198 (ir *visogalybė* „t.p.“ BP I 186,23, DK 146,21–22, *visogalėjimas* „t.p.“ DP 347,3), *visagalintis* „visagalis (wszechmogący, omnipotens)“ AP 121 (ir *visagalis* „t.p.“ MF 102,16, BP I 298,7, *visogalis* „t.p.“ DK 97,2–3, *visgalis* „t.p.“ SIG 192,20), *visotinykas* „katalikas (catholicus)“ D³ 99, *visuresantis* „visose vietose esąs“ BIK 14,22, UB 147,19, *žardis* „rojus“ BP I 244,23 ir kt.

Daugelis iš čia suminėtų naujadarų yra individualūs kontekstiniai dariniai¹, kurie nebuvo plačiau vartojami to meto lietuvių literatūrinėje kalboje. Kiek labiau tada tebuvo paplitę, ypač bažnytiniame stiliuje, tiktai *įsikūnyti*, *šventvagystė*, *tikybė*, *trivienybė*, *visagalybė*, *visogalis* ir dar vienas kitas. Keletas iš šių pastarųjų (pvz., *įsikūnyti*, *šventvagystė* ir kt.) pakitusiomis reikšmėmis vartojami ir mūsų dienomis.

§ 212. Kita didelė ano meto raštuose randamų naujadarų grupė – naujai sudaryti socialiniai terminai bei šiaip įvairias socialinio gyvenimo sąvokas žymintieji žodžiai, pvz.: *antvietis* „vietininkas (namiastek)“ DP 246,15; 540,18, *apžieduotinis* „sužadėtinis (oblubieniec)“ DP 33,18, *bendradarbinykas* „bendradarbis (Mitarbeiter)“ BB I Kor. 3,9, ChB Pov. l. rym. 16,3, *bendrakalinys* „kalėjimo bendras, draugas“ ChB Pov. l. rym. 16,7, *bendramiesčionis* „bendrininkas?“ ChB I Pov. l. tes. 2,14, *bendratarnis* „kas kartu tarnauja“ SE 232,25, ChB Mat. 18,29, *bendratėvonis* „bendratėvainis, paveldėjimo bendrininkas (spółdziedzic)“ D³ 416, *bendravysesnis* „vienas iš vyresniųjų“ ChB II Petr. l. 5,1, *bendrbūstimė* „bendras buvimas (spółistność)“ DP 349,22, *daugmoterystė*

¹ Dėl termino plg. Н. М. Шанский, Лексикология современного русского языка, М., 1964, стр. 159.

„daugpatystė (wielozęństwo)“ DP 69,28, *didžianamė* „didžiūnų rūmai, gyvenimas (dwor, aula)“ D³ 56, *dorauti* „bendrauti“ MT 212a,6, *draugėtai* „su didele drauge, palyda (pacholeczno)“ D³ 281, *draugiatarnė* „drauge tarnaujanti (spólšluga)“ DP 37,18, *draugtarnis* „drauge tarnaujantis (Mitknecht)“ BB Mat. 18,28, DP 536,19, *inteika* „įsiteikimas (dogodzenie)“ D³ 48, „patogumas (wygoda)“ PS II 106,20 (ir *inteiktė* „įsiteikimas, dogodzenie“ D³ 48), *ypatystė* „vienatvė, atskirumas (osobność)“ D³ 274, *lygtarnas (-is)* „draugtarnis (Mitknecht)“ WP 157, BP II 492,10, *lobiogeidingai* „godžiai, godulingai (łakomie, chciwie)“ D³ 148 (ir *lobiotrokščiai* „t.p.“ D³ 148), *motinažudys (-is?)* „motinos žudytojas“ ChB I Pov. 1. Tim. 1,9, *naujavedklis* „jaunavedys (małzonek)“ D³ 157, *nesalygus* „netolygus“ MT 47,16–17, *nudalytojas* „dalininkas“ MP 65,3, *nuobylis* „susitarimas, sutartis (umowa)“ DP 54,4, *patikis* „kreditas, skola (kredyt)“ D³ 21 (ir *patikius* „t.p.“ D¹ 48), *prabingtė* „prabanga, perteklius (zbytek)“ D³ 537, *priekuopa* „globa, priežiūra (opatrność)“ DP 9,38; 522,45, *prisloga* „prislėgimas, priespauda“ SIG 243, 18, *sandarbinykė* „bendradarbė“ MT 30a,13, *sandarbuoti* „bendradarbiauti“ MT 25a,6; 68,22, *sandarybė* „sandora“ UB 146,24, *sandaro draugas* „sąjungininkas (Bundesgenosse)“ BB I Mak. 8,12, *sandraugystė* „bendravimas (conversatio)“ MK 34,14, *santėvainis* „paveldėjimo bendrininkas, paveldėtojas? (coheres)“ MK 33,7–8 (ir *santėvonis* „t.p.“ MF 100,19–20, EE 104,14), *sutektė* „apstas, gausumas (dostatek)“ PS I 121,5, D³ 51, *svečiameilė* „svečių priėmimas (przyjmowanie gości)“ PS II 241,19–20, *svetimžemis* „svetimšalis (cudzoziemiec)“ DP 3,10–11; 35,14, *svietosekis* „pasaulietis (światowy)“ PS I 84,21, SE 22,24, *šalpė* „galybė (možność)“ PK 44,15, KN 75,16 (ir *šelpa* „šelpimas, pašalpa“ SE 31,21), *tėvainimas* „paveldėjimas (dziedzictwo)“ DP 2,42 (ir *tėvainumas* „t.p.“ DK 12,4, DP 94,54–55, *tėvikštavimas* „t.p.“ DK 96,2–3 pršt., DP 260,23, *tėvikštystė* „t.p.“ PS I 103,26, II 152,17), *tėvikšnykas* „tėvainis, ipėdinis (dziedzic)“ PS I 324,5–6, *turtulė* „nedidelis dvaras (majėtnoska, possessiuncula)“ D³ 162, *vagingas* „vagiąs (kradnący, furax)“ D³ 127, *vagingystė* „polinkis į vagystę (kradziežność, furacitas)“ D³ 127, *vaikagimdė* „gimdyvė (położnica, puerpera)“ D³ 222, *vaikagimdystė* „gimdymas (połóg, puerperium)“ D³ 321, *valstinykas* „pavaldinys (poddany)“ AK 65,12; 67,14, *vienavaldis* „monarchas (jednowładzca)“ D¹ 46 (ir *vienovaldis* „t.p.“ PS I 132,20), *vienavaldystė* „monarchija (jednowładztwo)“ D³ 87 (ir *vienovaldystė* „t.p.“ PS I 133,28, *vienovaldžia* „t.p.“ D¹ 46, *vienvaldystė* „t.p.“ KIM² 77,23), *vienožymis* „to paties herbo (herbowy)“ D³ 82, *vyrmoteris* „vedęs vyras

(mažzonek)“ DP 70,16, *viršūnybė* „vyresniškumas, vyresnybė“ KN 10,21, *visotimė* „bendrumas, visuotinumumas (powszechność, spoli- tość)“ PS I 16,4, D³ 332, *žmogaužmušys* „žmonių žudikas (mežoboyca)“ D³ 168, *žmogiavagis* „žmonių vogėjas (ludokradca)“ D³ 158 ir kt.

Iš šių socialinių terminų kiek plačiau, ypač prūsiniėje literatūrinės kalbos atšakoje, buvo vartojamas *santėvonis*. Šiaip kiti čia suminėti socialinio gyvenimo sąvokas reiškusieji naujadarai tada dar buvo individualaus kontekstinio pobūdžio. Tikrai vėliau vienas kitas jų (pvz., *draughtarnis*, *sandarbininkė*, *vienavaldis*, *vienavaldystė*) kurį laiką buvo labiau paplitęs literatūrinės kalbos vartosenoje.

§ 213. Senojo periodo lietuviškų raštų autoriai yra kūręsi palyginti nemažai naujadarų taip pat įvairioms su morale bei etika susijusioms sąvokoms žymėti, pvz.: *begailė* „nesigailėjimas“ BK 30,26, *ganadarymas* „atsilyginimas, atsiteisimas (dosyc uczynienie)“ DK 138,21, PS I 160,21 (ir *ganpadarymas* „t.p.“ MT 84,11–12), *ganadaryti* „atsilyginti, atsiteisti (czynić dosć)“ D³ 44, SE 113,17 (ir *ganpadaryti* „t.p.“ MT 50,15), *garbingystė* „garsingumas (sławność) D¹ 168, *garbystė* „garbin- gumas (zacność)“ D¹ 206, *geradarymas* „darymas gero (dobroczytność)“ PS II 185,11–12 (ir *gerodarymas* „dobrodziejstwo“ DK 60,19, *geradėjystė* „t.p.“ BB Hiob. 10,12, PK 17,4), *geradėja* „geradaris (dobro- dziej)“ PS II 199,5, *geranorėjimas* „gero troškimas, geraširdiškumas (dobrotliwość)“ DP 407,14, *girpelnauti* „girtis“ APM 15,23, *godenykas* „gobšuolis“ BP I 25,17, *kraujokaltybė* „nusikaltimas kraujo liejimu (Blutschuld)“ RPs 51,15, *malonėširdumas* „gailestingumas (miłosier- dzie)“ DP 122,2–3 (ir *mielaširdingystė* „t.p.“ BP II 254,2, SG 4,24, *mieloširdystė* „t.p.“ MP 85a,31, D¹ 81, PS II 10,6–7), *meilaširdis* „gai- lestingas (miłosierny)“ DP 243,41 (ir *mielaširdis* „t.p.“ DP 243,50, *malonėširdus* „t.p.“ DP 524,6, *mielaširdingas* „t.p.“ BP II 254,17, DK 80,18, D¹ 81, D³ 154), *negėdumas* „nedorybė? netvarkingumas? (nie- rządność)“ DP 5,6, *negyringystė* „nemėgimas girtis, nesigyrimas“ MT 256,10–11, *nekaltė* „nekaltybė (niewinność)“ PK 51,14, *nemaitybė* „nedėkingumas“ SE 69,14, *niekaniškai* „niekšišškai (mikczemnie)“ PS II 62,8, *paleidavietė* „viešieji namai“ D⁴ 144 (ir *palodavietė* „t.p.“ D³ 216), *paloda* „paleistuvavimas (porubstwo)“ D³ 329, SIG 243,3, *piktadėja* „piktadaris (złoczyńiec)“ DP 15,44, PS I 10,13, *saurėdystė* „sava- valiaivimas“ MT 224a,5, RPs 37,7, KIG² 458,22, *sažinė* „sažiningumas“ MF 137,17, *svetimaveidis* „veidmainis (obludnik)“ PS I 48,19, *svetlo- vėjas* „svetimoteris“ K 19,9, PP 28,11–12, *žmonumas* „žmoniškumas (ludzkość)“ DP 76,28 ir kt.

Kai kurie iš šių žodžių (*geradėjas, mielaširdystė, mielaširdingas, piktadėjas, saurėdystė*) ano meto raštuose buvo gana plačiai vartojami, todėl jų naujadariškumas, tur būt, jau nė nebuvo jaučiamas. Bet didžioji dauguma čia suminėtų naujadarų taip pat buvo individualūs kontekstiniai dariniai, tvirčiau neprigiję XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos leksikoje.

§ 214. Kai kurie ano meto lietuviškų raštų autoriai yra kūręsi ne visai maža ir naujų profesinių-techninių terminų, ypač naujų pavadinimų techninę ar techninio pobūdžio profesiją turintiems asmenims žymėti, pvz.: *akmenalaužis* „akmenskaldis (łomikamień, saxifragus)“ D³ 155, *antkala* „priekalas (nakowalnia)“ PS II 74,18–19, *auksadailė* „auksakalystė (złotnictwo)“ D³ 547, *auksadailis* „auksakalys (złotnik)“ D³ 547, *auksadarys* „alchemikas (alchimista)“ D³ 2, *dažynė* (dažinė?) „dažymo amatas, menas (farbierstwo)“ D³ 60, *dažytuvė* „dažykla (farbiernia)“ D³ 60, *drobiabalys* „drobės baltintojas (blecharz)“ D³ 18, *drobiabaltynė* „drobės baltinimo vieta (blech, solarium)“ D³ 18, *geležiatraukis* „traukias geležį“ (*akmuo geležiatraukis* „magnetas“) D³ 161, *geležiatrauktinis* „įmagnetintas (magnetowany)“ D³ 161, *geležiavietė* „vieta, kur yra geležies rūdos (żelazne góry, huty)“ D³ 541, *gestuvė* „žvakių gesinimo įrankis (Löschnäpfe)“ BB II Moz. 37,23, *išspautuvė* „spautuvė (drukarnia)“ D³ 54, *kaklis* „prietaisas sunkumams kilnoti, kranas“ D³ 102, *kirpėlė* „barzdos skutėja (barwierka)“ D³ 7, *kirptuvė* „kirpykla (barwiernia)“ D³ 7, *krova* „laivo kroviny (ładunek okrętowy)“ D³ 147, *lipikai* „toks lipnus tepalas paukščiams gaudyti (lep, riscus)“ D¹ 71, *lipikingas* „lipnus (kleiowaty)“ D³ 105, *maišadarys (-is?)* „maišų dirbėjas (miechownik)“ D³ 170, *medžialininis* „medvilninis (bawełniany)“ D³ 8, *medžiavilnė* „medvilnė (bawełna)“ D³ 8, *namadarystė* „architektūra, statyba“ D³ 24 (ir *namudarystė* „t.p.“ D³ 24), *namudarytojas* „dailidė, statytojas (budownik)“ D³ 24, *sidabradarys (-is?)* „alchemikas“ D³ 2, *sidabrakalnis* „sidabro kalnas, kasyklos (srebrna góra, argentaria)“ D³ 420, *spautuvė* „spausdinimo presas (prasa papiernicza drukarska)“ D³ 343, *spūstuvė* „spautuvas, presas (prasa)“ D³ 343, *staludailis* „stalius (stolarz)“ D¹ 175, *švinovietė* „švino kasykla (ołównia, plumbifodina)“ D¹ 113, *trauktuvė* „keltuvas (winda)“ D³ 480, *trėkštuvė* „uogų spaudimo įrankis“ BB Neh. 13,15, *vežmenas* „vežėjas (Fuhrmann)“ BB I Kar. 22,34, *vyndaržis* „vynuogininkas (winogrodnik)“ DP 605,13, *žemėmestė* „matininkystės geometrija (miernicza nauka, geometria)“ D³ 171, *žvaigždveizdis* „žvaigždžių stebėtojas (Stern-

seher)“ BB Dan. 2,2, *žvaizdinykas* „astronomas (gwiazdarcz)“ DP 60,4, D¹ 41, D³ 80 ir kt.

Šie naujadarai XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje taip pat nebuvò plačiau vartojami. Visų pirma dėl to, kad tuomet dar nepasirodė profesinio-techninio pobūdžio lietuviškų raštų, o antra, kad tokie naujadarai K. Sirvydo buvo sukurti jau į kalbamojo laikotarpio galą (daugiausia jų randama K. Sirvydo žodyno 1642 m. leidime). Kiek ir kurie iš tokių naujadarų tada buvo paplitę šnekamojoje kalboje, dabar, žinoma, neįmanoma pasakyti. Tuo tarpu tegalima pažymėti tik tai, kad vienas kitas iš šios rūšies naujadarų (pvz., *kirptuvė*, *trauktuvė*) tomis pačiomis ar kiek kitokiomis reikšmėmis buvo vartojamas XIX–XX a. pradžios lietuviškuose raštuose arba vartojamas net ir mūsų laikais (*spaustuvė*).

§ 215. XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos leksikoje randama šiek tiek ir profesinių-visuomeninių terminų, filosofijos (a), psichologijos bei pedagogikos (b), teisės (c), ekonomikos bei finansų (d), kalbotyros (e), meno bei literatūros (f) ir kitų panašių mokslo bei kultūros sričių (g) sąvokas žyminčių naujadarų, pvz.: a) *amžybė* „amžinumas (aeternitas)“ MG II 327,16, KN 81,15, *aprėpnumas* „tobulumas (szczodroблиwość)“ DP 275,33, *būstimas(-ymas?)* „būtybė, substancija“ DP 218,30 (ir *būstimė* „t.p.“ DP 267,46), *būtingas* „esminis, būtinas (istotny)“ D³ 90 (ir *būtingai* „iš esmės, istotnie“ D³ 90), *būtiškas* „esminis“ MT 24,15–16 (ir *būtiškai* „iš esmės“ MT 151,12, APM 30a,13), *esimas* „buvimas (Wesen)“ BB Hiob. 14,20, *esiškas* „esminis“ MT 61a,22, *neapėmybė* „neaprėpiamumas (nieobiętość)“ PS I 158,7, *neišmestybė* „nemirtingumas (niešmirtelność?)“ PS I 158,6 (ir *nemirybė* „t.p.“ PS I 292,26), *nudalijimas* „paskirstymas dalimis (χοινωνία)“ MT 21a,22, *pirmapradė* „pirma pradžia, pradinis elementas (żywiol)“ D³ 559, *pirmapradis* „pradinis (żywiolowy, elementalis)“ D³ 559, *prieškalba* „prieštaravimas“ MT 102a,18, *prieštata* „priešpastatymas“ MT 211,17, *priešstatyti* „priešpastatyti“ MT 77a,17, *prieštarybė* „prieštaravimas“ SE 22,19 (ir *prieštarymas* „t.p.“ MT 102a,17–18, *prieštarma* „t.p.“ SE 108,32, *prieštarmė* „t.p.“ D³ 348, *prieštarnystė* „t.p.“ MP 160,9–10, MKr 32,12–13, *prieštartė* „t.p.“ PS I 136,20, *prieštartis* „t.p.“ D³ 348), *protomeilė* „filosofija“ D³ 61, *protomeilis* „filosofas“ D³ 61, *vienlygiškai* „vieneriopai, vienodai (in genere)“ MT 122,22, *vienobūstimas* „bendras buvimas, egzistavimas (spólistność)“ DP 449, 38, *visadystė* „tolydinumas (ustawiczność)“ D¹ 188, *visaujimas* „visuotinumas

(powszechność)“ DP 28,25 ..., b) *atmana* „atmintis (pamięć)“ D³ 283, *bevilimas* „neviltis“ BIK 30,21, *išmintingauti* „protauti“ MP 179,42, *jutybė* „jutimas, jautrumas (czucie)“ PS II 106,33, *mąstis* „mąstymas, supratimas, suvokimas (pojęcie, conceptio animi)“ D³ 117, *norestis* „noras“ KIM² 72,3–4, *pagamas* „sāvoka (pojęcie)“ PS II 139,16–17, *pajauta* „pojūtis, jausmas (zmysł)“ PS II 4,31, SIG 314,3, *pajuda* „paskata (pobudka)“ PS I 148,27 (ir *pajudis* „t.p.“ SE 3,27), *paniūrystė* „melancholija“ D³ 167, *patektė* „ištvermė (dotrwanie)“ PS I 117,25, *pažymė* „požymis, žymė“ MT 39,13–14, *stangas* „stengimasis“ MG II 396,10, *vaidadarė* „vaizduotė (fantazja)“ D³ 60, *vaidadarys (-is?)* „vaidų kėlėjas (niespokojny)“ D¹ 96, *vaikavedys (-is?)* „pedagogas“ D³ 288, *veizdykla* „reginys (widziadło)“ DP 35,16–17; 174,24, *ženkladarė* „fantazija“ D³ 60 ..., c) *bylavietė* „teismo vieta“ D³ 63 (ir *tiesavietė* „t.p.“ D³ 63), *kreivasiiekimas* „neteisinga priesaika (krzywoprzysięstwo)“ PS II 76,31–32, MKr 30, 15–16, *sąrašas* „teisinio dokumento formulė (formuła w prawie, w kontraktach)“ D³ 63, *tiesadarys (-is?)* „teisėjas (sędzia)“ PS I 4,24, SIG 208,8 (ir *tiesadėja* „t.p.“ BIK 18,25–26), *tiesadavys (-is?)* „įstatymų leidėjas (prawodawca)“ D³ 344 (ir *tiesastatys (-is?)* „t.p.“ D¹ 139, D³ 344, GL 67), *tiesalaužys (-is?)* „įstatymų pažeidėjas (prawołamca, prawokazca)“ D¹ 139 ..., d) *atpirklas* „išpirkimas (okup)“ PS II 203,30, *atskailius* „apskaita, ataskaita (Anzahl)“ BB II Moz. 5,18, *inkrova* „lėšos, išlaidos (nakład)“ D³ 190, *iždovietė* „iždas (skarbnica)“ D¹ 166, *pirklas* „pirkinys (kupno warowne, res mancupi)“ D³ 142, „užmokestis (zapłata)“ PS II 203,29, *prekiametė* „prekymetis (jarmark)“ D³ 85 (ir *prekionė* „t.p.“ D³ 85), *vienapardavėjas* „monopolininkas (samokupiec)“ D³ 397, *vienapardavimas* „monopolija (samokupstwo, monopolium)“ D³ 397 ..., e) *abėcėlė* „raidynas (obieciodło)“ D³ 230, *balsinė* „balsė raidė“ MK 13,10, *dvibalsinė* „dvibalsė raidė“ MK 13,12, *sąbalsinė* „priebalsė raidė“ MK 13,19, *skaitytinė* „raidė“ MK 13,3, EE 111,22, D³ 44, *taria* „kalba, tarsena? (mowa)“ PS I 288, 4 ..., f) *indievas* „meniškas (foremny, plenus artis)“ D³ 62 (ir *indievai* „dailiai, foremne“ D³ 62), *rašytojas* „raštininkas (Schreiber)“ BBPs 45,2 (ir „raštų autorius, pisarz“ DP 388,18), *rašytojinis* „rašytojo, rašytojiškas (pisarski)“ D³ 296, *raštojas* „autorius (auctor)“ D³ 4, *regyklė* „spektaklis, teatras (widok, dziwowisko; spectaculum, theatrum)“ D³ 476, *regyklinis* „teatrinis (widokowy, theatralis)“ D³ 476, *šokinėtoja* „šokėja, balerina? (skoczca)“ DP 32,12, *žaidyklė* „vaidinimas (igrzysko, spectaculum)“ D¹ 176 ..., g) *įrašas* „užrašas (napis, inscriptio)“

D¹ 88, D³ 193, *istoriarašis* „istorikas (historyk)“ D³ 82, *lakštas* „gro-mata, laiškas (list)“ DP 225,10, D¹ 73, *prabylis* „pratarmė, prakalba“ DK 4,1 (ir *pratarmė* „t.p.“ D³ 349), *skaitikliai* „skaitliukai (liczmany)“ D³ 153, *skaitinė* „raidė?“ MT 86,16, „skaičiavimo lentelė (rachownicza tablica, abacus, mensa Pythagorae)“ D³ 373 ir kt.

Iš čia suminėtų profesinių-visuomeninių naujadarų plačiau ano meto lietuvių literatūrinėje kalboje buvo vartojama tik keletas: filosofijos terminai *prieštarma* ir *prieštarnystė*, teisės – *tiesadarys (-is?)*, *tiesastatys (-is?)*, kalbotyros (gramatikos) terminas *skaitytinė* ir kultūros terminas *lakštas*. Tuo tarpu daugelis kitų šios rūšies naujadarinių terminų paprastai būdavo vartojami tik jų sudarytojų raštuose. Tačiau vėlesniais laikais (XVIII–XIX a.) kai kurie iš tokių terminų vis dėlto turėjo tendenciją labiau paplisti (pvz., *būstimą* vartojo S. Daukantas, *skaitytinę* – XIX a. galo Rytų Prūsijos lietuviškų laikraščių bendradarbiai ir t.t.).

§ 216. Kalbamuoju periodu buvo šiek tiek susidaryta ir naujų karo terminų, pvz.: *apginkla* „apsauga, apgynimas“ SIG 312,23, *apginklė* „tvirtovė (twierdza)“ D³ 450, SIG 213,16, *apginklus* „apginkluotas, sustiprintas“ D³ 169, *bendrakareivis* „drauge esąs kareiviu“ ChB Pov. 1. Fil. 2, *darynė* „toks prietaisas sienoms griauti, taranas“ D³ 8 (ir „katafalkas“ D³ 99), *geležinykas* „šarvuotas raitelis (kiryšnik)“ D³ 103, *gintuvė* „tvirtovė (baszta murowana do ochrony)“ D³ 8, *kalavijadaris* „kalavijų dirbėjas (miecznik)“ D³ 170 (ir *kalavijodaris* „t.p.“ D¹ 79), *kareivingas* „karingas (bojowy)“ D³ 21 (ir *kareivingai* „karin-gai, walecznie“ D³ 469), *kareivinis* „kareivių, kariškas (wojenny, bojowy)“ D³ 483, *kariavedis (-ys?)* „karo vadas, hetmonas“ D¹ 42, SE 241,28 (ir *kariovadas* „Feldhauptmann“ BP II 339,21, *kariovedas* „t.p.“ BB II Sam. 24,2, *karvedys* „t.p.“ BB II Sam. 2,8, *kariovedys* „t.p.“ BB II Sam. 10,16, D³ 124), *kariavietė* „karo vieta, stovykla (obóz)“ D¹ 102 (ir *kariovietė* „t.p.“ PS I 257,28, *karionavietė* „plac potyczki“ D³ 297), *kariostovinis* „karo stovyklos (obozny)“ D¹ 102, *kariostovintojas* „karo stovyklos nustatytojas (mensor, castra metator)“ D¹ 102, *kariostovis* „karo stovykla (obóz)“ D¹ 102, *kariovedimas* „vadovavimas kare (hetmanienie)“ D³ 82 (ir *kariovedystė* „t.p.“ D³ 82), *kariožymė* „karo vėliava (chorągiew wojenna)“ D³ 30, *temptyvas* „lankas, templė (Sehne)“ RPs 11,3 ...

Kiek plačiau iš šių XVI–XVII a. sudarytų naujų karo terminų tiek to meto, tiek ir vėlesnėje lietuvių literatūrinėje kalboje buvo vartojami tik *apginklus*, *gintuvė*, *kareivinis* ir ypač *kariavedis*. Pastarasis, sudarytas

veikiausiai J. Bretkūno (jei ne liaudinis darinys?), yra išlikęs net ir ligi mūsų laikų (užfiksuotas A. Gudaičio-Guzevičiaus raštuose).

§ 217. Palyginti maža tuo metu kurtasi naujų medicinos bei veterinarijos terminų. Iš jų minėtini: *arkliogydis* „veterinaras (konowal)“ D³ 118, *arkliogydstė* „veterinarija (konowalstwo)“ D³ 118, *dančialkalyš* „arklių gydytojas (equarius medicus)“ D³ 118, *dančius* „dantingas (zębaty, dentatus)“ D³ 540, *gydytuvė* „gydykla (lekarnia)“ D³ 151, *gymas* „gimda?“ KIM² 171,19, *martuvė* „maras (powietrze morowe)“ DP 184,8, D³ 339 (ir *martvė* „t.p.“ D³ 179), *mėnesinykas* „lunatikas“ D³ 158, ChB Mat. 17,15 (ir *mėnesinis* „t.p.“ D³ 158, PS I 372,18), *negalėtuvė* „ligoninė (szpital)“ D³ 437, *nesopolybė* „nekantrumas (niecierpiėtliwość)“ PS I 292,25, *pilvopenyba* „parazitologija (pasożytctwo)“ D³ 286.

Daugelis šių medicinos bei veterinarijos terminų nebuvo plačiau vartojami nei XVI–XVII a., nei vėliau. Tiktai *gydytuvė* „ligoninės, gydyklos“ reikšme buvo kiek labiau paplitęs publicistiniame literatūrinės kalbos stiliuje XIX a. gale.

§ 218. Dar mažiau, negu medicinos, XVI–XVII a. lietuviškų raštų autoriai yra kūręsi naujų botanikos ir zoologijos terminų. Iš tuo metu susikurtų naujų botanikos terminų tegalima nurodyti tiktai tokius hibridinius darinius, kaip: *fygmedis* „fygos medis (Feigenbaum)“ RPs 105, 32, *medvynis* „vynmedis“ MF 117,5–6, BG 35,17–18, SG 205,16 (ir *vynmedis* „t.p.“ RPs 78,48), *vynatžala* „vynmedžio atžala“ MF 117,5, o iš zoologijos – *didžiažuvis* „banginis“ KN 119,28, *grietis* „apuokas (ulula)“ D¹ 153, *kirmėlė šilkinė* „šilkaverpis (robaczek jedwabny)“ PS I 313,15–16, *kupranugaris* „verbliūdas (wielbłąd, camelus)“ D³ 477, *žemaslanka* „roplys (gadzina)“ D³ 65 (ir *žemasliaužė* „t.p.“ PS II 4,14), *žolašokis* „oželis, skėrys?“ ChB Jon. apr. 9,3. Bene plačiausiai iš šių naujadarų tada buvo vartojamas *medvynis*, o vėlesniais laikais – *fygmedis*, *vynmedis* ir *kupranugaris*, kurie ilgainiui tapo norminiais literatūrinės kalbos žodžiais.

§ 219. Taip pat nedaug tuo metu kurtasi naujų kulinarijos terminų (a) ir naujų buitinio gyvenimo daiktų bei reiškinių pavadinimų (b). Iš šios rūšies naujadarų minėtini: a) *valgykla* „maistas, penas (pokarm, potrawa)“ PS I 87,20–21; II 29,27, D¹ 46, D³ 336, MKr 35,4–5, SE 147,4 (ir *valgyklas* „t.p.“ PS II 5,20–21, EP 119,4, SlG 130,12, *valgyklė* „t.p.“ SE 147,13), *valgyklanešys (-is?)* „valgių padavėjo pavaduotojas (podstoli)“ D³ 313, *virtystė* „kulinarija (kucharstwo)“ D³ 140 ..., b) *apkroja* „bagažas, kelionės reikmenys (obłogi)“ D³ 232, *denglas* „ap-

dangalas“ KIG² 348,3, *kojokrēslis* „krēslas kojoms padēti (podnožek)“ D¹ 127, *namikštystē* „naminiai reikalai (gospodarstwo)“ D³ 74, *reizgē* „pintinė“ BP I 307,15, *skutykla* „skustuvas (brzytwa)“ PS II 141,10–11 (ir *skutiklis* „t.p.“ D³ 24), *veizdyklēs* „akiniai (okulary)“ D³ 263 ir kt. Iš šitų naujadarų XVII a. antrosios pusės raštuose kiek plačiau buvo vartojamas tik *valgykla* bei jo variantas *valgyklas*, o visi kiti, rodos, nebuvo labiau paplitę.

§ 220. Šiaip iš kitų sričių naujadarų, susidarytų XVI–XVII a. lietuviškų raštų autorių, minėtini dar tokie: *akregis* „aiškiai matomas, perregimas (oczywisty)“ DP 559,39, *apipiauklas* „nuopiova (obrzesok, praeputum)“ D³ 236, *apkalinė* „kalėjimas (więzienie)“ PS II 142,4, EP 211,22, *aplinkstovis* „aplinkybė (okoliczność)“ PS I 28,9, *apmiegystē* „mieguistumas (ospalosc)“ D¹ 117, *apšaukumas* „apskelbimas (obwołanie)“ DP 174,34, *atvyzdis* „atžvilgis (względ)“ DP 223,42, *ažustoklē* „užstojimas (zastapienie)“ (ir *ažustoklis* „t.p.“ D³ 531), *ažuteptē* „užtepiamas (przekrzeszenie w księgach, kreska)“ D³ 352, *baltaodis* „odininkas, kailius (białoskórnik, corarius)“ D³ 13, *baltasydis* „baltaskaistis (biały jasno)“ D³ 13, *baustuvē* „kankinimo vieta (katownia, carnificina)“ (ir *plaktuvē* „t.p.“) D³ 99, *darybē* „šaunumas (dzielność)“ PS I 303, 26–27, *daughylis* „ilgas kalbėjimas (wielomówstwo)“ DP 78,11, *eilingas* „tvarkingas (porządny)“ PS II 169,22, *gauklas* „išigijimas, gavimas (nabycie)“ D³ 185, *gerabylis* „gerai kalbantis (dobromówca)“ DP 84, 25, *girtē* „puota (convivium)“ D³ 83, *ilgaamžystē* „ilgas amžius (długowieczność)“ D³ 46, *ilgalūkėjimas* „neskubėjimas (nieskwapliwość)“ PS I 157,25 (ir *ilgalūkis* „t.p.“ PS I 157,20), *ilsē* „poilsio vieta“ KN 97,8, *ištēptē* „sutepimas (zmazanie)“ D³ 548, SE 38,22, *ištiktē* „smūgis (uderzenie)“ D³ 454, *ižeizda* „žala (szkoda)“ D³ 436, *ižeizdus* „žalingas (szkodliwy)“ D³ 436, *junkyklē* „masalas (wab, allector)“ D³ 467, *juokdarykauti* „juokus daryti“ KIG² 435,14, *kelystē* „nariuotumas (kolankowatość, articulatio)“ D³ 111, *keliuotas* „nariuotas (kolankowaty)“ (ir *keliuotai* „nariuotai, kolankowato“) D³ 111, *keltvuvagystē* „galvijų vogimas (bydłokrądztwo)“ D³ 26, *kentybē* „kantrumas (cierpliwość)“ D³ 34, *kokybē* „kvalitetas (jakość, qualitas)“ D³ 84, *lakštanešys* „laiškanešys (cursor, posel listowny pieszy)“ D³ 143, *mėgybē* „lepumas (lubiežność, mollities)“ D³ 158, *mergavietē* „merginų butas (fracmer mieysce)“ D³ 64, *miestavaldis* „burmistras (burmistrz)“ D³ 25, *miestavaldystē* „burmistravimas (burmistrzostwo, consulatus)“ D³ 25, *narto-akmuo* „kertinis akmuo, Eckstein“ RPs 118,22, *neatatiktē* „neatitikimas (chyba, aberratio)“ D³ 32, *negalybē* „negalėjimas, nepajėgumas (nie-

potęga, impotentia)“ D³ 211, *nesutektė* „trūkumas (potrzeba)“ PS II 7,3, *netektė* „netekimas (niedostatek)“ D¹ 93, *niekbylis* „tuščia kalba (próżna mowa)“ DP 78,3, *niekius* „niekdarys (natręt)“ D³ 198, *numanus* „gudruolis (mędrzec)“ D³ 167, *nuovaldžia* „liežuvio suvaldymas (powściąganie języka)“ D³ 340, *nupirminti* „pralenkti (uprzedać)“ D¹ 187, SE 2,25, ChB Mat. 26,32, *nupirmintojas* „pralenkėjas (uprzędzić)“ D¹ 187, *padaužuo naktinis* „naktibalda (ponocnik, latro)“ D³ 325, *parodybė* „dailumas, raiškumas (pozor, okazałość)“ D³ 342, *patektė* „ištvėrmė (dotrwanie)“ PS I 117,25, D³ 51, *patepis* „tepėlas (zmaza)“ PS I 229,29 (ir *pateptė* „t.p.“ PS I 111,8), *perskirklė* „perskiriamasis daiktas (przedzielnica)“ D³ 350, *piktabylis* (-ys?) „blogai kalbės (złomówca)“ DP 84,25, *pirmatis* „priekis (przodek)“ D³ 359, *pirmgimystė* „pirmagimystė (Erstgeburt)“ BB I Moz. 25,31 (ir *pirmgimysta* „t.p.“ BB I Kron. 6(5),1), *plaktė* „plakimas (bicie)“ D³ 13, *prailgis* „prailginimas (przedłużenie)“ D³ 349, *reikybė* „poreikis (potrzeba)“ PS II 183,8 (ir *reikimas* „t.p.“ PK 100,3), *reikiavietė* „išvietė (wychod, latrina)“ D³ 347, *sunkalas* „sunkenybė (ciężar)“ PS II 182,32, *vaidvanduo* „vaidų vanduo (Haderwasser)“ RPs 81,8, *valgytuvė* „valgykla (refektarž, stołowa izba)“ D³ 375, *vienotinė* „vienodumas (jednostajność)“ D³ 87, *vienoveidė* „vienokybė (jednakość)“ D³ 87, *žemavietė* „žemuma (nizina)“ D³ 226 ...

Iš šių įvairiarūšių naujadarų kiek dažniau ano meto lietuvių literatūrinėje kalboje buvo vartojami, rodos, tiksliai *apkalinė* ir *nupirminti*, o vėlesniais laikais (ypač XIX–XX a.) – *ilgaamžis*, *kokybė*, *svetimažemis*, *valgytuvė*. Kai kurie iš pastarųjų (*ilgaamžis*, *kokybė*), nors jie galėjo būti vėliau iš naujo sukurti, tvirtai yra prigiję ir dabartinės kalbos leksikoje.

§ 221. Kaip matyti iš pateiktų pavyzdžių, XVI–XVII a. lietuviškų raštų autorių sukurti naujadarai (arba, tiksliau sakant, žodžiai, kuriuos yra pagrindo laikyti naujadarais) kilmės bei darybos atžvilgiu buvo gana įvairūs.

Dauguma jų, kaip jau buvo minėta (§ 210), sukurti, nusižiūrėjus į kitų kalbų žodžių darybinę struktūrą bei reikšmę (pvz., anoniminio XVI a. poterių teksto *visagalintis* susidarytas pagal len. *wszechmogący* ar lot. *omnipotens*; M. Mažvydo *sąbalsinė* pagal lot. *consonans*; J. Bretkūno *bendradarbininkas* pagal vok. *Mitarbeiter*, *draugtarnis* pagal vok. *Mitknecht*, kuris, savo ruožtu, pagal lot. *conservus*; M. Daukšos *antvietis* pagal len. *namiestnik*, *daugbylis* pagal len. *wielomówstwo*, kuris, tur būt, pagal lot. *multiloquium*, *svetimžemis* pagal len. *cudzoziemiec*; K. Sirvydo *antkala* pagal len. *nakowalnia*, *mėnesinykas* pagal len. *mie-*

sięcznik, protomeilė pagal gr. φιλοσοφία < φίλος „meilė“ ir σοφία „išmintis, protas“ ir t.t.).

Nemaža dalis naujadarų buvo susidaryta, taip pat savarankiškai panaudojus įvairias lietuvių kalbos žodžių darybos priemones: priesagas, priešdėlius, galūnes, žodžių sandūrą, reikšmės specializaciją. Iš tokios rūšies naujadarų dažniausiai pasitaikydavo priesagų vedinių, rečiau – sudurtinių žodžių, dar rečiau – galūnių vedinių ir pagaliau visai retai – priešdėlių vedinių ir specializuotos reikšmės darinių¹.

Priesagų vedinių tarpe daugiausia randama vedinių su priesagomis *-ybė, -tuvė* ir *-tė* (pvz.: *amžybė, jutybė, kentybė, kokybė, maldybė, mėgybė, reikybė, sandarybė, tikybė, viršūnybė...*, *gydytuvė, gintuvė, išspaus-tuvė, kirptuvė, martuvė, negalėtųvė, spaustuvė, spūstuvė, valgytuvė...*, *girtė, išteptė, ištiktė, nesutektė, patektė, pateptė, plaktė...*). Su *-ybė* ir *-tė* paprastai būdavo sudarinėjami įvairūs abstraktai, o su *-tuvė* – įvairių darbo vietų (patalpų) pavadinimai. Kiek mažiau ano meto raštuose naujų savarankiškų vedinių su priesagomis *-ingas, -iškas, -ykla, -yklė, -imas, -inykas, -ystė, -tojas, -umas*, nors su kai kuriomis iš jų (ypač su *-ystė*) tada buvo apščiai kuriamasi verstinių naujadarų. Palyginti ne-produktyvios, tiktai po vieną kitą naują darinį tedavusios, buvo priesagos *-alas (sunkalas), -auti (dorauti, išmintingauti), -da (įžeizda), -iklis (skutiklis), -ilas (deivilas), -inis (rašytojinis), -inė (apkalinė), -(i)onė (prekionė), -yvas (temptyvas), -klas (gauklas), -klė (apginklė), -klus (apginklus), -las (denglas, pirklas), -mė (pratarmė), -ulė (turtulė), -vė (martvė)* ir kt.

Savarankiškai sudarytų sudurtinių naujadarų tarpe vyrauja „daiktavardis + veiksmažodis“ tipas (pvz.: *auksadailis, auksadarys, drobia-balys, geležiatraukis, kalavijadaris, kariavedis, lakštanešys, maišadarys, sidabradarys, staludailis, tiesadarys, vaidadarė, valgyklanešys, ženkladarė, žolašokis...*). Kiek mažesnę grupę sudaro sudurtiniai naujadarai, kurių abu dėmenys yra daiktavardžiai (pvz.: *bylavietė, geleživietė, išdovietė, kariavietė, kojokrėslis, kupranugaris, pilvopenyba, sidabrakalnis, svečiameilė, švinovietė...*). Pagaliau visai nedaug tokių sudurtinių naujadarų, kurių pirmuoju dėmeniu eina būdvardis, skaitvardis arba veiksmažodis, o antruoju – daiktavardis (pvz., tokių, kaip *žemavietė, vienoveidė, reikiavietė* ir pan.).

Panašus kiekybinis santykis pastebimas ir tarp hibridinių sudurtinių naujadarų struktūrinių tipų. Skirtumas čia, rodos, tik tas, kad

¹ Dėl terminų plg. V. Urbutis, Daiktavardžių daryba, kn.: Lietuvių kalbos gramatika, I, p. 252.

hibridinių sudurtinių naujadarų tarpe dažnesni yra dariniai iš dviejų daiktavardžių (pvz.: *fygmedis, vynatžala, vyndaržis* ...). Be to, pažymėtina, kad daugiau yra šios rūšies naujadarų su nelietuvišku pirmuoju dėmeniu¹.

Iš galūnių naujadarinių vedinių daugiausia randama su *-a* (pvz.: *atmana, krova, pajauta, priekuopa, prisloga*...), o palyginti visai mažai su galūnėmis *-as* (*gymas, stangas, tvaras*), *-is* (*atvyzdis, prabylis*), *-(i)us* (*dančius, niekius*), *-uo* (*numanuo, padaužuo*).

Prie savarankiškai sudarytų priešdėlių naujadarinių vedinių priiskirtini tokie, kaip *bevelimas, nupirminti*..., o prie naujų specializuotos reikšmės darinių, arba semantinių naujadarų, – *žardis*, J. Bretkūno bene pirmą kartą pavartotas bibrline „rojaus“ reikšme (Tu isch wissakiu medziu *szardzio* walgisi BPI 244,22–23), *sakymas*, M. Daukšos pavartotas „pamokslo“ reikšme (*Sakimas* ant pirmos nedelos adwento DP 2,1–3,1), *lakštas*, taip pat jo pavartotas „laiško, gromatos“ reikšme (ir Póvilas padūstis małdomus szwētūių grómatose arba *laksztūse* DP 225,10), *paskanda*, 1605 m. anoniminio katekizmo vertėjo pavartota „pragaro, peklos“ reikšme (Nuzinge *paskundosnu* ... AK 16,5), ir kt.

Baigiant apie XVI–XVII a. lietuviškų raštų autorių sukurtus naujadarus, reikia ypač pabrėžti didelį K. Sirvydo vaidmenį jų kūryboje. K. Sirvydas, kaip matėme, yra sudaręs ne tik labai daug, bet ir gerų naujų žodžių, kurie ilgainiui tvirtai prigijo lietuvių literatūrinės kalbos leksikoje ir tapo jos neatskiriama, organiška dalimi. Tokie K. Sirvydo sudaryti naujadarai, kaip *kokybė, pratarmė, spaustuvė, taisyklė, virtuvė* ir kt., dabar yra jau tokie įprasti, jog daug kam net į galvą neateina, kad tai galėtų būti to XVII a. rašytojo padarai.

§ 222. Kalbant apie skolintinę leksiką, pažymėtina, kad daugiausia senojo periodo lietuvių literatūrinės kalbos leksikoje yra slaviškų skolinių, žymiai mažiau – germaniškųjų, palyginti taip pat mažai skolinių iš lotynų, graikų, hebrajų ir kt. kalbų. Be to, didelė dalis germaniškos, lotyniškos, graikiškos, hebraiškos ir kitokios kilmės žodžių į to meto lietuvių literatūrinės kalbos leksiką pateko per slavus, todėl tie žodžiai irgi gali būti laikomi slavizmais.

¹ Apie XVI–XVII a. sudurtinių žodžių, jų tarpe ir apie sudurtinių naujadarų, darybą plačiau žr. V. Drotvinas, XVI–XVIII a. lietuviškų raštų sudurtinių daiktavardžių daryba dėmenų atžvilgiu, kn.: VVPI Mokslo darbai, III, Vilnius, 1957, p. 206–218.

Slaviškų skolinių gausumą XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos leksikoje, be kita ko, rodo ir tam tikri statistiniai duomenys. Antai M. Mažvydo raštuose, remiantis J. Kruopo sudarytu skolinių žodyne¹ ir V. Urbučio to žodynio papildymais², iš ≈ 620 nelietuviškos kilmės žodžių (be skirtingų grafinių bei fonetinių to paties žodžio variantų) slavizmų priskaičiuojama ≈ 460 , t.y. slavizmai sudaro apie 74% visų skolinių. O apie bendrą slaviškų skolinių kiekį XVI–XVII a. lietuvių literatūrinėje kalboje apytikriai galima spręsti iš Pr. Skardžiaus studijoje „Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen“³ įdėto slavizmų žodyno, kur iš didžiosios dalies to meto raštų (taip pat ir iš 1701 m. S. Bitnerio testamentu) surinkta apie 2950 slaviškų bei per slavų kalbas atėjusių kitų kalbų kilmės žodžių (drauge su tikriniais vardais, kurių čia užfiksuota ≈ 50 , ir kai kuriais fonetiniais bei grafiniais variantais, bet neskaitant lietuviškos šaknies žodžių su slaviškomis priesagomis). Tačiau šis žodynas apima toli gražu ne visus senojo periodo raštų slavizmus, nes, viena, jam nebuvo panaudoti visi dabar žinomi bei prieinami tuometiniai rašto paminklai (pvz., nepanaudotas 1646 m. S. Slavočinskio giesmynas, S. Chilinskio biblijos Naujojo testamento rankraštis, 1677 m. Belarmino katekizmas, 1680 m. kalvinų katekizmas ir kt.), o antra, į jį neįtraukta nemaža slaviškų žodžių, ypač slaviškos šaknies vedinių, ir iš panaudotų šaltinių. Todėl šiame žodyne, sakysim, nerandama tokių slavizmų, kaip *adamantas* „deimantas“ PS I 381,17, *apčėravoti* „užburti“ ChB Pov. I. gal. 3,1, *apričnai* „atskirai“ ChB Mat. 17,1, *arendorius* „valdytojas, globėjas (miesto)“ ChB Pov. I. rym. 16,23, *brindos* „nėriniai“ MP III 37,20, *broctva* „brolija“ SIG 293,9 (ir *brostva* „t.p.“ SIG 287,27), *buntavonė* „maištavimas, kurstymas“ ChB Ap. d. 24,12, *chadokai* „auliniai batai?“ ChB Ap. d. 12,8, *chustka* „skarelė“ ChB Ap. d. 19,12, *cnatlyvai* „dorai“ MP 62a,31, *cudzalazyti* „svetimoteriauti“ ChB Mat. 5,32; Mat. 19,9, *cudzalaznystė* „svetimoteriavimas“ ChB Mat. 19,9, *čėsingas* „laikinas“ PP 23,23, *čėša* „taurė“ ChB Jon. apr. 15,7; 16,1; 16,2..., *dumnas* „išdidus?“ ChB Luk. 1,51, *dušnas* „dvasiškas“ MKr 57,27, *grodas* „laipsnis“ MT 201,2; 201,5, *hanba* „nagarbė“ MG II 592,2 (ir *honba* „sarmata“ ChB Luk. 1,25), *iškandazyti* „išvalyti“ EP 50,19, *išvalnyti* „išlaisvinti“ MT 49a,4, *kanclierius*

¹ Žr. J. Kruopas, Žodyninės slavybės M. Mažvydo raštų kalboje, kn.: SLK, p. 225–243.

² Žr. V. Urbutis, Nepastebėti Mažvydo slavizmai, kn.: Kalbotyra, IV, Vilnius, 1962, p. 388–390.

³ TŽ, VII, p. 3–252.

„kancleris, toks valdininkas“ MP 116,43; 231,18; 366,22, *karūnavojimas* „vainikavimas“ AK 94,2, *kaštuoti* „kainuoti“ KIG² 17,11, *kora* „bausmė“ KIG² 421,14, *krivdyti* „skriausti“ ChB I Pov. I kor. 6,8, *kupčysta* „prekyba“ MT 93,2, *lakonia* „gelda“ EP 61,6–7, *lozorius* „ligonis“ KN 124,30, *lunatikas* „nakviša“ ChB Mat. 17,15, *magylos* „kapai“ ChB Mat. 23,29; Luk. 8,27, *mielas* „kalkės“ SE 109,7, *nikčėmnystė* „niekšybė“ MP 254,6, *okazija* „proga“ DP 616,11, *pachlebnas* „pataikaujas“ ChB I Pov. I. tes. 2,5, *pagorda* „panieka“ SE 225,6–7, *pakusa* „pagunda“ PP 31,5, ChB Mork. 6,49, *pakūta* „atgaila“ MF 133,2, MG I 235,2, DP 28,47, *pakūtavoti* „kentėti“ PP 22,30, *papistas* „popiežininkas“ APM 1,15, *paslūgorius* „tarnas“ ChB Mork. 10,44, *portas* „uostas“ ChB Ap. d. 27,12, *prigatavonė* „prirengimas“ ChB Mork. 15,42, *primusyti* „priversti“ ChB Ap. d. 28,19, *razvadas* „išsiskyrimas“ ChB Mat. 19,7; Mork. 10,4, *ronyti* „žeisti“ UB 149,22, *rūčnykas* (ar *ručnykas*) „rankinukas“ ChB Ap. d. 19,12, *skadai* „laiptai“ SG 149,24, *sparas* „ginčas“ MP 210,40, *sprovca* „tvarkytojas“ MP III 12a,3, *tijūnauti* „būti tijūnu, t.y. dvaro prievaizdu“ EP 106,19–20, *tijūnystė* „buvimas tijūnu; tijūnija“ SE 174,14, EP 106,17–18, *trūna* „karstas“ ChB Luk. 7,14, *urėdauti* „valdininkauti“ SE 174,12, *ustovas* „įstatymas“ MKr 38,30, *uživonė* „naudojimas, vartojimas“ ChB II Pov. I. Tim. 2,21, *vzgorda* „panieka“ PP 29,21, *zbaraunykas* „susirinkimininkas“ UB 147,20, *žičlyvastis* „troškimas“ ChB Pov. I. rym. 10,1, *živnastis* „maistas“ UB 149,11; *živonė* „gyvenimas“ BG 121,1 ir kt. Išrinkus iš visų ano meto lietuviškų raštų slaviskus bei per slavų kalbas atėjusius kitų kalbų kilmės žodžius, jų bendras (drauge su tikriniais vardais) skaičius, tur būt, siektų arti 4000.

§ 223. Didžiąją XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos slavizmų dalį sudaro skoliniai iš baltarusių ir lenkų kalbų, likusiąją – skoliniai iš rusų ar kitų slavų kalbų. Tačiau atskirti baltarusiškus skolinius nuo rusiškųjų, kartais ir nuo lenkiškųjų, yra gana sunku, o atskirais atvejais netgi visiškai neįmanoma dėl tų kalbų atskirų žodžių fonomorfologinės struktūros panašumo bei tapatumo. Todėl čia, norint sudaryti bent šiekį toki bendrą vaizdą apie baltarusiškų, rusiškų ir lenkiškų skolinių santykį ano meto raštuose ir neturint galimybės pateikti bent kiek tikslesnę diferencijuotą slavizmų statistiką (tam reikia dar daug specialių etimologinių tyrinėjimų), bus tenkinamasi tik tais statistiniais duomenimis, kuriuos galima gauti iš anksčiau minėto Pr. Skardžiaus žodyno.

Tame žodyne iš bendro slavizmų skaičiaus ≈ 2950 prie baltarusiškos kilmės skolinių priskirta ≈ 760 , prie lenkiškos – ≈ 1500 , prie baltarusiškos arba lenkiškos – ≈ 630 , prie rusiškos – ≈ 40 ir prie apskritai slaviškos kilmės skolinių – ≈ 20 . Iš šių duomenų matyti, kad stambiausią XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos slavizmų sluoksni sudarė skoliniai iš lenkų kalbos (polonizmai), kiek mažesni – skoliniai iš baltarusių kalbos ir palyginti visai mažą – skoliniai iš rusų ar kitų slavų kalbų.

§ 224. Polonizmų gausumą ano meto lietuvių literatūrinės kalbos leksikoje nulėmė dvi svarbiausios priežastys: 1) tolydinis lenkų kalbos įtakos didėjimas viešajame gyvenime (ypač Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje) ir 2) daugelio lietuviškų raštų autorių naudojimasis lenkiškais originalais. Lenkų kalbos įtaka Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje ėmė stipriau reikštis jau nuo XIV a. pabaigos, Lietuvos feodalams glaudžiau susisiejus (1385 m. Krėvos unijos aktu) su Lenkijos feodalais ir prievarta įvedus čia katalikybę (1387 m.). Ta įtaka labiausiai plito per bažnyčią ir dvarą, tuos pagrindinius lenkinimo židinius. Mat, dauguma katalikų dvasininkų (bent iki XVI a. pabaigos) buvo lenkai¹, o bajorai, rūpindamiesi savo klasiniais interesais, – išgauti iš Lietuvos – Lenkijos karaliaus kuo daugiau privilegijų ir sulyginti savo teises su lenkų bajorų teisėmis, taip pat ėmė dažniau kalbėti lenkiškai. Lenkų kalbos įtaka ypač sustiprėjo po Liublino unijos (1569 m.), kai Lietuvos feodalai, galima sakyti, visą savo likimą jau galutinai susiejo su Lenkijos feodalais, su jų kalba ir kultūra. Nors prieš šią įtaką ir kovojo atskiri smulkiosios bajorijos atstovai, tačiau XVI a. pabaigoje lenkų kalba feodalų bei dvasininkų tarpe jau buvo plačiai įsigalėjusi. Tai rodo, be kita ko, ir M. Daukšos postilės lenkiškoji prakalba, kurios autorius, karštas lietuvių kalbos teisių gynėjas, net pasipiktinęs kalbėjo apie bajorus ir kunigus, apleidusius ir paniekinusius savo gimtąją kalbą. Įpratę lenkų kalbą vartoti viešajame gyvenime, Lietuvos feodalai ir dvasininkai, net ir tie, kurie labiau buvo prisirišę prie savo gimtosios kalbos, ką nors lietuviškai rašdami, negalėjo išvengti lenkų kalbos įtakos, ypač leksikos polonizmų, juoba, kad jų per bažnyčią ir dvarą galėjo būti kiek prasiskverbusių ir į lietuvių liaudies šnekamąją kalbą.

Dar daugiau polonizmų ano meto lietuvių literatūrinės kalbos leksikoje, reikia manyti, atsirado dėl to, kad lietuviškų raštų autorių di-

¹ Plačiau žr. J. Lebedys, Mikalojus Daukša, p. 19.

džiūma naudojosi lenkiškais originalais. Naudodamiesi lenkiškais originalais, jau pirmųjų lietuviškų raštų autoriai sąmoningai ar nesąmoningai yra įsivedę apščiau polonizmų, ypač lenkiškų bažnytinių terminų (pvz., M. Mažvydo raštuose iš anksčiau minėto bendro slavizmų skaičiaus ≈ 460 neabejotinų polonizmų randama ≈ 140 , t.y. apie 30%, be to, apie tiek pat čia yra žodžių, kurie gali būti kildinami arba iš lenkų, arba iš baltarusių kalbos). Ilgainiui, gausėjant bei įvairėjant vertimams iš lenkų kalbos, polonizmų skaičius lietuvių literatūrinės kalbos leksikoje kaskart vis didėjo, ir XVII a. gale jie jau sudarė gana nemažą procentą.

§ 225. Kiek kitokios buvo rusų bei baltarusių kilmės skolinių atsiradimo to meto lietuvių literatūrinės kalbos leksikoje priežastys bei aplinkybės. Istorikų nurodoma, kad lietuvių gentys jau žiloje senovėje palaikė glaudžius ekonominius, politinius bei socialinius santykius su rytų slavų, ypač vakarinių rusų, gentimis¹. Dar glaudesni bei artimesni tie santykiai pasidarė nuo Lietuvos feodalinės valstybės kūrimosi laikų, kai lietuviai išvien su rytų slavais ėmė kovoti prieš vokiečių ordų (kryžiuočių ir kalavijuočių) agresiją, trukusią ištisus XIII ir XIV amžius. Šitoks glaudus lietuvių ir rytų slavų ekonominis, politinis bei socialinis bendravimas, suprantama, paliko pėdsakus ir lietuvių liaudies kalboje: joje ėmė rasti ir tolydžio vis gausėti vakarinių rusų bei baltarusių kilmės skolinių, ypač rytiniuose lietuvių gyvenamuose rajonuose. Antai K. Būga yra nustatęs, kad tokie žodžiai, kaip *čerpė*, *karvojus* ir kt., buvę paskolinti iš senosios baltarusių (resp. vakarinių rusų) kalbos dar prieš 839 m.², o *katilas*, *lenkas*, *muilas*, *muitas*, *pipiras*, *stiklas*, *šilkas* – IX–X a.³. Dar prieš XIII a. į lietuvių kalbą yra patekę taip pat žodžiai *bačka*, *bajoras*, *kumetis* ir kt.⁴, o po 1200 m. – *cerkvė*, *černylas* „rašalas“, *čertas*, *četvergas*, *kačerga*, *smertis*, *zerkolas*, *žemčiūgas* ir kt.⁵

Tiek prie lietuvių ir rytų slavų, ypač baltarusių, santykių sustiprėjimo, tiek ir prie baltarusių kalbos įtakos padidėjimo XIV–XVI a. daug prisidėjo dar ir tai, kad didelę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalį sudarė baltarusių gyvenamos sritys, be to, kad nuo XIV a. pa-

¹ Plg. Lietuvos TSR istorija, I, Vilnius, 1957, p. 56–58.

² Žr. K. Būga, Die litauisch-weissrussischen Beziehungen und ihr Alter, kn.: RR, III, p. 758.

³ Žr. ten pat, p. 752, 756.

⁴ Žr. ten pat, p. 770–771.

⁵ Žr. ten pat, p. 771–774.

baigos Lietuvos feodalinės valstybės vidaus reikalams buvo pradėta plačiai vartoti senoji baltarusių (resp. vakarinių rusų) kalba. Šia kalba tuomet buvo rašomi įvairūs kanceliariniai dokumentai (seimo, teismų nutarimai, žemės perdavimo aktai, privilegijos, sutartys ir t.t.), šia kalba susikūrė tada taip pat gausi istoriografinė ir teisinė literatūra (metraščiai, įstatymų rinkiniai, pvz., 1529, 1566 ir 1588 m. Lietuvos statutas ir kt.).

Tuo būdu daugelis skolinių iš senosios baltarusių (resp. vakarinių rusų) kalbos pateko į XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos leksiką iš ano meto lietuvių liaudies šnekamosios kalbos, kurioje jie dar ikirašytiniu laikotarpiu buvo prigiję dėl ilgus amžius trukusio lietuvių ir rytų slavų, ypač baltarusių, ekonominio, politinio-socialinio bei kultūrinio bendravimo. Be to, tam tikra dalis tokios rūšies skolinių, ypač vėlesniųjų, galėjo ateiti per senąją baltarusių (resp. vakarinių rusų) kalba rašytus raštus arba betarpiškai galėjo būti įsivesti lietuviškų raštų autorių, praktiškai mokėjusių šią kalbą.

§ 226. Vieną iš didžiausių slavizmų (ypač polonizmų) grupių XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos leksikoje sudaro slaviški religiniai terminai, pvz.: *afiera* „auka“ (< s. len. *ofiera*) MG II 262,14, *afieravoti* „aukoti“ (< s. len. *ofierować*) MG II 509,15, *altarius* (< len. *oltarz* arba bltr. *altarb*) MK 25,10, *anialas* „angelas“ (< len. *anioł*) MK 63,7, *apaštalas* (< len. *apostoł*) MK 20,18–19, *archaniolas* „archangelas“ (< len. *archanioł*) EE 136,23, *arnotas* „toks bažnytinis drabužis“ (< len. *ornat*) DP 167,30, *atpuskas* „atlaidas“ (< bltr. *otpusk*) DP 62,42, *bažnyčia* (< bltr. *božbnica* arba len. *božnica*) AP 121, MK 11,3, *byskupas* „vyskupas“ (< len. *biskup*) MK 29,7, *čyščius* „skaisytykla“ (< len. *czyściec*) DK 43,8, *dūchas* „dvasia“ (< bltr. *duch* arba len. *duch*) MK 66,23, *evanelija* „evangelija“ (< len. *ewanielia*) PK 24,9, *gavėnia* (< bltr. *govėnije*) DP 108,43, *griechas* „nuodėmė“ (< bltr. *grěch* arba len. *grzech*) AP 121, KN 23,25, *griešyti* „nusidėti“ (< bltr. *grěšitb*) MG II 437,5, *kalėdos* (< bltr. *koljady*) MG I 149,3–4, *kapelionas* (< len. *kapelan*) D³ 96, *kl(i)oštorius* „vienuolynas“ (< len. *klasztor*) Ech 46,23, *kocierius* „atskalūnas“ (< len. *kacierz*) MF 131,5, *krikštas* (< s.r. *krbstb*) MK 18,3, *krikštyti* (< s.r. *krbstiti*) MK 24,10–11, *kryžius* (< len. *krzyż* arba bltr. *kryž*) MK 56,11, *litanija* (< len. *litania*) MK 54,1, *minyška* „vienuolė“ (< len. *mniszka*) Ech 46, 22, D³ 177, *nobažnas* „pamaldus“ (< bltr. *nabožnyj* arba len. *nabożny*) MG II 422,5, *pagonas* „pagonis“ (< bltr. *pogan* arba len. *pogan*) BB I Moz. 10,5, *pekla* „pragaras“ (< len. *piekło*) MK 10,6, *plebonas* „kle-

bonas“ (< len. *pleban* arba bltr. *pleban*) MF 95,3, *popiežius* (< len. *papież*) Ech 68,25, *svētastis* „sakramentas“ (< bltr. *svjatostb*) MK 24, 3, *traicė* „trejybė“ (< len. *trójca*) MG II 321,16, *viera* „tikėjimas“ (< bltr. *věra*) MPr 144,9, *vieryti* „tikėti“ (< bltr. *věritb* arba len. *wie-rzyć*) MG II 342,3, *zokanykas* „vienuolis“ (< bltr. *zakonnik* arba len. *zakonnik*) MP 69a,14–15, *žegnoti* (< len. *žegnać*) MF 97,7 ir kt.

Kai kurie iš tokių bažnytinių terminų, k. a. *gavėnia*, *kriškštas*, *kriškštyti*, į lietuvių kalbą pateko iš vakarinių rusų (resp. baltarusių) kalbos veikiausiai dar prieš XIV a. pabaigą, t.y. prieš katalikybės įvedimą Lietuvoje¹. Kiti, ypač lenkiškos kilmės, – jau po katalikybės įvedimo, t.y. XIV a. pabaigoje ir vėliau. Be to, pažymėtina, kad daugelio tiek ankstyvesnių, tiek vėlesnių slaviškos kilmės bažnytinių terminų pirminis šaltinis buvo graikų ir lotynų kalbos, iš kurių jie neretai dar per keletą tarpininkių kalbų atkeliavo į mūsų kaimynų slavų (vakarinių rusų, resp. baltarusių, ar lenkų) kalbas, o tiktai paskui iš šių pateko į lietuvių kalbą. Pvz., *afiera* – skolinys iš senosios lenkų kalbos *ofiera*, bet pastarasis žodis yra kilęs iš čekų *ofěra*, o šis savo ruožtu iš vokiečių vidurio aukštaičių *opfer* < lot. *offere*². Panašiu keliu yra atėję į lietuvių kalbą ir tokie bažnytiniai terminai, kaip *apaštalas* (< len. *apostol* < č. *apostol* ar *apoštol* < lot. *apostolus* < gr. ἀπόστολος), *elmužna* „išmalda“ (< s. len. **almužna* < č. *almužna* < s. vok. aukšt. *almôsam* < vid. lot. *alimosina* < gr. ἐλεημοσύνη), *kielichas* ar *kielikas* „liturginė taurė“ (< len. *kielich* < č. *kelich* < s. vok. aukšt. *chelich* < lot. *calix*, plg. gr. κάλυξ), *minychas* ar *minykas* „vienuolis“ (< len. *mnich* < č. *mnich* < s. vok. aukšt. *munich* < lot. *monicus* < gr. μοναχός)³ ir kt.

§ 227. Kita didelė senojo periodo lietuviškuose raštuose vartojamų slavizmų grupė – įvairių namų apyvokos daiktų bei įrankių pavadinimai, pvz.: *adynykas* „laikrodis“ (< bltr. **godinnik*, plg. len. *godzinnik*) D³ 16, *bliūdas* „dubuo“ (< bltr. *bljudo*) EE 179,22, *bonka* „butelis“ (< len. *bańka*) MP 123a,45, *čerka* „taurelė“ (< bltr. *čarka* arba len. *czarka*) D³ 39, *dieška* „duonkepė“ (< bltr. *dzeška* ar len. *dzieška*) D¹ 30, *dzbonas* „ąsotis“ (< len. *dzban*) ChB Luk. 22,10, *ka-*

¹ Plg. N. Borowska, Wpływy słowiańskie na litewską terminologię kościelną na podstawie Dictionarium Szyrwida, kn.: Studia z filologii polskiej i słowiańskiej, 2, Warszawa, 1957, str. 364.

² Plg. Z. Klemensiewicz, Historia języka polskiego, I, Warszawa, 1961, str. 140.

³ Žr. ten pat, p. 140–141.

čerga „pagaikštis“ (< bltr. *kočerga*) D³ 317, *karbas* „krepšys“ (< len. *korb* arba bltr. *korob*) SE 167,17, *knatas* „dagtis“ (< len. *knot* ar bltr. *knot*) BP I 35,13, *kočėlas* „ridinis“ (< bltr. *kačalo) D³ 468, *kubka(s)* „puodelis, taurė“ (< bltr. *kubok* arba len. *kubek*) BB II Sam. 12,3, PK 51,9, *lakonia* „indas“ (< len. *lochania*) PS II 173,5, *lempa* „žibintas“ (< len. *lampa*) BP I 367,15, *liesvos* „kopėčios“ (< bltr. *lėsva*) BB I Moz. 28,12, *mednyčia* „praustuvė“ (< len. *miednica* ar bltr. *mednica*) BP I 360,4, *salanka* „druskinė“ (< bltr. *solonka*) D¹ 171, *skaurada* „keptuvė“ (< len. *skowroda*) BB II Moz. 27,3, *sklenyčia* „stiklinė“ (< bltr. *sklenica* arba len. *sklenica*) EE 169,18, *skomia* „stalas“ (< bltr. *skambja*) DP 35, 28–29, *skrynia* „dėžė“ (< bltr. *skrynja* arba len. *skrzynia*) MF 104,10, *šniūras* „virvė“ (< len. *sznur* arba bltr. *šnjur*) BB I Moz. 38,25, *terlyčia* „indas aguonoms trinti“ (< bltr. *terlica*) D³ 49, *tolierka* „lėkštė“ (< bltr. *talerka*) D¹ 180, *viedras* „kibiras“ (< bltr. *vėdro*) EE 34,9, *zbonas* „ąsotis“ (< s. len. *zban* arba bltr. *zban*) DP 615,20, *zerkolas* „veidrodis“ (< bltr. *zerkalo*) EE 49,9, *ziegarius* „laikrodis“ (< len. *zegar*) BB Iz. 38,8 ir kt.

Kai kurie iš tokių slavizmų, panašiai kaip ir daugelis aukščiau minėtų bažnytinių terminų (§ 226), savo tolimesne kilme yra susiję su atitinkamais germanų ar lotynų kalbų žodžiais (pvz., *bliūdas* < bltr. *bljudo* < got. *biuþs* „stalas“; *karbas* < len. *korb* ar bltr. *korob*, kurie savo ruožtu kilę iš s. vok. aukšt. *churp*, *c(h)orp*, o šie, tur būt, iš lot. *corbis*; *ziegarius* < len. *zegar* < vok. *Seiger* ir t.t.).

§ 228. Ne visai maža kalbamojo laikotarpio raštuose yra ir slavizmų grupė, žyminti įvairių valgių bei gėrimų pavadinimus, pvz.: *arielka* „degtinė“ (< bltr. *horėlka*) D¹ 37, *blynai* (< bltr. *bliny*) BB III Moz. 8,26, *cinamonas* „toks prieskonis“ (< len. *cynamon*) MP III 28,40, *grienka* „džiuvėsės“ (< bltr. *grėnka*) MP 270a,19, *grucė* „tokios kruopos“ (< len. *gruca*) D³ 77, *istrova* „maistas“ (< bltr. *istrava*) BB I Moz. 9,3, *karvojus* „toks pyragas“ (< bltr. *korovaj*) MG II 266,17, *kisielias* „kisielius“ (< bltr. *kiselb*) D¹ 54, *kruopa* (< bltr. *krupa*) BB II Sam. 17,19, *lagonė* „tokia bandelė, kukulis“ (< bltr. *lagana) BB I Moz. 18,6, *mėsa* (< bltr. *mjaso*) BB III Moz. 13,10, *pyvas* „alus“ (< bltr. *pivo*) BP II 195,7, *prismokas* „prieskonis“ (< len. *przysmak*) MP 103a,44, *siropas* „tirpinys“ (< bltr. *sirop*) DP 107,24, *smetona* „grietinė“ (< bltr. *smetana*) D¹ 170, *sokoras* „cukrus“ (< bltr. *sachar*) DP 303,48, *uksusas* „actas“ (< bltr. *uksus*) EE 217,2–3, *vynas* (< bltr. *vino*) MK 76,5 ir kt.

Daugelis šios grupės slavizmų yra paskolinti iš senovinės baltarusių kalbos, todėl sudaro seną slaviškų skolinių sluoksni. Iš jų ypač tolimą praeitį, be anksčiau minėtojo *karvojaus*, siekia *sokoras*, kuris, K. Būgos nuomone, buvęs paskolintas tuo pat metu, kaip *pipiras*, *šilkas* ir pan., t.y. IX–X a.¹ Prie slavizmų, kurių pirminis šaltinis yra neslaviškos kalbos, priklauso *cinamonas* (plg. lot. *cinnamum*, gr. κίναμον), *grucė* (plg. vok. *Grütze*), *vynas* (plg. s. vok. aukšt. *win*, lot. *vinum*) ir kai kurie kiti šios grupės žodžiai.

§ 229. Didelę XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose randamų slavizmų grupę sudaro taip pat įvairias ūkinio gyvenimo sritis (žemės ūkį, prekybą, pramonę, amatus bei verslus, matus, piniginius vienetus ir pan.) liečiantieji pavadinimai, pvz.: a) *arenda* „nuoma“ (< len. *arenda*) MP III 55a,23, *arendavoti* „nuomoti“ (< len. *arendować*) DP 294,3, *gaspada* „ūkis“ (< bltr. *gospoda* arba len. *gospada*) SE 16,20, *gaspadorius* „šeimininkas“ (< bltr. *gospodarb*) SE 288,29..., b) *handliavoti* „prekiauti“ (< len. *handlować*) DP 382,44, *handlius* „prekyba“ (< len. *handel*) DP 104,9, *jarmarkas* „turgus“ (< len. *jarmark*) 1589 m. įs. PVG 59,18–19, *kaštas* „išlaidos“ (< len. *koszt*) MP 233a,20, *kromas* „parduotuvė“ (< len. *kram*) MP 364a,24, *kupčius* „pirklys“ (< bltr. *kupec* arba len. *kupiec*) BB I Moz. 37,28, *tavoras* „prekė“ (< bltr. *tovar* arba len. *towar*) BB I Moz. 42,26, *turgus* (< s. r. *тѣргѹ*) BB Mat. 11,16 ..., c) *melynčia* „malūnas“ (< bltr. *melbnica*) BB V Moz. 24,6, *melynkas* „malūnininkas“ (< bltr. *melbnik*) BG 111,12, *plytynčia* „plytinė“ (< bltr. **plitnica*) BB II Sam. 12,31, *popierinė* „popieriaus gamykla“ (< len. **papiernia*) D³ 284, *pravoras* „alaus darykla“ (< len. *brovar* arba bltr. *brovar*) D³ 22 ..., d) *barbierius* „gydytojas“ (< bltr. *barbĕrb* arba perdirbtas iš len. *balbierz*) WP 152, *blechorius* „baltintojas“ (< len. *blecharz*) ChB Mork. 9,3, *čebatorius* „kurpius“ (< bltr. *čebotarb*) DP 142,4, *kažemėkas* „odininkas“ (< bltr. *kožemjaka*) D¹ 62, *muliorius* „mūrininkas“ (< len. *mularz*) D³ 382, *pekarčius* „kepėjas“ (< len. **piekarzec* arba bltr. *pekarec*) BB I Moz. 40,1, *remesla(s)* „amatas“ (< bltr. *remeslo*) BB Ap. d. 18,3, DP 277,36, *sliesorius* „šaltkalvis“ (< bltr. *slesarb*) D³ 410 ..., e) *funtas* „toks svorio matas, svaras“ (< len. *funt*) DP 180,4, *margas* „toks žemės ploto matas“ (< len. *morg*) D³ 179, *pundas* „toks svorio matas“ (< s. r. **puđō* < *pađō*) MG II 304,3, *valakas* „toks žemės ploto matas“ (< bltr. *volok* arba r. *voloka*) BB I Sam. 14,14 ..., f) *artas* „sidabrinė moneta“ (< len. *ort*) D³

¹ Žr. K. Būga, RR, II, p. 550.

270, *grašis* „toks pinigas“ (< bltr. *grošb* arba len. *grosz*) BP II 218,14, *grivna* „t.p.“ (< bltr. *grivna*) DP 339,30, *mencė* „moneta“ (< s. len. *menca*) MP 374,21 ir kt.

Vienas kitas šios grupės slavizmas į lietuvių kalbą yra patekęs dar labai senais laikais. Pvz., *pundas* (*pundus*), K. Būgos tvirtinimu, lietuvių buvęs pasiskolintas iš senosios rusų kalbos ne vėliau kaip pirmojoje X a. pusėje, o *turgus* – tuo pat metu, kaip ir *katilas*, *lenkas*, *muilas*, *pipiras*..., t.y. IX–X a.¹ Gal būt, dar ikirašytiniu laikotarpiu į lietuvių kalbą pateko ir tokie slavizmai, kaip *grivna*, *kupčius*, *tavoras* ir kt. Tačiau polonizmai *handlius*, *handliavoti* atsirado lietuvių kalboje vėliau, nes pirmiesiems lietuviškiems raštams, nes lenkų kalboje tie žodžiai (skoliniai iš vokiečių *Handel*, *handeln*) težinomi tik nuo XVI a.²

Pažymėtina, kad nemažos dalies šios grupės slavizmų pirminis šaltinis irgi buvo germanų ar lotynų kalbos. Be ką tik minėtų polonizmų *handlius* ir *handliavoti*, prie germanų ar lotynų kalbų kilmės slavizmų priklauso dar: *arenda* (< len. *arenda* < vid. lot. *arrenda*), *funtas* (< len. *funt* < vid. vok. aukšt. *phunt* < lot. *pondo*), *jarmarkas* (< len. *jarmark* < vid. vok. aukšt. *järmarket*), *kaštas* (< len. *koszt* < vid. vok. aukšt. *kost*), *kromas* (< len. *kram* < vok. *Kram*), *margas* (< len. *morg* < vok. *Morgen*) ir kt.

§ 230. Gana didelė yra ir XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose užfiksuotų slavizmų grupė, apimanti įvairius statybos terminus, pastatų bei jų atskirų dalių pavadinimus, pvz.: *budavonė* „statyba; pastatas“ (< len. *budowanie*) BB IV Moz. 9,15, *budavoti* „statyti“ (< len. *budować*) BB I Moz. 11,8, *čerepyčia* „čerpė, koklis“ (< bltr. *čerepica*) BB Luk. 5,19, *filiorius* „ramstis, stulpas“ (< len. *filar*) DP 14,40, *grinyčia* „rūkykla“ (< bltr. * *gridnica*) D³ 91, *hebliavoti* „obliuoti“ (< len. *heblować*) BB Hoz. 6,5, *kamara* „toks kambarys“ (< bltr. *komora* arba len. *komora*) BP I 60,21, *kaminas* „dūmtraukis“ (< bltr. *komín* arba len. *komín*) DP 85,36, *kaniušnė* „arklidė“ (< bltr. *koniušnja*) MP 202a, 21, *kyžia* „menka troba“ (< bltr. *chiža*) DP 358,24, *kuchnia* „virtuvė“ (< len. *kuchnia*) MP III 32,27, *palocius* „rūmai“ (< len. *palac*) EE 202,3, *pečius* „krosnis“ (< bltr. *pečb*) EE 195,9, *plyta* (< bltr. *plita* arba len. *plyta*) BB I Moz. 11,3, *poleravoti* „poliruoti“ (< len. *polero-*

¹ Žr. K. Būga, RR, III, p. 752.

² Płg. F. Sławski, Słownik etymologiczny języka polskiego, I, Kraków, 1952–1956, str. 400.

wać) DP 573,36, *prabajus* „sklāstis“ (< bltr. *proboj*) D¹ 167, *rotušė* „miesto savivaldybės pastatas“ (< len. *ratusz*) EE 206,12, *sklepas* „rūsys“ (< len. *sklep*) BB Jer. 20,2, *sveklyčia* „svetainė“ (< bltr. *sveklica arba perdirta iš *svetlyčia* < bltr. *světlica*) SE 246,17, *zoviesas* „vyrius“ (< bltr. *zavěcb*) ChB Ap. d. 27,40 ir kt.

Kai kurie iš šios grupės slavizmų, pvz.: *kamara*, *kaminas*, *pečius*, *plyta* ir kt., sprendžiant iš jų didelio paplitimo visose lietuvių kalbos tarmėse, galėjo būti paskolinti dar prieš pirmųjų lietuviškų raštų pasirodymą. Tačiau tokie polonizmai, kaip *filiorius*, *hebliavoti*, *kuchnia*, *palocius* ir pan. atėjo į lietuvių kalbą, tur būt, jau rašytiniu laikotarpiu, juoba, kad kai kurie iš jų (*filiorius*, *hebliavoti*) lenkų kalboje irgi yra atsiradę tik XV a.¹

Kaip kitose, taip ir šioje grupėje nemaža yra ir tokių slavizmų, kurie kilę iš germanų, lotynų ar kitų kalbų (pvz.: *filiorius* < len. *filar* < vid. vok. aukšt. *filare* < vid. lot. *pilare*, *pilarium* < lot. *pila*; *hebliavoti* < len. *heblować* < vok. *höbeln*; *kamara* < bltr. *komora* ar len. *komora*, kurie savo ruožtu iš vok. *Kammer* < lot. *camera*; *kaminas* < bltr. *komin* ar len. *komin*, kurie, tur būt, iš vid. vok. aukšt. *kamin* < lot. *caminus* < gr. *χαμίνα*, *χαμίσιον*; *rotušė* < len. *ratusz*, kuris, tur būt, iš č. *rathúz* < vok. *Rathaus*, ir t.t.).

§ 231. Palyginti gausią senojo periodo lietuvių literatūrinės kalbos paminkluose užfiksuotų slavizmų grupę sudaro taip pat su karu bei kariavimo technika susiję pavadinimai, pvz.: *abazas* „kariuomenės stovykla; kariuomenė“ (< len. *obóz*) BB III Moz. 8,17, *arkabūzas* „ginklas, šautuvas“ (< len. *arkabuz*) MP 364a,25, *kapitonas* „toks karinis laipsnis ar tą laipsnį turintis karininkas“ (< len. *kapitan* arba bltr. *kapitan*) D³ 96, *kardas* „kalavijas“ (< bltr. *kord* arba len. *kord*) BB I Moz. 3,24, *kulka* „toks šovinys“ (< len. *kulka*) D¹ 68, *mečius* „kalavijas“ (< bltr. *mečb* arba len. *miecz*) PK 160,12, *parakas* „sprogs-tamoji medžiaga šoviniams“ (< bltr. *poroch*) D¹ 140, *pūčka* „patranka“ (< bltr. *puška* arba len. *puszka*) BB Sir. 46,7, DP 3,49, *pulkas* „toks kariuomenės būrys“ (< s. r. *рѣлкѣ*) MF 103,6, *pulokas* „pistoletas“ (< s. len. *pulak*) D¹ 152, *ragotinė* „ietis“ (< bltr. *rogatina*) MG II 443,18, *ružia* „ginklas“ (< bltr. *ružbe*, *ružžo*) PS II 17,20, *seidokas* „strėlinė“ (< bltr. *sajdak* arba len. *sajdak*) BB I Moz. 27,3, *šoblia* „kardas“ (< bltr. *šablja* arba len. *szabla*) DP 90,26, *šratas* „šaratas“ (< len. *szrot* ar bltr. *šrot*) D³ 438, *vaina* „karas, kova“ (< bltr. *vojna*

¹ Žr. F. Sławski, Słownik etymologiczny..., str. 229, 412.

arba len. *wojna*) MG I 187,3, *vaiskas* „kariuomenė“ (< bltr. *vojsko*) SE 222,8–9, *żalnierius* „kareivis“ (< len. *żołnierz*) MG II 443,18–19 ir kt.

Iš šios grupės slavizmų dideliu senumu pasižymi *pulkas*, kuris, kaip rodo jo fonetinė struktūra, iš senosios rusų kalbos buvęs paskolintas dar prieš *Ѡ*, *ѡ* išnykimą (vad. „padenije gluchich“), t.y. ne vėliau kaip pirmojoje XII a. pusėje. Kiti minėtieji slavizmai, ypač polonizmai, į lietuvių kalbą, be abejo, yra patekę vėlesniais laikais, nors kai kurie jų (pvz., *kardas*, *kulka*, *parakas*, *vaiskas* ...) rytinėse bei pietinėse lietuvių tarmėse galėjo atsirasti dar ikirašytiniu laikotarpiu.

Daugelio šios grupės slavizmų pirminis šaltinis yra kitos (kartais net ir neindoeuropiečių) kalbos, pvz.: *arkabūzas* < len. *arkabuz* < pranc. *arquebuse* < vok. *Hackenbüchse*; *harcavoti* < len. *harcować* < s. č. *harcovati*, kuris, tur būt, < vid. vok. aukšt. *härzern*; *kardas* < bltr. *kord* ar len. *kord*, kurie per turkų-totorių ar vengrų kalbas yra atėję iš iraniečių (plg. persų *kārd* „peilis“); *saidokas* < bltr. *sajdak* ar len. *sajdak*, kurie savo ruožtu iš turkų *sagdak*, *sajdak* (į lenkų kalbą tas žodis pateko per ukrainiečius); *šratas* < len. *szrot* ar bltr. *šrot*, kurie < vok. *Schrot* ir t.t. Kad daugelis šios grupės slavizmų savo tolimesne kilme yra susiję su vokiečių, turkų ir kt. kalbomis, visiškai suprantama: kaip dabar, taip ir senovėje nauja karo technika, nauji ginklai, matyt, greit buvo perimami (drauge su jų pavadinimais) ne tik iš sąjungininkų, bet ir iš priešų.

§ 232. Taip pat nemažą XVI–XVII a. lietuviškų raštų slavizmų grupę sudaro įvairių medžiagų, drabužių bei papuošalų, avalynės bei patalynės pavadinimai, pvz.: a) *aksomitas* „aksomas“ (< len. *aksamit*) MG I 186,9, *bielas* „kalkės“ (< bltr. *běl* arba len. *biel*) BB I Moz. 11,3, *cina* „cinas“ (< len. *cyna*) D¹ 15, *diamentas* „deimantas“ (< len. *diament*) DP 9,21, *kantrifolas* „cinkas“ (< len. *kantryfał*) SE 142,27, *klijas* „klijai“ (< len. *klij*) DP 406,49, *purpura* „purpuras“ (< len. *purpura*) DP 167,31, *rūda* (< bltr. *ruda* arba len. *ruda*) D¹ 65, *siera* (< bltr. *sěra*) MG II 331,7, *smala*¹ „sakai“ (< bltr. *smola* arba len. *smola*) BB I Moz. 6,14 ..., b) *čepčius* „senoviška moterų kepurė“ (< bltr. *čepec* arba len. *czepiec*) BB II Moz. 29,9, *farbatkos* „tokie nėriniai“ (< s. len. *farbotki*) MP III 37,20, *fartuchas* „prijuoostė“ (< len. *fartuch*) MP III 37a,20, *jermėkas* „milinė“ (< len. *jermiak*, *jermak* arba bltr.

¹ K. Būga manė, kad šis žodis galįs būti ir neskolinys, žr. K. Būga, RR, II, p. 310, 579.

ermjak) D¹ 35, *jupa* „toks moteriškas drabužis“ (< len. *jupa* arba bltr. *jupa*) EE 168,21, *kalpakas* „tokia veltinė kepurė“ (< bltr. *kolpak* arba len. *kolpak*) D¹ 59, *kiklikas* „liemenė“ (< bltr. *kitlik* arba len. *kitlik*) D³ 138, *ploščius* „apsiaustas“ (< bltr. *plašč* arba len. *plaszcz*) BB V Moz. 22,12, *sejanas* „sijonas“ (< bltr. *sajan* arba len. *sajan*) D¹ 162, *sermėga* „milinė“ (< bltr. *sermjaga*) BB I Moz. 37,3 ..., c) *batas* (< bltr. *bot* arba s. len. *bot*) Ech 17,7, *čebatas* „aulinis batas“ (< bltr. *čebot*) Ech 23,10, *čerevykas* „batas“ (< bltr. *čerevik*) PS I 35,7–8, *pančeka* „kojinė“ (< len. *pańczocho*) D¹ 132, *pantaflia* „šliurė, šlepetė“ (< len. *pantofla*) D¹ 119 ..., d) *paduška* „pagalvė“ (< bltr. *poduška*) MP 333, 32, *papanka* „užtiesalas“ (< bltr. *poponka* arba len. *poponka*) BB II Moz. 26,7 ir kt.

K. Būga yra pažymėjęs, kad su *aksomitu* lietuviai turėję susipažinti dar prieš XVI a.¹ Nevėlesnis, tur būt, yra ir skolinys *batas*, nes, sakysim, lenkų kalboje nuo XV a. buvo pradėtas vartoti jau *but* vietoj senesnės lyties *bot*². Galimas daiktas, kad dar ikirašytiniu laikotarpiu į lietuvių kalbą, ypač į jos rytines tarmes, bus patekę ir tokie slavizmai, kaip *čebatas*, *čerevykas*, *sermėga* ir kai kurie kiti.

Daugelis čia suminėtu tiek senesnių, tiek vėlesnių šios grupės slavizmų savo tolimesne kilme taip pat yra susiję su germanų, lotynų, graikų ar kt. kalbomis, pvz.: *aksomitas* < len. *aksamit*, kuris, tur būt, iš lot. *examitum* < gr. ἐξάμιτον; *cina* < len. *cyna* < s. vok. aukšt. *Zinna*; *diamentas* < len. *diament* < lot. *diamantum* < gr. ἀδάμας, -αντος; *fartuchas* < len. *fartuch* < vok. *Vortuch*; *kalpakas* < bltr. *kolpak* ar len. *kolpak*, kurie savo ruožtu iš turkų *kolpak*; *pantaflia* < len. *pantofla* < vok. *Pantoffel* < it. *pantofola* < lot. *pantophila* ir t.t.

§ 233. Labai gausi yra XVI–XVII a. raštuose slavizmų grupė, reiškianti įvairių augalų ir gyvūnų pavadinimus, pvz.: a) *agurkas* „tokia daržovė“ (< s. len. *agurek* arba bltr. *agurok*) BB IV Moz. 11,5, *alyva* „toks medis“ (< bltr. *aliva* arba len. *oliwa*) MG II 386,7, *burokas* „batvinis, runkelis“ (< bltr. *burak* arba len. *burak*) D³ 21, *cedras* „kedras“ (< len. *cedr*) PS I 310,27, *čerešnia* „tokia vyšnios rūšis“ (< bltr. *čerešnja*) D³ 448, *česnakas* „tokia daržovė, Allium sativum“ (< bltr. *česnak*) BB IV Moz. 11,5, *fyga* „toks medis, Ficus“ (< len. *figa*) EE 12,9, *fiolka* „žibutė“ (< s. len. *fijalka*) DP 332,36, *grybas* „kremblys“

¹ Žr. K. Būga, RR, III, p. 380.

² Žr. F. Sławski, Słownik etymologiczny... str. 51; plg. A. Brückner, Słownik etymologiczny języka polskiego, I, Kraków, 1957, str. 50.

(< bltr. *griḃ*) D¹ 40, *grūšia* „kriaušė, kriaušmedis“ (< len. *grusza*) DP 558,41, *kmynas* „toks augalas, Carum carvi“ (< bltr. *kmin* arba len. *kmin*) BB Iz. 28,25, DP 314,49, *kopūstas* „tokia daržovė“ (< bltr. arba len. *kopusta*) BB V Moz. 11,10, *krapas* „tokia daržovė“ (< len. *krop*) D¹ 60, *krienas* „t.p.“ (< bltr. *chrēn*) D¹ 12, *lelija* „tokia gėlė“ (< len. *lelija*) MK 72,7, *mėta* „t.p.“ (< bltr. *mjata*) DP 515,2, *pasternokas* „tokia daržovė, Pastinaca sativa“ (< len. *pasternak*) D¹ 119, *ridikas* „tokia daržovė, Raphanus sativus“ (< s. r. *ꞛdbkṛ*) MP 270a, 19, *ryžiai* „toks javas“ (< len. *ryž*) DP 294,11, *rūta* „tokia gėlė“ (< len. *ruta* ar bltr. *ruta*) DP 314,49, *vyšnia* „toks vaismedis ar jo vaisius“ (< bltr. *višnja*) ..., b) *asilas* (< s. r. *osblṛ*) MK 20,5 *elefantas* „dramblis“ (< len. *elefant*) PS I 184,26–27, *karosas* „tokia žuvis, Carassius“ (< bltr. **karasṛ*) D³ 7, *karpis* „tokia žuvis, Cyprinus carpio“ (< len. *karp*) D³ 98, *krakadylius* „krokodilas“ (< len. *krokodyl*) D³ 131, *kurapka* „toks paukštis, Perdix cinerea“ (< ukr. *kuropka*, per baltarusius) BB I Sam. 26,20, DP 91, 36, *kurtas* „greitas medžioklinis šuo“ (< s. r. **chṛṛṛ*) BB Sal. k. 30,31, D¹ 10, *levas* „liūtas“ (< bltr. *lev* arba len. *lew*) BP I 213,20, *liūtas* „levas“ (< bltr. *liut*) MG II 335,8, *meška* „lokys“ (< sl. *meška*) BP I 263,14, *mulas* „asilėnas“ (< len. *muł*) MG II 467,9, *pelikonas* „toks paukštis, pelikanas“ (< len. *pelikan*) DK 177, 11, *sakalas* „toks paukštis, Falco“ (< bltr. *sokol* arba len. *sokól*) BB Hiob. 28,7, D¹ 171, *telyčia* „jauna karvė“ (< bltr. *telica* arba r. *telica*) EE 60,2, *velbliūdas* „kupranugaris“ (< bltr. *velbljud*) MG II 433,11 ir kt. Iš slaviskų augalų pavadinimų senojo periodo raštuose daugiausia sutinkama daržovių, gėlių ir medžių, o iš gyvūnų – naminių gyvulių ir žvėrių (mažiau – grybų, javų bei žolių, paukščių ir žuvų) pavadinimų.

Vieni seniausiųjų šios grupės slavizmų – *asilas*, *kurtas* ir *ridikas*, kurie, kaip rodo jų fonetinė struktūra, į lietuvių kalbą pateko dar prieš XIII a.¹ Galimas daiktas, kad dar ikirašytiniu laikotarpiu buvę paskolinti taip pat *agurkas*², *česnakas*, *grybas*, *kmynas*, *krienas*, *levas*, *mėta*, *sakalas*, *vyšnia* ir kai kurie kiti, ypač vietinių augalų ar gyvūnų pavadinimai. Bet tokie pavadinimai, kaip *cedras*, *elefantas*, *krakadylius*, *pelikanas*, *velbliūdas* ir pan., žymintieji neendemiškus augalus ar gyvūnus, į lietuvių kalbą atėjo veikiausiai jau rašytiniu laikotarpiu, per versti-

¹ Plg. K. Būga, RR, III, p. 769.

² Plačiau apie šio žodžio istoriją žr. ten pat, p. 322.

nus raštus, ir liaudies šnekamojoje kalboje tuomet dar nebuvo labiau paplitę.

Iš šios grupės slavizmų, savo tolimesne kilme susijusių su kitomis kalbomis, galima paminėti tokius: *asilas* < s. r. *oslō* < got. *asilus* < lot. *asellus* || *asinus*; *elefantas* < len. *elefant* < vok. *Elefant* < lot. *elephantus* < gr. ἑλέφανς, -αντος; *fiolka* < s. len. *fijałka* < vid. vok. aukšt. *vīole* < lot. *viola*; *kmynas* < bltr. *kmin* ar len. *kmin*, kurie, tur būt, iš s. vok. aukšt. *kumīn* < lot. *cuminum* < gr. κύμινον; *krakadylius* < len. *krokodyl* < lot. *crocodylus* < gr. κροκόδειλος; *levas* < bltr. *lev* ar len. *lew*, kurie savo ruožtu iš s. vok. aukšt. *lewo* < lot. *leo* < gr. λέων; *mėta* < bltr. *mjata* < lot. *mentha* ...

§ 234. Toliau dar minėtina stambi slavizmų grupė – įvairius socialinius santykius (klasinius, turto, šeimos ir pan.) reiškiantieji pavadinimai, pvz.: *apekūnas* „globėjas“ (< len. *opiekun*) EE 25,22–23, *bagočius* „turtuolis“ (< bltr. *bogač* arba len. *bogacz*) EE 92,7, *bajoras* „toks feodalias“ (< s. r. ar bltr. *bojarō*) BP II 50,16, *bursa* „bendruomenė, draugija“ (< len. *bursa*) MG I 176,12, *ūrsavoti* „bendrauti, draugauti“ (< s. len. *bursowac*) BB Jon. 4,9, *činšius* „činšas, toks mokestis feodalams“ (< len. *czynsz*) SE 233,22, *čyžė* „toks mokestis, činšas“ (< s. len. *czyża*) BB Joz. 17,13, *donis* „duoklė“ (< bltr. *danb*) MK 32, 18, *familija* „šeima; giminė“ (< len. *familija*) DP 590,12, *jurgeltas* „pensijos pinigai“ (< len. *jurgielt*) MP 114,27, *klapas* „valstietis“ (< len. *chłop*) MP 133a,17, *kotas* „budelis“ (< len. *kat*) EE 179,20, *kotavoti* „kankinti“ (< len. *katowac*) SG 33(17),23, *malženstva* „vedybos“ (< len. *malżeństwo*) PK 229,15, *močeka* „pamotė“ (< bltr. *mačecha*) DP 425,8, *mužikas* „valstietis“ (< bltr. *mužik*) PS II 182,27, *nendza* „skurdas, vargas“ (< len. *nędza*) MP 65a,12, *padonas* „pavaldus; pavaldinys“ (< bltr. *poddan* arba len. *poddany*) Ech 41,3, *pakalenia* „karta“ (< len. *pokolenia*) MP 147,31, *patamkas* „palikuonis“ (< bltr. *potomok* arba len. *potomek*) BB I Moz. 12,7, *ponas* „viešpats, valdovas“ (< len. *pan* arba bltr. *pan*) GA 81,2, *ponavoti* „viešpatauti“ (< len. *panowac* arba bltr. *panovatb*) MG II 291,14, *pribuišis* „namiškis, bendrai gyvenąs“ (< len. *przybysz*) BB III Moz. 25,6, *prietelius* „bičiulis, draugas“ (< bltr. *prijatelj*) MF 97,9, *raba* „vergė“ (< bltr. *roba* arba len. *roba*) DP 340,33, *rebelista(s)* „maištininkas, kurstytojas“ (< s. len. *rebellista*) DP 366,29, *sirata* „našlaitis“ (< bltr. *strota* arba s. len. *sirota*) MG II 349,2, *slūžyti* „tarnauti“ (< bltr. *služitb* arba len. *slużyć*) MK 30,13, *svodba* „vestuvės“ (< bltr. *svodba*) Ech 45,9, *tijūnas*

„prievaizdas“ (< bltr. *tijun*) BB I Moz. 43,16, *ubagas* „elgeta“ (< s. bltr. *ubog* arba len. *ubog*) MG I 179,14 ir kt.

Panašiai kaip kitose, šioje grupėje taip pat yra slavizmų, patekusių į lietuvių kalbą dar ikirašytinėje epochoje (pvz., jau aukščiau minėtas *bajoras*), be to, savo tolimesne kilme susijusių su kitomis kalbomis (pvz., *čyžė* < s. len. *czyża* < vok. *Zinse* < lot. *census*; *jurgeltas* < len. *jurgielt* < vok. *Jahrgeld* ir kt.).

§ 235. Pagaliau dar viena stambi XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose randamų slavizmų grupė – tai įvairias abstrakčias sąvokas reiškiantieji pavadinimai, pvz.: *abelnas* „bendras, visuotinis“ (< bltr. *obelbnyj*) BB II Moz. 19,5, *abyda* „skriauda“ (< bltr. *obida*) EE 41,26, *abydyti* „skriausti“ (< bltr. *obiditb*) DP 285,33, *apeka* „globa“ (< len. *opieka* ar bltr. *opeka*) PK 223,25, *bezliepyčia* „nesąmonė, kvailystė“ (< bltr. *bezlępica* ar len. *bezlepica*) WP 148, *blėdis* „žala“ (< bltr. **bljadb*) KN 47,2, *blūdas* „klaidžiojimas, klaida“ (< bltr. *blud*) MK 51,12, *brokas* „trūkumas, stoka“ (< len. *brak*) DP 304,11, *chvola* „garbė“ (< bltr. *chvala* ar len. *chwala*) MG I 162,3, *cnata* „dora“ (< len. *cnota*) DK 96,8 (pršt.), *čestis* „garbė“ (< bltr. *čestb*) MK 31,9, *dūmoti* „galvoti, manyti“ (< bltr. *dumatb* ar len. *dumać*) MG II 470,17, *hadnastis* „vertė, vertybė“ (< bltr. *godnostb* ar len. *godność*) PK 132,15, *istnastis* „būti, buvimas“ (< len. *istność*) MP 124a,5, *kytrastis* „gudrumas, klasta“ (< bltr. *chitrostb* ar len. *chytrość*) MG II 395,4, *krivda* „skriauda“ (< bltr. *krivda* ar len. *krzywda*) PK 84,2, *lokamstva* „godumas, gobšumas“ (< len. *łakomstwo*) ChB Luk. 12,15, *majestatas* „didybė“ (< len. *majestat*) MK 56,13, *mornastis* „tuštybė“ (< len. *marność*) ChB Pov. I Rym. 8,20, *noprosnas* „bergždžias, tuščias, nenaudingas“ (< bltr. *naprasny*) MG II 341,7, *patiecha* „paguoda“ (< bltr. *potęcha*) PK 144,17, *pryčia* „atsitikimas, atvejis“ (< s. len. *przytzcza*) MT 129,6, *samnene* „sąžinė“ (< s. len. *somnienie*) MK 30,6, *subtilnas* „subtilus, švelnus, mandagus“ (< s. len. *subtilny* ar *subtylny*) DK 124,5, *šacunkas* „įvertinimas, pagarba“ (< len. *szacunek*) DP 254,24, *učcyvastis* „sąžiningumas“ (< len. *uczciwość*) PK 203,10, *zocnastis* „garbingumas, kilnumas“ (< len. *zarność*) MP 62,27 ir kt.

Prie senesnių šios grupės slavizmų priklauso, tur būt, *abelnas*, *abyda*, *abydyti*, *blėdis*, *čestis*, *noprosnas*, *patiecha*, *pryčia* ir kai kurie kiti skoliniai iš senovinės baltarusių ar lenkų kalbos. Bet pasakyti, ar tokie skoliniai yra patekę į lietuvių kalbą dar ikirašytiniu laikotarpiu, ar jau pasirodžius pirmiesiems lietuvių rašto paminklams, yra be galo sunku, nes nei tų skolinių fonetinė struktūra, nei jų paplitimas dabar

tinėse tarmėse (daugelis jų retai kur sutinkami) neteikia tam aiškesnių duomenų. Galima tiktai pažymėti, kad vieno kito šios grupės slavizmo pirminis šaltinis taip pat yra ne slavų kalbos (pvz., *brokas* < len. *brak* < vok. *Brack*; *majestatas* < len. *majestat* < lot. *maiestas,-atis*; *šacunkas* < len. *szacunek* < vok. *Schätzung* < *Schatz* „turtas“ ir kt.).

§ 236. Daug mažesnės už ligi šiol suminėtasias yra slavizmų grupės, žyminčios su administraciniu bei valstybiniu gyvenimu (a), teise (b), muzika (c), medicina (d), jūrininkyste (e) ir kt. sritimis susijusias sąvokas, pvz.: a) *dijakas* „raštininkas (Schreiber)“ (< bltr. *dbjak* ar len. *djak*) BB II Sam. 8,17, *kvitacija* „kvitas“ (< len. *kwitacja*) MP 368a,8, *padkanclierius* „vicekancleris“ (< len. *podkanclerzy*) D³ 308, *pečėtis* „antspaudas“ (< bltr. *pečatb*) MG II 276,10–11, *pristavas* „prievaizdas“ (< bltr. *pristav* ar len. *przystaw*) BB Esr. 8,22, *seimas* „atstovų susirinkimas“ (< len. *sejm*) DP 15,11, *storasta* „seniūnas“ (< bltr. *starosta*) EE 16,19 ..., b) *judikavoti* „teisiti“ (< len. *judikować*) MT Všn. pr. 4,11, *prakurotaras* „advokatas, gynėjas“ (< len. *prokurator*) DP 523,33, *prisiega* „priesaika“ (< bltr. *prisęga*) EE 162,9, *prova* „teisė“ (< len. *prawo*) MG II 350,1, *statutas* „įstatymas, įstatymų rinkinys“ (< len. *statut*) BP I 177,18, *sūdas* „teismas, sprendimas“ (< bltr. *sud*) MK 12,6, *sūdyti* „teisiti“ (< bltr. *suditb*) AP 121, *sūdžia* „teisėjas“ (< bltr. *sudbja*) GA 86,6, *sviedkas* „liudininkas“ (< len. *świadek*) MG II 255,8, *zokanas* „įstatymas“ (< bltr. *zakon* ar len. *zakon*) MG II 273,4 ..., c) *būbnas* „būgnas“ (< bltr. *buben*) MG II 291,11, *būbnyti* „būgną mušti“ (< bltr. *bubnitb*) D³ 9, *cimbolai* „toks styginis instrumentas“ (< bltr. *cymbaly* ar len. *cymbały*) BB II Sam. 6,5, PK 102,8, *harfa* „arfa“ (< len. *harfa*) EE 147,24, *kabza* „tokios kanklės“ (< bltr. *kobza* ar len. *kobza*) BBPs (priedas), *skamarakas* „griežėjas, švilpėjas“ (< bltr. *skomoroch*) MP 377a,4, *skripka* „smuikas“ (< bltr. *skriпка* ar len. *skrzypka*) BBPs (prd.), *trūba* „vamzdis“ (< bltr. *truba*) MG I 158,2, *trūbyti* „trimituoti“ (< bltr. *trubitb*) MG I 158,2 ..., d) *febra* „drugio liga“ (< len. *febra*) DP 285, 29, *kadukas* „nuomaris, epilepsija“ (< bltr. *kaduk* ar len. *kaduk*) D³ 91, *liekarstva* „vaistas“ (< bltr. *lēkarstvo* ar len. *lekarstwo*) MG II 426, 7–8, *liekarius* „gydytojas“ (< bltr. *lēkar* ar len. *lekarz*) MK 77,3, *paralyžius* „stabo liga“ (< len. *paraliż*) DK 153,5, *pavietrė* „maras“ (< bltr. *povėtrbje* ar len. *powietrze*) BB III Moz. 26,25, *recepta* „receptas“ (< len. *recepta*) DP 508,41 ..., e) *akrūtas* „laivas“ (< bltr. *okrut) EE 158,10–11, *karoblius* „laivas“ (< bltr. *korabelb*) DP 94,24, *katvy-*

čia „inkaras“ (< len. *kotwica*) ChB Ap. d. 27,29, *sūdyna* „laivelis“ (< bltr. *sudina*) DP 79,18 ir kt.

Kaip matyti iš čia pateiktų pavyzdžių, nemaža administracinio bei valstybinio gyvenimo sąvokas reiškiančių žodžių, ypač teisės terminų, buvo paskolinta iš senosios baltarusių (resp. vakarinių rusų) kalbos. Kai kurie iš tokių skolinių, k.a. *pečėtis*, *storasta*, *sūdas*, *sūdyti*, *zokanas* ir kt., į lietuvių kalbą galėjo patekti dar ikirašytiniu laikotarpiu. Ikirašytiniais laikais lietuvių galėjo būti pasiskolinti iš baltarusių ir kai kurie muzikos instrumentų pavadinimai, atskiri jūrininkystės terminai, pvz., *akrūtas*¹, *būbnas*, *trūba* ir kt.

Nesunku pastebėti, kad kiekvienoje iš šiame paragrafe suminėtu grupių esama ir tokių slavizmų, kurie etimologiškai susiję su kitomis, neslaviškomis kalbomis, pvz.: *kvitacija* < len. *kwitacja*, kuris neat-sietinas nuo lot. *quietare*, *quietus* „ramus, nuramintas“; *judikavoti* < len. *judikować* < lot. *judicare*; *harfa* < len. *harfa* < vid. vok. aukšt. *harfe*; *kadukas* < bltr. *kaduk* ar len. *kaduk*, kurie, tur būt, iš lot. *caducus* „lengvai krintas“; *paralyžius* < len. *paraliž* < gr. *παράλυσις*; *karoblius* < bltr. *korabelb* < gr. *καράβιον* ir kt.

§ 237. Specifinę XVI–XVII a. raštų slavizmų grupę sudaro dar savaitės dienų pavadinimai: *čėtvergas* „ketvirtadienis“ (< bltr. *čėtverg*) DP 135,33 (ir *čėtverga* BP II 82,5), *nedėlia* „savaitė; sekmadienis“ (< bltr. *nedělja*) MK 11,13, *paldienykas* „pirmadienis“ (perdirbtas iš *padielnukas*, kuris, tur būt, iš bltr. *ponedėlnik*) DP 109,2 (ir *panedėlis* EE 64,23, perdirbtas pagal len. *poniedziałek*), *pėnnyčia* „penktadienis“ (< bltr. *pjatnica*) BP I 419,1, *sabata* „šeštadienis“ (< len. *sobota*) DP 338,3 (ir *subata* DP 109,3 < bltr. *subota*), *sereda* „trečiadienis“ (< bltr. *sereda*) DP 111,11, *utarnykas* „antradienis“ (< bltr. *utornik*) EE 68,10. Visi šie savaitės dienų pavadinimai, išskyrus *panedėlį* ir *sabatą*, buvo paskolinti iš senosios baltarusių kalbos, be to, kaip manoma², dar prieš krikščionybės įvedimą Lietuvoje (1387 m.). Tokie slaviški savaitės dienų pavadinimai lietuvių literatūrinėje kalboje laikėsi ne tik XVI–XVII a., bet ir vėliau, net ligi XX a. pradžios, kada, daugiausia J. Jablonskio rūpesčiu, įsigalėjo dabartiniai pavadinimai.

§ 238. Baigiant kalbėti apie XVI–XVII a. lietuvių literatūrinei kalbai būdingesnes slavizmų tematinės grupes, reikia dar pridurti,

¹ K. Būga laikė šį slavizmą senesniu, negu XVI a., žr. RR, III, p. 379.

² Žr. Pr. Skardžius, Savaitė ir dienos lietuvių kalboje, leid.: Kalba, I (2 sąs.), Kaunas, 1930, p. 76.

kad atskiruose ano meto raštuose pasitaiko slaviškų skolinių, žyminčių įvairias dvasinės kultūros, moralės bei etikos sąvokas ir kt., pvz.: a) *drukorius* „spauštuvinė“ (< len. *drukarz*) MT Všn. pr. 23,24, *drukornia* „spauštuvė“ (< len. *drukarnia*) AK 1,14, *gromata* „laiškas“ (< bltr. *gramota*) MG II 335,3, *knygos* (< bltr. *knigi*) MK 20,9, *kunštas* „menas“ (< len. *kunst*) BB Ap. d. 19,19, *litera* „raidė“ (< len. *litera*) DP 56,18, *škala* „mokykla“ (< len. *szkola*) BP I 33,7 ..., b) *cnata* „dora“ (< len. *cnota*) DP 497,49, *cnatlyvas* „dorovingas“ (< len. *cnotliwy*) PK 95,16, *cudzalažnykas* „svetimoteris“ (< len. *cudzołożnik*) WP 119, MP 64a,9, *dėkavoti* „dėkoti“ (< bltr. *djakovatb*) MF 112,7, *kurva* „kekšė“ (< bltr. *kurva* ar len. *kurwa*) BP I 179,19 ...

Tuo būdu, iškėlus aikštėn būdingesnes slavizmų grupes, matyti, kad slavų (ypač senosios baltarusių ir lenkų) kalbų įtaka XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos leksikai buvo labai didelė ir kad slaviškų skolinių randama bemaž visų to meto materialinės bei dvasinės kultūros sričių sąvokoms reikšti, o taip pat įvairiems gyvosios ir negyvosios gamtos reiškiniams žymėti. Tačiau, antra vertus, yra ir tokių sričių, kuriose slavizmų labai maža arba net beveik visai nesutinkama. Pvz., išskyrus M. Daukšos postilėje pavartotą *žalūdka* „pilvą“ (< bltr. *žoludok*) DP 90,7 ir J. Bretkūno biblijos vertime bei kituose raštuose randamą *žyvatą* „kūną“ (< bltr. *život* ar len. *żywot*) BB V Moz. 28,4, mūsų daugiau nepastebėta slaviškų žmogaus kūno dalių pavadinimų; neaptikta taip pat slaviškų giminystės terminų. Matyt, kad lietuviški žmogaus kūno dalių pavadinimai ir giminystės terminai, kurių dauguma siekia tolimus ide. prokalbės laikus, net ir labiausiai slavų kalbų įtakai pasidavusių rašytojų buvo gerai žinomi ir todėl nebuvo keičiami slaviškais.

§ 239. Nepalyginti mažiau, negu slaviškųjų, kaip minėta (§ 222), XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos leksikoje yra germaniškų skolinių. Sakysim, M. Mažvydo raštuose iš aukščiau nurodyto bendro skolinių skaičiaus ≈ 620 (be skirtingų fonetinių to paties skolinio variantų) aiškių germanizmų, t.y. germaniškos šaknies žodžių, atėjusių ne per slavus, randame tik per 10, būtent: *Daubmanas* „tokia pavardė“ MF 93,8, *hercikystė* „hercogystė“ (plg. *hercikis* < vok. *Herzog*) MF 93,4, *heubtmonas* „viršininkas“ (< vok. *Hauptmann*) GA 81,2–3, *Hulrichas* „toks vardas“ MG II 268,16, *kunigas* (< s. vok. *kunig*) MK 11, 12, *kunigauti* MG II 421,2, *kunigaikštis* MP 32,1 *kunigė* „kunigaikštienė“ MK 57,7, *Lutheras* „tokia pavardė“ MF 129,4, *penigas* „pinigas“

(< vok. *Pfenning*) MG II 279,15, *Perbanth* „tokia pavardė“ GA 81,2, *Veinreichas* „tokia pavardė“ MK 79,22.

Maždaug toks pat germanizmų procentas yra taip pat B. Vilento ir J. Bretkūno raštuose, nors pastaruosiuose įsivestas vienas kitas jau ir naujas, M. Mažvydo nevartotas germanų kilmės žodis, pvz.: *farba* „dažai“ (< vok. *Farbe*) BP I 60,14, *gasas* „gatvė“ (plg. vok. *Gasse*) BP I 106,26, *klameras* „toks dailidės prietaisas (Klammer)“ BB II Moz. 26,24, *kragas* „ąsotis“ BB II Moz. 25,29, *Osterbergeras* „tokia pavardė“ BP I tit. p., *spangas* „sagtis; auskaras?“ (< vok. *Spange*) BB I Moz. 24,22, *spikertė* „sandėlis“ (plg. vok. *Speicher*) BP I 13,7, *staldas* „tvartas“ (< vid. vok. žem. *stall*) BP I 60,17, *Schteindamas* „vietos pavadinimas“ Ech. tit. p., *stukis* „gabalas“ (< vok. *Stück*) BP II 30,11, *šarvas* „metalinis apsaugos drabužis“ (< got. *sarwa*)¹ EE 51,8, *vertas* „turintis vertę“ (< vok. *wert*) Ech 12,19–20 ir kt.

Šiek tiek daugiau naujų, ankstesnių rašytojų nevartotų germanizmų randame XVII a. Rytų Prūsijos lietuviškuose raštuose: juose nuo šio amžiaus pradžios dėl tolydžio stiprėjančios vokiečių kalbos įtakos germanizmų vis gausėja. Antai J. Rėzos 1625 m. psalmyne, be kai kurių čia suminėtų „tradicinių“, t.y. M. Mažvydo, B. Vilento ar J. Bretkūno vartotų, germanizmų, sutinkame keletą ir naujų, pvz.: *kalkės* „tokia statybinė medžiaga“ (< vok. *Kalck*) RPs 102,15, *turmas* „bokštas“ (< vok. *Turm*) RPs 48,13 ir kt. D. Kleino giesmyno ir maldaknygių 1685 m. leidime taip pat randame keletą ankstesniuose Rytų Prūsijos lietuviškuose raštuose mūsų nepastebėtų germanizmų: *kurfiurstas* „toks kunigaikštis“ (< vok. *Kurfürst*) KIM² 3,2, *skūnė* „daržinė“ (< vid. vok. žem. *schüne*) KIG² 338,8, *Reusneris* „tokia pavardė“ KIG² tit. p., *steliuoti* „suteikti; sutaisyti, paruošti“ (< vok. *stellen, bestellen*) KIG² 158,11, *stunda* „valanda“ (< vok. *Stunde*) KIG² 211,3. Tačiau, apskritai imant, germanizmų sluoksnis net ir XVII a. pabaigoje prūsinėje lietuvių literatūrinės kalbos atšakoje nebuvo didelis, ir iš germanų kalbų atėję žodžiai tuomet, tur būt, dar nesudarė daugiau kaip 3–4% skolininės leksikos.

Dar mažesnis germanizmų sluoksnis dėl visiškai suprantamų priežasčių randamas XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos atšakose, egzistavusiose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijoje. Šiose atšakose dažniausiai sutinkami tik tie germanų kilmės žodžiai, kurie

¹ E. Frenkelis, priešingai K. Būgai ir kitiems, *šarvą* yra linkęs laikyti lietuvišku žodžiu, žr. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*, Göttingen, 1955–65, S. 965.

į lietuvių kalbą pateko dar ikirašytiniu laikotarpiu, pvz.: *kunigas, pinigas, skyda, šarvas, vertas* ir pan. Šiaip iš kitų germanizmų, kurių atsiradimo lietuvių kalboje laikas tikriau nežinomas ir kurie sporadiškai pasitaiko atskiruose ano meto Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštuose, galima nurodyti tokius, kaip *balkis* „sija“ (< vid. vok. žem. *balke*) ChB Mat. 7,4, *brantai* „sifilio liga“ (< vid. vok. žem. *brant*) D¹ 32, *budelis* „kankintojas“ (< vid. vok. žem. *boddel*) DP 168a,49–50, *liuosas* „laisvas“ (< vok. *los*) SIG 222,13, *rikia* „eilė“ (< vok. žem. *rick*) DP 302,9, *šilingas* „toks piniginis vienetas“ (< vok. *Schilling*) DP 290,18, *trepai* „laiptai“ (< vok. *Treppe*) ChB Ap. d. 21,35.

§ 240. Specifinį ir ne visai mažą XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos skolintinės leksikos sluoksnį sudaro lotynų kilmės žodžiai, žymėjusieji specialias religijos, mokslo bei kultūros sąvokas ir jau tuo metu ėjusieji savotiškų tarptautinių terminų (internacionalizmų) funkcijas. Daugelis lotynizmų, kaip rodo jų fonomorfologinė struktūra, kartais taip pat ortografija, yra patekę į ano meto lietuvių literatūrinę kalbą per slavų (daugiausia lenkų) ar vokiečių kalbas, o tam tikra dalis – betarpiškai iš lotyniškų originalų ar apskritai lotynų kalbos. Bet nustatyti, kurie lotynizmai yra atėję per slavus, o kurie paimti tiesiog iš lotynų kalbos, ne vienu atveju yra gana sunku arba net ir visai neįmanoma, nes jie dažnai neturi ryškesnių tarpininkavimo pėdsakų: tokia pat forma vartojami ir lotyniškuose, ir slaviškuose, ir germaniškuose šaltiniuose. Todėl toliau prie lotynizmų čia priskirsime tik tai tuos lotynų kalbos kilmės žodžius, kurie, sprendžiant iš jų formos, į ano meto lietuviškus raštus galėjo patekti ir be kitų kalbų tarpininkavimo (juoba, kad lotynų kalba tada buvo populiari ir ją geriau ar prasčiau mokėjo, tur būt, visi XVI–XVII a. lietuviškų raštų autoriai)

Per 20 pastarosios rūšies lotynizmų (tai sudaro apie 4% skolintinės leksikos) randama jau M. Mažvydo raštuose. Vieni jų čia yra aplietuvinti, t.y. pritaikyti prie lietuvių kalbos fonomorfologinės sistemos (turi lietuviškas linksnių galūnes, lietuvių kalbai būdingas fonemas), o kiti užrašyti originalo forma (dažniausiai įvairių bibliinių-liturginių sąvokų pavadinimai), pvz.: *altvs*¹ „altas, toks balsas“ (< lot. *altus*) MG II 423,4, *arguments* „turinys, išdėstymas“ (< lot. *argumentum*) MK 63,17, *benedictus* „palaimintas“ MG II 499,12, *benedicamus* „šlo-

¹ Šiame skyrelyje išlaikoma kiek suprastinta (be gotikinių rašmenų) originalo rašyba, bet, atstatant lotyniškų daiktavardžių su formantais *-tia*, *-tio* vienaskaitos vardininko formą, rašoma *-cija* tais atvejais, kai tos formos rašyba originale neaiški.

vinkime“ MG II 497,18, *capitulum* „skirsnis“ MG II 496,11, *credo* „tikiu“ MK 17,14, *forma* „būdas“ (< lot. *forma*) MF 93,1, *prosa* „toks bažnytinis tekstas, himnas“ (< lot. *prosa*) MG II 300,9, *sacramentas* (< lot. *sacramentum*) MK 18,2, *tenoras* „aukštas vyriškas balsas“ (< lot. *tenor*) MG II 269,8, *tenor* MG II 423,1, *textas* „surašyti žodžiai“ (< lot. *textum*) MG II 583,2, *tonas* „balsas“ (< lot. *tonus*) MG II 485, 4 ir kt.

Šiek tiek naujų lotynizmų savo raštuose yra įsivedę taip pat B. Vilentas ir J. Bretkūnas, pvz.: *absolutia* „atleidimas“ (< lot. *absolutio*) Ech 28,20–21 BP II 52,9, *elementas* „sudedamoji dalis“ (< lot. *elementum*) BP I 20,22, *palma* „palmė“ (< lot. *palma*) EE 187,15, *syllaba* „skiemuo“ (< lot. *syllaba* < gr. συλλαβή) Ech 5,16–17, BG 109,6 ir kt.

Tačiau ypač daug lotynų kalbos kilmės žodžių yra S. Vaišnoro „Žemčiūgoje teologiškoje“ (1600). Čia, sakysim, be daugelio ankstesniuose lietuviškuose raštuose vartojamų lotynizmų, randami dar tokie, kaip *astronomas* „žvaigždžių tyrinėtojas“ (< lot. *astronomus* < gr. ἀστρονόμος) 40a,16, *caelibatas* „draudimas tuoktis“ (< lot. *caelibatus*) 234,24–25, *collega* „darbo, profesijos draugas“ (< lot. *collega*) Všn. pr. 23,8, *commentarius* „komentaras, aiškinimas“ (< lot. *commentarius*) 236a,10, *cometa* „tokia žvaigždė“ (< lot. *cometa* < gr. κομήτης) 237a,17, *definitia* „apibrėžimas“ (< lot. *definitio*) 96a,15, *disputacija* „disputas, ginčas“ (< lot. *disputatio*) 4,6, *efficatia* „veikimas“ (< lot. *efficatio*) 32a,11, *ergo* „taigi“ (< lot. *ergo*) 260a,12, *exceptia* „išimtis“ (< lot. *exceptio*) 252,6–7, *generalis* „visuotinis“ (< lot. *generalis*) 45,4, *intercessia* „tarpininkavimas?“ (< lot. *intercessio*) 263,3, *jurisconsultas* „teisininkas“ (< lot. *iurisconsultus*) 214,21, *lectia* „paskaita, skaitymas“ (< lot. *lectio*) 202a,8, *materia* „medžiaga“ (< lot. *materia*) 40a,2–3, *natura* „prigimtis“ (< lot. *natura*) 8a,8, *norma* „nustatytas kiekis“ (< lot. *norma*) 37,21, *particula* „dalelė“ (< lot. *particula*) 87a,4, *polygamia* „daugpatystė“ (< lot. *polygamia* < gr. πολυγαμία) 230,3, *politia* „policija“ (< lot. *politia* < gr. πολιτεία) 223a,4, *praeceptoras* „mokytojas“ (< lot. *praeceptor*) 238a,15, *processas* „vyksmas“ (< lot. *processus*) 250,2, *regula* „taisyklė“ (< lot. *regula*) 4,23, *secta* „tokia religinė grupė“ (< lot. *secta*) 4a,6, *sententia* „nuomonė?“ (< lot. *sententia*) 23a,6, *sphaera* „sfera“ (< lot. *sphaera* < gr. σφαῖρα) 40a,16, *substancia* „būtybė“ (< lot. *substantia*) 116,11, *summa* „visuma“ (< lot. *summa*) Všn. pr. 7,14, *versas* „eilėraščio eilutė“ (< lot. *versus*) Bl pr. 7,2 ir kt. Tiek daug lotynizmų S. Vaišnoro vertime atsirado veikiausiai dėl to, kad 1) jų buvo

apstu originale ir 2) stigo lietuviškų žodžių specialioms sąvokos pavadininti.

Dėl tų pačių priežasčių apstu lotynizmų taip pat ir M. Daukšos raštuose, ypač „Postilėje“, pvz.: *affektas* „jausmas“ (< lot. *affectus*) 18,20–21, *akademia* „aukštoji mokykla“ (< lot. *Academia* < gr. Ἀκαδημία) tit. p., 11, *comedia* „toks žanras“ (< lot. *comoedia* < gr. κωμωδία) 273,32, *complexiia* „žmogaus kūno sudėjimas“ (< lot. *complexio*) 145,3, *confesiia* „tikyba“ (< lot. *confessio*) 13,44; 24,15, *constellacia* „žvaigždė“ (< lot. *constellatio*) 59,50, *creditoras* „skolintojas“ (< lot. *creditor*) 481,32, *dęspectas* „apžiūra“ (< lot. *despectus*) 167,18, *desperacia* „nusivylimas“ (< lot. *desperatio*) 587,37, *ediktas* „įsakymas“ (< lot. *edictum*) 37,32, *figura* „pavidalas“ (< lot. *figura*) 43,24, *furia* „šėlimas“ (< lot. *furia*) 9,16, *iurisdicia* „teisė teisti“ (< lot. *iurisdiction*) 498,22, *liturgia* „bažnytinės apeigos“ (< lot. *liturgia* < gr. λειτουργία) 546,43, *mathematikas* „matematikas“ (< lot. *mathematicus* < gr. μαθηματικός) 59,49, *medikas* „medicinos specialistas“ (< lot. *medicus*) 580,2, *mizeria* „menkystė“ (< lot. *miseria*) 625,18, *natura* „prigimtis“ (< lot. *natura*) 38,33, *occasia* „proga“ (< lot. *occasio*) 478,32, *oratia* „kalba“ (< lot. *oratio*) 255,2, *peregrinatia* „keliavimas“ (< lot. *peregrinatio*) 252,24, *philozophas* „filosofas“ (< lot. *philosophus* < gr. φιλόσοφος) 9,21, *presumptia* „spėliojimas“ (< lot. *praesumptio*) 30,55, *questiia* „klausimas“ (< lot. *quaestio*) 514,8, *reformacia* „reforma“ (< lot. *reformatio*) 282,15–16, *respektas* „atžvilgis“ (< lot. *respectus*) 561,2, *substantia* „esybė“ (< lot. *substantia*) 133,23, *successia* „įpėdinystė“ (< lot. *successio*) 27,3, *triumphas* „triumfas“ (< lot. *triumphus* < gr. θρίαμβος) 2,2, *vikarius* „vikaras“ (< lot. *vicarius*) 203,14 ...

Žymiai mažiau, negu M. Daukšos ar S. Vaišnorio vertimuose, lotynizmų randama M. Petkevičiaus, J. Rėzos, K. Sirvydo, J. Jaknavičiaus, S. Slavočinskio ir kituose XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose. Be to, pastaruosiuose tesutinkamas vos vienas kitas toks lotynizmas, kuris nebūtų buvęs pavartotas ankstesniųjų raštų autorių, pvz.: *dialektika* „mokėjimas moksliskai disputuoti“ (< lot. *dialectica* < gr. διαλεκτική) MP III 20,22, *disciplina* „drausmė“ (< lot. *disciplina*) PK 206,14, *executia* „bausmės vykdymas?“ (< lot. *exsecutio*) MP 280,44–45, *grammatika* „gramatika“ (< lot. *grammatica* < gr. γραμματική) MP III 20,39, *gratificatia* „apdovanojimas?“ (< lot. *gratificatio*) MP III 22,16, *imaginacija* „vaizduotė, fantazija“ (< lot. *imagi-*

natio) PS II 4,7–8, *interdiktas* „uždraudimas“ (< lot. *interdictum*) MP 176,16, *inuestitura* „įvedimas“ (< lot. *investitura*) MP III 22,18, *kontrouersia* „prieštaravimas“ (< lot. *controversia*) PS I 306,12–13, *loika* „logika“ (< lot. *logica* < gr. λογικός) MP III 22,44, *plenipotentia* „igaliojimas“ (< lot. *plenipotentia*) MP 176,42, *presentacia* „su pažindinimas“ (< lot. *praesentatio*) MP III 22,16, *syllogismas* „toks loginis išprotavimas“ (< lot. *syllogismus* < gr. συλλογισμός) PS I 305,25–26, *vacuum* „tuštuma“ (< lot. *vacuum*) PS I 185,30.

Iš pateiktųjų pavyzdžių matyti, kad nemaža dalis to meto lietuvių literatūrinės kalbos lotynizmų buvo biblinio pobūdžio. Tačiau jų tarpe buvo ir tokių, kurie reiškė įvairias specialias medicinos, teisės, muzikos, literatūros, filosofijos ir kt. mokslo bei meno šakų sąvokas ir kurie lietuvių literatūrinėje kalboje, ypač jos moksliniame stiliuje, išsilaikė net ligi mūsų laikų. Be to, pažymėtina, kad ne vienas iš minėtųjų lotynizmų buvo graikų kalbos kilmės.

§ 241. Tokį pat specifinį skolininės leksikos sluoksnį kaip lotynizmai sudaro ir graikų kilmės žodžiai, arba graikizmai. Tačiau betarpiškai iš senosios graikų kalbos paimtų žodžių XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos leksikoje nerandame (bent neturime duomenų, rodančių tokių skolinių buvimą). Tiesa, S. Vaišnoro „Žemčiūgoje teologiškoje“ į lietuvišką tekstą daugiur yra įsprausta graikiškų žodžių bei posakių (užrašytų graikų raidynu), pvz.: ἀμαρτία ἐστὶν ἀνομία „nuodėmė yra neteisėtumas“ 54,16–17, ἀποθέωσις „sudievinimas“ 11,4, βαττολογία „plepėjimas“ 198,25, ἐμπαϊκται „apgavikai“ 245a,12, εὐσχημόνως „doras“ 206,8–9, εὐχαριστία „dėkingumas“ 159a,5, θεοτοκός „dievo gimdyvė“ 21,5, κατὰ τὸ ρητόν „pagal tarimą“ 150a,11, κοινωνία „auka, paskirstymas“ 21a,22, λόγος „dievybė“ 7,12; 9,14; 17,13, φόρος „duoklė, tam tikri mokesčiai“ 219a,10 ir kt. Bet šitokie žodžiai bei posakiai, kurių dauguma yra biblinio pobūdžio, vertėjo buvo paimti ne iš graikiško, o iš lotyniško originalo¹, taigi patekę į tą lietuvių rašto paminklą taip pat ne tiesiog iš senąja graikų kalba rašytų tekstų. Be to, pažymėtina, kad bemaž visi S. Vaišnoro „Žemčiūgoje teologiškoje“ randami graikizmai buvo individualūs skoliniai, t.y. pavartoti išimtinai tik šiame teologiniame traktate ir labiau nepaplitę netgi to meto religiniuose raštuose. Šiaip visi kiti graikų kilmės žodžiai,ėjusieji savotiškų tarptautinių terminų funkcijas, kaip rodo daugelis

¹ Tai matyti ir iš V. Vitės disertacijoje pateiktų pavyzdžių, žr. W. Witte, Der Übersetzer Simon Waischnoras, Breslau, 1931, S. 39, 41.

aukščiau pateiktų pavyzdžių, yra patekę į XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos leksiką per lenkų, vokiečių ar lotynų kalbas.

§ 242. Specifinį, tiksliai bažnytiniam XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos stiliui būdingą, skolinių sluoksnį sudaro hebrajų kilmės žodžiai, arba hebraizmai. Didžioji tokios rūšies skolinių dalis – tai bibliiniai tikriniai vardai, pvz.: *Abimelechas* „vyro vardas“ BB I Moz. 20,17, *Abrahamas* „t.p.“ MG I 171,3 (ir *Abramas* MK 35,5), *Basmatha* „moters vardas“ BB I Moz. 36,10, *Bethlehem* „vietos pavadinimas“ MG I 205,9, *Hierusalem* „miesto pavadinimas“ MG II 540,13 (ir *Jerusalem* MG I 194,7), *Jordanas* „upės pavadinimas“ MG II 462,11, Ech 63,5, *Nazareth* „miesto pavadinimas“ BP I 49,3, *Rahel* „moters vardas“ BB I Moz. 29,6, *Suchoth* „vietos pavadinimas“ BB I Moz. 33,17, *Thamaras* „moters vardas“ BB I Moz. 38,13 ir pan. Ypač daug hebrajiškų tikrinių vardų dėl visai suprantamų priežasčių yra biblijos tekstų vertimuose (pvz., J. Bretkūno biblijos vertimo rankraštyje). Tuo tarpu kitokio pobūdžio religiniuose raštuose (pvz., giesmynuose, katekizmuose) jų kur-ne-kur tik vienas kitas bepasitaiko.

Nepalyginti mažiau, negu tikrinių, ano meto raštuose randama hebrajų kilmės bendrinių žodžių. Iš pastarųjų dažniausiai sutinkama įvairių maldų baigimo formulė *amen* „teisingai, teisybė“ AP 25, MK 22,15 ... ir giesmių refreninis žodis *halleluia* „garbinkite“ MG I 238,2 (t.p. *halleluia* MG I 174,6–7). Be to, retkarčiais bibliiniuose tekstuose dar pasitaiko tokie hebrajiški bendriniai žodžiai, kaip *cherubinas* „tokia mitologinė būtybė, toks angelas“ GA 83,1, *eli* „mano dievas“ MG II 447,15, *seraphinas* „šešiasparnis angelas“ GA 83,1 ir kt.

Bet pažymėtina, kad tiek tikriniai, tiek bendriniai hebrajų kilmės žodžiai į XVI–XVII a. lietuviškus raštus pateko taip pat ne betarpiškai iš senosios hebrajų kalbos ar ta kalba rašytų šaltinių: daugelis jų, panašiai kaip ir senosios graikų kalbos kilmės žodžiai, atkeliavo per lenkų, vokiečių ar lotynų kalbas (tiksliau sakant, per šiomis kalbomis rašytus originalus).

§ 243. Apžvelgus svarbesnius XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos skolininės leksikos sluoksnius kilmės bei kiekybės atžvilgiu, toliau dar reikia pasakyti keletą pastabų apie skolinių adaptaciją (pritaikymą prie lietuvių kalbos fonomorfologinės sistemos) ir apie būdingesnes jų vartojimo tendencijas, pastebimas atskirų ano meto autorių raštuose.

Jau iš anksčiau pateiktų pavyzdžių matyti, kad visi (tiek bendriniai, tiek tikriniai) slaviškos kilmės žodžiai tuo metu buvo daugiau ar mažiau

aplietuvinti, pritaikyti prie lietuvių kalbos fonomorfologinės sistemos¹. Tas pat iš dalies pasakytina ir apie bendrinius germaniškos kilmės žodžius, nors kai kurie jų (pvz., *heubtmonas*) dar nėra fonetiškai visiškai adaptuoti. Dar silpnesnė adaptacija pastebima germaniškuose tikriniuose varduose: čia ji daugiausia apsiriboja tiktai lietuviškų galūnių pridėjimu (pvz.: *Hulrichas, Reüsneris, Weinreichas*). Per lenkiškus ar vokiškus originalus atėjusių lotynų, graikų ir hebrajų kilmės žodžių adaptacijoje iškyla aikštėn dvi tendencijos: tie žodžiai, ypač tikriniai vardai, kurie liaudyje tuo metu buvo plačiau žinomi ar vartojami (pvz.: *Adomas, Dovydas, Egiptas, Rymas* ir pan.), paprastai būdavo labiau pritaikyti prie lietuvių kalbos fonomorfologinės sistemos, o tie, kurie mažiau ar visiškai nežinomi, – dažniausiai būdavo vartojami tokia forma, kokią jie turėdavo lenkiškame ar vokiškame originale, arba atskirų autorių savaip aplietuvinta forma (pvz.: *Betlehem* ir *Betleem Hierusalem* ir *Jerusalem, Noe* ir *Noach, Noah, Titas* ir *Titus* ir t.t.)². Apskritai, tiek tikrinių, tiek bendrinių lotynų, graikų ir ypač hebrajų kilmės žodžių adaptacijoje tada dar nebūta didesnio vienodumo bei dėsningumo.

§ 244. Kalbant apie būdingesnes skolinių vartojimo tendencijas XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos praktikoje, pažymėtina, kad tie autoriai, kuriems rūpėjo kalbos grynumas ir liaudiškumas, stengėsi savo raštuose kuo mažiau vartoti skolinių, o tie, kuriems visa tai nerūpėjo, nevengdavo net ir visai nereikalingų kitų kalbų kilmės žodžių (tokių, kuriems būdavo gerų atitikmenų lietuvių liaudies kalboje). Prie pirmosios grupės autorių, be abejonės, priskirtini M. Daukša, K. Sirvydas, iš dalies J. Jaknavičius ir S. Slavočinskis, o prie antrosios – M. Petkevičius, 1600 m. postilės vertėjas ir bemaž visi kėdainiškių leidinių rengėjai. Savotišką, lyg ir tarpinę, grupę tarp čia suminėtųjų sudaro Rytų Prūsijos lietuviškų raštų autoriai: M. Mažvydas, B. Vilentas, J. Bretkūnas, J. Rėza, D. Kleinas ir kt. Iš vienos pusės, jų raštuose randama kiek daugiau skolinių, negu, sakysim, M. Daukšos ar K. Sirvydo darbuose, o iš antros – neretai (ypač J. Bretkūno, S. Vaišnoro, J. Rėzos vertimuose) pastebimas polinkis nelietuviškos kilmės žodžius keisti lietuviškaisiais. Dėl visai suprantamų priežasčių mažesnis

¹ Apie M. Mažvydo slavizmų adaptaciją plačiau žr. J. Kruopas, *Žodyninės slavybės M. Mažvydo raštų kalboje*, kn.: SLK, p. 248–250.

² Plačiau žr. J. Dumčius, *Antikiniai tikriniai vardai lietuvių raštuose*, kn.: VVU Mokslo darbai, XVIII (Istorijos-filologijos mokslų serija, t. 4), Vilnius 1958, p. 81–88.

skolinių procentas yra originaliuose raštuose, o didesnis – vertimuose, ypač tuose, kuriuose buvo rašoma apie įvairius specialius bei abstrakčius dalykus.

Iš visų XVI–XVII a. lietuviškų raštų autorių labiausiai stengėsi vengti skolinių K. Sirvydas. Jis, kaip minėta (§ 210), buvo net gana didelis ano meto puristas, ne tiktai atkakliai ieškojęs lietuviškų atitikmenų liaudies kalboje, bet ir pats jų apščiai kūrėsis.

§ 245. Baigiant apie skolinius, reikia dar pridurti, kad ne visi jie lietuvių literatūrinės kalbos raidos požiūriu vienodai traktuotini. Antai tokie skoliniai, kaip *agurkas, aliejus, asilas, botagas, būbnas, česnakas, dvaras, krienas, kunigas, liūtas, miestas, muilas, muitas, mūras, pini-gas, pipiras, pulkas, stiklas, šarvas, šilkas, šviežias, turgus, vertas, vyšnia* ir pan., jau ir XVI–XVII a. buvo tapę neatskiriama lietuviškos leksikos dalimi, tvirtai prigiję lietuvių liaudies kalboje (atskirose ar visose tarmėse). Todėl jų vartojimas buvo pamatuotas ir tikslingas. Tas pat iš dalies pasakytina ir apie daugelį tokių skolinių, kaip *argumentas, astronomas, definicija, dialektika, elementas, filosofas, forma, gramatika, kometa, materija, norma, poetas, procesas, tekstas, tenoras, triumfas* ir kt., kurie, nors ir nebuvo paplitę liaudyje, bet reiškė reikalingas specialias mokslo bei kultūros sąvokas (tokias sąvokas, kurioms pavadinti liaudies kalboje nebuvo atitikmenų). Visai kas kita, žinoma, tokie skoliniai, kaip *abyda, apieka, bagotas, bagotctva, čestavoti, desėtkas, familija, griekas, hūmas, iškada, kytras, kozonis, mylista, mūčyti, nodieja, patapas, pekla, ponas, razumas, samnenė, svietas, viera, zokonas* ir pan., kurių didžiuma tada, reikia manyti, dar nebuvo labiau paplitusi liaudies kalboje ir kurie ano meto lietuviškų raštų autorių įsivesti greta atitinkamų lietuviškų žodžių. Pastarosios rūšies skoliniai, suprantamas daiktas, neturtino lietuvių literatūrinės kalbos leksikos ir tiktai didino nereikalingų gretybių skaičių. O kad liaudies kalboje iš tikrųjų būta atitikmenų tokiems skoliniais, rodo, be kita ko, ir to meto autorių kalbos duomenys: neretai M. Mažvydas, B. Vilentas, J. Bretkūnas, M. Daukša ar kitas kuris rašytojas tai pačiai sąvokai reikšti vienur vartoja skolinį, o kitur – lietuvišką žodį, pvz.: *bagotas* MG I 182,17 || *lobingas* MG II 524,12, *čestavoti* MG II 410,14 || *šlovinti* MG II 387,7, *griešnas* DK 119,5 || *nuodemetas* DK 119,5 (pršt.), *gruntas* Ech 47,2 || *pamatas* Ech 47,1, EE 146,6, *kosanis* BP I 173,21 || *pamokslas* BP I 220,14, *potamkas* DP 47,43 || *palikuonis* DP 44,22, *zokanas* EE 37,12 || *įstatymas* EE 26,2–3 ir t.t. Šitokių nereikalingų skolinių, ypač bažnytinių polonizmų, dažnas vartojimas XVI–XVII a. raštuose

buvo neigiamas reiškiny, gerokai stelbęs literatūrinės kalbos lietuvišką leksiką ir prisidėjęs prie jos užteršimo ne tik tuo metu, bet ir vėlesniais amžiais.

§ 246. Iš XVI–XVII a. lietuviškuose raštuose dažniau ar rečiau vartotų idiominiio pobūdžio frazeologizmų galima nurodyti tokius: *atitiesti ragą išganymo* „sustiprinti, įkvėpti tikėjimą?“ (Ir *attiese raga ischganima* mumus EE 162,1, EE 162,1, BB Luk. 1,69, plg.: Und *hat uns auffgericht ein Horn den Heils* LB, et *errexit cornu salutis* V); *balta galva* „moteris“ (Su *wirais triumphawoienczeis* ir *baltos galvos* eit DP 542,32, plg.: Z *mężami tryumphuiącymi* y *biaległowy* idą VPM 925, 16–17); *burtas mesti* „burti“ (o ape dangą maną *burtas meetea* SE 261,8); *griežti dantis* „pykti, niršti“ (*Griesz dantis* ant teisuiju MG II 401,14, ir *griesze dantis* ant io EE 22,24, *Griežia dantis* pawidedami KN 95,8); *į akis sakyti* „neslėpti“ (nepaturawodams y *akis sakiti* Ech 6,15); *ištikti kulšia* „susigėsti, nuliūsti?“ (Jr kad iau man parodei, *ischtikau kulsche* mana MT 135,2–3, plg.: *percussi femur* meum V);... *kaklą padėti* „atiduoti gyvybę“ (kaip iisai *kaklą* sawą *padėjo* vž ij DP 490,21, plg.: iako on *gardlo* swe *położył* za niego VPM 821,34); *neliks akmuo ant akmens* „visiškai išnyks“ (teip kad *ne liks akmu* qnt *akmenes* anós Babilono wężios DP 312,32–33, plg.: tak iż *nie zostanie kamień na kamieniu* oney Babilonskiey wieże VPM 519,12); *ne visa auksas kas žiba* (iog *ne wissa auksas kas žiba* DP 303,11, plg.: boć *nie wszystko zлото co się świeci* VPM 504, 18–19); *piemuo pažnyčios* „kunigas“ (perlaistų tatáy *piemũ bazniczios* š. wissatimes DP 70,23, plg.: dózwolił tego *pasterz kościoła* świętego powszechnego VPM 121,26–27); *širdelę krimsti* „liūdinti?“ (Schitai sakau pona didei gail ir jo schwenta *schirdele* nūdemais *kremta* BP I 422,19–20); *varnas varnui akies neiškerta* „toks tokiam blogo nedaro“ [Pirm, iog wėlinas wėlino neiszwáro (kaip ir *warnas warnui akiés* *ne izkerta*) DP 119,30–31, plg. Naprzod, žec dyabel dyabla nie wygania (iako y *kruk krukowi oka*, *nie wyklue* VPM 206,37–38)]; *žarijas degančias surinkti* „labai įskaudinti?“ (Bo iey tatay padarisi, tadą *szaryas deganczias* ant iō galvos *surinksi* EE 35,11–13, plg.: wenn du das thust, so *wirst* du *feurige Kohlen* auf sein Haut *samlen* LB Pov. 1. rym. 12,20: hoc enim faciens, *carbones ignis congeres* super caput eius V)... ir kt.

Kaip matyti iš čia pateiktų pavyzdžių, didžiąją ano meto raštuose vartotų idiominiio pobūdžio frazeologizmų dalį sudarė įvairūs verstiniai (neretai bibliniai) posakiai bei žodžių junginiai. Tačiau greta jų, ypač

B. Vilento, J. Bretkūno, M. Daukšos vertimuose, kartkarčiais pasitai-kydavo ir gyvų liaudinių frazeologizmų (pvz., *griežti dantis, į akis sa-kyti* ir kt.).

* * *

Baigiant būdingesniųjų XVI–XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos ypatybių apžvalgą, pravartu pasakyti dar keletą apibendrinamojo pobūdžio pastabų. Visų pirma reikia pažymėti, kad to meto lietuvių literatūrinė kalba, nors ir nebūdama teritoriniu atžvilgiu vienalytė ir neturėdama (ypač Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje) kodifikuotų stabilesnių normų, vis dėlto jau sudarė tokią specifinę kalbinę formaciją, kuri gerokai skyrėsi nuo anuometinės lietuvių liaudies kalbos (tarmių) ir kuri ilgainiui, praslinkus porai šimtmečių, tapo bendra visos lietuvių nacijos tarpusavio susižinojimo ir kultūros kėlimo priemone.

Tos kalbinės formacijos raidoje XVI–XVII a., kaip ir vėliau, įvyko nemaža ir kokybinių, ir kiekybinių pakeitimų. Kokybiniai pakeitimai buvo susiję tiek su tolydiniu tam tikrų tarminių elementų nykimu, tiek ir su naujų („literatūrinių“) elementų atsiradimu visose ano meto literatūrinės kalbos sistemos dalyse, o kiekybiniai – su šios kalbos vartojimo sferos plėtimusi. Pačioje kalbamojo periodo pradžioje tesiribojusi tik elementariais bažnytiniais tekstais (poteriai, katekizmas), literatūrinės kalbos vartoseną vėliau apėmė ir sudėtingus didaktinio bei filosofinio turinio teologinius traktatus, ir administracinius, ir iš dalies beletristinio pobūdžio raštus (bažnytinės giesmės, panegyrikos, epita-fijos, dedikacijos).

Drauge su literatūrinės kalbos vartojimo sferos bei funkcijų plėtimusi kito ir tobulėjo taip pat visa tos kalbos struktūra, ypač gramatinė ir leksinė-frazeologinė sistema. Didelę reikšmę tiek leksinei-frazeologinei, tiek iš dalies ir gramatinei sistemai kisti bei tobulėti turėjo žymesniųjų ano meto autorių (J. Bretkūno, M. Daukšos, K. Sirvydo ir kt.) platus naudojimas liaudies kalbos resursais. Nemaža įtakos lietuvių literatūrinės kalbos kitimui tada turėjo ir kitos kalbos: sen. baltarusių, lenkų, vokiečių, lotynų. Vienais atvejais ta įtaka buvo teigiama, kitais – neigiama, bet, apskritai imant, ji suteikė literatūrinei kalbai daugiau naudos, negu žalos. Kitų kalbų pavyzdžiu buvo sukurta daug naujų kalbinės išraiškos priemonių: tokių, kurių nebuvo tuometinėje liaudies kalboje, bet kurios buvo reikalingos sudėtingesniai ir specialiesniai filosofinių-teologinių, administracinių ir kitokių raštų turiniui reikšti.

Lietuvių literatūrinės kalbos kitimo procesas XVI–XVII a. vyko, žinoma, ne tolygiai ir ne su vienodu intensyvumu. Tačiau bemaž ligi pat kalbamojo periodo pabaigos tas procesas vis dėlto vyko pažangos, tobulėjimo linkme. Tikrai XVII a. gale ir ypač XVIII a., padidėjęs ekonominio, politinio bei kultūrinio gyvenimo stagnacijai Lietuvos – Lenkijos valstybėje, akivaizdžiai pastebimas literatūrinės kalbos smukimas, jos leksikos, frazeologijos ir sintaksės užteršimas nereikalingais polonizmais.

SUTRUMPINIMAI

- a. — accusativus, galininkas.
adv. — adverbium, prieveiksmis.
air. — airių.
AK — Kathechismus aba pamôkimas, wienam kvriamgi kriksczonivy reykiamas ... Wilnivy ... 1605 (cit. iš fotokopijos, kurią autoriui atsiuntė iš Lenkijos dr. T. Buch).
al. — allativus, pašalio einamasis vietininkas.
AP — Anoniminis lietuviškas poterių tekstas, įrašytas 1503 m. Štrasburge išleistoje knygoje „Tractatus sacerdotalis...“ (cit. iš leidinio „Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai“, III, Vilnius, 1964).
APh — Archivum Philologicum, I–VIII, Kaunas, 1930–1939.
APM — Apie popieszischkaie missche (priedas prie MT).
arm. — armėnų.
aukšt. — aukštaičių.
av. — avestos.
BB — Biblia tatai esti wissas schwentas raschtas lietuwischkai pergulditas per Janą Bretkuną ... Karaliaucziue (cit. iš 1579–1590 m. rankraščio fotokopijos, esančios VVUR; BBPs — Bretkūno psalmės, sudarančios VI knygą).
BG — Giesmes Duchausas isch wokischka ing lietuwischka lieszuwi per nekurus plebanus hercegistes Prusu pergulditas. Isspaustas Karaliaucziue ... 1589 (cit. iš fotokopijos, esančios Lietuvos TSR Knygų rūmų bibliotekoje).
BK — Kollectas alba paspalitas maldas ... isch wokischko lieszuwio ing lietuwischka pergulditas per Jana Bretkuna MDLXXXIX (cit. iš fotokopijos, esančios Lietuvos TSR Knygų rūmų bibliotekoje).
BKc — Kancionalas nekuru giesmiu ... Isspaustas Karaliaucziue ... 1589 (cit. iš fotokopijos, esančios Lietuvos TSR Knygų rūmų bibliotekoje).
BIK — Trumpas mokslo krikscioniszko surinkimas, nuog Roberto Bellarmino kardynolo parašitas Wilnae ... 1677 (cit. iš originalo, esančio VVUR).
bltr. — baltarusių.
BP — Postilla tatai esti trumpas ir prastas ischguldimas ewangeliu ... per Jana Bretkuna ... Karaliaucziue ... 1591 (cit. iš originalo, esančio VVUR; prie santrumpos pridėtas romėniškas skaitmuo žymi knygos dalį).
BT — Novum Testamentum lithvanicum Naujas Testamentas lietuwiszkas ... Karaliaucziue ... 1701 (cit. iš originalo, esančio VVUR).
BW — Bartolomäus Willent's litauische Uebersetzung des Luther'schen Enchiridions und der Episteln und Evangelien ... herausgegeben von Fritz Bechtel, Göttingen 1882 (romėniški skaitmenys žymi puslapius).

- BzB – Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache ... von Adalbert Bezenberger ... Göttingen ... 1877.
- cit. – cituojama, cituojamas.
- comp. – comparativus, aukštesnysis laipsnis.
- Comp. – M. Danielis Kleinii Compendium Litvanico-Germanicum ... Königsberg ... MDCLIV (cit. iš leidinio: Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1957).
- cond. – conditionalis, tariamoji nuosaka.
- conj. – conjunctio, jungtukas.
- č. – čekų.
- d. – dativus, naudininkas.
- D – Dictionarium trium linguarum in usum studiose iuventutis auctore Constantino Szyrwid ... Wilnae 1642, 1677 (cit. iš originalų, esančių VVUR; skaitmuo prie santrumpos žymi žodyno leidimą; D¹ – spėjamas pirmas leidimas, kurio fotokopija yra VVUR).
- DK – Kathechismas arba mokslas kiekvienam krikščionii privalvs ... Išgulditas iz liėžuwio lankiszko ing lietuviszka per kuniga Mikaloiu Dausza ... Wilniuie ... 1595 (cit. iš originalo, esančio VVUR).
- dor. – dorėnų (graikų).
- DP – Postilla catholica tã est: izguldimas ewangelieu ... per kúniga Mikaloiv Davksza kanonika Médniku iz łekiszko pergúldita ... Wilniui... 1599 (cit. iš 1926 m. fotografuotinio leidimo).
- du. – dualis, dviskaita.
- EE – Euangelias bei Epistolas ... pilnai ir wiernai pergulditas ant lietuvischka szodzia per Baltramieju Willenta ... Ischspaustas Karalauczui ... MDLXXIX (cit. iš originalo, esančio VVUR).
- Ech – Enchiridion Catechismas maszas ... isch wokischka lieszuwia ant lietuvischka pilnai ir wiernai pergulditas per Baltramieju Willenta ... Ischspaustas Karalauczui ... MDLXXIX (cit. iš originalo, esančio VVUR; prie sutrumpinimo skliaustuose įrašyta raidė B žymi Bechtelio leidimą).
- EP – Ewangelie polskie y litewskie ... Wilnae ... 1674 (cit. iš originalo, esančio VVUR).
- err. – errata, suklydimai (prie skaitmens žymi knygos atitaisymų sąrašą).
- f. – femininum, moteriškoji giminė.
- fut. – futurum, būsimasis laikas.
- g. – genitivus, kilmininkas.
- GA – Giesme S. Ambraszejiaus ... Ischgulditas per M. Mossuida Waitkuna ... 1549 (cit. iš 1922 m. fotografuotinio leidimo).
- GK – Gimtoji kalba. Bendrinės kalbos laikraštis, Kaunas, 1933–1940.
- GL – Grammatica Litvanica ... in lucem edita à M. Daniele Klein ... Regiomonti ... CIO IOC LIII (cit. iš leidinio: Pirmoji lietuvių kalbos gramatika, Vilnius, 1957).
- got. – gotų.
- gr. – graikų.
- ChB – Biblia litewska Chylińského, Nowy Testament, t. II. Tekst wydali Czesław Kudzinowski – Jan Otrębski ... Poznań, 1958.

- i. – instrumentalis, įnagininkas.
- ide. – indoeuropiečių.
- imp. – imperfectum, būtasis dažninis laikas.
- imper. – imperativus, liepiamoji nuosaka.
- inf. – infinitivum, bendratis.
- inter. – interjectio, jaustukas.
- įs. – įsakymas.
- isl. – islandų.
- išbr. – išbraukta.
- it. – italų.
- IF – Indogermanische Forschungen, Strassburg, 1892 t.
- k. – kalba, kalbos.
- K – Katechismas aba trumpas pamokslas ... Kiedaynise 1653 (cit. iš defektuoto originalo, esančio Lietuvos TSR MA bibliotekoje).
- kam. – kamienas, kamieno.
- KIG – Naujos Giesmų knygos ... Karalaučiuje ... MDCLXVI (cit. iš fotokopijos, esančios Lietuvos TSR MA bibliotekoje).
- KIG² – Naujos Giesmiu knygos ... Karalaučiuje ... 1685 (cit. iš originalo, esančio VVUR).
- KIM² – Naujos ... Maldu knygeles ... išdūtos nūg M. Danielo Kleino ... szweży perweisdetas p. M.J.R.N.K. Karalaučiuje ... 1685 (cit. iš originalo, esančio VVUR).
- kn. – knyga, knygoje.
- KN – Kniga nobaznistes krikščioniszkos ... antra karta perdrukawota ... Kiedaynise ... 1653 (cit. iš originalo, esančio VVUR).
- kt. – kiti, kitos, kita.
- Kv. – Kvėdarna.
- KzR – Kazlų Rūdà.
- l. – locativus, vietininkas (vidaus esamasis).
- lat. – latvių.
- LB – Liuterio biblija: Biblia, das ist die gantze heilige Schrift ..., Nürnberg, 1670.
- len. – lenkų.
- LK – Navka chreścianska. Abo Katechizmik dla dźiatek. Przez Jakuba Ledezma ... W Krakowie (cit. iš leidinio: Der polnische Katechismus des Ledezma und die litauischen Katechismen des Daugša und des Anonymus vom Jahre 1605 ... herausg. von Ernst Sittig, Göttingen ... 1929).
- LK GK – Kai kurie lietuvių kalbos gramatikos klausimai (straipsnių rinkinys), Vilnius, 1957.
- LKK – Lietuvių kalbotyros klausimai, I–VI, Vilnius, 1957–1963.
- LKŽ – Lietuvių kalbos žodynas, I–VI, Vilnius, 1941–1962.
- LKŽK – Didžiojo Lietuvių kalbos žodyno kartoteka.
- lot. – lotynų.
- lp. – lapas.
- m. – masculinum, vyriškoji giminė.
- MA – Mokslų akademija.

- MF – Forma chrikstima ... Karalauczui ... MDLIX (cit. iš 1922 m. fotografuotinio leidimo).
- MG I – Gesmes Chrikszoniskas ... Karalauczui ... MDLXVI (cit. iš 1922 m. fotografuotinio leidimo).
- MG II – Gesmes Chrikszoniskas ... Karalauczui ... MDLXX (cit. iš 1922 m. fotografuotinio leidimo).
- MK – Catechismvsa prasty Szadei ... Karaliavczvi ... MDXVII (cit. iš originalo, esančio VVUR).
- MKr – Maldos krikscioniszkos ... Kiedaynise ... 1653 (cit. iš originalo, esančio VVUR).
- MLLG – Mitteilungen der Litauischen Litterarischen Gesellschaft, Bd. I–V, Heidelberg 1880–1911.
- MP – Postilla lietuwiszka ... Nu isz nauia su didziu perweizdeghimu est izduota ... Wilnivy per Jokubą Morkuną ... 1600 (cit. iš dviejų defektuotų originalų, esančių VVUR; MP III – šios postilės trečioji dalis su atskira paginacija).
- MPr – Paraphrasis, permanitina poteraus malda, per Martina Moswida ischguldita (cit. iš 1922 m. fotografuotinio leidimo).
- MT – Margarita Theologica ... Zemczuga Theologischka ... Lituwischkai jra perguldita per Simona Waischnora warnischki plebona Ragaines ... Karaliaucziue ... 1600 (cit. iš originalo, esančio VVUR; Bl. pr. – Z. Blotno lietuviška pratarmė; Všn. pr. – S. Vaišnoros lietuviška pratarmė; mld – Malda, ieib ischganitingai numirtumbei).
- n. – nominativus, vardininkas.
- neutr. – neutrum, bevardė giminė.
- orig. – originalas, originalo.
- p. – puslapis, puslapyje.
- pabr. – pabraukta.
- pan. – panašiai.
- part. – participium, dalyvis.
- part.cont. – participium contemporale, pusdalyvis.
- part. ind. – participium indeclinabile, padalyvis.
- perm. – permissivus, leidžiamoji nuosaka.
- PK – Polski z litewskim catechism ... Nakładem Jego Młci Pana Melchera Pietkiewiczza ... W Wilnie ... 1598 (cit. iš 1939 m. fotografuotinio leidimo).
- pl. – pluralis, daugiskaita.
- plg. – palygink.
- PP – Pradzia pamoksla del mazu weykialu ... Karalauciuy ... MDCLXXX (cit. iš fotokopijos, esančios pas prof. J. Balčikonį).
- pr. – prakalba, pratarmė.
- praep. – praepositio, prielinksnis.
- praes. – praesens, esamasis laikas.
- praet. – praeteritum, būstasis kartinis laikas.
- pranc. – prancūzų.
- prd. – priedas.

- prir. – prirašyta.
 pron. – pronomen, įvardis.
 pršt. – paraštėje.
 prt. – particula, dalelytė.
 PS I – Pvnky Kazań ... Litewskim ęzykiem, z wytłumaczeniem na polskie przez księdza Konstantego Szyrwida ... W Wilnie ... MDCXXIX (cit. iš 1929 m. fotografuotinio leidimo).
 PS II – Punkty Kazań ... Językiem litewskim przez W.X. Constantego Szyrwida ... napisane ... W Wilnie ... 1644 (cit. iš 1929 m. fotografuotinio leidimo).
 PVG – Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams, Vilnius, 1960.
 pvz. – pavyzdžiui.
 r. – rusų.
 refl. – reflexivum, sangražinis.
 resp. – respective, arba, atitinkamai.
 RP – M. Réjo postilė: Swiętych słow á spraw pańskich ... Kroynika albo Postilla polskim ęzykiem á prostym wykładem, tež dla prostakow, krotce wczyniona ... 1556 (cit. iš defektuoto originalo, esančio Lietuvos TSR MA bibliotekoje).
 RPs – Psalteras Dowido ing lietuwiszkus szodzius pirmiausei ischgulditas per k. Jona Bretkuna ... Bet nu dabbar per k. Jona Rehsa ... su pilnaste atnaujintas ... Karaliautzoje ... 1625 (cit. iš fotokopijos, esančios VVUR).
 RR – Rinktiniai raštai.
 RP – Rituale sacramentorum ac aliarvm ecclesiae ceremoniarvm ... Wilnae ... MDCLXXV (įrišta kartu su EP; cit. iš originalo, esančio VVUR).
 s. – senovės.
 SE – Summa aba trumpas iszguldimas ewangeliv ... Kiedaynise ... 1653 (cit. iš originalo, esančio VVUR).
 sg. – singularis, vienaskaita.
 SG – Giesmes chrikszczionischkos ir duchaunischkos ... per Lazaru Sen g stak Lietuwas plebona Karaliauczios atnaugintos. Anno CIOIOCXII ... Karaliauczuiie (cit. iš defektuoto originalo, esančio Lietuvos TSR MA bibliotekoje).
 skr. – sanskrito.
 sl. – slavų.
 SIG – Slavočinskio giesmynas (cit. iš fotografuotinio leidimo: S. M. Slavočinskis, Giesmes tikėjimui katalickam priderančios, 1646 ..., Vilnius, 1958).
 SLK – Senoji lietuviška knyga, Kaunas, 1947.
 SLS – Senieji lietuvių skaitymai, I, Kaunas, 1927.
 spr. – senovės prūsų, senprusių.
 StangMžv. – Die Sprache des litauischen Katechismus von Mažvydas von Chr. S. Stang ... Oslo ... 1929.
 sup. – supinum, siekinys.
 t. – tolesnis, tolesni.

tais.	– taisyta.
tit.	– titulinis.
toch.	– tocharų.
t.p.	– ten pat, tokia pat.
t.t.	– taip toliau.
TŽ	– Tauta ir žodis. Humanitarinių mokslų fakulteto leidinys, 1923–1931.
UB	– Gromata arba istatimas Urbono Aszmoio popiežiaus ... (išsp. leidinyje: Collecta. Nea. Constitutionum Synodaliū Diacesis Samogitiensis, Vilnae ... 1690).
ukr.	– ukrainiečių.
v.	– vocativus, šauksmininkas.
V	– Vulgata (Biblia sacra Vulgatæ editionis ... Venetiis, MDCCXL).
vad.	– vadinamasis, vadinamojo.
veik.	– veikalas.
vid.	– vidurio, vidurinis.
vok.	– vokiečių.
VP	– Postilla catholica mnieysza ... Przez D. Jakuba Wuyka ... w Poznaniu 1582 (cit. iš originalo, esančio Lietuvos TSR MA bibliotekoje; romėniški skaitmenys žymi knygos dalį).
VPM	– Postilla katholicka mnieysza ... Przez D. Jakvba Wuyka ... w Krakowie 1617 (cit. iš originalo, esančio Lietuvos TSR MA bibliotekoje).
VVPI	– Vilniaus Valstybinis pedagoginis institutas.
VVU	– Vilniaus Valstybinis V. Kapsuko universitetas.
VVUR	– Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko universiteto bibliotekos rankraščių skyrius.
WP	– Volfenbiutelio postilė (cit. iš W. Gaigalat, Die Wolfenbütteler litauische postillenhandschrift aus dem jahre 1573, Tilsit, 1900).
žem.	– žemaičių.
žr.	– žiūrėk.
*	– ženklas, rodantis nei iš raštų, nei iš tarmių nepažįstamą, bet seniau buvusią ar galėjusią būti kalbos lytį.
<	– kilęs iš.
>	– pavirtęs į.
	– eilutės skiriamasis ženklas.
	– greta, pagrečiui.
:	– atitinka.
~	– atliepia.

Резюме

Литовский литературный язык имеет уже более чем четырехсотлетнюю историю. Однако эта история до настоящего времени является еще слабо изученной. Особенно чувствуется отсутствие обобщающих работ монографического характера, в которых была бы охарактеризована как сама структура литовского литературного языка, так и основные сдвиги его развития в отдельные исторические периоды¹.

В связи с этим в настоящей книге предпринята попытка более детального изучения литовского литературного языка XVI—XVII вв. Этот период в истории литовского литературного языка важен, главным образом, в двух отношениях: 1) с ним связан начальный этап формирования и нормализации литовского литературного языка и 2) в нем возникло и созревало немалое количество таких структурных элементов этого языка, которые сохранились и в последующие века (определенная часть их и до наших дней).

На основе языкового материала, собранного автором из всех доступных ему памятников XVI—XVII вв., охарактеризована графика и орфография того времени, освещено соотношение литературного языка с народными диалектами, синхронически (отчасти и диахронически) описаны характерные особенности фонетики, морфологии, синтаксиса и лексики этого языка. При описании таких особенностей больше внимания уделяется тем, которыми литовский литературный язык отличается от современного и которые в настоящее время имеют уже архаический оттенок.

¹ В книге А. Беценбергера „*Beiträge zur Geschichte der litauischen Sprache*“ (1877) обобщены данные языка литовской письменности XVI—XVII вв., появившейся только в Восточной Пруссии; кроме того, они обобщены в сравнительно-историческом плане. „*Lietuvių kalbos istorija*“ (1952) П. Йоникаса также не является специальным исследованием истории литовского литературного языка, а представляет собою только сборник популярных статей по вопросам истории литовского языка, опубликованных в эмиграционной периодической печати.

I. Начало формирования литовского литературного языка

Исходя из понимания литературного языка как более или менее обработанного, нормализованного типа языка, базирующегося чаще всего на одном каком-нибудь народном диалекте и обслуживающего главным образом потребности культуры и цивилизации определенной народности или нации, рассматривается вопрос о зачатках формирования литовского литературного языка, а тем самым и о начале его истории.

Филологический и лингвистический анализ первых известных рукописных и печатных литовских текстов дает некоторое основание связывать зачатки формирования литовского литературного языка с началом XVI века, однако основоположником этого языка следует считать М. Мажвидаса (? — 1563), автора первой известной литовской печатной книги. В сочинениях его не только наличествует большое количество нормализаторских элементов, но и отчетливо проявляется сознательное стремление лучше и всесторонне приспособить народно-разговорную речь к функциям литературного языка.

Хотя основоположником литовского литературного языка следует считать М. Мажвидаса, однако титул „основоположника“ применим по отношению к нему больше всего тогда, когда идет речь о формировании этого языка в Восточной Пруссии (ВП). Но в том случае, когда имеется в виду развитие литературного языка в Великом Княжестве Литовском (ВКЛ), титул „основоположника“ обычно предоставляется М. Даукше (около 1527—1611). И это достаточно обосновано, так как в сочинениях М. Даукши в некотором отношении даже более заметно, чем у Мажвидаса, отражаются нормализаторские тенденции (ср. систематическое обозначение места ударения и пр.).

II. Общая характеристика литовского литературного языка и его развития в XVI—XVII вв.

Процесс формирования и нормализации литовского литературного языка происходил неодинаково в ВП и в ВКЛ. В ВП этот процесс, ведущий свое начало с середины XVI века, был более интенсивным. Вследствие специфических исторических условий здесь уже во второй половине XVII века сложился более едино-

образный областной литературный язык на основе западно-аукштайтского диалекта, в то время как в ВКЛ такого более единого литературного языка не было и в конце XVII в.: в одних памятниках здесь преобладал средне-аукштайтский, в других — восточно-аукштайтский диалект. Поэтому развитие литовского литературного языка в XVI—XVII вв. шло как бы по двум направлениям, или ответвлениям; т.е. в то время существовали ответвления ВП и ВКЛ.

Однако между этими двумя ответвлениями существовала определенная взаимосвязь и взаимодействие. С одной стороны, восточно-прусское ответвление оказывало влияние на формирующийся литературный язык в ВКЛ, а с другой — не избегалось влияния этого последнего и в восточно-прусском ответвлении.

Назначение литовского литературного языка того времени ограничивалось главным образом потребностями тогдашних литовских феодалов и церковников. Однако это было характерно не только для литовского, но и для других литературных языков эпохи феодализма, так как в эту эпоху, по словам Ф. Энгельса, богословие господствовало во всех областях умственной деятельности.

Такое узкое назначение литовского литературного языка того времени отразилось особенно на его лексике и фразеологии: разнообразные религиозные термины, фразеологизмы, обозначающие конфессиональные понятия, составили значительную часть лексики и фразеологии литовского литературного языка XVI—XVII вв., они затемняли бытовую и социальную лексику и фразеологию.

Другое обстоятельство, оставившее яркий отпечаток на литовском литературном языке XVI—XVII вв., — это переводный характер большинства письменных памятников того времени. При переводе на литовский язык польских, немецких или латинских оригиналов зачастую перенимались не только отдельные слова и словосочетания, но и целые синтаксические конструкции оригинала. Поэтому язык почти всех переводов того времени имеет более или менее заметные следы влияния других языков.

Хотя между литературным и народно-разговорным языком XVI—XVII вв. вследствие таких причин и существовала определенная отдаленность (особенно в области лексики, фразеологии, синтаксиса), но она не была очень большой. Не только фонетическая система и грамматический строй, но и лексика, и

фразеология литературного языка во многом основывались на народных говорах того времени.

Нормы, или, точнее говоря, нормализованные элементы, литовского литературного языка XVI—XVII вв. в большинстве случаев имели спонтанный характер. Сознательная регламентация норм стала более очевидной только после появления практических грамматик и словарей литовского языка (с середины XVII в.). Кроме того, нормализованные элементы составляли (особенно в начале периода) еще небольшую прослойку; более значительную часть составляли тогда ненормализованные, т.е. шире не распространившиеся диалектные формы и индивидуальные образования.

В стилистическом отношении литовский литературный язык был также неоднородным, так как наряду с преобладающей религиозной письменностью изредка появлялись и административно-канцелярские, и беллетристические сочинения. Поэтому в системе литературного языка того времени представляется возможным выделить по крайней мере три основных функциональных стиля: 1. церковно-книжный, 2. административно-канцелярский и 3. беллетристический. Доминирующую роль, разумеется, играл тогда церковно-книжный стиль, а остальные переживали еще начальную стадию своего формирования.

III. Графика и орфография литовского литературного языка XVI—XVII вв.

Первые известные литовские памятники, появившиеся как в ВП, так и в ВКЛ, были написаны латинскими буквами готического стиля (т.н. швабахом). Буквы такого стиля обнаруживаются уже в анонимном рукописном молитвенном тексте начала XVI в., а также в первых печатных литовских изданиях (М. Мажвидаса, М. Даукши и др.). Однако некоторые рукописи конца XVI в. (напр., перевод библии Й. Бреткунаса) были написаны буквами латинской антиквы, которая окончательно укрепилась в печатных изданиях ВКЛ только в XVIII в. В ВП под влиянием немецкой графики литовские тексты печатались готическими буквами почти до первой мировой войны.

Авторы первых литовских памятников при применении латинских букв наталкивались на значительные трудности, особенно

в тех случаях, когда им приходилось обозначать специфические звуки литовского языка. Такие трудности преодолевались различными путями: или латинским буквам придавались новые звуковые значения, или создавались новые буквы при помощи комбинаций латинских букв, или, наконец, добавлялись к обычным латинским буквам разные диакритические знаки.

В букваре М. Мажвидаса, приложенном к его катехизису 1547 г., представлен алфавит, состоящий из 23 маленьких и 25 больших букв, однако в текстах катехизиса и других переводах автора обнаруживается больше букв, кроме того, для употребления их характерно большое разнообразие.

Мажвидасский алфавит впоследствии постепенно изменялся и совершенствовался. Кое-какие иновации алфавита наблюдаются уже в сочинениях Б. Вилентаса (? – 1587), Й. Бреткунаса (1536 – 1602), С. Вайшнораса (1550 – 1600), Й. Резы (1576 – 1629). Однако особенно много нового в предшествующий алфавит внес Д. Клейн (1609 – 1666), автор первых известных печатных грамматик литовского языка. Новаторство Д. Клейна было обусловлено, с одной стороны, его стремлением к единству и устойчивости алфавита, а с другой – его желанием лучше приспособить алфавит к фонетической системе литовского языка.

Алфавит, реформированный Д. Клейном, был встречен с признанием представителями литовской письменности в ВП и долгое время имел здесь широкое применение. Только некоторые авторы грамматик литовского языка середины и второй половины XVIII в. (Пов. Руйгис, Г. Остермейер) подвергли его небольшой модификации.

Первая известная попытка создания литовского алфавита в ВКЛ отражена в анонимном рукописном молитвенном тексте начала XVI в. В нем особенно ярко проявляется и полифункциональность отдельных букв, и большое разнообразие в употреблении некоторых письменных знаков, характерных для начального этапа письменности любого народа.

От этого анонимного текста значительно отличаются своим алфавитом сочинения М. Даукши. Своеобразие алфавита М. Даукши состоит в том, что, с одной стороны, в нем сильно чувствуется влияние графики польских печатных изданий, а с другой – обнаруживается немалое количество новшеств.

Однако алфавит М. Даукши полностью не был принят последующими представителями литовской письменности в ВКЛ. Это было обусловлено, по-видимому, причинами типографического характера, связанными со сложностью алфавита М. Даукши.

Меньшей сложностью отличался алфавит, употребляемый К. Сирвидасом. Этим, может быть, и объясняется широкое распространение его среди авторов литовских книг, появившихся в середине и во второй половине XVII в.

Наряду с созданием алфавита у авторов первых литовских памятников возникла также потребность в установлении определенных орфографических принципов. Однако стремление к установлению таких принципов наблюдается только у авторов грамматик литовского языка того времени (Д. Клейн, К. Сапунас), а другие представители литовской письменности этим, по-видимому, не занимались. На практике большинство авторов поступали по собственным соображениям: они зачастую, не придерживаясь какой-либо последовательности, в идентичной позиции употребляли неодинаковые графические знаки.

В области правописания гласных особенно много колебаний было при написании гласного *a* и дифтонга *ai* после мягкого согласного. Одни авторы в этой позиции придерживались больше фонетического, другие – морфологического принципа. Но такое разнообразие было обусловлено отчасти и фонетическими особенностями диалектов.

Немало колебаний наблюдается и в написании носовых гласных. Среди авторов XVI–XVII вв. „носовые“ буквы более последовательно употреблялись только Й. Бреткунасом и М. Даукшей. В то время у многих других авторов употребление „носовых“ отличалось большим разнообразием. Однако, несмотря на это, „носовыми“ буквами разнообразной формы обозначались тогда собственно носовые гласные, т.е. эти буквы писались на основе фонетического принципа. С течением времени, после исчезновения носового резонанса, написание носовых стало традиционным делом (отчасти также графическим средством различения количества гласных).

Кроме фонетического и морфологического, в правописании гласных наблюдается у некоторых авторов ВП еще и т.н. дифференциальный (или дистинктивный) принцип. Согласно этому прин-

ципу определенным диакритическим знаком (^) отмечались близкие по звучанию формы склоняемых слов с основой на *-(i)o* и *-ė*.

Правописание согласных в XVI—XVII вв. основывалось главным образом на двух принципах: фонетическом и морфологическом. Однако преобладающим был в то время фонетический принцип. Под влиянием польской орфографии знак мягкости согласных (*i*) большинством авторов употреблялся не только перед задними гласными, но и перед гласными переднего ряда, в том числе и после гуттуральных *k*, *g*.

Характерной чертой правописания согласных того времени является геминация согласных букв. Под влиянием немецкой орфографии особенно частым явлением она была в ВП, где удваивались буквы: *l*, *m*, *n*, *r*, *b*, *p*, *k*, *t*, *d*, *s* и др. В памятниках ВКЛ, подобно тому как в польской письменности, чаще всего удваивалось только *s*.

В употреблении прописных букв, в написании слов слитно и раздельно и в других разделах орфографии в XVI—XVII вв. преобладал разноречивый, обусловленный главным образом отсутствием соответствующих кодифицированных правил.

Вообще в области графики со времени появления первых литовских письменных памятников наблюдается постепенный прогресс: осуществлялся постепенный переход от многозначных нестабильных и сложных графических знаков к однозначным, более стабильным и простым знакам. Однако в области орфографии (в применении определенных принципов правописания) более заметные сдвиги не наблюдаются даже и в конце исследуемого периода.

IV. Соотношение литовского литературного языка с народными говорами в XVI—XVII вв.

При ретроспективном использовании данных современной литовской диалектологии и диалектографии предпринята попытка выяснить диалектную основу языка всех более известных памятников XVI—XVII вв.

В языке первой известной литовской книги — в катехизисе М. Мажвидаса 1547 г., с одной стороны, много форм, идентичных с жемайтскими, а с другой — имеются и такие, которые следует считать аукштайтскими. Однако более детальная локализация

языка этого памятника является очень трудной, так как употребляемая в нем орфография точно не отражает специфических звуков жемайтского диалекта. Поэтому, несмотря на различные гипотезы, выдвинутые по поводу диалектной основы языка катехизиса 1547 г., и в настоящее время приходится довольствоваться общим положением Х. Станга о том, что язык этого катехизиса является „жемайтской системой“, модифицированной аукштайтскими элементами. В последующих сочинениях М. Мажвидаса (в „Песни св. Амбразея“ 1549 г., в „Форме крещения“ 1559 г., в „Песнях христианских“ 1566 г. и 1570 г. и в „Парафразисе“ 1589 г.) преобладают уже аукштайтские формы.

Западно-аукштайтские элементы преобладают также в сочинениях Б. Вилентаса, хотя спорадически появляются в них и формы, идентичные с жемайтским диалектом. Более детальный анализ языка сочинений Б. Вилентаса не противоречит положению А. Салиса о его происхождении из северо-западных аукштайтов.

В сочинениях Й. Бреткунаса западно-аукштайтские элементы также берут верх над жемайтскими. Но форм, идентичных с жемайтскими, в них больше, чем в сочинениях Б. Вилентаса. Поэтому К. Буга даже считал Й. Бреткунаса представителем северо-западных жемайтов. С таким мнением однако трудно согласиться, так как этому противоречит не только множество языковых фактов, но и биографические данные автора. Сравнительно большое количество жемайтизмов в сочинениях Й. Бреткунаса объясняется, главным образом, местом работы автора (в приходе Лабгува одна часть местных жителей говорила на жемайтском диалекте, другая — на западно-аукштайтских говорах).

В диалектном отношении выделяется из всех памятников, появившихся в то время в ВП, рукопись так называемой вольфенбютельской Постиллы 1573 г., в которой наряду с обилием элементов жемайтского характера имеется также немало и таких, которые можно связывать с восточно-аукштайтским диалектом. Такая диалектная пестрота, на наш взгляд, могла появиться вследствие того, что переводчиком Постиллы был представитель восточных аукштайтов, который продолжительное время проживал среди прусских жемайтов. При переводе Постиллы он, с одной стороны, не мог полностью освободиться от влияния своего

родного диалекта, а с другой – был вынужден приспособливаться к языку местных жителей.

В переводе теологического трактата „*Margarita Theologica*“ 1600 г., произведенном представителем жемайтского диалекта С. Вайшнорасом, следовало бы ожидать множества жемайтизмов. Однако преобладают в нем все-таки аукштайтские элементы, вследствие стремления переводчика быть понятным „для земляков из Литвы и Жемайтов“.

Уже исключительное преобладание западно-аукштайтского диалекта наблюдается в псалтыре, подготовленном к печати Й. Резой в 1625 г. Это было обусловлено не только западно-аукштайтским происхождением подготовителя, но и сознательными усилиями его помощников-корректоров сделать язык псалтыря доступным всем литовцам ВП.

Западно-аукштайтская традиция, постепенное усиление которой замечается почти со времени появления первых памятников в ВП, впоследствии была принята и теоретически обобщена Д. Клейном в его грамматике 1653 г. (*Grammatica Litvanica*). После этого представители литовской письменности в ВП уже без колебаний придерживались западно-аукштайтской нормы, кодифицированной в грамматике Д. Клейна.

В то время как в развитии литовского литературного языка в ВП в XVI–XVII вв. наблюдается постепенное выдвижение и укрепление одного диалекта – западно-аукштайтского, в ВКЛ аналогичный процесс не происходил. Одни авторы здесь более или менее придерживались одного диалекта, другие – другого.

Так, например, язык первого известного в ВКЛ литовского письменного памятника – рукописного молитвенного текста начала XVI в. – основывается на дзукском диалекте. А в сочинениях М. Даукши преобладают элементы средне-аукштайтского диалекта. К этому последнему близко стоит также язык различных сочинений литовских кальвинистов (катехизиса М. Петкявичюса 1598 г., постиллы 1600 г., изданий 1653 г., катехизиса 1680 г., отчасти и перевода Библии С. Хилинскиса).

Хотя в сочинениях М. Даукши и литовских кальвинистов преобладали элементы средне-аукштайтского диалекта, однако этот диалект не получил всеобщего признания в ВКЛ: с начала XVII в. стали появляться здесь памятники, основывающиеся на восточно-аукштайтских говорах. К таким прежде всего относится

анонимный катехизис 1605 г., в котором наряду с формами, характерными для т. н. наречия пунтиников, обнаруживаются и некоторые особенности дзукского диалекта. На основе восточно-аукштайтского диалекта пунтиников были написаны также сочинения К. Сирвидаса („Пункты проповедей“ I ч. в 1629 г., II – в 1644 г., словарь „*Dictionarium trium linguarum*“ в 1629 г.), переведены евангелия („*Ewangelie polskie y litewskie*“), изданные в 1647, 1674, 1679 и 1690 гг., катехизис 1677 г.

Значительное отдаление как от средне-аукштайтской, так и от восточно-аукштайтской традиции наблюдается в песеннике С. Славочинскиса 1646 г. Большинство особенностей языка этого песенника связывает его с жемайтским диалектом, однако имеются в нем также такие элементы, которые могут быть идентифицированы и с определенными аукштайтскими говорами. Такому разнообразию, кроме всего прочего, по-видимому, способствовало и проживание С. Славочинскиса среди жемайтского и аукштайтского населения.

Итак, анализ языка (главным образом, фонетики и морфологии) сочинений XVI–XVII вв., появившихся в ВКЛ, показывает, что в то время здесь в письменной практике особенно ярко отражались элементы двух диалектов: средне-аукштайтского и восточно-аукштайтского. Поэтому в диалектном отношении можно говорить о двух ответвлениях литовского литературного языка в ВКЛ: средне-аукштайтском и восточно-аукштайтском. С начала (примерно до третьего десятилетия XVII в.) имело перевес первое, т. е. средне-аукштайтское, а позже (в середине и в конце XVII в.) – восточно-аукштайтское ответвление.

С другой стороны, как в ВП, так и в ВКЛ уже с появлением первых памятников наблюдается тенденция устранения узких диалектизмов и употребления языковых форм, понятных для более широкого круга читателей. Поэтому фактически язык всех сочинений представляет собою своеобразную диалектную смесь, т. е. наряду с особенностями родного говора автора наличествует в них также определенное количество элементов других наречий или искусственных форм. Это уже свидетельствует о сознательных усилиях авторов того времени в области создания единого и общедоступного литературного языка, а также и о несомненных зачатках нормализации такого языка.

V. Фонетические особенности литовского литературного языка XVI—XVII вв.

Здесь описываются характерные особенности фонетической системы литовского литературного языка XVI—XVII вв., особенно те, которые в настоящее время являются архаизмами или обладают архаическим оттенком.

В системе гласных архаический характер имеет долгая балтийская фонема $\bar{a}$, которой в современном литературном языке соответствует o . Особенно часто $\bar{a}$ встречается в катехизисе М. Мажвидаса 1547 г., реже — в других его сочинениях. В переводах Б. Вилентаса и Й. Бреткунаса преобладают формы с o , хотя у последнего $\bar{a}$ еще является довольно частой фонемой.

Исключительной регулярностью в употреблении форм с $\bar{a}$ отличается вольфенбютельская Постилла, в которой В. Гайгалйтисом обнаружено только несколько форм с o (в ударяемой позиции). Фонема $\bar{a}$ регулярно отражена также в рукописном приказе Прусской власти от 1578 г. (в варианте А). Однако в другом приказе того же года (в варианте Б) на месте $\bar{a}$ нередко встречается уже o .

Чередование $a|o$ с преобладанием o обнаруживается также в трактате С. Вайшнораса 1660 г., отчасти и в песеннике Л. Зенгштока 1612 г., хотя в последнем, составленном из песен, переведенных разными авторами, это чередование было обусловлено особенностями языка отдельных переводчиков (поэтому в одних песнях встречается больше форм с $\bar{a}$, в других — с o).

Уже большой редкостью является фонема $\bar{a}$ в псалтыре Й. Резы 1625 г. В ударяемой позиции она вообще почти не обнаруживается (несколько форм с $\bar{a}$ могут быть объяснены как упущение редакторов), а в неударяемой позиции случаи употребления $\bar{a}$ также составляют небольшой процент. В грамматиках Д. Клейна фонема $\bar{a}$ отражена только в тех примерах, которыми автор хотел проиллюстрировать особенности диалекта клайпедских жемайтов. Все же остальные примеры представлены с o . В памятниках, появившихся в ВП после грамматик Д. Клейна, $\bar{a}$ встречается очень редко, так как последующие местные авторы придерживались норм, установленных в этих грамматиках.

Из всех памятников XVI—XVII вв., появившихся в ВКЛ, фонема $\bar{a}$ отражена только в рукописном молитвенном тексте на-

чала XVI в. и в сочинениях К. Сирвидаса. В остальных же, как рукописных, так и печатных, текстах ВКЛ фонема $\bar{a}$ не обнаруживается.

Наличие или отсутствие $\bar{a}$ в памятниках того времени главным образом было обусловлено диалектом самого автора. В отношении развития литературного языка важно то, что 1) со времени появления первых памятников наблюдается постепенное исчезновение форм, отражающих фонему $\bar{a}$ (или $\bar{a}$) и 2) это исчезновение связано как с поворотом в сторону западно-аукштайтского (в ВП) и средне-аукштайтского (в ВКЛ) диалекта, так и с нормализаторскими тенденциями авторов (на обеих территориях).

Архаизмами в системе гласных являются также носовые гласные a , e , i , u (< *an*, *en*, *in*, *un*), существование которых в восточно-прусском и в средне-аукштайтском ответвлении литературного языка не вызывает сомнений. Представляет трудности только определение качества и степени назализации этих гласных. А. Бенценбергер, а вслед за ним и Т. Бух с З. Тополинской, имея в виду наличие буквы a на месте ожидаемой u в некоторых памятниках XVII в., предполагают сильный носовой резонанс гласных a и u . Автор настоящей книги, по существу не возражая против такого предположения, указывает на некоторые факты, говорящие не в пользу этого предположения.

Относительно главных этапов деназализации носовых гласных на основе указаний, обнаруживаемых в грамматиках литовского языка XVII—XVIII вв., делается предположение, что процесс деназализации в западно-прусском ответвлении литературного языка происходил уже в первой половине XVII в. и длился примерно до середины XVIII в. Хронологически почти в то же время мог бы происходить этот процесс и в средне-аукштайтском ответвлении. Однако этого нельзя сказать о восточно-аукштайтском ответвлении, древнейшие памятники которого (с начала XVI в.) не свидетельствуют о существовании какого-либо носового резонанса гласных.

К числу архаизмов системы гласных можно также отнести дифтонг *ei* в таких формах, как *deywista*, *deiwiste*... (в безударном положении), отчасти и начальный гласный в формах *er*, *eř* и др.

Архаический оттенок имеют в настоящее время и некоторые явления вокализма, обусловленные позиционными изменениями

гласных (напр., контракции типа $o+a>o$, элизии конечного e на стыке с начальным i или u и др.).

Система согласных литовского литературного языка XVI—XVII вв. еще меньше отличается от современной, чем система гласных. Вообще все согласные фонемы современного литературного языка засвидетельствованы и в памятниках того периода. Архаический (и диалектный) характер носят только некоторые позиционные варианты согласных фонем (напр., $ž$ в приставке и в предложении $iž$ и др.). К числу новых согласных, вошедших в систему согласных фонем литовского литературного языка того периода, относятся f , ch и h . Они появились вместе с заимствованными словами и нашли графическое отражение уже в первых памятниках литературного языка.

VI. Особенности морфологии литовского литературного языка XVI—XVII вв.

Одной из характерных особенностей морфологии имен, особенно существительных и прилагательных, является большая неустойчивость флексии, возникшая вследствие смешения типов declinacji в диалектах того времени и отсутствия кодифицированных норм. Часто чередовались окончания имен существительных на согласный с окончаниями существительных на $-i$ и $-(j)a$, существительных на $-(j)u$ с существительными на $-(j)a$ и т.д. С другой стороны, некоторые типы склонения (с основой на согласный, на $-i$, $-(j)u$ в то время были еще более продуктивными чем теперь.

Другой характерной особенностью морфологии имен (и местоимений) литературного языка XVI—XVII вв. является архаичность форм, к которым относятся: а) окончание дат. пад. прилагательных, числительных, местоимений и причастий мужск. р. ед. ч. $-mui$ (*giaramuy, wienamuy, jamuy, dirbančiamuy...*), б) окончание дат. пад. ед. ч. личных и притяжательных местоимений $-i$ (*mani, tawi, sawi*), в) окончание дат. пад. множ. ч. $-mus$ (*darbamus, giwiemus, trimus, jomus, darantiemus...*), г) окончание местн. пад. множ. ч. $-su$ (*akmenisu, baltuosu, treiosu, tosu...*), д) энклитические местоимения, типа $m(i)$, $t(i)$, е) постпозитивные местные падежи, особенно аллатив и адессив, ж) местоименные прилага-

тельные с обоими полными компонентами (а также с окончанием род. пад. множ. ч. *-oju*, *-uojū*), з) местоименные причастия, типа *duodansis*, *norinsis*, и) локативные прилагательные, образованные от существительных, типа *dangujejis*, й) перифрастические порядковые числительные, типа *vienas liekas*, и др.

В области морфологии глагола особенно характерным является чередование флексии двух типов спряжения — тематического и атематического — в определенных глаголах и постепенное, сопровождаемое различными колебаниями, исчезновение атематических форм. О том, что в литературном языке XVI—XVII вв. атематический тип был еще живым, свидетельствует не только обилие форм этого типа, но и выделение атематических глаголов в отдельную парадигму в грамматиках Д. Клейна. На постепенное исчезновение атематического типа указывает употребление тематических форм вместо атематических в некоторых памятниках XVI—XVII вв.

Среди форм атематических глаголов своей архаичностью выделяются рефлексивные формы наст. времени 1-го лица ед. ч., типа *sergmies*, *velmies*, в которых отражено более древнее окончание *-mie*, форма 3-го лица прошедшего времени *bit(i)*, в которой кроется претеритальная основа *bi-*, а также причастные формы с основами *sant-*, *ent-* от глаголов *būti*, *eiti*.

К более древним формам тематических глаголов относятся: а) формы наст. времени 1-го лица ед. ч., типа *meldžiūt*, *noriuogi*, в которых отражено окончание *-uo*, б) формы наст. времени 2-го лица ед. ч., типа *galiegu*, *girdieg*, в которых отражено окончание *-ie*, в) формы прошедш. времени каузативных глаголов с суффиксом *-ino-* (*garbinojo*), г) формы прошедшего многократного времени с суффиксом *-lavo*, *-dlavo*, формы условного наклонения с формантом *-b-* и личными окончаниями *-biau*, *-bei(-bi)*, *-bim(e)*, *-bit(e)*, е) императивные формы без форманта *-k(i)*, рефлексивные формы с дважды повторенным *-s(i)*, и др.

Значительно отличаются от современных также некоторые формы неизменяемых частей речи (наречий, предлогов, союзов, частиц). К ним относятся: а) наречия с окончанием *-ie* (*ankstie*, *artie*), б) наречные формы *daugi*, *daugia*, *kodrin(ei)*, *todrin(ei)*, в) формы предлогов и послелогов *anta*, *dela*, *drin*, *-dril(ei)*, *paga-lei*, *tarpu* и др., г) союзы *beti*, *betaig(a)*, *idant(i)*, *jeib*, *jeng*, *nesa*, *noris* и др., д) частицы *ga*, *ge*, *gel*, *gu*, *jen* и др.

VII. Особенности синтаксиса литовского литературного языка XVI—XVII вв.

В этой главе описывается употребление падежей и предлогов, а также затрагиваются некоторые вопросы структуры предложения литовского языка XVI—XVII вв.

Употребление падежей в то время не отличалось во многом от современного. Отличие главным образом сводится к тому, что некоторые падежи в XVI—XVII вв. имели более широкое употребление, а некоторые, наоборот, употреблялись более узко. Кроме того, определенные падежные конструкции, обнаруживаемые в памятниках того времени, в современном литовском языке вообще не встречаются.

Шире, чем в настоящее время, употреблялись конструкции *nominativus cum participio*, *accusativus cum participio* и пр. Конструкция *nominativus cum participio* в то время засвидетельствована не только с рефлексивными глаголами, обозначающими говорение, видение, мышление, знание, но и с глаголами, обозначающими желание, чувства (*Povilas norissi ischrischamas; iauczessi negerai esanti*). Конструкция *accusativus cum participio* в то время также употреблялась и с *verba dicendi*, *sentendi* и с *verba audiendi*, *videndi*, *sciendi* (*sako santi sunu žmogaus; szinam sches szmones buvuses*). Однако в таких конструкциях на месте причастного винительного изредка встречаются уже и развившиеся из него деепричастные формы (*ne szinoia aną marcze sawa santi*), которые впоследствии стали преобладающими.

Значительно реже, чем в современном литовском языке, употреблялась в XVI—XVII вв. конструкция *nominativus cum infinitivo*. Это, по-видимому, объясняется тем, что она в то время, как и теперь, более характерной была только для некоторых жемайтских и восточно-аукштайтских говоров.

Конструкцией архаического характера по отношению не только к современному, но и к тогдашнему литовскому языку является *dativus absolutus* (со склоняемой формой причастия). Эта конструкция лучше представлена только в сочинениях Й. Бреткунаса и М. Даукши, в то время как в других памятниках данного периода она или вовсе не засвидетельствована, или отражена только в нескольких примерах.

Архаический оттенок в настоящее время имеет также употребление родительного с *verba memoriae* (*atmink manęs*), с глаголами, обозначающими приглашение кого-нибудь (*szaukie musu*), употребление дательного с *verba videndi* (*dabokites liliamus*), с *verba affectiva* (*stiebeiosi io ischminti*) и др. Некоторые из таких конструкций объясняются влиянием польского или немецкого языка.

Для предложных конструкций литературного языка XVI—XVII вв. характерно было то, что некоторые предлоги выполняли другие синтаксические функции, а некоторые управляли другими падежами. Например, предлог *ant(a)* под влиянием польского языка употреблялся для выражения времени, цели и назначения, сравнения, выделения и т.п. Предлог *nuog(i)* под влиянием польских оригиналов употреблялся часто и вместо *genetivus auctoris* (Та *winičia nuog pranaszo aprasita*, ср.: Та *winica od proroka opisana*). В аналогичных случаях встречается также предлог *per* (*perpranaszus uga apsakitas*, ср.: *przez proroki iest opowiedziane*). Необычным в настоящее время является предлог *prieš* с винительным вместо дательного объекта (*paklusnumas prieš viriausibe*), предлог *pro* для обозначения причины действия (*reke pro baijme*) и некоторые другие случаи.

Отличия в управлении были характерны для предлогов *apie*, *pas*, *prieš*, которые в части памятников управляли родительным падежом (*giesmes ape pakutos*; *pas sunaus sedayse*; *prisch kampo*), для предлога *ties*, который иногда управлял винительным падежом (*stovėjo ties ežera*), и для некоторых других. Предлоги *iki* и *po*, представляя определенную корреляцию, гораздо чаще, чем теперь, управляли дательным падежом.

Соотношение предложных конструкций с падежными в XVI—XVII вв. также было несколько иным, чем теперь. Место некоторых предложных конструкций, особенно с предлогами *i*, *pas*, *prie*, занимали тогда постпозитивные падежи (аллатив, иллатив, адессив). Однако почти одновременно с появлением первых памятников наблюдается тенденция замены этих падежей предложными конструкциями. Более интенсивно происходил этот процесс в восточно-прусском ответвлении литературного языка, менее интенсивно — в средне-аукштайтском и в восточно-аукштайтском ответвлениях, что объясняется диалектными различиями.

Из других отличительных черт синтаксиса литовского литературного языка XVI—XVII вв. следует отметить: а) довольно частое употребление притяжательных местоимений *mano, tavo* в рефлексивном значении, б) употребление в некоторых памятниках сравнительной степени прилагательных вместо превосходной, в) более широкое, чем в настоящее время, употребление супина, г) иное употребление некоторых союзов (*kad, net*), д) отступления от обычного порядка слов (частая постановка определения после определяемого слова) и пр.

Анализ употребления как падежных и предложных, так и других синтаксических конструкций дает основание полагать, что в отношении структуры предложения литовский литературный язык XVI—XVII вв. заметно отличался от народно-разговорного языка того времени. Правда, отсутствие бытовых текстов диалогического характера значительно затрудняет конкретное установление различий этого рода. Однако при ретроспективной интерпретации данных современных диалектов представляется возможным утверждать, что широко представленные в памятниках XVI—XVII вв. сложные (зачастую неправильно сконструированные) соединительные и присоединительные предложения, длинные полисиндетические периоды, предложения с необычным порядком слов и множеством переводных конструкций не были характерными для народно-разговорного языка того времени.

Некоторыми из этих особенностей, а также архаичностью определенных синтаксических построений, структура предложения литературного языка XVI—XVII вв. отличалась и от структуры предложения современного литературного языка.

VIII. Лексика и фразеология литовского литературного языка XVI—XVII вв.

На основании имеющихся лексикологических и лексикографических работ (особенно академического Словаря литовского языка и его картотеки, этимологического словаря Э. Френкеля и др.) дается общая характеристика лексики литовского литературного языка XVI—XVII вв. с точки зрения ее происхождения, выделяются более характерные тематические группы этой лексики, выявляются более заметные тенденции развития отдельных

пластов лексики и, наконец, приводятся примеры идиоматических фразеологизмов того периода (не вдаваясь в их структурный и семантический анализ).

С точки зрения происхождения в лексике литовского литературного языка XVI—XVII вв. выделяются два основных пласта: а) исконно литовская и б) заимствованная лексика. Приблизительное количественное соотношение этих двух пластов показывает сопоставление статистических данных подсчета исконно литовских и заимствованных слов, обнаруживаемых в отдельных памятниках того времени. В зависимости от степени знания литовского языка, от точки зрения авторов на иноязычные слова и других обстоятельств пласт заимствований в отдельных памятниках того периода составляет от 10% до 25% всей лексики.

Исконно литовская лексика с точки зрения происхождения (в более узком смысле) также разделяется на два пласта: а) народно-разговорную и б) книжную лексику (различные новообразования). Причисление того или иного слова к одному из этих двух пластов, разумеется, иногда имеет условный характер, так как при ретроспективном подходе к числу народно-разговорных слов могут быть отнесены и наиболее удачные новообразования, а с другой стороны, к новообразованиям могут быть отнесены и некоторые народно-разговорные слова (особенно те, которые своей словообразовательной структурой схожи с аналогичными народными образованиями).

Среди народно-разговорной лексики выделены и охарактеризованы в семантическом и историческом отношении следующие тематические группы: термины родства; социальные термины; названия органов человека; названия животных; названия растений; названия явлений природы; названия разнообразных бытовых предметов; названия сельскохозяйственных работ; названия лиц, выполняющих определенную работу; названия, характеризующие лицо в каком-нибудь отношении; названия тканей, одежды, украшений, обуви и постельных принадлежностей; названия продуктов питания, кормов; названия сооружений и строительных материалов; названия понятий времени; названия, обозначающие движение; названия, обозначающие говорение; названия, обозначающие понятия, связанные со зрением; названия, обозначающие понятия, связанные с мышлением; названия, обозначающие понятия, связанные с внутренним состоянием

человека; термины народной медицины; административные и военные термины; термины судоходства, рыболовства и охоты; термины музыки и культуры вообще; названия, обозначающие разнообразные понятия, связанные с народной философией, моралью и этикой, с искусством и эстетикой; названия, обозначающие понятия религиозного и мифологического характера.

Представленные в этих группах примеры свидетельствуют по меньшей мере о двух важных явлениях: 1) о том, что в народно-разговорном языке XVI—XVII вв. существовало большое количество слов (в том числе и синонимов) для обозначения не только конкретных, но и абстрактных понятий и 2) о том, что авторами того времени (особенно Й. Бреткунасом, М. Даукшой, К. Сирвидасом и некоторыми другими) широко использовалась богатая народно-разговорная лексика.

Значительно меньший слой, чем народно-разговорная лексика, представляет собою книжная лексика, т.е. разнообразные новообразования. Однако таких новообразований, которые были бы созданы только на основе литовского языкового материала и только словообразовательными средствами литовского языка, в то время появилось сравнительно мало. В связи с этим к литовской книжной лексике условно причисляются и те новообразования, которые были созданы по примеру структуры соответствующих слов других языков, т.е. новообразования-кальки.

Определенное количество новообразований, особенно типа калек, обнаруживается во всех памятниках XVI—XVII вв. Однако среди авторов ВП больше всего новых слов создал тогда С. Вайшнорас, а среди авторов ВКЛ — К. Сирвидас. Это объясняется тем, что первый, переводя на литовский язык теологический трактат, очень нуждался в литовских соответствиях для обозначения теологических понятий, а второй был большим пуристом того времени: чтобы избежать иноязычных слов, он сознательно создавал много новых слов, особенно специальных терминов (иногда даже для обозначения тех понятий, которые имели свои названия в народно-разговорном языке).

Выделяются следующие основные тематические группы новообразований, обнаруживаемых в памятниках XVI—XVII вв.: религиозные термины; социальные термины; названия понятий, связанных с моралью и этикой; названия лиц определенной профессии; термины общественных наук (философии, психологии

и педагогики, права, языкознания, искусства и литературы и др.); военные термины; медицинские и ветеринарные термины; термины ботаники и зоологии; термины кулинарии и названия предметов домашнего обихода; всякие прочие новообразования (*varia*).

Среди новообразований, созданных только при помощи различных словообразовательных средств литовского языка, больше всего было производных суффиксальных образований (особенно с суффиксами *-ybė, -tė, -tuvė*), меньше — сложных слов и еще меньше — приставочных и флективных образований.

Преобладающее большинство заимствованной лексики литовского литературного языка XVI—XVII вв. составляют славизмы. Значительно меньше в ней германизмов, сравнительно небольшое количество также заимствований латинского, греческого, древне-еврейского и другого происхождения.

Об общем количестве славянских заимствований в памятниках того времени можно судить по словарю П. Скарджюса „*Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen*“ (1931), где представлено около 2950 слов славянского происхождения (вместе с собственными именами и некоторыми фонетическими и графическими вариантами). Однако в этот словарь включены отнюдь не все славизмы, обнаруживаемые в памятниках XVI—XVII вв., так как, во-первых, автором не были использованы все в настоящее время известные памятники того времени, а во-вторых, автор сознательно отмежевался от определенных славянских заимствований производного характера. Общее число славизмов, собранных из всех памятников того времени, по-видимому, достигало бы 4000.

Наибольшую часть славизмов составляют заимствования из древне-белорусского и польского языков, остальные же — заимствования из русского и др. славянских языков. Это объясняется причинами исторического характера.

Выделяются следующие более обширные тематические группы славянских заимствований: религиозные термины; названия предметов домашнего обихода; названия разных блюд и напитков; названия, связанные с разнообразными отраслями хозяйственной жизни; строительные термины; термины военного дела; названия различных материалов, одежды, обуви и т.п.; названия растений и животных; социальные термины; названия абстрактных понятий. К малочисленным группам относятся: админи-

стративные термины; юридические термины; термины музыки, медицины, судоходства; названия, связанные с моралью, этикой и т.п. Специфические группы славизмов составляют также названия дней недели и собственные имена.

Из обзора этих групп видно, что влияние славянских языков на лексику литовского литературного языка XVI—XVII вв. было довольно значительным и что славизмы употреблялись тогда как для обозначения явлений живой и неживой природы, так и для выражения разнообразных понятий почти всех областей материальной и духовной культуры. Совсем не обнаружено нами только славянских терминов родства и очень мало встретилось слов славянского происхождения для обозначения органов человека.

Несравненно меньше, чем славянских заимствований, встречается в лексике литературного языка XVI—XVII вв. германизмов. В связи с возрастающим влиянием немецкого языка в ВП число германизмов постепенно увеличивалось в прусском ответвлении литературного языка того времени. Однако и в конце XVII в. оно не составляло больше чем 3—4 % всей заимствованной лексики.

Специфический и не совсем малый слой заимствованной лексики литературного языка древнего периода представляют собою латинизмы и грецизмы, которыми обозначались чаще всего специальные понятия религии, науки и культуры и которые в то время уже стали выполнять функцию интернациональных терминов. Особенно много их встречается в трактате С. Вайшнораса и в послитилле М. Даукши (в связи с обилием специальных понятий в этих сочинениях).

Также специфическими, характерными только для книжно-церковного стиля являются заимствования из древне-еврейского языка. Подавляющее большинство из них — это библейские собственные имена, встречаемые в переводах текстов Старого и Нового заветов.

Все (как собственные, так и нарицательные) слова славянского происхождения в то время были более или менее приспособлены к фонеморфологической системе литовского языка. Почти тоже самое можно сказать и о заимствованиях из германских языков. Однако в адаптации слов латинского, греческого и древне-еврейского происхождения заметны две тенденции: те слова, особенно собственные имена, которые были известны в народе, как

правило, были лучше адаптированы к фономорфологической системе литовского языка, а те, которые были неизвестны или малоизвестны, употреблялись чаще всего в такой форме, которую они имели в польском, немецком или латинском оригинале.

В употреблении заимствований в литовском литературном языке XVI–XVII вв. заметны также определенные тенденции. Те авторы, которые проявляли заботу о чистоте и народности своего языка (М. Даукша, К. Сирвидас и некоторые другие), старались избегать ненужных заимствований, а те, которые не проявляли такой заботы (М. Петкявичюс и почти все другие авторы кальвинистских изданий), употребляли много заимствований, имевших адекватные соответствия в литовском народно-разговорном языке. Как бы промежуточную группу в этом отношении составляют авторы ВП (М. Мажвидас, Б. Вилентас, Й. Бреткунас и др.), в сочинениях которых обнаруживается несколько больше заимствований, чем у М. Даукши или К. Сирвидаса, однако нередко (особенно в переводах Й. Бреткунаса, Й. Резы) наблюдается тенденция к замене заимствований литовскими словами.

С точки зрения развития литовского литературного языка не все заимствования того времени должны рассматриваться одинаково. Такие заимствования, как *agurkas, stiklas, turgus*..., уже в XVI–XVII вв. составляли неотъемлемую часть лексики литовского народно-разговорного языка. Поэтому употребление их в литературном языке было обоснованным и целесообразным. То же самое следует сказать и о таких заимствованиях интернационального характера, как *argumentas, poetas, procesas*..., которые, хотя и не имели широкого распространения в народе, однако обозначали необходимые специальные понятия науки и культуры. Уже совсем другое представляют собою заимствования, типа *abyda, mylista, nodieja, zokonas*..., которые в то время отдельными авторами стали употребляться на месте соответствующих литовских слов. Эти последние заимствования не обогащали лексики литовского литературного языка, а только увеличивали число ненужных дублетов. Частое употребление таких заимствований в некоторых памятниках XVI–XVII вв. следует считать отрицательным явлением, способствовавшим засорению лексики литовского литературного языка как в то время, так и в последующие века.

Подавляющее большинство идиоматичных фразеологизмов, обнаруживаемых в памятниках XVI—XVII вв., представляют собою разнообразные словосочетания-кальки (чаще всего библейского характера). Однако наряду с ними в сочинениях некоторых авторов того времени (особенно в переводах Б. Вилентаса, Й. Бреткунаса, М. Даукши) изредка встречаются и народные фразеологизмы.

* * *

Хотя литовский литературный язык XVI—XVII вв. в территориальном отношении не был единообразным и (особенно в ВКЛ) не имел более стабильных кодифицированных норм, однако он всё-таки уже представлял собою такую языковую формацию, которая значительно отличалась от народно-разговорного языка (диалектов) того времени и которая по истечении двух столетий стала основным средством взаимного общения и культуры всей литовской нации.

В развитии этой языковой формации в XVI—XVII вв., как и в последующие века, происходило немало и качественных, и количественных изменений. Качественные изменения были обусловлены как постепенным исчезновением определенных диалектных элементов, так и возникновением новых „литературных“ элементов во всех частях системы литературного языка; количественные же — расширением функций и сферы употребления этого языка.

Одновременно с расширением функций и сферы употребления литературного языка изменялась и усовершенствовалась также и вся структура этого языка, особенно его лексика и фразеология. Большое значение для такого усовершенствования имело широкое использование отдельными более известными авторами (Й. Бреткунасом, М. Даукшой, К. Сирвидасом и др.) ресурсов народно-разговорного языка. Немаловажное значение для развития и усовершенствования литовского литературного языка того времени имело и влияние других языков: древнебелорусского, польского, немецкого, латинского. В одних случаях это влияние было положительным, в других отрицательным, однако в конечном счете оно, по-видимому, принесло литовскому литературному языку того времени больше пользы, чем ущерба. По образцу других языков было создано множество новых необходимых средств

выражения (таких, которые отсутствовали в народно-разговорном языке).

Процесс развития литовского литературного языка в XVI – XVII вв. происходил неравномерно и с неодинаковой интенсивностью. Однако в течение почти всего этого периода он происходил по направлению усовершенствования. Только в самом конце XVII в. и особенно в XVIII в. в связи с увеличением стагнации экономической, политической и культурной жизни Литовско-Польского государства наблюдается заметный упадок литовского литературного языка, засорение его лексики, фразеологии и синтаксиса ненужными полонизмами.

TURINYS

Pratarmė	3
I. LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS KŪRIMOSI PRADŽIA	5
§ 1. Lietuvių literatūrinės kalbos kūrimosi pradžios problema. § 2. „Literatūrinės kalbos“ ir „literatūrinės kalbos paminklo“ sąvokų supratimas. § 3. Rankraštinis XVI a. pradžios poterių tekstas. § 4. M. Mažvydas — lietuvių literatūrinės kalbos pradininkas. § 5. M. Mažvydo pradėto darbo tęsėjai. § 6. M. Daukša — lietuvių literatūrinės kalbos pradininkas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. § 7. K. Sirvydas ir kt. vėlesnieji lietuvių literatūrinės kalbos ugdytojai. § 8. Lietuvių literatūrinės kalbos kūrimosi pradžia ir nelietuviški raštai, pasirodę Lietuvoje.	
II. BENDRA XVI—XVII a. LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS IR JOS RAIDOS CHARAKTERISTIKA	12
§ 9. Greitesnis lietuvių literatūrinės kalbos nusistojimas Rytų Prūsijoje. § 10. Lėtas literatūrinės kalbos plėtojimasis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. § 11. Dviejų lietuvių literatūrinės kalbos atšakų tarpusavio sąsaja ir sąveika. § 12. Senojo periodo lietuvių literatūrinės kalbos paskirtis ir pobūdis. § 13. Bendrieji senojo periodo lietuvių literatūrinės kalbos struktūros bruožai. § 14. Senojo periodo lietuvių literatūrinės kalbos normų specifika. § 15. Senojo periodo lietuvių literatūrinės kalbos stilistinė diferenciacija.	
III. LIETUVIŲ RAŠYBA XVI—XVII a.	19
§ 16. Bendros pastabos. § 17. R a i d y n a s. Gotikinių ir antikvinių rašmenų vartojimas. § 18. Lotyniškų rašmenų pritaikymo sunkumai. § 19. M. Mažvydo rašmenų sistema. § 20. Nuoseklesnis mažvydinio raidyno vartojimas B. Vilento raštuose. § 21. Raidyno naujovės Volfenbiutelio postilėje ir J. Bretkūno rankraščiuose. § 22. S. Vaišnoro „Zemčiūgos teologiškos“ raidynas. § 23. Raidyno naujovės J. Rėzos psalmyne. § 24. D. Kleino raidyno novatoriškumas. § 25. Rankraštinio XVI a. pradžios poterių teksto raidynas. § 26. M. Daukšos rašmenų sistema. § 27. Lietuvos kalvinų pirmųjų raštų raidyno skirtybės. § 28. Vėlesniųjų kalvinų raštų raidynas. § 29. Modifikuotas M. Daukšos raidynas 1605 m. anoniminiame katekizme. § 30. K. Sirvydo vartotos rašmenų sistemos paprastumas. § 31. Sirvydinio raidyno įsigalėjimas vėlesniuose katalikų leidiniuose. § 32. R a š y b o s p r i n c i p a i. Tvirtesnių rašybos principų nebuvimas. § 33. Nenusistojęs <i>a</i> , <i>ai</i> ir <i>au</i> rašymas po mikštojo priebalsio. § 34. Nosinių balsių rašymas fonetiniu principu. § 35. Diferencinio principo taikymas balsių rašyboje. § 36. Fonetinis ir morfologinis	

priebalsių rašymas. § 37. Minkštųjų priebalsių rašymo įvairavimas. § 38. Priebalsinių rašmenų dvejinimas (geminacija). § 39. Didžiųjų raidžių rašymo ir žodžių rašymo drauge ir skyrium nevienodumas. § 40. XVI—XVII a. lietuvių rašybos charakteristika.

IV. LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS IR TARMIŲ SANTYKIS XVI—XVII a. . .

51

§ 41. Bendros pastabos. § 42. Žemaitiški ir aukštaitiški elementai M. Mažvydo raštuose. § 43. B. Vilento raštų kalbos aukštaitinis pagrindas. § 44. Aukštaitiškų elementų vyravimas J. Bretkūno raštuose. § 45. Tarminis mišinys Volfenbiutelio postilėje. § 46. Žemaitiųjų vengimas S. Vaišnoro „Zemčiūgoje teologiškoje“. § 47. Griežtas posūkis į prūsų vakarų aukštaičių tarmę J. Rėzos psalmyne. § 48. Aukštaitinės tradicijos įtvirtinimas D. Kleino gramatikose. § 49. Džukų tarmės atspindžiai rankraštiniame XVI a. pradžios poterių tekste. § 50. Vidurio aukštaičių tarmė M. Daukšos raštų kalboje. § 51. Lietuvos kalvinų pirmųjų raštų kalbos artumas vidurio aukštaičių tarmei. § 52. Lietuvos kalvinų vėlesniųjų raštų kalbos sąryšis su tarmėmis. § 53. Įvairiatarmių elementų atspindėjimas S. Chilinskio biblijos vertimo kalboje. § 54. Vidurio aukštaičių tarmės lyčių persvara 1680 m. kalvinų katekizme. § 55. 1605 m. katekizmo rytietybės bei džukybės. § 56. Rytų aukštaičių (puntininkų) tarmė K. Širvydo raštuose. § 57. Rytų aukštaičių (puntininkų) tarmės prisilaikymas XVII a. evangelijų vertimuose. § 58. Rytietiškas Belarmino katekizmo vertimo (1677) pagrindas. § 59. Žemaitiškų ir aukštaitiškų elementų susipynimas S. Slavocinskio giesmyne. § 60. Dvi (vidurietiškoji ir rytietiškoji) literatūrinės kalbos atšakos Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.

V. XVI—XVII a. LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS FONETIKOS YPATYBĖS . . .

92

§ 61. Bendros pastabos. § 62. Senasis *ā* M. Mažvydo raštuose. § 63. Senojo *ā* retumas B. Vilento vertimuose. § 64. *ā/o* kaitaliojimas J. Bretkūno raštuose. § 65. Lytys su *ā* Volfenbiutelio postilėje. § 66. Senasis *ā* 1578 ir 1589 m. Prūsų valdžios įsakymuose. § 67. *ā/o* kaitaliojimas S. Vaišnoro „Zemčiūgoje teologiškoje“. § 68. *o* vyravimas J. Rėzos psalmyne. § 69. Norminės lytys su *o* D. Kleino gramatikose. § 70. Senojo *ā* atspindžiai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštuose. § 71. Laipsniškas lyčių su *ā* mažėjimas XVI—XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos vartosenoje. § 72. Senasis *e* žodžiuose *eš*, *er* ir *pan*. § 73. Baltiškojo *ei* reliktai senojo periodo raštuose. § 74. Nosiniai balsiai *q*, *ę*, *i*, *ų*. § 75. Svarbesnieji nosinių balsių denazalizacijos etapai. § 76. Senovinės *e+a>o* tipo kontrakcijos. § 77. Būdingesnės elizijos. § 78. Būdingesnės sinkopės. § 79. Senovinis *ž* priešdėlyje bei prielinksnyje *iš*. § 80. Pridėtiniai *j* ir *v*. § 81. Lytys be įspraustinių *g* ir *v*. § 82. Naujos priebalsinės fonemos XVI—XVII a. lietuvių literatūrinės kalbos priebalsių sistemoje.

§ 83. Bendros pastabos. § 84. Vardazodis. Priebalsinio kamieno daiktavardžių fleksija ir jos kaitaliojimas. § 85. Daiktavardžių ir būdvardžių (*j*)*u*-kamenės fleksijos gajumas. § 86. Daiktavardžių, būdvardžių ir įvardžių lytys su *i*-kamiene fleksija. § 87. *a*, *ja* ir *o*, *jo* linksniavimo tipų produktyvumas. § 88. Vardazodžių (ir įvardžių) fleksijos archaiškumas. § 89. Vienaskaitos naudininko galūnė *-mui*. § 90. Įvardžių vienaskaitos naudininko lytys *mani*, *tavi*, *savi*. § 91. Enklitiniai įvardžiai *m(i)*, *t(i)*. § 92. Daugiskaitos naudininko galūnė *-mus*. § 93. Pašalio einamasis vietininkas (aliatyvas). § 94. Pašalio esamasis vietininkas (adesyvas). § 95. Vidaus einamasis vietininkas (iliatyvas). § 96. Daugiskaitos lokatyvas su galūne *-su*. § 97. Archainio pobūdžio įvardžiutinių būdvardžių lytys. § 98. Vietininkiniai būdvardžiai. § 99. Senovinės skaitvardžių lytys. § 100. Vardazodžių dviskaita. § 101. Daiktavardžių ir skaitvardžių giminės pakitimai. § 102. Priesagų *-elius* ir *-okus* dariniai. § 103. Veiksmazodis. Tematinis ir atematinis veiksmazodžių asmenavimas. § 104. Esamojo laiko vienaskaitos 1 ir 2 asm. galūnės *-ūo*, *-mie*, *-le*, *-sie*. § 105. Būtojo laiko forma *bit(i)*. § 106. Būtojo laiko formos su priesaga *-ino-*. § 107. Būtojo dažninio laiko formos su priesagomis *-lavo* ir *-dlavo*. § 108. Tariamasis nuosakos lytys su formantiniu *-b-*. § 109. Liepiamosios nuosakos formos. § 110. Leidžiamoji nuosaka (permisyvas). § 111. Veiksmazodžių sangražinės lytys. § 112. Archainės dalyvių formos su kamienais *sant-*, *ent-*. § 103. Veiksmazodžių dviskaita. § 104. Nekaitomosios kalbos dalyvis. Prieveiksmiai. § 115. Prielinksniai ir polinksniai, priešdėliai. § 116. Jungtukai. § 117. Dalelytės.

VII. XVI—XVII a. LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS SINTAKSĖS BRUOŽAI ... 151

§ 118. Bendros pastabos. § 119. Linksnų vartojimas. Predikatyvinis vardininkas. § 120. Nominativus cum participio. § 121. Nominativus cum infinitivo. § 122. Kilmininkas su atminties veiksmazodžiais (verba memoriae). § 123. Kilmininkas su veiksmazodžiais, reiškiančiais kvietimą. § 124. Kilmininkas su veiksmazodžiais *saugoti*, *sergėti* ir pan. § 125. Kilmininkas su veiksmazodžiais *įsimylėti*, *juoktis* ir kt. § 126. Naudininkas su sangražiniais veiksmazodžiais, reiškiančiais stebėjimą. § 127. Naudininkas su afektiniais veiksmazodžiais. § 128. Naudininkas su veiksmazodžiais *išmanyti*, *šlovinti* ir kt. § 129. Dativus absolutus (su dalyviais). § 130. Dvejybinis galininkas prie verba dicendi, sentiendi ir kt. § 131. Dvejybinis galininkas prie verba faciendi. § 132. Dvejybinis galininkas prie verba appellativa. § 133. Galininkas po neigiamų veiksmazodžių. § 134. Predikatyvinis įnagininkas. § 135. Įnagininkas su afektiniais veiksmazodžiais. § 136. Įnagininkas su veiksmazodžiais *augti*, *peikti* ir kt. § 137. Įnagininkas su būdvardžiais *nėščia*, *pilnas* ir kt. § 138. Lokatyvo vartojimas. § 139. Lokatyvo kaitaliojimas su

iliatyvu ir adesyvu. § 140. Prielinksnių vartojimas. Prielinksnis *ant* laikui ir paskirčiai. § 141. Prielinksnis *ant* palyginimui bei išskirimui. § 142. Prielinksnis *ant* atžvilgiui reikšti. § 143. Prielinksnis *ant* su atminties ir kt. veiksmožodžiais. § 144. Prielinksnio *apie* vartojimas. § 145. Prielinksnio *dėl(ei)* vartojimas. § 146. Prielinksnio *ik(i)* vartojimas. § 147. Prielinksnio *ing(i)* vartojimas. § 148. Prielinksnis *iš* priežasčiai reikšti. § 149. Konstrukcijos su prielinksniu *nuog(i)* vietoj veikėjo kilmininko. § 150. Prielinksnių *pagal(ei)* ir *palig* vartojimas. § 151. Prielinksnio *pas* vartojimas. § 152. Prielinksnis *per* veikėjui reikšti. § 153. Prielinksnio *po(pa)* vartojimas. § 154. Prielinksnio *prie(g)* vartojimas. § 155. Prielinksnio *prieš* vartojimas. § 156. Dėl prielinksnio *pro* vartosenos. § 157. Prielinksnis *ties* su galininku. § 158. Prielinksnio *už(u)* ir *ažu* vartojimas. § 159. Linksninių ir prielinksninių konstrukcijų santykis. § 160. Sakinio struktūros dalykai. § 161. Įvardžių *mano, tavo* refleksyvinis vartojimas. § 162. Įvardinio prieveiksmio *kiek* vartojimas. § 163. Perifrastinis aukštesniojo laipsnio būdvardžių bei prieveiksmių vartojimas. § 164. Aukštesnysis laipsnis vietoj aukščiausiojo. § 165. Dėl dalyvių vartosenos. § 166. Padalyvių vartojimas pusdalyvių vietoj. § 167. Supinas. § 168. Konstrukcijos „veiksmožodis + veiksmožodinis daiktavardis“. § 169. Jungtukų vartojimas. § 170. Jungtukai *ba* ir *bo*. § 171. Jungtukas *in*. § 172. Jungtukas *jeng*. § 173. Jungtukas *neng*. § 174. Jungtukas *idant (adunt)*. § 175. Jungtukas *jeib(eg)*. § 176. Jungtukas *kad*. § 177. Jungtukas *net(a)*. § 178. Jungtukų funkcijas einantieji prieveiksmiai ir dalelytės. § 179. Nelietuviškos kilmės jungtukai. § 180. Žodžių tvarka. § 181. Beasmeniai infinityviniai sakiniai. § 182. Dėl sakinio struktūros apskritai.

VIII. XVI—XVII a. LIETUVIŲ LITERATŪRINĖS KALBOS LEKSIKA IR FRAZEOLGIJA .....

211

§ 183. Bendros pastabos. § 184. Lietuviškos ir skolintinės leksikos santykis. § 185. *L i a u d i n ė l i e t u v i š k o j i l e k s i k a*. § 186. Gimnystės terminai. § 187. Socialiniai terminai. § 188. Žmogaus kūno dalių bei organų pavadinimai. § 189. Gyvūnų pavadinimai. § 190. Augalų pavadinimai. § 191. Įvairių gamtos kūnų bei reiškinių pavadinimai. § 192. Buitinio gyvenimo daiktų bei įrankių pavadinimai. § 193. Žemės ūkio ir namų apyvokos darbų pavadinimai. § 194. Kojų nors darbą ar veiksmą atliekančių asmenų pavadinimai. § 195. Žodžiai, charakterizuojantys asmenis. § 196. Audinių, drabužių, papuošalų, avalynės ir patalynės pavadinimai. § 197. Žodžiai, žymintys maisto produktus bei valgius, gėrimus bei skysčius ir pašarus bei édalus. § 198. Pastatų bei jų dalių ir įvairių statybinių medžiagų bei jų atliekų pavadinimai. § 199. Įvairių laiko sąvokų pavadinimai. § 200. Judėjimo sąvokų pavadinimai. § 201. Žodžiai, reiškiantys su kalbėjimu bei vadinimu susijusias sąvokas. § 202. Žodžiai, žymintys su regėjimu susijusias sąvokas. § 203. Žodžiai, reiškiantys su mąstymu susijusias sąvokas. § 204. Žodžiai, reiškiantys su vidine žmo-

gaus būseną susijusias sąvokas. § 205. Žodžiai, žymintys su medicina susijusias sąvokas. § 206. Žodžiai, reiškiantys administracinio bei valstybinio gyvenimo, karo bei kariavimo technikos, teisės, jūrinių kystės bei žvejybos, muzikos, kultūros sąvokas. § 207. Žodžiai, žymintys su filosofija, morale bei etika ir menu bei estetika susijusias sąvokas. § 208. Žodžiai, reiškiantys su religija bei mitologija susijusias sąvokas. § 209. Liaudinės lietuviškosios leksikos turtingumas ir jos panaudojimas XVI—XVII a. raštuose. § 210. Knyginė lietuviškoji leksika (naujadarai). § 211. Religiniai terminai. § 212. Socialiniai terminai. § 213. Žodžiai su morale ir etika susijusioms sąvokoms žymėti. § 214. Profesiniai-techniniai terminai. § 215. Profesiniai-visuomeniniai (filosofijos, psichologijos bei pedagogikos, ekonomikos bei finansų, kalbotyros, meno bei literatūros ir pan.) terminai. § 216. Karo terminai. § 217. Medicinos bei veterinarijos terminai. § 218. Botanikos ir zoologijos terminai. § 219. Kulinarijos terminai ir buitinio gyvenimo daiktų bei reiškinių pavadinimai. § 220. Šiaip įvairūs naujadarai. § 221. Naujadarų darybos charakteristika. § 222. Skolintinė leksika. Slaviškų skolinių gausumas. § 223. Lenkiškų ir baltarusiškų skolinių santykis. § 224. Polonizmų atsiradimo priežastys. § 225. Rusiškų bei baltarusiškų skolinių atsiradimo aplinkybės. § 226. Religiniai terminai. § 227. Namų apyvokos daiktų pavadinimai. § 228. Valgių ir gėrimų pavadinimai. § 229. Įvairių ūkinio gyvenimo sričių pavadinimai. § 230. Statybos terminai bei pastatų pavadinimai. § 231. Karo bei kariavimo technikos dalykų pavadinimai. § 232. Medžiagų, drabužių, avalynės bei patalynės pavadinimai. § 233. Augalų ir gyvūnų pavadinimai. § 234. Socialinio gyvenimo sąvokų pavadinimai. § 235. Abstrakčių sąvokų pavadinimai. § 236. Administracinio bei valstybinio gyvenimo, teisės, muzikos, jūrinių kystės terminai. § 237. Savaitės dienų pavadinimai. § 238. Moralės, etikos ir pan. sričių pavadinimai. § 239. Germanizmai. § 240. Lotynizmai. § 241. Graikizmai. § 242. Hebraizmai. § 243. Skolinių adaptacija. § 244. Būdingesnės skolinių vartojimo tendencijos. § 245. Skolinių traktavimas lietuvių literatūrinės kalbos raidos požiūriu. § 246. Frazeologizmai.

Sutrumpinimai	298
Литовский литературный язык XVI—XVII вв. (Резюме)	304

Pa-134

**ПАЛЕНИС ЙОНАС, ЮОЗО
ЛИТОВСКИЙ
ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК XVI—XVII вв.**

На литовском языке

Издательство «Минтис» Лит. ССР, 1967 г.

●
Redaktorė B. Medekšaitė
Dailininkė V. Černiauskaitė
Tech. redaktorė E. Juzėnienė
Korektorės I. Burnelytė ir E. Vaitkūnienė

●
Pasirašyta spausdinti 1967.IX.29. LV 06999.
Leidiny Nr. 9144. Tiražas 4000 egz.
Popierius 60×90¹/₁₆ — 10,5 pop. l. = 21 sp. l.; 21,36 apsk. l. l.
Spaudė K. Požėlos v. spaust. Kaune, Gedimino 10.
Užsak. Nr. 1063.

К а и н а Rb 1,56

7—1
286—67

Pastebėtos klaidos

Psl.	Eil.	Išspausdinta	Turėtų būti
33	12 iš apačios	<i>Ķarālus 3,25</i>	<i>Ķarālus DP 3,25</i>
56	15 —,—	afrika tos	afrikatos
60	14 —,—	<i>kelk isi</i>	<i>kelkisi</i>
111	1 iš viršaus	<i>ubdrumis</i>	<i>budrumis</i>
156	1 iš apačios	<i>įweizdėkis</i>	<i>įweizdėkis</i>
171	15 —,—	zugerucht	zugericht
216	5 iš viršaus	<i>tevainis</i>	<i>tėvainis</i>
251	5 —,—	<i>byla „kaltė“</i>	<i>byla „teisė“</i>
255	12 iš apačios	aukščiau	anksčiau
273	5 —,—	bltr. <i>kryž</i>	bltr. <i>kryž</i>
281	9 —,—	kurie, kaip rodo	kaip rodo
292	1 iš viršaus	aukščiau	anksčiau
305	11 iš apačios	1611	1613
308	9 iš viršaus	переводах	переводов
313	16 —,—	Славочинскаса	Славочинскиса
314	21 —,—	1660	1600
319	17 —,—	<i>perpranaszus</i>	<i>per pranaszus</i>